

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

Александра Павловић
РАЗВОЈ ДИДАКТИЧКЕ ЛИРИКЕ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ ОД БАРОКА ДО
РОМАНТИЗМА
(докторска дисертација)

Београд, 2013.

Ментор: др Душан Иванић, редовни професор

Комисија: др Војислав Јелић, редовни професор

др Никола Грдинић, редовни професор

I Контекст и презентација теме

АПСТРАКТ

Кроз призму „револуције укуса“, која је започела објављивањем Гетеовог есеја о дидактичкој поезији, па све до наших дана, дидактичко носи конотацију естетски безвредног или, у најмању руку, досадног. Па ипак, дидактичка поезија се јавља као једна од првих код многих народа. Таква је кинеска класика, индијске сутре, гноми и пословице Египта, добар део репрезентативне грчке и римске поезије. У новој српској књижевности налазимо је, заједно са похвалном, на самом почетку, у наслеђу средњовековне рецепције и прилагођавању и модификацији ових врста (моралне расправе, сентенце, похвалне беседе), чему је основа била средњовековна естетика корисности (Григорије Богослов, Августин, Тома Аквински), у прелазном њеном добу и времену смене старе и нове традиције. Покушали смо да видимо како је настајала, коју је врсту одлика прихватала и настављала, које је фаворизовала, како се осамостаљивала и развијала све до појаве романтизма. С друге стране, а у непосредној вези са методологијом рада, осветлили смо проблем дидактичне поезије у савременој науци о књижевности, као проблем историјске семантике, проблем модулација и трансформација дидактичког концепта, посебно „начина“ који прати континуитет врсте и покушаја да се успостави разлика између дидактичке поезије и сродних облика, какве су алегорија, архетип, мит, симбол, басна и сатира. Следећи Бернарда Шоа да ништа не ствара уметност до потребе да се буде дидактичан, и Борхеса да „[к]ад неко каже да уметност не сме да пропагира никакву доктрину, тај неко обично мисли на доктрину супротну његовој“, узели смо у обзир искуство савремене науке у погледу ригидних граница дидактичке књижевности. У том смислу, кретали смо се, надамо се опрезно, између, поново, два става: Борхесове пародије класификације и уверења, потакнутог размишљањима о контексту књижевних односа Нортропа Фраја, да истраживања која би се кретала у оквирима књижевних родова и врста нису приказана, екстратекуална и небитна, већ, напротив, посао науке о књижевности. Видели смо, подједнако, да се формулисање критеријума и успостављање корпуса дидактичке поезије у антици у много чему се разликује од аутора до аутора у савременој науци али да се одређени консензус ипак успоставио око одлика детаљно и прецизно формулисаних у неколико водећих радова (Алистер Кокс, Александар Далзел, Бернд Ефе). Најзад, посматрали смо и занимљиве метапоетичке одлике дидактичке поезије: „поетичку самосвест“, при којој се песма експлицитно представља као песма и уз њу моменат „литерарне афилијације“: указивање на припадност одређеној врсти, као и „поетичку симултаност“, „образовање“ песме управо пред нашим очима. Развој дидактичке лирике, и шире, поезије у новој српској књижевности сагледали смо у појавама и модификацијама ових одлика, у инкорпорацијама дидактичког у другим облицима, селекцији и мутацији одлика, у времену од првих стихова Кипријана Рачанина до појаве романтизма.

Кључне речи: дидактична поезија, дидактички модел, модулације и трансформације дидактичког концепта, конститутивне, инциденталне и метапоетичке одлике врсте, дидактичка експлицитност, адресати, поетичка самосвест, поетска симултаност, литерарна афилијација

Садржај

I	Контекст и презентација теме	iii
	Апстракт	iii
	Кључне речи	iii
	Садржај	iv
II	Увод	
	1. Дидактичка поезија: теорија и историја појма	001
	1.1 Концепт врсте и методологија истраживања	017
	1.2 Традиција дидактичке поезије и <i>инциденталне</i> одлике: експлицитна дидактичка намера, „илузија учионице“, позивање на компетенцију, „техничка експозиција“, „мисионарска ургентност“, неформална структура песме	021
	1.2.1 Фикционалне компоненте дидактичне песме: „дидактички заплет“ и опозиција <i>mimesis/poiesis</i>	026
	1.3 Метапоетичке одлике дидактичке поезије: „поетичка самосвест“, „литерарна афилијација“ и „поетичка симултаност“	028
	1.4. Тип ауторитета песника: подела дидактичке поезије (<i>phuseōs</i> и <i>technē</i>)	030
	2. Пелен и мед: дидактично у антици, Средњем веку и хуманизму	
	2.1 Учитель је то „завио у мало речи“: сазнајна функција поезије код Платона и Аристотела	034
	2.2 Издвајање дидактичке поезије као врсте у касној антици: <i>Tractatus Coislinianus</i> , Диомедова <i>Ars Grammatica</i> , Сервије, Прокло	038
	2.3 <i>Средства против уједа отровних животиња</i> : ренесанса дидактичке поезије хеленистичког периода	041
	2.4 Цицеронов говор <i>За песника Архију</i>	044
	2.5 Појам дидактичног код песника и реторичара (Лукреције, Хорације, Сенека, Плутарх, Квинтилијан)	047
	2.6 „Хијеронимов сан“: дидактично у старохришћанској и средњовековној теоријској мисли	053
	3. Књижевност као <i>ουεσσηνις</i> , <i>полза</i> и <i>асна</i> у српском теоријском наслеђу од барока до романтизма	062
	3.1 <i>Знаније свободних наук</i> : Павле Ненадовић, Дионисије Новаковић, Захарија Орфелин, Емануел Козачински	063
	3.2 [В]сјяти и вкоренити въ родѣ своемъ любовь и согласіе, и о общей ползѣ раченіе, поучити же всякому благодравію и честности: дидактично у схватањима Јована Рајића	074
	3.3 Дидактичке функције књижевности код Доситеја Обрадовића, Емануила Јанковића, Јована Дошеновића, Милована Видаковића и Милоша Лазаревића	075
	3.4 <i>Руководства</i> као вид усвајања античког дидактичког модела	080
	3.5 <i>Пусть безъ ползе славе гласъ....</i> : дидактичко као ангажман у поезији Лукијана Мушицког	091
	3.6 Дидактичко у реторикама прве половине XIX века: Мразовић, Стерија, Малетић	093
	3.7 Естетско и поучно у <i>Теорији поезије</i> Ђорђа Малетића	101

III	ДИДАКТИЧКА ПОЕЗИЈА ОД БАРОКА ДО РОМАНТИЗМА	105
	1. „Букова кора“ Кипријана Рачанина: дидактичка поезија рукописне традиције сентандрејског скрипторијума и црквених достојанственика угарских Срба (Кипријан Рачанин, Никанор Мелетијевић, Партеније Павловић, Висарион Павловић, Јован Георгијевић, Гаврило Стефановић Венцловић)	105
	2. Барокна дидактичка поезија (Павле Ненадовић, Дионисије Новаковић, Христифор Жефаровић, Орфелин, Рајић)	134
	3. Дидактичка поезија Просветитељства (Доситеј и његови следбеници. Алексије Везилић, Атанасије Стојковић, Вићентије Ракић, Стефан Стратимировић, Григорије Трлајић, Михаило Витковић, Милован Видаковић)	161
	Дидактичка поезија песника „Тршћанске школе“: Павле Соларић, Јован Дошеновић и Никола Бооројевић	191
	4. Дидактичко у поезији „буквонеискусних бербера, фелчера, дућанџија и њихових калфа, занатлија свих врста, војника, ђака, разних „мадама“ и свакојаких „фрајлица“	225
	5. Дидактичка поезија Лукијана Мушицког	238
	6. Дидактичка поезија песника <i>мирнога чувства</i>	258
IV	ЗАКЉУЧАК	318
V	ИЗВОРИ	339
	А. Рукописни извори	339
	Б. Објављени извори	340
VI	ЛИТЕРАТУРА	356
СЛИКЕ		
	Сл. 1. Кипријан Рачанин, Буквар , 1717, Л. 41б, 42, Архив 141 Српске академије наука и уметности	111
	Сл. 2. Гаврил Стефановић Венцловић, Молитве, акатисти и др. , Архив Српске академије наука и уметности 77/134, л. 354б	124
	Сл. 3: Кипријан Рачанин, Буквар , 1717, л. 53а, Архив Српске академије наука и уметности 1/141	126
	Сл. 4: Кипријан Рачанин, Буквар , 1717, л. 53б, Архив Српске академије наука и уметности 1/141	127

II Увод

1. Дидактичка поезија: теорија и историја појма

Када је Калимахов ученик и песник Ератостен (275-194/5 пр.н.е), управник Александријске библиотеке, полимат и филолог, напао Хомера да у својој поезији даје нетачне податке у вези са Одисејевим лутањима, изнео је став не само ученог географа и филолога, као и једне струје александријске филологије и поетике, по којој поезија треба да буде ослобођена сваке утилитарности него, уједно, и став који је постао темељ читавом делу критике коју је побудила такозвана научна поезија. Чак и да је, наиме, песник велики стручњак у стратегији, пољопривреди или реторици, писао је Ератостен, то не би било од велике користи ни за њега ни за критичара, те не треба губити време у истраживању истинитости песникових чињеница. Уосталом, сцена Одисејевих лутања била би позната тек ако би се пронашао обућар који је сашио мех у коме су били заробљени ветрови! Неочекивана одбрана Хомера стигла је готово два века касније: Хомера је бранио и као географ, и као стоик Страбон (Strabo,64/63-24)¹, који је, тумачећи места из Хомера, рекао да је циљ поезије забава, а не инструкција, а и Филодем из Гадаре (110 - ? пр.н.е), један од најкаснијих грчких критичара антидидактичке школе и, у том погледу, Ератостенов истомишљеник. Посао песника, писао је слично Ератостену, није да уче чињеницама нити да подучавају моралу. Поезија је самосвојна делатност која не служи никаквој крајњој сврси и треба је тумачити њеним сопственим критеријумима, па тако подједнако греше и они који од песника траже да износе чињенице, разна знања, па чак и неку директну релацију са стварношћу, а и они који га због погрешно изнесених чињеница нападају. Уколико поезија може да подучава она то чини успут и никако на штету сопственог квалитета.² Ератостеново мишљење бранио је и лекар и филозоф Гален (Aelius Galenus, 129-199). Говорећи, наиме, о физиолошкој немогућности зачећа у миту о Иксиону, обраћа се овако Пиндару: „Но теби, Пиндаре, препуштамо да пјеваш, причајући митове, јер знамо да је поетској Музи увелике потребан њезин властити

¹ Курцијус, Е.Р. (1971). *Европска књижевност и латинско средњовековље*. Загреб: Матица хрватска, 482.

² Grube, G.M.A. (1965). *The Greek and Roman Critics*. London: Methuen & Co,1965, 128,195.

накит и чудесност; ја, наине, вјерујем да ви желите слушатеље потрести, очарати и усхитити, а не поучавати.”³

Уобичајено је мишљење да почев од романтизма и естетизма XIX века дидактичка књижевност почиње да губи привилеговану позицију, у схватању да су дидактичке тенденције по природи ствари, стране уметности и естетском доживљају дела. У том смислу, „револуција укуса“⁴ почела је већ 1827. године, објављивањем Гетеовог есеја „О поучној поезији“:

„Дидактичка или учена поезија јесте и остаје творевина која стоји између поезије и реторике; отуда се она приближава час једној час другој врсти; и може да има више или мање песничке вредности; али она је, као и описна или инвективна поезија, увек само вештачка и споредна врста, која се у правој естетици треба да излаже између песништва и беседништва.“⁵

Ако је, међутим, Гетеов есеј, како је примећено, у деловима који говоре о „неприметној“ поуци и вредностима дидактичке поезије (поред ритмичког склада и уреса маште, ту је и њена популарност) амбивалентан (Хаскел, 1998, 117), дидактичка поезија, која „полази од значења које је у свести готово“ и у којој ни Лукреције са Епикуровом филозофијом природе ни Вергилије својим пољопривредним поукама поред све умешности нису доспели до правог слободног уметничког облика, у Хегеловој естетици не само што више не задржава репрезентативно место, него дефинитивно губи свако:

“Ако се неко значење, чак и ако оно у самоме себи сачињава неку конкретну повезану целину, схвати као значење за себе, а не уобличава се као такво, већ се само споља снабдева уметничким украсом, онда постаје поучна песма. Дидактичку поезију не треба уврстити у праве форме уметности, јер у њој стоји на једној страни садржина која је као значење за себе већ потпуно изграђена, услед чега има прозну форму, на другој страни стоји уметнички облик који му се, међутим, може прикачити само споља, пошто је он већ пре тога потпуно изражен за свест у п р о з н о ј форми, те за увиђање разума и за рефлексију треба да се изрази према тој прозној страни, то јест према

³ Е.Р. Курцијус, *Европска књижевност и латинско средњовековље*, 482.

⁴ Haskell, Y.(1998). *The Masculine Muse: Form and Content in the Latin Didactic Poetry of Palingenius and Bruno*. У: С. Atherton: *Form and Content in Didactic Poetry*. Bari: Levante Editori, 117.

⁵ Гете, Ј.В. (1959). *Списи о књижевности и уметности*. Београд: Култура, 125.

њеној општој апстрактној значајности, и само с обзиром на њу, а у циљу поуке.“⁶

Поетско и логичко, писао је Кроче, не могу да се успоставе истовремено јерчим се „уметности стави у дужност да поучава, баш стога што је то један циљ који се препоручује и тражи, та дужност ту већ не постоји као нека теоријска чињеница, већ је то једна теоријска чињеница која је већ постала предмет практичне акције“⁷.

Подједнако, присуство дидактичког у уметности не улива много поверења у погледу могућности истовременог опстајања естетског, што чини део полемике која сеже све до антике.

Видимо да став није нарочито нов и да су, у том смислу, романтизам и естетизам XIX века, као и, рекли бисмо, генерално критичка теорија XX века⁸, само

⁶ Хегел, Г.В.Ф. (1955). *Естетика II*. Београд: Култура, 116-117.

⁷ Кроче, Б. (1934). *Естетика као наука о изразу и општа лингвистика*. Београд: Космос, 161.

⁸ У Кајзеровом схватању аутономности (песничко дело не живи и не настаје као одраз нечег другог, већ као у себи затворена језичка структура) и реалности песничког дела, дидактичко, по дефиницији, не може да пронађе место. Подједнако, предметност постоји једино као предметност датих песничких реченица, и обрнуто: реченице песничког дела стварају себи своју предметност. У песми се значења не односе на реалне односе, него на односе сопственог постојања (Кајзер, 1973, 3-22). Готово истоветно о референцијалности књижевности пишу Велек и Ворен⁸: „Искази у једном роману, песми или драми нису дословно тачни; они нису логичке тврдње. Чак се и исказ у каквом историјском или неком Балзаковом роману, исказ који очито даје „обавештење“ о стварним збивањима, битно и значајно разликује од истог објашњења у некој историјској или социолошкој књизи“, „... лик... је сачињен једино од реченица којима га писац описује или које му ставља у уста“ (Велек, Ворен, 1965, 37). Изношењу „истина“ у књижевности, као основној предрасуди о дидактичком, доктринарном и тенденциозном у књижевности, супротставља се „истина књижевности“, дакле она која је „истина у књижевности – филозофија која у систематском, појмовном облику постоји изван књижевности, али се у овој може применити, сликовито представити или отеловити“ (Исто, 48). О истинитости и вредности у поезији, као и референцијалности и вредновању, Филодемовом ставу одговара, двадесет векова каснији, Ричардсов: „...референце [су], како се јављају у поезији, ретко подложне научној истинитости или лажности... Али чак и кад су, приликом испитивања, отворено лажне, то није дефект... Исто тако... њихова истинитост, кад су истините, није вредност“ (Ричардс, И.А. (1964). *Начела књижевне критике*. Сарајево, „Веселин Маслеша“, 253). На другом месту Ричардс подвлачи „доказни поступак“ позоришног критичара, поводом извођења Шелијевог *Ченчија*: „Било би боље да је Шелијев *Ченчи* остао за увек анатемисан. Он представља три сата непрестаног, мученичког јада... Какав је изговор за сликање ужаса као што су ови? ... Ако је функција позоришта да забави, онда је *Ченчи* промашио тај циљ. Ако је да поучи, каква би се поука за боље живљење могла да извуче из трагедије као што је ова? Ако је одговор уметност, онда би се уметност слободно могла жртвовати“. Ричардсов закључак је, иако на примеру трагедије, критика Хорацијевог дидактичког начела поучавања и забаве јер „ни забава ни поучавање нису оно што разборит човек тражи од трагедије... Трагедија је превелика духовна радња да би се могла сврстати у забаве или чак уживања, или да би се сматрала средством за усађивање таквих грубих вредновања каква могу да буду озакоњена у моралу“ (Исто, 81-2). Полемика око истине у књижевности, ова „сепарација истине и поезије“ као део наслеђа романтизма (Dalzell, A. (1996). *The Criticism of Didactic Poetry: Essays on Lucretius*,

крајње инстанце оних критичких ставова које проналазимо готово истовремено са настајањем дидактичке поезије (видећемо, са различитих становишта, и код Ксенофона, Платона, Пиндара и нарочито, у александријској критици).

Лако је видети, како пише Катарина Фолк⁹, шта није у реду са дидактичком поезијом: у питању је *contradictio in adjecto*: поезија не би требало да буде инструктивна, а од учења се сасвим сигурно не захтева да буде поетично (Фолк, 2002, 1)¹⁰. Корени ове критике леже у неколико познатих ставова Аристотелове *Поетике*, која ће постати окосница полемике око природе дидактичке поезије, не само у антици него и Средњем веку и посебно хуманизму. Оспоравање поетског статуса Емпедоклове поезије прва је референца о дидактичкој поезији као врсти. Његова примедба је, међутим, била део много шире дискусије о дидактичкој функцији песништва уопште и улози учитеља или пророка додељеној песнику. Примајући божанску инспирацију, песници су стицали приступ највишим знањима, како филозофским и моралним, тако и практичким и техничким (Далзел, 1996, 9). Жижу овог проблема, којим ћемо се детаљније позабавити касније, можемо да видимо у познатом фрагменту једног од најљућих противника дидактичке поезије, песника и теоретичара, хуманисте Антониа Рикобона:

„Шта! Јер ако песника чини то што ствара причу, онда се не могу сматрати песницима ни Никандер, ни Серен, ни Хијероним Фракасторо, који медицину стављају у стихове, ни Арат нити Манилије нити Јоанес Понтано који пишу о астрологији, нити Емпедокле ни Лукреције који доносе филозофију природе, ни Хесиод нити Вергилије који пишу о агрикултури, ни Лукан ни Силије Италик, нити пак сам Фракасторо, који су историчари, нити други ове врсте, који не састављају никакву причу“ (Haskell, 1996, 78)¹¹.

Ова „антидидактичка“ струја критике била је, како видимо, присутна још у антици. Појам дидактичког, међутим, бар у смислу у коме га ми данас схватамо –

Virgil, and Ovid. Toronto: University of Toronto Press, 16), као и места дидактичног (које износи, упућује на или подучава истини) сеже до антике а свака миметичка теорија уметности одбациће дидактичко (Далзел, 1996, 15).

⁹ Volk, K. (2002). *The Poetics of Latin Didactic*. New York: Oxford University Press, 1.

¹⁰ Фолк, међутим, готово у целости преузима пасус Александра Далзела који, истим речима, неколико година раније, говорећи о немогућности премошћења јаза између поетског и логичког у Крочеовој естетици, те, отуда, и немогућности да дело у исто време буде и дидактичко и поетско, почиње одређење дидактичке поезије: в. Dalzell, 1996, 9).

¹¹ Необјављени радни превод М. Мирковић.

није. „Ниједна поетика посвећена ономе што је много касније названо *Lehrgedicht* није изронила из песка Египта нити пепела Херкуланеума, нити је вероватно да ће.“¹² Дидактично ће се, видећемо, посматрати у ширим, или темељнијим, питањима односа поезије и филозофије, сврховитости и функционалности поезије, односа поезије према истини и питањима која ће се, пре свега, бавити њеном утилитарношћу.

Велики део сачуване античке књижевности, на шта упућују савремени речници књижевних термина и техника¹³, дидактичног је карактера и садржи животна искуства, изреке, генеалогичке, пословичне мудрости и верска упутства. Ова поетска врста, која се јављала међу првима код многих народа, врло вероватно због ауторитарности и меморабилности поезије¹⁴, дакле, стога што је успела да се наметне управо адекватним спојем концизности и ритма стиха, а што је одговарало педагошким намерама, које су трагале за једноставношћу и мнемотехничким ефектом. Кинеска класика, индијске сутре, гноми и пословице Египта, Грчка и Рим неговали су дидактичну књижевност као репрезентативну врсту (Demougin, 1986-7, 448).

Ипак, у антици, у времену настајања ове поезије, као што је примећено, Хомер и Хесиод су представљали кулминацију две међусобно повезане усмене традиције, које су се разликовале врстом проследованог знања. Наративни еп бележио је историју народа, ненаративни фолклор чувао је „научне“, верске и

¹²Schuler, R.M., Fitch, J.G. (1983). Theory and Context of the Classical, Mediaeval, and Later Continuities. *Florilegium*, 5, 31-32.

¹³ Preminger, A., Brogan, T.V.F. (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press; *Dictionnaire des genres et notions littéraires*. (1997). Paris: Albin Michel; Baldick, C. (2001). *The concise Oxford dictionary of literary terms*. Oxford: Oxford University Press; Demougin, J. (1986-1987). *Dictionnaire historique, thématique et technique des littératures : littératures française et étrangères, anciennes et modernes*. I-II. Paris: Larousse; Coyle M., Garside P., Kelsall M., Peck, J. (1991). *Encyclopedia of Literature and Criticism*. London: Routledge; Живковић, Д. (1985). *Речник књижевних термина*. Београд: Полит; Steinberg, S.H. (1953). *Cassell's encyclopaedia of literature : in two volumes*. London: Cassell and Company; Merker, P., Stammeler, W. (1977). *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. I-IV. Berlin: Walter de Gruyter. Scott, A.F. (1979). *Current Literary Terms: A Concise Dictionary of their Origin and Use*. London, Basingstoke: The Macmillan Press.

¹⁴ Harder, A. (2007). To teach or not to teach...? Some aspects of the Genre of Didactic Poetry in Antiquity. У: A. Harder, A.A. MacDonald, G.J. Reinink. *Calliope's Classroom: studies in Didactic Poetry from Antiquity to the Renaissance*. Paris, Leuven, Dudley, MA: Peeters, 29.

друге информације, неопходне за свакодневни живот¹⁵. У времену пре Хесиода¹⁶, и у каснијем времену, ове две традиције су делиле истоветне социјалне и едукативне функције, као и поетичко наслеђе, које се огледало у истом метру, говору и фразеологији, и ове су сличности учиниле да се у антици дидактично није посебно разликовало (Cox, 1969, 125; Schuler, Fitch, 1983, 3)¹⁷. У инвокацији муза, међутим, која је такође чврста веза са епиком, виђени су и корени првог одвајања дидактичког, у чему је могуће уочити спрегу поетског и проповедног, тј. поезије и дидактике (Cox, 1969, 126).

Подела која стоји у вези са преношењем информација (технички и научни материјал) и моралних или филозофских вредности, није свакако била поларизована чак ни у античком времену. Она је била подразумевана у схватању песника као ауторитета и учитеља, који, надахнут божанском инспирацијом, стиче и прослеђује знања, како филозофска и морална, тако и практична и техничка. Хесиодови *Послови и дани* су пре преносили правила о напорном раду и односу према времену него ратарске савете. Другим речима, техничке инструкције су биле у непосредној вези са преношењем моралних савета¹⁸. Социјална и

¹⁵ Cox, A. (1969). Didactic Poetry. У: J. Higginbotham. *Greek and Latin Literature: A Comparative Study*. London: Methuen & Co., 124-6.

¹⁶ Тако ће, у времену у коме су Талес, Анаксимандар и Анаксимен писали у прози, Парменид и Емпедокле своје филозофске ставове износити у стиховима, које је, узгред, Аристотел ценио. Уз прехесиодску традицију, о којој се мало зна, постоје и трагови неких дидактичких песама приписиваних Хесиоду још у антици: *Астрономија*, *Хиринове поуке* и *Велика дела*. В. Harriot, R. (1969). *Poetry and Criticism before Plato*. London: Methuen.

¹⁷ Присуство заједничке поетичке традиције показано је на компарацији едукативних функција каталога код Хомера и Хесиода (каталог река у XII певању *Илијаде* (у преводу М. Ђурића) и *Теогонија* (у преводу Марка Вишића: Хесиод. (2008). *Теогонија*. Подгорица: Унирекс), стихови 337-345):

Али кад изгинуше прваци тројански борци,
и већ неки Аргејци, а неки осташе живи,
и кад Пријамов град би разорен десетог лета,
и кад Аргејци у милу отпловише очинску земљу,
тада закључе бози Посидон и с њим Аполон
бедем да сруше, пошто све јаке воде наведу
штоно се с Идских планина одозго у море лију:
Рес и Хептапор и Карес и Родиј-река и Греник
затим и дивни Есеп, Симоент и још Скамандар,
где су штитови многи од коже говеђе у прах
пали и шлемови многи и полубогови борци.
(Хомер, *Илијада*, XII, 1, 14-23)

Тетија Океану вртложне породи Ријеке:
Нил и Алфеј са њиме, па Еридан с вртлозима силним,
Стримон и Меандар, те Истар лијепога тока,
Фасид и Рес, па Ахелој с вртлозим' к'о сребро што су,
Нес и Родиј, Халијакмон и Хептапор јоште,
па Греник и Есеп и Симоент божански с њима,
к томе Пенеј и Хермон, па Каик обилног тока,
Сангариј силни, Ладон и Партениј са њиме,
Еуен, потом и Ардеск, божански Скамандар јоште.
(Хесиод, *Теогонија*, 337-345)

¹⁸ Постоје индикације да су се два типа Хесиодске поезије (инструктивна и информативна) перцепирале као такве и у антици, дакле, као дела које нуде инструкцију (нпр. *Послови и дани*) и

едукативна функција проистицале су из уверења да су поезија и знање синоними а да је песник учитељ, што је успостављањем рационалистичке и критичке мисли у Грчкој полако почело да се доводи у питање. Касније одвајање посебне врсте свакако је стајало у вези са уочљивим садржајем песме, дакле, дидактично се примарно односило на поезију која је подучавала о неком техничком или научном материјалу. У том смислу, ову примарну дидактичку врсту могуће је разликовати од поезије која је дидактична тек у општем, моралном или социјалном смислу, а што је праћено варијететом различитих стилова и форми (Schuler, Fitch, 1983, 3). Стога се често цитирана дефиниција Алистера Кокса по којој је дидактичка поезија „невероватна уметност упрезања поезије у бројне техничке инструкције која се појавила готово случајно у Грчкој, процветала скоро чудесно у Риму и никада после није била уверљиво оживљена“ - односила на античку врсту која се разликује од „уопштеније врсте“¹⁹, коју данас у виду дидактичких елемената, дидактичког тона или дидактичких начина често узимамо као критеријум.²⁰

„Дидактички начини“ су вероватно претходили појави и писма и писања и везују се преисторијску поезију, у којој су ритам и метафора свакако служили преношењу знања, памћењу и ритуалима. Две основне тенденције дидактичког се појављују код Хесиода: *Теогонија* је прослеђивање знања о боговима, њиховом пореклу и природи и креће се ка филозофским апстракцијама. *Послови и дани* су приручник за вођење фарме који иде ка практичној и специфичној информацији, и ове две основне тенденције су водиле различитом стилу и метру. Ученост и развој филологије александријске школе уводи и науку као предмет (Никандар из Колофона), па ће и четири највећа латинска песника усвојити ове моделе дидактичке поезије: Лукреције наставља прототип филозофске Емпедоклове и Хесиодове (*Теогонија*) песме, Вергилије у *Георгикама* даје прототип „приручника“

дела која преносе информацију у мање више кохерентном и хронолошком прегледу (*Теогонија*) или форми каталога (*Каталози* приписивани Хесиоду). Оба вида су се бавила преношењем знања али сврха и неколико аспеката презентације су били другачији. В. А. Harder, А., *To teach or not to teach...?*, 27.

¹⁹ Cox, A, *Didactic Poetry*, 124.

²⁰ Дobar део савремене науке у покушајима дефинисања дидактичке врсте под њом подразумева управо античку врсту, а често се и у оквиру ње опус сужава у зависности од различитих критеријума (Фолк, 2002; Ефе, 1977).

(Хесиод, *Послови и дани*), Хорације даје практичне савете песницима (*Посланица Пизонима*), а Овидије љубавницима (*Ars amatoria*)²¹.

Успостављање прве значајне дистинкције између наративног епа и дидактичке поезије појављује се у тек четвртом веку нове ере, у једном кратком постаристотеловском трактату познатом под именом *Tractatus Coislinianus*, и код граматичара Диомеда, аутора три књиге латинске граматике којом су се служиле школе и у којој се расправља о говору, граматичким појмовима и метрици. У Диомедовој подели поезије, дидактична песма се издваја као посебна врста: За пример су узете Вергилијеве *Георгике* (прве три књиге и прва половина четврте) и Лукреције. У подврстама су сентенције, *Каталог жена* и генеалогije и *didascalice* (Емпедокле, Лукреције, Арат и Вергилије). Појам *didascalici (libri didascalici)*²² налази се и код његовог савременика, граматичара и коментатора Вергилија, Сервија.

Диомедова теорија врста за основу има два филозофска става: Платона (*Држава*, 3, 392d) и Аристотела (*Поетика*, 1447a-1448b). Као врло значајну, подразумева је и поетика Средњег века, посебно у Француској, где се у Паризу Диомедова *ars grammatica* штампа 1498. и 1527 (Курцијус, 1996, 738). Друга теорија која се показала подједнако значајном, ако не и утицајнијом, била је теорија врста успостављена на канону и биографији „средњовековног главног литерарног трезора, Вергилија“, где се хронолошки редослед Вергилијевих дела (пасторална поезија, георгике/дидактична поезија, епика) посматрао не само као напредовање Вергилијевог песничког израза, већ као отелотворење хијерархије засноване на природи ствари, и то не само поетских врста, него и социјалних рангова (пастир, сељак, војник) и стилова (нижи, средњи, високи). Средњовековна реторика је, наиме, разликовала три врсте стила којима су одговарали сталежи, дрвеће и животиње: *stilus humilis* („ниски стил“) говори о пастирима, са којима се представља буква, *stilus mediocris* („средњи стил“) о сељацима, уз које иде воће,

²¹ Kahn, S. J. (1993). Didactic poetry. У: Alex Preminger and T.V.F. Brogan. (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 292-5.

²² Теоријско дело *Didascalica* (Libri Didascalicon) песника Лукијуса Акијуса (170-86 пре н.е) бавило се питањима драме а појам се односио на дидаскалије драмских комада. Код Сервијуса је у употреби појам који се односи на подучавање, учење (Фолк, 2002, 59).

stilus gravis („високи стил“) о ратницима и уз њих се представљају ловор и кедр. Ова графичка схема је била састављена од концентричних кругова и подразумевала је дрвеће (буква – воћка - ловор, кедр), места (пашњак – ораница – замак или град), оруђа (штап – плуг – мач), животиње (овца – говедо – коњ) и називала се *rota Vergilii* (Вергилијев точак). Урађена је према Донатусу (Aelius Donatus), коментатору Вергилијевог дела из IV века и прихваћена је и у поезији XVII и XVIII века (Курцијус, 1996, 331, 379; Шулер, Финч, 1983, 24). У успостављеном систему, дидактичка поезија ће се наћи непосредно „испод“ епике²³.

У жељи да проследи религиозно знање и приближи учењу цркве, средњи век је сав дидактичан. Дидактички елементи се појављују у римованим хроникама, енциклопедијама, животима светаца, приручницима, афоризмим, пословицама, мистеријама, моралитетима, пасијама, заједно са доктрином коју је требало приближити на забаван начин. За разлику од западне културе која је чекала неколико векова на откривање антике, Византија је сопствени израз усавршила на темељима хеленске културе²⁴:

„Слушао сам ја нешто о старим лажноименим Хеленима. Како су страдали свесно због философије и подивих се њихову трпљењу, јер, колико сам могао разумети, не лишише се награде макар и несавршене. Па ако Бога и нису упознали, показали су нам како више треба да се подвижемо.“²⁵

На основама управо античке културе Византија је успостављала нову.

У француској књижевности Средњег века дидактички елементи су нарочито присутни у романима и приповестима краја XII и XIII века (*Роман о седам мудраца*, *Роман о ружи* Гијома из Лориса и Жана де Мена, *Роман о крилима* Раула из Удана, *Турниру Антихристову* Хијона де Мери, анонимном *Уставу витештва*), као и у

²³ О присуству античког света у Ренесанси XII века, као и успостављању нових односа између поезије и науке (и великом броју дела такозване медицинске и алхемијске поезије), писано је доста (Страбо и Флоридус о билју, Марбо од Рена о драгом камењу, Урсо од Калабрије, његов студент Жил од Корбеја о медицини, латинска британска и ирска алхемијска поезија пре XIV века (Raby, F.J.E. (1957). *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, 2nd ed. Oxford: Clarendon Press).

²⁴ Трифуновић, Ђ. (2009). *Стара српска књижевност*. Београд: Чигоја, 220.

²⁵ Димитрије Кантакузин, превод Ђ. Трифуновић. В. Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 268.

житијима светих, причама о чудима, легендама, стихованим зборницима насталим са развојем култа Мадоне у XIII веку (Готје де Коенси), анонимним побожним причама (*contes dévots*), сатирично-поучним причама (*Књига о понашању* Етјена де Фужера, *Поуке кнежевима* и *Поучавање госпођа* Робера де Блоа). Дидактички стихови расути су такође и по зборницима моралних изрека и зборницима народних пословица (*Сељачке пословице*), у великом спеву анонимног аутора с почетка XIV века *Морализовани Овидије*, у огромном броју стихова испеваних на теме ботанике, медицине, астрологије, лова, лековитог биља, судских поступака, као и у низу енциклопедијских дела XIII и XIV века. (*Слика света* Готјеа де Меца, Пјерова *Карта света*, *Књига Сидрахова* анонимног клирика из Палестине, *Тајне филозофа или Дијалог Плаксида и Тимеа* Жана Бонеа).²⁶ Моралне поуке (*dits*) и лирика XIV и XV века такође су дидактични (Гијом де Машо, Есташ Дешан, Фроасар), а јавља се и велики број „ходочашћа“ (Гијом де Дигилвил), као и практичних дидактичких упутстава (анонимно дело *Париско домаћинство*, *Поуке кћерима* Тур Ландрија)²⁷.

У немачкој књижевности, већ у витешкој поезији хоенштауфенског доба XII и XIII века, која је после изразито религиозне поезије увела теме и мотиве овоземаљске радости и ведро расположење, јављају се и антички узор и грађа. У истицању витешких идеала – вери у Бога, поштовању Цркве и узвишеној љубави и служењу жени (*Minnedienst*), баш као у поучном говору сину једног витеза у науку о дужностима Винсбекеа, јављају се и јаки дидактички елементи (Хајнрих фон Фелдеке, Херберт фон Фрицлар, Винсбеке, Албрехт фон Халберштат, Готфрид фон Штрасбург (*Тристан*), Штрикер, Томазин фон Церклере, Фрајданк (*Животна мудрост*), Валтер фон дер Фогелвајде, Конрад фон Вирцбург). Дворски еп, као доминантна врста, пружа узор витешког живота, настоји да узвиси и преобрази

²⁶ Смирнов, А.А. (1951). Градска књижевност од краја XII века до Стогодишњег рата. У: Академија наука СССР. *Историја француске књижевности: Том 1. Од најстаријих времена до револуције 1789. године*. Београд: Научна књига, 143-146. Смирнов говори овде о делима која су дидактичка „у правом смислу речи“ и ову дидактику дели на религиозну (житија светих, приче о чудесима, легенде), моралну (група сатирично-поучних прича, зборници моралних изрека, повести, спевови) и научну (расправе у стиховима и прози на научне теме, слике света, енциклопедије).

²⁷ Шишмарјов, В.Ф. (1951). Књижевност за време Стогодишњег рата. У: Академија наука СССР, *Историја француске књижевности: Том 1. Од најстаријих времена до револуције 1789. године*. Београд: Научна књига, 150-166.

људе и васпитно делује на стварност²⁸. Дидактички елементи су присутни и касније, од XIII века, нарочито међу грађанским и путујућим „мајсторима песништва“ – мајстерзенгерима (Фрауенлоб). У темељу ове поезије немачког грађанског сталежа и занатлијских удружења стоји идеја о поезији која се предаје и учи, посећују се школе поезије и уче слободне вештине. Форма ове поезије најчешће је била позајмљивана од минезенгера, песника витешког идеала XII и XIII века, и мање значајна од садржине, која је преносила знање и поуку. Четрнаести век у немачкој књижевности обележен је процватом дидактичког песништва. Развијане су анегдотске кратке приче, енциклопедије живота, са темама цркве, грађанског живота, природе људи, етичности, понашања за столом, политике, моде, љубавних обичаја и јаком моралном критиком времена (Хуго из Тримберга, *Тркач*).

Дидактичку поезију у Шпанији пишу Берсео (XIII) и Сантоб (XIV). Такође, и прва дела која се појављују на енглеском после норманског освајања су верског и дидактичког карактера (*Poeta Morale* (XII), *Ormulum* (XIII), *Proverbs of Alfred* (XIII), (*Confessio Amantis*, Џона Гауера из XIV века, Чосер). Јаки дидактички елементи су присутни и у побожно-поучним миракулима (*miracle plays*) и моралитетима (*morality plays*), дидактичким проповедима и теолошко-моралним дебатама у драмском облику XV века и XVI века²⁹.

Уз представе хеленских филозофа Платона, Плутарха и Сократа у српској средњовековној уметности (Богородица Љевишка, Љубостиња), богата српска преводна књижевност преноси хеленску културу, посебно омиљене изреке, на пример зборник Менандрових (342-291) изрека³⁰, збирку изрека, са изводима и мислима бројних античких филозофа и писаца, познату под називом *Пчела*³¹, хронике о збивањима у античкој историји, *Роман о Троји*, роман о Александру Великом (*Српска Александрида*), Езопов животопис (*Слово премудрога Јосопа*).

²⁸ Мартини, Ф. (1971). *Историја немачке књижевности*. Београд, Нолит, 48.

²⁹ Пухало, Д. (1976). *Историја енглеске књижевности*. Београд: Научна књига, 44-5.

³⁰ О старом словенском преводу сентенциозних стихова под називом „О РазџмѢ“ и „Философија“ у рукопису „попа Драгоља“ и преводима разних сентенција, у виду компарација, антитеза и, нарочито, опомена и добрих савета, в. Јагић, В. (1892). Разум и философија из српских књижевних старина. *Споменик Српске краљевске академије*, XIII, II разред, књига 11.

³¹ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 254-5.

Антички мотиви биће присутни и у стваралаштву српских писаца (житија, слова, повести).

Дидактичку поезију пишу готово сви велики песници хуманизма и ренесансе (Бокачо, Понтано, Вида, Фракасторо, Сервантес, Лопе де Вега) и праћена је, како ћемо видети, изразито детаљним расправама у погледу дидактичког у поезији (Понтано, Фракасторо, Вида). Ово је време откривања Аристотелове *Поетике* и поновног разматрања места Емпедоклове поезије, и настанка поезије у којој су честе астролошке (Понтано, Палингеније, Валвазоне, Антоан Мизо) и медицинске (Фракасторо) теме. Дидактичку поезију у овом периоду у енглеској књижевности пишу Сидни и Спенсер, у времену рестаурације Џон Драјден. У француској књижевности XVI века дидактично се појављује нарочито у обнови религиозних мотива, и код Маргарете Наварске (*Дијалог у облику ноћног привиђења, Огледало грешне душе* (поред *Пантагруела*, због јереси на листи забрањених књига), *Духовне песме*), и код песника Лионске школе (Сев, Тајмон, Ерое, Лабе, Себиле³²) и песника Плејаде, Ронсара (*О лову, Поука младом краљу Карлу IX*), Јоахима ди Белеа, Жан-Антоана Баифа (*Метеори*), као и у поезији о драгом камењу Реми Белоа (*Љубави и нове измене драгог камења*, 1566). У познатим саветима француском песнику у погледу песничких врста на које се треба угледати и античких узора (*l' exemple d'un Ovide, d'un Tibule, et d'un Propertius*) Јоахим ди Беле наводи и епиграме, али не оне какви се пишу данас, дуге и испразне, него епиграме писане по узору на Марцијала „или неког другог опробаног, ако ти се ласцивност не допада, помешај корисно са слатким“ (*ou de quelque autre bien approuvé, si la lasciveté ne te plaist, mesle le prouffitable avec le doux*).³³

Дидактичка поезија јавља се и код хуманиста и присталица верске реформације у Немачкој у XVI веку, у моралним придикама уоквиреним алегоријом Себастијана Бранта, у песништву Томаса Мурнера (*Призивање будала, Еснаф шерета, Пашњак звекана*), у мањим песмама Јохана Фишарта и параболома

³² О утицајима античке дидактичке поезије и поезије италијанских хуманиста на француску „поезију неба“ у XVI веку в. Pantin, I. (1995). *La poésie du ciel en France dans la seconde moitié du seizième siècle*. Genève: Librairie Droz.

³³ Du Bellay, J. (1926). *Quelz genres de poèmes doit elire le poète François*, У: J. Calvet, *Morceaux choisis des auteurs français du Xe au XXe siècle*. Paris: J. de Gigord, 154-5.

Буркарта Валдиса (*О блудном сину, Езол*), и нешто касније, у бароку, у делу Мартина Опица и Фридриха фон Логауа. Наш Малетић ће у историјском прегледу дидактичке књижевности поменути и Бонера (*[Н]ајславнии є одъ тогъ времена „драгій каменъ“ одъ Улриха Бонера*), Хуга од Тримберга, Томаса Мурнера и друге (Малетић, 1854, 78).

Нови процват дидактичке књижевности донеће француски класицизам и просветитељство, са својом вером у снагу разума и осмишљени поредак природе. Склон генеричким поделама књижевности, класицизам ће фаворизовати управо врсте у којима ће реторика и дидактика потискивати лиризам³⁴, химне и оде, сатире и басне (Малерб, Расин, Лафонтен, Боало, Волтер, Делил). Под утицајем француског класицизма, у немачкој књижевности велики број песника писаће дидактичку поезију: Брокес (који „слави дивљега јарца као доказ божје мудрости, јер се од његових рогова могу издељати дршке за палице“³⁵), Халер (*О пореклу зла, Несавршена песма о вечности*), Душ (*Науке*), Глајм (*Халадат или Црвена књига*), Уц (*Покушај о вештини да се увек буде весео*), Цахарије (*Разметљивац*), Бодмер (*Ноје*), Кронек (*Schriften*, поезија коју је постхумно објавио Уц), Гизеке (*Vermischte Gedichte*), Лихтвер (басне), Е. Клајст (*Пролеће*), Гелерт (*Басне и приче*) Виланд (*Природа ствари, Мусарион*), Лесинг (*Ситнице*), Тидге (*Уранија, Бесмртност и слобода, Лутајући кроз тржницу живота*), Гете (*Метаморфоза биљака*), а нарочито у енглеској (Драјден, Поп (*Есеј о критици*), Филипс (*Јабуковача*), Дајер (*Руно*), Томсон (*Годишња доба*), Џон Армстронг (*Уметност очувања здравља*), Ејкенсајд (*Задовољства имагинације*), Јанг (*Ноћне мисли*) и Е. Дарвин (*Љубави биљака*).

Посебно место и процват дидактичке поезије чине Волтерови дидактични спевови, врсте расправа у стиховима о филозофским, теолошким, моралним и научним темама (*Разматрање у стиховима о човеку, Спев о пропасти Лисабона, Спев о природном закону, Посланица маркизи ди Шатле о Њутновој*

³⁴ Мокуљски, С.С. (1951). Класицизам. У: Академија наука СССР, *Историја француске књижевности : Том 1. Од најстаријих времена до револуције 1789. године*. Београд: Научна књига, 332.

³⁵ Мартини, 1971, 185.

филозофији), као и спевови његових следбеника, Лебрена (*Ода о физичким узроцима земљотреса*), Малфилатра (*Ода о непомичном сунцу међу планетама*), Делила (*Посланица господину Лорану поводом вештачке руке коју је овај направио осакаћеном војнику*) и нове струје дидактичке поезије која се појавила под утицајем спегова Александра Попа и нарочито Томсонових *Годишњих доба*: Сен Ламбер (*Годишња доба*), Лемјер (*Сликаство, Fasti*), Руше (*Месеци*) и Жак Делил (*Вртови, Пољски човек, Милосрђе, Уобразиља, Три царства природе*). Слично античкој и дидактичкој поезији хуманиста, дидактички стихови су испевани на најразличитије теме – метали, партије шаха, голубарници, куглање, фарме и сл. Ова ће поезија, после готово пола века, негде око 1820. године, почети да се гаси.

Поезија се, још од Платона и Аристотела, посматрала у оквиру одређених система (поезија и филозофија, поезија и теологија, теологија – поезија – филозофија, реторика и поезија, поезија и историја, етика или политика), што наслеђује и средњи век и хуманизам. Велики број поетика XV и XVI века широм Италије и Француске, као и посебни додаци у виду савета читаоцима (*avis au lecteurs*), говоре о метру и стилу али и расправљају о месту песништва, његовој функцији и посебно – утилитарности поезије.

Дидактично ће се задржати у прози и током XIX века, и самој пуној дидактике још од великог броја прозних едукативних дела, посебно врсте познате под називом “*miroir du prince*”, васпитних савета владарима, до приручника и расправа, Лафонтенових басни, Фонтенелових и Русоових романа и песничких поетика. Роман XIX века је неретко дидактичан (Балзак, Зола, Жил Верн), као и дечја и популарна књижевност (Огистен Фује), филозофски есеј и социјални, хуманистички и револуционарни театар XX (Брије, Ролан, Брехт).

Дидактично се у књижевности, у преплитањима поетске праксе и књижевне критике, углавном није освртало на негативне оцене критичара савременика. Кроз своју дугу историју, пишу Шулер и Финч, ништа не пада толико у очи колико континуалне дискрепанце између настојања књижевне критике да оцрне, формализују или одстране ову врсту и бујног раста који је уживао у рукама практиканата (Schuler, Fitch, 1993, 2). У вези са тим, посебно питање савремене

науке јесте и питање „дугог трајања“ ове поезије која се, у различитим рецепцијама индивидуалних дидактичких текстова или „апликацијама, репетицијама и пермутацијама... текстова и идеја у времену“³⁶, пише све до XX века, а, како смо видели, у одређеним врстама (политички театар) дидактички начин је могуће уочити и у XX веку. Шта више, могуће је чути и мишљења да је све дидактично у, рецимо, средњем веку, будући да моралне интенције прожимају сваки жанр,³⁷ као и да сваки текст раног модерног периода носи потенцијал дидактичког.³⁸

Будући да се сва књижевност може схватити као „инструктивна“ (а „didaktikós“ имплицира и предавање и учење), проблем дидактичке поезије постаје проблем историјске семантике, проблем модулација и трансформација дидактичког концепта и покушаја да се успостави разлика између дидактичке поезије и сродних облика, какве су алегорија, архетип, мит, симбол, басна и сатира³⁹. Кан⁴⁰ се усредсређује на темељне категорије садржаја (тема) ове поезије: рат, љубав, спасење, знање (наука, филозофија), лепота (естетика), ефикасност (умеће како водити газдинство или писати песме), информација, а затим и на темељни Фоулеров концепт модулација и трансформација, „начина“ који прати континуитет неке врсте.⁴¹

Фоулеров концепт модулација и трансформација стоји у основи многих савремених истраживања дидактичке врсте. Полазећи од теорије Лудвига Витгенштајна, Карнапа и Сосира (неструктуралистичких елемената), у групама дела која нису строго ограничена и ригидно одређена формалним карактеристикама, него пре сличностима, Фоулер посматра жанрове као породице (лозе, фамилије), што чини могућим и чак обавезним дијахрони приступ истраживањима и нуди нов приступ проблему историјске промене. Према Фоулеровом мишљењу „такозване књижевне врсте нису уопште фиксиране него су

³⁶ Feros Ruys, J. (2008). *What Nature does not Teach: Didactic Literature in the medieval and Early-Modern Periods*. Turnhout : Brepols ; Abingdon : Marston.

³⁷ Bossuat, R. (1935). *La littérature moral au moyen âge*. Paris: Larousse, 5.

³⁸ Glaisyer, N., Pennell, S. (2003). *Didactic Literature in England 1500-1800: Expertise Constructed*. Aldershot: Ashgate, 1-18.

³⁹ Preminger, 1993, 292.

⁴⁰ Kahn, S.J. (1993). *Didactic Poetry*, 292.

⁴¹ Fowler, A. (1982). *Kinds of literature*. Cambridge: Harvard University Press, 111); Fowler, A. (1991). *Genre*. У: Coyle et al. *Encyclopedia of Literature and Criticism*. London : Routledge, 151-163.

променљиве, и у њима се непрестано обнављају репертоари и карактеристичне одлике (спољна структура, реторика, топика и слично). Ови репертоари нису толико начини класификације колико ресурси знакова у језику или кодирајући системи који омогућају економичну и разумљиву комуникацију.“ (Fowler, 1991, 157-158). Њихова промена је непрестана и одвија се кроз модулације претходних специфичних стања жанрова, а ипак су њихове модификације такве да серије сукцесивних промена могу да се одразе на врсту до непрепознатљивости. Из ових променљивих врста могуће је издвојити мање несталне „начине“, који се не састоје од комплетних репертоара него тек неких репрезентативних одлика, углавном реторичких. Док је спољашња форма подложна брзој промени, а врсте везане и за друштвене институције, кроз које постају застареле или „старомодне“, чини се да су начини, у извесном смислу, „дестилације“ непостојаних и променљивих врста. Они могу да успоставе независност могућих отелотворења и да наставе да постоје и бивају инкорпорирани у готово сваку спољашњу форму, чак дуго пошто је врста из које су потекли престала да постоји. Али и сами начини су подложни мутацијама и застаревају када се истроше вредности које собом носе или емоције које призивају (Fowler, 1982, 111). Тако су жанрови у непрестаној динамичкој метаморфози, где се, током историје, удружују, свесније практикују и мешајући се са другима праве нове форме. У основи ове теорије дијахроног приступа напушта се традиционална теорија жанрова, преиспитују се многе старе идеје о жанровима и додају им се нове апликације, како би за модерну књижевност могле да буду поново релевантне (Fowler, 1991, 157-158).

Савремена наука се ограђује од успостављања строгих граница дидактичној књижевности, будући да, с једне стране, стоје у непосредној вези са могућношћу уплива субјективности у интерпретацију, а са друге питањем утилитарности у уметности (не говори ли или не подучава ли свако уметничко дело нечему?) Следећи изјаву Бернарда Шоа да ништа не ствара уметност изузев потребе да се буде дидактичан, као, уосталом, и Борхесову да „[к]ад неко каже да уметност не сме да пропагира никакву доктрину, тај неко обично мисли на доктрину супротну

његовој⁴², уочићемо присуство ове амбиције код песника готово свих времена. Прецизнија одређења укључују циљ или намеру давања поука књижевним делом. „Епистемолошке реформе статуса предмета и примат књижевности субјективитета“ (Demougin, 1986-1987, 448) урушиле су темеље дидактичне поезије. Уколико је, павши са трона репрезентативне, дидактичка књижевност маргинализована деценијама, могућно је о њој говорити данас у алегоријама и сатирама политичког театра (Сартр, Брехт⁴³) или на нивоу посебне књижевне игре код Кеноа (*Petite cosmogonie portative*). Ипак, дидактички елементи су се појављивали и у басни, параболи, легенди, гномима, приамулама, изрекама и епиграмима. Дидактички елементи су врло чести у дескриптивном песништву. У том смислу, присуство и превага поуке у одређеном делу значајније одређују дело као дидактично од његове форме.

1.1 Концепт врсте и методологија истраживања

Свесна замки и херменеутичког круга теорије жанрова (полажење од разумевања као услова осмишљавања), при чему се жанр одређује и дефинише на основу карактеристика издвојених из одређених корпуса за које смо на почетку „претпоставили“ да припадају датом жанру, савремена наука⁴⁴ се у истраживањима дидактичке поезије одлучује за приступ овој врсти поезије у оквиру историје жанрова и фокусира се на појављивање или нестајање одређених специфичних елемената (Хардер). Колико год да је у науци данас присутно

⁴² “I say that all art at the fountainhead is didactic, and that nothing can produce art except the necessity of being didactic”. В. Holroyd.M. (1988). *Bernard Shaw. Vol. 1, The search for love : 1856-1898*. London : Chatto and Windus, 146; Борхес, Х.Л. (2008). *Нова истраживања*. Београд: Паидеиа, 72.

⁴³ Расправљање око могућности опстанка естетског уз дидактичко стара је дебата, обновљена у модерно време у театру са тезом, наслеђеном из Просветитељства („Песинг је тражио од песника да организују причу тако да ће она моћи да служи експликацији и потврди велику моралну истину, а Шилер је желео да од сцене направи моралну институцију“), преко Диме сина, и Ибзена до Сартра, дидактичких комада агитпропа и Брехта (Demougin, 1986-1987,448). Мисли се на Брехтов политички театар али и на поетски покушај писања манифеста Комунистичке партије *О природи људи* (*Von der Natur der Menschen*), по узору на Лукрецијев спев (Ефе, 1977, 12).

⁴⁴ Детаљан преглед студија које су се појавиле у неколико протеклих деценија о дидактичкој поезији, в. Haskell, Y. (1996). Introduction. У: Y. Haskell and P. Hardie (Ed.), *Poets and Teachers: Latin Didactic Poetry and the Didactic Authority of the Latin Poet from the Renaissance to the Present*. (Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Cambridge Society for Neo/Latin Studies, Clare College, Cambridge, 9-11 September 1996), 5-19; Dalzell, A. (1996). *The Criticism of Didactic Poetry: essays on Lucretius, Virgil and Ovid*. Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 197-212; за претходни период, в. Cox, A. (1969). *Didactic Poetry*. У: J. Higginbotham. *Greek and Latin Literature: A Comparative Study*. London: Methuen & Co., 157-161.

неслагање око питања развоја дидактичке поезије после строге Аристотелове осуде Емпедоклове поезије, те је присутно мишљење да се дидактичка поезија више није ни писала (Кокс, Фолк), као и мишљење да Аристотел ни најмање није утицао на само писање ове поезије, која ће, успут, доживети процват непосредно после његове смрти, и то у кругу александријских песника (Далзел, Шулер, Фич), око питања потребе испитивања управо статуса и карактера ове поетске врсте успостављен је консензус.

Примећено је да је почетком друге половине XX века дошло до разилажења теорије и праксе у погледу истраживања врста. С једне стране, искуства постмодерне критике допринела су да се жанровима није посвећивала довољна пажња, или из разлога њихове „екстратекстуалне“ природе (руски формалисти, нова критика) или због анахронизама у одређивању жанра (француска нова критика). С друге стране, велики број истраживача и даље је био склон отварањима могућности да се велики број сличних одлика одређених дела посматра у овом смислу, као и смислу генезе или књижевне еволуције. Ово је нарочито присутно код великог броја истраживача који се баве грчком и латинском класичном књижевношћу. Далзел се, на пример, пита, није ли у питању „порицање једне од најочигледнијих одлика књижевности, да дело има афинитете према неком другом делу. Сви стари писци стварали су у оквиру традиције, традиције коју су и сами признавали и на коју су обично скретали пажњу. Уводни стихови Вергилијеве *Енеиде*, Проперцијевог *Монобиблоса* и Тацитове *Германије*... садрже кодирани референце о другим писцима и другим делима који су делимично намењени одређивању традиције. Ако књиге настају из других књига, онда би интертекстуални однос требало да буде средишња брига критике, а жанрови би били део те бриге.“

Проучавање жанрова се, после искустава постмодерне критике, нашло „на месарском пању“: „Постмодерна критика је, ако ништа друго, била скептичнија у погледу вредности жанрова; рационални системи класификације не прилагођавају се лако неодредљивости текста... Класификација изгледа увек намеће неки смисао

рационалног реда и управо је тај смисао реда оно што се доводи у питање⁴⁵ (Далзел, 1996, 4). Мишљења смо да се, у овом смислу, *Анатомија критике* Нортропа Фраја, увођењем момента „контекста“ књижевних односа, показала, колико год као, мора бити, јерес новој критици, толико и вишеструко подстицајном онима који су другачије размишљали: истраживања која би се кретала у оквиру књижевних родова нису проказана, небитна нити екстратекстуална, већ напротив, трагања за „потцајима“⁴⁶, присутним у књижевном делу, разјашњавање њихових традиција и сродности јесте посао науке о књижевности⁴⁷. У исто време, савремена теорија је свесна да се конфузија око жанрова створила и изједначавањем жанрова са критичким формулацијама о жанровима, па да и најбоље дескрипције жанрова не могу са овима да се изједначе (Fowler, 1982, 25).

Када је реч о врстама у савременим испитивањима, како је примећено, најзанимљивији радови у вези са врстама у последње време чешће се јављају у дескрипцијама индивидуалних врста и начина него у уопштенијим и синтетичкијим

⁴⁵ Далзел наводи познату Борхесову пародију класификације „извесне кинеске енциклопедије“, по којој се животиње деле на „а) оне које припадају цару, б) балсамоване, с) укроћене, д) прасиће сисанчад, е) сирене, ф) бајковите, г) пуштене псе, х) оне укључене у ову класификацију, и) сумануте, ј) многобројне, к) насликане најфинијим кистом од камиље длаке, л) итд, м) које су управо разбиле вазу, н) које издалека личе на муве (Борхес, 2008, 83; Далзел, ц.д, 4).

⁴⁶ Користимо овај термин јер се служимо преводом Гиге Грачан (*Анатомија критике: четири есеја*. Загреб: Напријед).

⁴⁷ „Када се користи конвенцијом зазивања, уводећи тиме пјесму у жанр говорене ријечи, та конвенција треба указати којој традицији његово дјело првенствено припада и чему је оно најсродније. **Критици жанрова није сврха толико у разврставању колико у разјашњавању таквих традиција и сродности, износећи тиме на видјело велик број књижевних односа који се не би учили док се год за њих не утемељи контекст.**“ (Фрај, 1979, 278). У овом смислу, под „контекстом“ књижевног дела могу да се разумеју мит или архетип (Фрај), архитект (Женет) и парадигма (Сосир), у сваком случају повезивање књижевног дела са обухватнијом категоријом. Аластер Фулер (*Kinds of Literature*, 20-26) издваја жанрове као најзначајнији код литерарног језика, не само зато што инкорипорира и организује многе друге него зато што жанр стоји у непосредној вези са комуникацијом. **Управо стога је он инструмент не класификације нити прескрипције него значења.** „Литерарно кодирање потврђује само дело као и његову поруку, не утолико што максимизује ефикасност него интегритет и задовољство комуникације“ (*Kinds of Literature*, 22). Фулер издваја неколико најчешћих одлика, у неформалном редоследу, будући да их наводи ван система промена њихових функција, које се генерички организују и које су виталне за генеричку комуникацију: представљачки аспект (наративни, драмски, дискурзивни), спољашњу структуру, метричку структуру, величину, скалу (која у комбинацији са другим одликама може да послужи као осетљив генерички индикатор организације одлика на нивоу врсте или не), предмет, инхерентне вредности, расположење, пригоде, став, мизансцен (код наративних врста), лик (нпр. чобанин у пасторалној еклоги Теокрита, Вергилија, елизабетанској еклоги и сл.), радњу, стил, задатак читаоца. Овим се сугерише да и најмања црта одређене историјске врсте може бити генерички провоцирана (Fowler, 1982, 56-74).

теоријским радовима (Fowler, 1991, 159). У том смислу, велики број студија бави се управо успостављањем дидактичке врсте подразумевајући Фоулеров концепт модулација и трансформација врсте. Уз искуство да свако дело поново исписује врсту и мења канон, концепт је далеко од ригидности једном за увек утврђених правила врсте. Непрестане алтернације канона и на тај начин поновно исписивање правила упућују на схватање о непостојању чврстих правила врсте и консеквентно, „жанрови су историјски феномен и због тога предмет променљивих сила историје. Немогуће је једном заувек дефинисати праву природу епигеје или епике или било које друге врсте; не постоји, да тако кажемо, нека платонска идеја жанра јер би то захтевало стабилност и сталност. Али, иако је немогуће дати дефинитивну дескрипцију жанра, то не значи да је и концепт бескористан.“ Жанрови треба да се посматрају историјски, а једини ограничавајући фактор је разноврсност књижевности (Далзел, 1996, 6).

Такође се примећује да се теоријом жанра користи више као радном хеуристичком дисциплином у покушајима конструисања сопствених дефиниција одређених врста, често на темељима нове критике и француске нове критике⁴⁸. Функција жанра је у успостављању стратегије потребне критичару у раду на тексту.

Базирана, често, на темељној Јаусовој теорији рецепције, дакле, утемељене „рецепционоестетички“⁴⁹, ова испитивања дидактичке поезије посматрају историју

⁴⁸ Тако, на пример, Катарина Волк примећује методу „close reading“ у емпиријским приступима одређеним жанровима у античким текстовима, иако овај приступ може да се критикује као анахронистички јер, по речима Жерара Женеа, „све врсте, све подврсте, родови или супер-родови емпиријске су класе, успостављене историјским опсервацијама“. При овоме, није неопходно да се врсте схватају на начин на који су биле схватане у времену настанка. Врсту „интенционалне заблуде“ (термин Вимсета и Бердслија (Wimsatt, Beardsley - “intentional fallacy”) у истраживању, при чему се у обзир узима историјски контекст и интенције аутора, избегава тако што спроводи врсту истраживања у оквиру самог текста, фокусирајући не писца и (екстратекстуално) публику, него „говорника“ (*speaker*) адресата у самом тексту (Фолк, 2002, 4, 35). „Овакво виђење теорије жанра напушта старе захтеве који су им се придавали у ренесанси и неокласичној теорији. Његова вредност је примарно хеуристичка, у успостављању контекста за индивидуални рад. Жанрови су дефинисани емпиријским увидом у одређене текстове (Далзел, 1996, 6).

⁴⁹ Јаус, Х.Р. (1978). *Естетика рецепције: избор студија*. Београд, Суботица: Нолит, Бирографија; Марицки, Д. (1978). *Теорија рецепције у науци о књижевности*. Београд: Нолит, Институт за књижевност и уметност, БИГЗ; Јаус, Х.Р. (1970). *Теорија родова и књижевност средњег вијека*. Загреб: Хрватско филолошко друштво, Издавачки завод Југославенске академије. Идеалистичким или материјалистичким теоријама, „које под супротним предзнацима – ендогено или егзогено одређење уметности у њеној конституцији и традицији – полагају право на методску свеобухватност, естетика рецепције са својом парцијалношћу сазнања одговара да се ни уметничко дело у својој

рецепције одређених модела и описују и евалуирају модификацију функционалних и/или формалних карактеристика. Фактори који могу да утичу на ове модификације испитују се на разинама социјалних, економских или културолошких развоја друштва, као и у светлу промене медија и околности комуникације⁵⁰.

1.2 Традиција дидактичке песме и *инциденталне* одлике⁵¹

Формулисање критеријума и успостављање корпуса дидактичке поезије у антици у много чему се разликује од аутора до аутора у савременој науци⁵², што није поставило солидан темељ и често је резултирало изостављањем знатног броја дела из истраживања. Темељ новим истраживањима, сматрамо, чини студија Алистера Кокса, у којој је успостављена традиција дидактичке поезије и издвојени поетски елементи које ће, у једном или другом виду, неке касније студије амплификовати. Хесиодови *Послови и дани* су имали врло мало јасноће форме а врло много уплива његове ауторске личности како би охрабрили потпуну имитацију, и само у одређеним *инциденталним* одликама овог идиосинкратског дела видимо најраније ознаке онога што ће бити дидактичка уметност (у експресији, тону и структури): из блиске везе са епиком то су метар, фразеологија и инкорпорација наративних и дескриптивних пасажа; инвокација муза „релевантних“ за тему, „мисионарска хитност“ (у наглашеној моралној озбиљности видимо порекло каснијем тону и модусу дидактичких песника), форма „отвореног писма“ (саговорник, ученик, публика); „лабаво повезана структура“ (инкорпорације

структури нити уметност у својој историји не могу схватити као супстанца или ентелехија. Ако се историјско биће уметничког дела за нас не може више одредити независно од његовог деловања и ако се традиција дела не може више одредити независно од њиховог прихватања као историја једне уметности, онда се наслеђена естетика стварања и приказивања мора утемељити рецепционоестетички. (Јаус, Х.Р. (1978) Парцијалност рецепционоестетичке методе. У: Д. Марицки. *Теорија рецепције у науци о књижевности*, 180.

⁵⁰ Harder, A. (2007). To teach or not to teach...? Some aspects of the Genre of Didactic Poetry in Antiquity. У: A. Harder, A.A. MacDonald, G.J. Reinink. *Calliope's Classroom: studies in Didactic Poetry from Antiquity to the Renaissance*. Paris, Leuven, Dudley, MA: Peeters, 24-27.

⁵¹ Термин Алистера Кокса (*incidental features*) односи се на одређене одлике Хесиодов дела (веза са епиком, „мисионарска ургентност“, неформална структура) које су се „схватиле“ као одлике дидактичке поезије. Без обзира на разлике између Хесиода и каснијих дидактичких песника, Калимах ће, пишући о Арату, рећи да овај „следи песму и начин Хесиода.“ В. Далзел, ц.д, 22.

⁵² Далзел наводи познату Борхесову пародију таксономије „Животиње су подељене на: а)...“, ипак, цео низ студија посвећен интертекстуалним односима грчке и римске књижевности указује на одржавање традиционалног интересовања за жанрове, пре као потребе неког посредовања између општих категорија књижевности, какав је жанр, и индивидуалних радова (в. Далзел, ц.д, 4).

каталога и пословица, „епских“ епизода, аутобиографских дигресија, као и серија практичних савета о вођењу имања, пловидби и сл.) (Сох, 1969, 125-7).

Основна одлика и први међу критеријумима у дефинисању дидактичке поезије јесте **постојање експлицитне дидактичке намере**. Дидактичка песма, која је и иначе богата метапоетичким асоцијацијама, како ћемо видети, даје јасан исказ о намери подучавања:

Смерно ме гледај и чуј, по праву и правди се,
О Персе, равнај, а ја бих ти истину желео рећ!⁵³
(Послови и дани, 9-10)
Добро слушај, па се лати тога... (IV, 34)
(Василије Суботић, *Образи живота*)

Фолк прави разлику између ауторовог излагања у коме објашњава о чему ће подучавати (црта коју је могуће пронаћи и у другим врстама и која не мора да буде експлицитна) и **дидактичке интенције која је део „мале интратекстуалне драме“**, у којој говорник (*speaker*) подучава студента самом песмом (Volk, 2002, 37). Ова одлика води успостављању констелације учитељ – ученик, чији опис налазимо још код Сервија:

„hi libri didascalici sunt, unde necesse est, ut ad aliquem scribantur; nam praeeptum doctoris et discipuli personam requirit, unde ad Maecenatem scribit [Vergilius], sicut Hesiodus ad Persen, Lucretius ad Memmium” [Ове су књиге дидактичне и тако је неопходно да буду некоме упућене; јер подучавање призива обе улоге, и учитеља и у ученика. Тако се [Вергилије] обраћа Мецени, Хесиод Персу, Лукреције Меммију] (Volk, 2002, 37).

Констелација учитељ – ученик је дефинитивно интратекстуални феномен и ова се одлика задржала као најпроминетнија у дидактичкој поезији. Прималац или саговорник, адресат, могао је да буде у неком односу са аутором или не. У ширем оквиру односа песник – публика, он је, као прималац савета, лик са којим се читалац идентификује или од кога се ограђује и, у том смислу, фигура конвенције, док је одржавање илузије учења оно што је важно (Dalzell, 1996, 27; Volk, 2002,

⁵³ Хесиод. (1998). *Послови и дани*. Београд: „Драганић“, 5.

38)⁵⁴. Ову тезу разлаже и Кокс када говори о „форми отвореног писма“ коју уводи Хесиод, као и присуству говорника, саговорника и публике: иако је Хесиодова двострука проповед *Послова и дана* намењена широј публици („похлепним суцима“ и сељацима), саговорник (Персе) је увек у првом плану („*Говорим теби с намерам' добрим, о луди Персе*“)⁵⁵ и снажно оружје је овде у рукама дидактичког песника: природном идентификацијом читалац постаје онај који прима савете које Хесиод намењује Персу, Лукреције Мемиију, Вергилије Мецени (Кокс, 1969, 127). Далзел види дидактичку поезију првенствено као ону која подразумева одређени однос између аутора и читаоца, однос између учитеља и ученика и логика те ситуације постаје важна у обликовању форме. Дидактички песник дели са учитељем и проповедником посебну врсту комуникације и оно што је значајно у вези са тим односом јесте да је увек усмерен према публици. У дидактичкој поезији овај однос је комплексан и понекад амбивалентан, а за критичара је преваходно битно да објасни овај подразумевани однос између текста и читаоца. У овој констелацији уз дидактичку фикцију учитељ – ученик, Далзел на примеру Овидијеве *Љубавне вештине* указује и на **позивање на компетенцију**, педагошки језик, логичко уређење реченице, доказ, рекапитулацију, „транзиционе формуле“ позајмљене од Лукреција и Вергилија, логичка поставка: предлог, доказ, рекапитулација, митолошке дигресије – све одлике дидактичке поезије (Далзел, 1996, 7, 138). Све ове елементе наћи ћемо лако, како ћемо видети, у реторичкој структури Стеријине, и не само његове дидактичке поезије.

⁵⁴ Фолк у студији посматра искључиво однос говорник – саговорник, не песник – публика. В. Volk, 2002, 39. У покушајима одређења корпуса, елементарних карактеристика и дефинисања Катарина Фолк издваја карактеристике које дефинишу врсту и посматра их „у пермутацијама“ на примеру четири темељна представника римске дидактичке поезије, Лукреција, Вергилија, Овидија и Манилија, посебно путева којима се успоставља веза између поетске форме и дидактичког садржаја (*carmen/res*), а на основу запажања да је за дидактичку поезију типично експлицитно сопствено представљање као поезије и уопште висок степен метапоетичке рефлексije, као и идентификација „првог лица песме“ са песником и уочљива *самореферентност* – искази о себи (Фолк, 2002, 24).

⁵⁵ *Послови и дани*, 286. Експлицитност функције подучавања и директно обраћање адресату основни су критеријуми у одређивању дидактичке химне и у студији *Teaching through Song in Antiquity* Метјуа Гордлија (Gordley, M. (2011). *Teaching through Song in Antiquity: Didactic Hymnody among Greeks, Romans, Jews, and Christians*. Tübingen: Mohr Siebeck, 9-11). Чак и химне које нису биле стваране са намером да буду дидактичке (нпр. не постоји језик инструкције, директно обраћање адресату, директне тврдње нити дидактички исказ као примарни елемент, у другим контекстима могу то да постану, какав је случај са химнама *Новог Завета* или неким другим раним хришћанским списима (Исто, 11).

Из констелације учитељ – ученик, прецизније, улоге која се додељује песнику – учитељу следи и **техничка експозиција**: прибављање ауторитета пре него што предавање отпочне (Далзел, 1996, 25). То је редовно инвокација, и сама у блиској вези са епиком, призивање божанстава посебне релеванције (Коксов термин). Хесиод се обраћа Музама под Хеликоном, које га инспиришу песмом коју, онда, он преноси. Хесиодова тема божанске иницијације постаје конвенција дидактичке песме (Зевс код Арата, Венера код Лукреција и Овидија, рустична божанства код Вергилија, Меркур код Манилија).

Техничку експозицију, као битну одлику дидактичке поезије, објашњава Кокс на примеру *Георгика*: ту су наслов, ауторово изношење мотива, њихова подела (четири секције у оквиру приручника), пружање аутентичности практичним саветима. Упркос овој „експозиторној фасади“ *Георгике* нису технички приручник него „генијална експлоатација традиционалне форме са нетрадиционалном наменом, па је Сенека бар упола био у праву када је рекао да је Вергилијева намера била не да обучи сељацима, него да пружи задовољство својим читаоцима“ (Кокс, 1996, 147). Упола стога што ово нису биле једине алтернативе: постоје и други нивои дидактике, као битна одлика ове поезије. Техничка експозиција служи, наиме, као оквир изношења суптилније филозофије: У Вергилијевом случају, живот на селу симболизује живот вредности за које се залагао а које су полако почеле да нестају. Другим речима, оно што је виђено као „филозофска дубина“ ове поезије (Кокс, 149), а могли бисмо да додамо – и уметничка, свакако није био „технички приручник“ (као ни филозофија код Емпедокла ни физика код Лукреција нити математика код Манилија). У инвокацији муза, међутим, у којој се такође огледа чврста веза са епиком, виђени су и корени првог одвајања дидактичког и „мисионарског“, управо у призивању оних божанстава која су од посебног значаја за будућу тему, где је могуће уочити спрегу поетског и проповедног, тј. поезије и дидактике (Сох, 1969, 126).

Стихови из увода *Постанка богова* сматрају се промишљеним одвајањем од епске поезије:

Оне Хесиода негда лијепој научише пјесми
док је под пресветим Хеликоном напасао стада.

Ову ми најприје богиње прозборе ријеч, оне олимпске Музе, Зеуса егидоноше кћерке:
«Пастири пољски, страшљивци тешки, трбуси једни!
Ми лажи многе истини налик казиват' знамо,
ал' и истину, кад нас је воља, знамо обајвит'.» (22-28)

„Мисионарска ургентност“ дидактичке поезије стоји у вези са улогом песника који је учитељ и пророк. Музе откривају истине песницима, чији је задатак да о томе подуче:

Смерно ме гледај и чуј, по прâву и правди се,
О Персе, равнај, а ја бих ти истину желео рећ'.

(Послови и дани, 9-10).

Ову одлику видимо и у наглашеној моралној озбиљности, црти која се касније препознаје у тону и модусу дидактичких песника:

Ово ми Персе у срце у своје дубоко стави:
Нâ правду пази, насиља сасвим дед' се окани!
Овакав закон Кронион владар постави људ'ма:
Рибе и звери и оне крилате птице,
Једни да једу друге, јер правде мѣђ' њима није,
Људ'ма пòдари правду која је највеће добро.
Ако ли неко за правду зна и жели праведно
Зборит', томе обиље далекòвиди досуди Зеус.

(Послови и дани, 274-281)

Одлика Хесиодове дидактичке поезије и један од конститутивних утицаја на каснију дидактичку поезију јесте и **неформална структура песме**. Песма настаје бројним инкорпорацијама делова, какви су екскурси или дигресије, епске епизоде, каталози пословица или генеалошки каталози, аутобиографске дигресије, као и серија практичних савета о вођењу газдинстава, упутства за пловидбе и сл.⁵⁶ Структура се понекад тумачи и непостојањем стриктног стандарда релевантности теме (Сох), но без обзира на тумачења, сасвим је извесно утицала на касније песнике. Дobar пример је Хорацијева *Поетика*.

Из овакве сруктуре проистиче и *употреба екскурса или дигресија*, као могућности да се умакне логици дидактичке експозиције и оно што је

⁵⁶ Ова је структура представљала проблем и издавачима, који су често били у уверењу да инкорпорирани делови текста нису аутентични, в. Сох, *Didactive Poetry*, 127.

конститутивно није само поштовање конвенције него и усвајање теме и њеног развијања у оквиру ових дигресија: Хесиод, Вергилије и Арат користе тему теодицеје, рађање цивилизације и Хесиод и Лукреције и Манилије, тему куге такође и Лукреције и Вергилије и Манилије и могуће је навести „многе друге примере где два или више песника скрећу путем истих поетских канала“ (Далзел, 1969, 23)⁵⁷. Управо у овим заједничким елементима, наслеђеним од Хесиода – метру, мисионарском циљу, асоцијацијом на епску поезију, формалним дигресијама – и упркос одсуству критичке дискусије, препознаје се, према Далзелу, дидактичка поезија као врста у антици (Далзел, 1996, 23).

1.2.1 Фикционалне компоненте дидактичке песме

У питању је овде такозвани „дидактички заплет“, који долази управо из ове фикционалне и миметичке ситуације и који је својеврсни оквир дидактичке песме: стварање илузије учионице, у којој су присутни учитељ песник и саговорник⁵⁸. Чини нам се да је дидактички заплет, као и фикционална компонента, још значајнији у непридавању важности песниковом стварном познавању предмета. Неважност познавања предмета о коме се пева за компетенцију песника и уметничку вредност ове поезије била је позната и коментарисана и у антици

Заиста, ако је у ученим круговима уврежено да је човек који о астрономији није знао ништа – Арат, наиме – о небеским просторима и звездама испевао савршене и изврсне стихове, а други, коме је сеоски живот био сасвим стран, Никандар из Колофона, писао одлично о сеоским пословима, користећи нешто песничке, а не ратарске вештине, који разлог постоји да и беседник не би могао да најречитије говори о таквим предметима које би користио као посебне аргументе и прилике.⁵⁹

Наиме, да цитирамо Јакобсона, уметник у истој мери „игра“, када оглашава да овога пута није у питању *Dichtung*, већ гола *Wahrheit*, као и када нас уверава да

⁵⁷ Ово је одлика и ренесансне и дидактичке поезије XVIII века. В. Далзел, ц.д. 22-3.

⁵⁸ У чему се види миметичка компонента коју је, по мишљењу Манфреда Ерена (Erren), Аристотел очигледно превидео, в. Фолк, 2002, 40; Erren, M. (1990). Die Anredenstruktur im archaischen Lehrgedicht. У: W. Kullmann and M. Reichel. (Ed.). *Der Übergang von der Mündlichkeit zur Literatur bei den Griechen*. Tübingen: G. Narr, 185-97.

⁵⁹ Cicero, *De oratore*. I, II. (With an English Translation by E.W. Sutton). London, Cambridge, Massachusetts: William Heinemann Ltd., Cambridge University Press, I, XVI, 69. Користимо се личним преводом.

дато дело није ништа друго до чиста измишљотина и да је уопште „песништво лаж, а песник који не уме да безобзирно лаже већ од прве речи није ни за шта“.⁶⁰ У овом контексту, расветљавања схватања дидактичког, категорије песништва и стварности се у *Логици књижевности* Кете Хамбургер поново постављају у светлу домишљања Аристотеловог тумачења мимезиса и *poiesisa*⁶¹, те опозиције мимезиса и исказа (логоса). Док се мимезис односи на фикцију, логос је у релацији са стварношћу, и ова темељна опозиција стоји у основи поделе књижевности на родове⁶². Мимезис је, међутим, не подражавање стварности у било ком смислу него „прављење“ фикције (фингираног, фиктивног, привидног), што не постоји ни у лирском исказу уопште, а посебно не у дидактичкој врсти. Консеквентно, Аристотел није превидео евентуалну фикционалност „дидактичког заплета“ у свим његовим видовима (Ерен, Фолк), него је сматрао да сам песнички исказ ове поезије (ни метар ни форма) нису довољне за „прављење“ миметичке ситуације. У овом смислу, Кете Хамбургер говори о корелацији субјекат-објекат у лирској песми: у лирској песми, за разлику од фикционалног приповедања (где се „прави“ у смислу обликовања, стварања и формирања по узору, где је „обликотворна радионица поетеса или миметеса“), језик који ствара песму припада исказном систему језика: песму доживљавамо другачије него фикционално песништво, приповедачко или драмско, наиме, као „исказ једног исказног субјекта“. Логичко место лирике је у систему песништва управо у исказном систему језика. Искази су усмерени од пола субјекта ка полу објекта. Лирска корелација субјекат-објект је,

⁶⁰ Јакобсон, Р. (1978). *Огледи из поетике*. Београд: 1978,108; У оквиру типологије дидактичке поезије, Ефе, у вези са познавањем материје о којој се предаје, разликује неколико периода: први, у коме песници не само што сасвим познају предмет него најчешће у овој поезији износе управо сопствену филозофију (Ihre Lehrdichtung war ein Versuch, die selbstgewonnenen Erkenntnisse und Einsichten einem bestimmten Adressaten zugänglich zu machen). У другом периоду, александријској поезији, ово више није по себи разумљиво и предмет се углавном позајмљује „из друге руке“ (aus zweiter Hand). Песника, могуће је, занима неки предмет али више не може да буде речи о компетенцији у познавању таквог предмета (Sachkompetenz) (Effe, B. (1977). *Dichtung und Lehre: Untersuchungen zur Typologie des antiken Lehrgedichts*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 25-26).

⁶¹ У *Поетици* на једном месту изједначених, у који не улази лирска песма: предметност лирског исказа је доживљавање субјекта, никакво „прављење“ фиктивне ситуације.

⁶² Искључивање немиметичког „песништва“... може бити схваћено као зачетак схватања да је један пјеснички облик који не „ствара“ (ποίητ) никакву радњу, одн. дјелатне људе – можемо рећи никакве фиктивне људе који живе у модусу „мимесиса“, а не стварности – насељен у другој области онога што данас називамо општим системом пјесништва“ (Хамбургер, К. (1976). *Логика књижевности*. Београд: Нолит, 40).

међутим, таква да се искази из објектног пола одводе у сферу субјектног пола: и тај процес ствара лирску уметничку творевину (Хамбургер, 1976, 228-257). У политичкој (Хајнеовој и Брехтовој) песми, као (ипак) врсти лирске песме, исказ се креће на граници лирског и саопштавајућег исказа, усмереног на објект. Тако, иако су искази из објектног пола једва повучени⁶³, захваљујући једном другом феномену (дискрепанце, и као теме и као обликовног елемента⁶⁴), песме „остају“ лирске. Пример смо навели због компаративне блискости са дидактичком поезијом, која је, сматрамо, могла да послужи као још јаснији и динамичнији пример корелације субјекат/објект.

1.3 Метапоетичке одлике дидактичке поезије: „поетичка самосвест“ и „поетичка симултаност“

Битна карактеристика дидактичке поезије је и „**поетичка самосвест**“, при којој се песма експлицитно представља као песма⁶⁵. То је поезија која показује пуну свест о томе да је поезија. Фолк појам објашњава на разлици према појму метапоетичко, што је сваки поетски исказ који може да се разуме као експлицитна или имплицитна референца о поезији, појединачној песми или поезији уопште. *Самосвест* дидактичке песме уочио је, међутим, још Далзел 1996, примећујући да је битна одлика дидактичке праксе „литерарна афилијација“, указивање на литерарну припадност дела, обично уз похвалу претходницима, најчешће на почетку песме: „Код латинских песника је била уобичајена пракса да се на почетку књижевног дела укаже на његове књижевне везе (*literary affiliations*), уз указивање

⁶³ Ово „повлачење“ исказа из објектног пола у субјектни чини срж лирског, за разлику од саопштавајућих исказа, филозофије на пример, и нарочито за разлику од фикционалног приповедања, епског и драмског. В. Хамбургер, 1976, 242.

⁶⁴ Дискрепанца је овде феномен који „сређује“ исказе и путем кога се исказ из објектног пола повлачи у субјектни (нпр. констатација чињеница као припрема за рат у Брехтовим *Свендборшким песмама*). В. исто, 256.

⁶⁵ Фолк наводи разлику која постоји између уводних стихова *Енеиде* и Проперцијеве елегике *Цинтији*. Код Вергилија, у првом стиху *Енеиде*, „опевам оружје и јунака првог“, глагол „опевам“ **јасно упућује да је реч о песми**, а да је „прво лице које говори“ (Фолк, 2002, 9-10) песник (који и иначе може али и не мора да се идентификује са аутором), што у Проперцијевој елегике не постоји. Идентификација са аутором је, међутим, у песмама са јаким поетичком самосвешћу готово редовна, као и *самореферентност* – сваки поетски исказ лица које говори о себи. Поетичку самосвест не одређују строго утврђена правила, она може или не мора да буде присутна. Али, постоје врсте које је фаворизују, и таква није само дидактичка поезија: ово је случај са хорском лириком извођеном на трговима, при чему не да није било значајно о чему се пева, него је значајније било да се изводи само певање (Фолк, 2002, 12).

почасти претходницима. Манилије отвара *Астрономику* (*Astronomica*) преводом првог стиха Хесиодове *Теогоније*. Ове референце сведоче о готово апостолској сукцесији дидактичких песника који су свесни сопствених генеричких веза и који себе сагледавају као носиоце традиције која сеже све до Хесиода. Стога не би било тачно рећи да класична књижевност није имала увид у постојање дидактичке поезије као посебног жанра⁶⁶ О *литерарној свести* деценију раније у односу на књигу Катарине Фолк пише и Конте (G.V. Conte), анализирајући појаву проема у средини дела (као код Вергилија и Лукреција), као привилегованог места литерарне свести и места изношења поетичког кредо⁶⁷.

Са овим у блиској вези стоји поступак идентификације „првог лица песме“, оног који се појављује као „говорник“ у песни. Поетичка самосвест и идентификација првог лица песме са аутором обично прати **функција поетичке симултаности**: песма се управо ствара, пред нашим очима, са свим елементима, типа инвокација муза, саме композиције, на почетку, током или на крају песме⁶⁸. Уобичајено је, такође, да се поетичка симултаност не одржава неминовно током целе песме, и да на њу песник не мора да се врати (самосвесне проеме на почетку текста, у средини и у епилогу). Поетичка симултаност, као первазивни концепт античке поезије, посебно је коришћен у дидактичкој поезији врло изражене поетичке самосвести и метапоетичких тенденција (Фолк 2002, 16). Дакле, поетичка симултаност може да се појави на нивоу топоса али и да представља „софистицирану метапоетичку технику“, која ће, лишена реалне ситуације која је постојала у усменој традицији композиције и извођења дела, где симултаност није била само топос него реална техника, некадашњу реалну ситуацију сада препознавати као фиктивну. Иако, дакле, није наративна, дидактичка песма такође „прича причу“: причу о сопственом постојању и настајању песме – инструкције.

⁶⁶ Лични превод, Далзел, ц.д, 21-22.

⁶⁷ Conte, G.V. (1992). Proems in the Middle. *Yale classical studies*, 29, 153. Видимо да се, иако изванредна, студија Катарине Фолк, нарочито у делу за који аутор сматра да је потпуно оригиналан и најзначајнији део истраживања (поетичка самосвест, метапоетичко и сл.), базично ослања на Контеова и Далзелова схватања литерарне свесности или свести и у ствари их, додуше одлично, даље развија.

⁶⁸ “The regular recurrence in Virgil of the proem in the middle as the privileged locus of literary consciousness allows us to recognize in it a function of a systematic character...” Conte, G.V. (1992). Proems in the Middle. *YCS* 29, 147-59

Античка дидактичка поезија се, дакле, дефинише кроз четири темељне карактеристике: (1) експлицитна дидактичка интенција⁶⁹; (2) констелација учитељ-ученик⁷⁰; (3) поетичка самосвест⁷¹ и (4) поетичка симултаност. Критика је, такође, приметила да на четири карактеристике, које је могуће пронаћи у текстовима, треба пре гледати као на средство усмеравања пажње на дидактички начин него на критеријуме успостављања врсте (Хардер, 2007, 27).

Типологија дидактичке поезије коју даје Ефе⁷² заснована је на предметности дидактичке песме. Ефе разликује *материјал* (*der Stoff*) и *тему*. Материјал је привидан садржај, најчешће дат у наслову. Тема је стварни предмет о коме се пева. Путем ове дистинкције, Ефе разликује три типа дидактичке поезије: „идеалан тип“ (Лукреције, Манилије), у коме су материјал и тема досегли пуну подударност; „формални тип“ (Никандар), у коме се материјал и тема такође подударају али су оба елемента у позадини јер је посвећеност теми слаба и „транспарентни тип“, у коме су материјал и тема повезани али нису исти. У овом последњем типу (Арат, Вергилије) доминира тема (Ефе, 1977, 26-38).

1.4 Тип ауторитета песника: подела дидактичке поезије (*phuseōs* и *technē*)

Критеријум за дефиницију и типологију дидактичке поезије коју налазимо овде су „ауторове интенције“, па су песме „релевантне“ (*sachbezogen*) уколико постоји искрена намера да подучавају; „формалне“ (*formal*), уколико је предмет само изговор за вербални виртуозност или „транспарентне“ уколико песма под видом да подучава нечему, у ствари пева о нечему другом (*transparent*). Ефеова

⁶⁹ У Хесиодовој *Теогонији* је нема и зато је аутор и не сматра дидактичком (Фолк, 2002, 37).

⁷⁰ Присуство ученика, чак и када овај ништа не говори, доприноси драматској непосредности текста, и стварању „дидактичког заплета“: читалац прати развој учитељевог учења, као и развој саме песме. О констелацији учитељ – ученик, и о дидактичкој поезији као поезији „првог лица“ види и Далзел, ц.д. 25-6.

⁷¹ Упркос значају и jakim метапоетичким исказима, присуству дидактичке интенције, констелације учитељ – ученик, у Хорацијевој *Посланици Пизонима* не постоји поетичка самосвест: ниједан стих не говори о томе да је инструкција и сама песма (Фолк, 2002, 43). Додаћемо да Хорацијева „самореферентност“ у овом смислу чак потенцира ову дистанцу (Ако бих хтео нешто да пишем... / Ви који пишете, ... / Ја, ако бих писао сатире, Пизоне... / Нико други не би вам саставио боље стихове, / али то не вреди толиког труда. / Вршићу улогу бруса / који може гвозђе да изоштри, / мада сам не сече. / Ништа сам не пишући, учићу песнике, / какав је њихов задатак и дужност итд.). В. Хорације (1966). Луцију Калпурнију Пизону и његовим синовима. У: М. Павловић, *Римска лирика*. Београд, Просвета, 96, 97, 106, 109.

⁷² Effe, *Dichtung und Lehre*, 30-33.

изванредна студија о дидактичкој поезији, оној о којој се може говорити само онда ако постоји одређени степен јасноће и јасан израз ауторових интенција, критикована је са становишта замки субјективности (у интерпретацијама песникових „скривених“ намера) и такозваних „интенционалних замки“ до којих доводи изједначавање песничког субјекта (персоне) и аутора.⁷³

Далзел одавде изводи основну типологију дидактичке поезије (*phuseôs* и *technê*), која наравно није апсолутна, али је дистинкција: обе врсте легитимитет стичу у признатој улози учитеља коју су имали песници, и која упућује на два типа знања и, одатле, ауторитарности песника и књижевности, као и два типа дидактичке поезије: филозофске или моралне (Емпедокле, *Peri phuseôs*) и практичне/техничке (*Послови и дани*)⁷⁴. У овима се улога песника – учитеља посматра различито и захтевају различити одговори: један тип захтева „да се изађе напоље и нешто уради: узоре ораница, направи хороскоп или обраде уједи змије. Филозофска песма обрађује случај и зато има много заједничког са другим врстама рефлексивног стиха“ (Далзел, 1977, 11).

Посебан круг интересовања у вези са дидактичком поезијом савремене науке о књижевности покренут је питањима рецепције ове књижевности у одређеним књижевноисторијским периодима, посебно Средњем веку и раном модерном периоду, при чему се текст сматра дидактичким уколико је написан, пренесен или примљен као текст намењен подучавању, инструкцији, савету, просвећењу, „уливању“ морала или модификацији и регулацији понашања. Дидактичку интенцију експлицитно преноси аутор, као моралист и васпитач, кроз конструкцију „књижевне персоне“. Испитиване су, подједнако, и различите улоге у креирању дидактичког (читаоци, коментатори, преводиоци, компилатори, књижари,

⁷³ Ефе разликује „индиректну дидактичку поезију“ и „директну“, позивајући се на Рихтерову поделу (W. Richter, *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Berlin, 1965). Дидактички став је могуће пронаћи у свим врстама, и данас се појам углавном овако и користи, као дидактички елементи који се налазе у оквиру различитих врста али је једно одређено поетско представљање, посебне и систематизоване, специјализоване научне предмете, у одређеном метру, могуће пронаћи само у грчкој и римској поезији (Ефе, 1977, 11).

⁷⁴ Дистинкција није апсолутна јер се, наводи Далзел, код Хесиода налази исто толико моралисања колико и савета о агрикултури (Далзел, 1996, 11).

анонимни средњовековни дидактички текстови)⁷⁵. Типичан пример како је средњовековни коментатор могао да утиче на креирање дидактичке тенденције је поступак „морализовања“ одређених дела (*Морализовани Овидије*), где се обилато служило алегоријама како би се дело укомпоновало у хришћанско учење (Ферос Риос, 2008, 12). Видећемо, у истом контексту, како филозоф и песник Дионисије Новаковић наводи стихове еротског дидактичара⁷⁶ *Љубавног умећа*: Овидијев дистих, у коме се девојке саветују да воле песнике иако су ови сиромашни јер „другују с небом“. Иако га именом не помиње, баш као што га је, како смо видели, Средњи век „морализовао“⁷⁷, Новаковић комбинује два Овидијева дистиха у похвали поезије:

Est Deus in nobis...⁷⁸

Божанство је у нама песницима: њиме подтсакнут распали се наш дух; надахнуће нам долази из чистих небеских станишта.⁷⁹

Посматрајући континуалне утицаје одређених дидактичких текстова кроз векове, а у циљу развијања новог разумевања флуидности и континуитета средњовековне и поезије раног периода новијих књижевности, често испитивана одлика дидактичке поезије на први поглед је контрадикторни пар особина ове поезије: „нестабилност“ и „отпорност“. Текстови су, наиме, током векова бивали мењани, превођени, адаптирани, превођени у прозу, „сељени“ из рукописа у различита издања, бивали изложени интерполацијама и слично. У исто време, ова је поезија сачувала исте текстове, ауторе, мотиве и концепте све до почетка Просветитељства (Ферос Риос, 2008, 18).

Тако ће дидактичка поезија, упркос раним оспоравањима још у самој антици, наставити да се пише, најпре међу александријским песницима непосредно после

⁷⁵ Dembowski, P.F. (1986). Learned Latin treatise in French: inspiration, Plagiarism, and Translation. *Viator*, 17, 255-269.

⁷⁶ Израз М. Флашара, в. Флашар, М. (1997). *Studium (liberalium) litterarium* као образац образовања понуђен српској школи у XVIII веку. У: Н. Грдинић, *XVIII столеће*, књ. 2, св.2. Нови Сад: ANATTA press, 35.

⁷⁷ Редигован највероватније између 1317-1328, садржи око 72000 стихова на старофранцуском. В. Clark, J.G., Coulson, F.T., McKinley, K. (2011). *Ovid in the Middle Ages*. New York: Cambridge University Press.

⁷⁸ Руварац, Д. (1924). *Дијонисије Новаковић*, 6.

⁷⁹ У слободном преводу М. Флашара (Флашар, 1997, 34).

Аристотелове смрти, а затим у Риму, где ће ући у канон поезије која ће, опет, наставити да се чита, преводи и имитира све до романтизма, а у неким другачијим облицима и касније.

2. Пелен и мед: дидактично у антици, Средњем веку и хуманизму

Лекари,
кад деци дају пелен одвратни,
ивицу чаше прво премажу
још соком слатким меда злаћена...
Лукреције

2.1 Учитељ је то „завио у мало речи“: сазнајна функција поезије код Платона и Аристотела

Изгледа нам да се свако размишљање о појединачном питању које је обрађивала античка поетика може поставити у почетну опозицију схватања природе и сврхе поезије у Платоновој и Аристотеловој филозофији. Ово не би требало да чуди, тим пре што су оба филозофска и естетичка концепта била од највећеј значаја у развоју и античке, средњовековне, па и нововековних естетика. У оквиру Платонове метафизике лепог идеја лепоте, као једна од три идеје у којима је прави битак ствари, који се може спознати само разумом, нема никакве везе са уметношћу. Уметност је могућа тек посредством реалног света: реални свет опонаша свет идеја (сена), а уметност опонаша реални свет (сена сене). Уметност је, дакле, опонашање опонашања или сена сене. Светом идеја се баве филозофи, реалним светом занатлије и сл, а уметници су, као „троструки подражаваоци“, тек на трећем месту, на месту непривлачне и сасвим безвредне имитације имитације. Песници, каже Платон, о стварима о којима говоре не знају ништа што би било вредно помена (Платон, 2005, 10, 602c), и док потпуно одбацује поезију из сфере филозофије, као и реторику уосталом, Аристотел је поново уздиже до самог врха досезања људског духа. Ако су, наиме, узор који видимо у уметности исто што и Платонов појмови, ако уметност даје идеји живот и тако је отелотворује, и свако умеће је знање и учење, па тако и поезија. Опонашање је природно људима, као и радовање творевинама опонашања. „Људи наиме зато слике радо гледају, што се догађа, да гледањем уче и закључују“ (Аристотел, 1977, 6, 1448b 16). Учење, наиме, не пристаје само мудрацима, него је оно „веома слатко (...) једнако и осталима“ (Исто, 9). Ова два

става Аристотелове *Поетике*, као и учење о усмерености поезије не на оно што се догодило, него на оно што се могло догодити по вероватности или нужди, чини, дакле, песништво умнијим, „филозофскијим“, мудријим и вреднијим од историје јер приказује оно што је опште, док се историја односи на појединачно (Аристотел, 1977, 16, 1451b16-20).

Аристотелова *Поетика*, у делу у коме говори о природи и врстама поезије, не доноси експлицитан став о ономе што бисмо данас назвали дидактичким у поезији. У сачуваном корпусу Аристотеловог дела подела поезије у савременом смислу родова и врста тек је назначена. Или, како би рекао теоретичар и песник Фракасторо готово два миленијума касније, у јеку цветања поетика које ће, између осталог, подробно разрађивати управо ову теорију, учитељ је то „завио у мало речи“⁸⁰. Па ипак, у полемици са Платоном, он каже: “Хомер заслужује хвалу у многим другим стварима па и у томе, што између пјесника само он добро зна, шта смије радити. Сам наине смије пјесник веома мало говорити, јер по томе није опонашалац. Остали дакле пјесници раде диљем цијеле пјесме сами, а опонашају мало и ријетко, а Хомер каже само мало у почетку па одмах уводи или мушко или женско или какав други значај, и ниједна лица без значаја него са значајем“ (Аристотел, 1977, 35, 1460a9-15). Као и код Платона (Платон, 2005 3, 393c), основа уметности је опонашање. И најзад долазимо до кључног става *Поетике* у погледу одређења онога што ће се под дидактичношћу у поезији схватати и тумачити током наредних векова.

... а ипак нема за Хомера и Емпедокла ништа заједничко осим мјере; зато је право онога звати пјесником а овога прије природословцем него пјесником (Аристотел, 1977, 1447b14-17).

Поезија у којој је Емпедокле износио своје филозофско учење, будући немиметичка, искључена је из уметности а став ће, заједно са прећуткивањем

⁸⁰ “...paucis verbis inuoluit”, Fracastoro, G. (1924). *Naugerius sive de poetica dialogus/ Navagero or A Dialog on the Art of Poetry: by Girolamo Fracastoro To Giambattista Rannusio*. University of Illinois Studies in Language and Literature, Vol. IX, No. 3, 158.

лирске поезије, постати темељ свим каснијим генеричким одређењима књижевности.⁸¹

Подједнако значајним за успостављање каснијих класицистичких концепата је и Платонов став о одстрањивању штетне поезије, тј. задржавању само оне која ће бити у моралном и педагошком смислу исправна: „чисто подражавање којим се опонаша честит човек“ (Платон, 2005, 3, 397d). Наиме, да би се створило друштво у коме ће живети људи са врлинама, потребно је такве врлине и опонашати а избегавати приказивање мана и зла када певају и о људима и о боговима:

Треба присилити песнике да о таквим њиховим делима или не говоре, или да њих не приказују као децу богова, или им треба забранити да овакве ствари причају и тако покушавају да убеди наше младиће како богови рађају рђаву децу и како хероји нису нимало бољи од осталих људи (Исто, 3, 391d,e).

Тако, на први поглед парадоксално, строги Платонов став о бескорисности поезије, једном релативизацијом, по којој би песник морао да се држи света Идеја, а не привида (*Држава*, 599d-607a), оправдава врло одређену врсту поезију. Наиме, и у *Законима* Платон говори да песник не сме да ствара ништа што се у главним начелима не би слагало са оним што у држави важи као законито, праведно, лепо или добро, за шта су одређени посебни “чувари закона”. Закону подлежу и норма и облик: химне и похвалне песме се певају у част богова, заједно са молитвама, затим молитве с похвалним песмама у част демона и хероја. Избор се прави према старим песмама, прихватају се погодне а врше га оцењивачи не млађи од педесет година (Платон, 1971, 7, 802b). И најзад, долазимо до става који чини темељ тенденциозном у уметности:

Намере законодавца треба истицати што је могуће јаче, и према њима треба да се подесе игре и певање и све врсте хорских игара. Сваки непрописно састављени музички комад, тиме што добије утврђени ред, постаје хиљаду пута бољи од неуредно састављеног комада, па макар му недостајала драж заводљиве музике (наше подвлачење, Исто, 7, 802c).

⁸¹ Женет, Ж. (1985). *Фигуре*. Београд: Култура, 144.

Функционално (спознајно) и државотворно је у сучељавању са естетским (које, као што видимо, недвосмислено постоји) доминантно. У овом концепту, заправо, под законодавцем можемо да читамо и поетика и свака друга тенденција одређеног времена.

Одавде, затим, сасвим консеквентно, следи и питање узора. Погледајмо дијалог о узорима у песништву који воде Клеиније и „Атињанин“, пуном духа и оног натурализма чије је порекло Хаузер видео у плебејском миму⁸²:

Атињанин: Мој Клеинија, постоји бар једна ствар у којој ми је, чини ми се, срећа наклоњена.

Клеинија: У чему то?

Атињанин: У томе што уопште нисам у неприлици у погледу тражења узора (Платон, 1971, 7, 811c).

Узор постаје управо Платоново учење, према чијим принципима треба да се управљају и песници и поетски закони и њихови чувари.

Не постоје, дакле, експлицитни ставови о дидактичности у поезији, а наравно, ни посебним врстама које се на начин на који су нама пренете диференцирају тек касније (Хорације, хуманисти, XVIII век). Ипак, оба филозофско-естетичка концепта представљају темељ каснијим диференцијацијама врста и учењима о вредностима и утилитарности поезије. Издвојили смо Аристотелов став о вредности поезије која се састоји у приказивању општег. Платонов филозофско-естетички концепт, међутим, својом анисторичношћу, давањем предности спознајном над естетским и у том смислу узорношћу, биће од пресудног значаја за формирање свих каснијих класицизама. Узећемо за пример добро познату Платонову реченицу која сведочи о свесном фаворизовању педагошког насупрот естетском:

Замолићемо, дакле, Хомера и друге песнике да се не љуте што та и слична места бришемо, не зато што нису песничка, и што мноштво не ужива у томе да их слуша, него баш зато што уколико су више песничка, утолико мање треба да их слушају младићи и људи који треба да буду слободни и да се више плаше ропства него смрти (Платон, 2005, 3, 387b).

⁸² Хаузер, А. (2005). *Социјална историја уметности и књижевности*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 80.

Дакле, попут знатно каснијег али идејно блиског Просветитељства, естетско се свакако уочава али се њему, у спознаји апсолутних идеја или владавини разума, не придаје нити првенствени значај нити предност над педагошко-поучном функцијом уметности. Избор добре поезије и правилног опонашања у Платоновој идеалној држави хиберниран је, будући да развојност у сфери апсолутног не постоји и принципи опонашања и избор оваквог корпуса остају узорни и вечни.

Овај рационалистички и интелектуалистички концепт који је, између осталог, својеврстан “елитизам уперен против естетицизма масе, пука, трга, чијем се опћем духу, уосталом, супротставио већ и Сократ”,⁸³ био је темељ и каснијим интелектуалистичким концептима у књижевности.

Проблем дидактичког у поезији се посматрао у ширем оквиру улоге учитеља или пророка која је додељивана песницима. И док је едукативна улога песника прихватана, није се постављало ни питање дидактичког (Далзел, 1996, 11). Ипак, критике ове улоге налазимо већ и у раној антици, и то не само код Платона. Ксенофан, нападајући Хомера и Хесиода да пишу о боговима износећи срамотне ствари, говори да није на песницима да износе истину, слично и Пиндар, што је подигло „велику дебату о истини у поезији“ (Далзел, 1996, 12; Велек, 1965, 41-51).

2.2 Издвајање дидактичке поезије као врсте у касној антици: *Tractatus Coislinianus*, Диомедова *Ars Grammatica*, Сервије, Прокло Дијадох

Јасније дистинкције дидактичке поезије и издвајање дидактичке поезије као врсте налазимо такође у антици. Рукопис познат под називом ***Tractatus Coislinianus*** из X века, компилација са знатно старијим деловима, који садрже перипатетичке радове из теорије књижевности и углавном разлажу Аристотелове ставове о комедији (Грубе, 1965, 144-9; Ефе, 1977, 20; Далзел, 1996, 20; Волк, 2002, 31).⁸⁴ Расправа, ипак, почиње сасвим „неаристотеловском“ поделом поезије

⁸³ Грлић, Д. (1974). *Естетика: повијест филозофских проблема*. Загреб: Напријед, стр. 45. О Платоновом „политичком конзервативизму“, аристократизму и интелектуализму видети и *Социјалну историју уметности и књижевности* А. Хаузера, 79-82.

⁸⁴ Ова кратка расправа је сачувана у једином рукопису (*Parisinus Coislinianus*120), који се чува у Bibliothèque nationale de France у Паризу. Рукопис је објављен први пут 1839, и од тада издаван, превођен и коментарисан неколико пута (Грубе, 1965, 144, нап. 2). То је кратка компилација писана

на две групе (Грубe, 1965, 145; Далзел, 1996, 20), миметичкој и немиметичкој. О дидактичкој поезији се, овде ипак насупрот Аристотелу, говори као о посебној врсти (немиметичкој поезији). Немиметичкој поезији припадају историјска и едукативна, а овој последњој, даље, инструктивна и теоријска, свакако обе дидактичке (Грубe, 1965, 144-5; Далзел, 1996, 20)⁸⁵.

Даље дистинкције наративног епа и дидактичке поезије, те покушаја успостављања дидактичке поезије као врсте, појављује се у четвртом веку нове ере, у делу *Ars grammatica* латинског граматичара Диомеда (Diomedes, IV век н.е.), који, следећи Платонову поделу песништва (*Држава*, 392d, е, 393), издваја три типа песништва, убрајајући у оно у коме песник сам говори, и Вергилија и Лукреција:

- **драмско** (*dramaticon*), у којој говоре сами ликови (са четири подврсте: *tragica, comica, satyrica, mimica*)
- **наративно** (*exegeticon, genus enarrativum*), у којој говори сам песник. Пример су Вергилијеве *Георгије* и Лукреције. Постоје три подврсте:
 - angellice* (сентенце)
 - historicae* (приповести и генеалогije. Нпр. Хесиодов каталог жена)
 - didascalice* (дидактичка песма (Емпедокле, Лукреције, Арат, Вергилије)
- и **comune** - трећа „комбинована“ врста (говори и песник и ликови. Пример су *Илијада, Одисеја, Енеида*). Овде такође постоје две подврсте (*heroic species* и *lyrica species*, и пример су им Архилох и Хорације)⁸⁶.

И Диомед наводи која је дидактичка поезија:

на грчком. Поезија се у овом рукопису сагледава као миметичка и немиметичка. Немиметичка се дели на историјске и едукативне списе, едукативни списи на инструктивне и теоријске, а оба типа се односе на дидактичку поезију.

⁸⁵ У савременој критици постоје неслагања у погледу позиције ове две последње врсте, јер се у рукопису налазе на месту где би се пре односиле на историјску (а не едукативну) врсту поезије. Већина критичара је ипак склонија да у овој схеми види погрешно читање рукописа. В. Далзел, 1996, 169, нап. 35).

⁸⁶ Курцијус, Е.Р. (1971). *Европска књижевност и латинско средњовековље*. Загреб: Матица хрватска, 448-449.

... qua comprehenditur philosophia Empedoclis et Lucreti[i], item astrologia ut Phaenomena Arati et Ciceronis et Georgica Vergilii et his similia.

([Дидактичка поезија је она] којој припада филозофија Емпедокла и Лукреција, као и астрономија, какав су Аратове *Небеске појаве* и Цицерон, и Вергилијеве *Георгике*, и такве ствари (Ефе, 1977, 21; Фолк, 2002, 31-32).

Подједнако, Диомедов савременик **Сервије** (Servius, IV век н.е.), коментатор Вергилијевих текстова, такође разликује дидактичку врсту. *Георгике* назива *libri didascalici*, говори о констелацији учитељ/ученик (*doctoris/discipuli*) и овој врсти песништва придодaje и Хесиода и Лукреција (Ефе, 1977, 21; Шулер, Финч, 1983, 40, Фолк, 2002, 37-38):

... et hi libri didascalici sunt, unde necesse ut ad aliquem scribantur, nam praeceptum et doctoris et discipuli personam requirit: unde ad Maecenatem scribit, sicut Hesiodus ad Persen, Lucretius ad Memmium.

и ове књиге су дидактичке, тако да је неопходно да се неке обраћају; подучавање захтева и учитеља и ученика. Тако се [Вергилије] обраћа Мецени, Хесиод Персу а Лукреције Меммију⁸⁷.

Још једна од познатих класификација поезије из овог периода, као готово очајнички покушај да се пронађе место и за дидактичку поезију (Далзел, 1996, 21), била је подела грчког неоплатоника, граматичара **Прокла** (Proklos, 410-485), сачувана посредно у делу цариградског патријарха Фотија *Библиотека (Мириовивлион)*, у коме су се уз хришћанске писце налазили и антички. Поезија се, према Проклу, такође дели на миметичку и наративну, а наративна, према метричком критеријуму, на епску (на чијем је почетку Хесиод), јампску, елегичну и лирску. Лирска је подељена на неких тридесет врста, у оквиру четири класе: песме које се односе на богове, песме које се односе на људе, оне које се односе и на једне и на друге и песме које се односе на околности. У ове последње Прокло групише гномске стихове и георгике.

Изостанак речи која би се односила на дидактичку песму или врсту до Сервија и Диомеда значајан је по себи: дидактичка поезија се није схватала као посебна врста него се посматрала уз епiku, као врста са којом је епика делила исти стих - хексаметар. Дидактичка песма не постоји ни као посебна „међу пет

⁸⁷ Ефе, 1977, 21; Volk, *The Poetics of Latin Didactic*, 37-38. Служимо се личним радним преводом.

врста које наводи Цицерон, ни међу пола туцета Хорацијевих“, а код Квинтилијана се наводи уз песнике епске и пасторалне поезије (Далзел, 1996, 20; Хорације, 1966, 73-75; Фоулер, 1982, 220). Преузећемо, овде, Далзелово питање: шта су, онда, песници који су писали дидактичке стихове мислили о поезији коју су писали?

2.3 Средства против уједа отровних животиња: ренесанса дидактичке поезије хеленистичког периода

Говорећи о Арату, видели смо, Калимах каже да овај „следи песму и начин Хесиода“ (нап. 50), а пракса указивања на књижевну припадност дела говори о свести о постојању генеричких веза и припадности одређеној песничкој традицији. Хесиодов ауторитет, као и низ одлика његовог дела – придобијање ауторитета, метар, мисионарски циљ, блискост са епиком, формалне дигресије и сл, биле су, наиме, довољне да се, упркос изостајању теоријских издвајања дидактичне песме као врсте, она у антици ипак издвајала (Далзел, 1977, 23).

После Аристотеловог строгог суда о Емпедокловој поезији, дидактичка поезија је утихнула, баш као да су се песници четвртог века сложили са Аристотелом да то у ствари и нису. Једина дидактичка песма из IV века пре н.е. је сатира ове врсте – *Hedypatheia* (*Посластице, Живот као луксуз*) Аристотеловог савременика, песника **Архестрата** из Геле (Archestratos, друга половина IV века), хуморна гастрономска песма, врста „гастрономског бедекера“ о томе где је могуће пронаћи најбољу храну на Медитерану, песма коју је песник Еније (Quintus Ennius, 239-169), успешни посредник грчке културе међу Римљанима, превео век касније на латински (Schuler, Fitch, 1983, 35).

Хеленистички период, који доноси процват науке о књижевности (александријска и пергамска филологија), обележен је радом Аристотелових ученика, перипатетичара, платоничара, стоика и епикурејаца, посебно на питањима технике и практичних приручника песништва. У промењеним условима хеленистичког света ово је време еснафа и стручњака - техничара сваке врсте (Будимир, Флашар, 1978, 77). Аристотелов ученик и настављач перипатетичке школе Теофраст (Theophrastos, 370-287, пр.н.е.), оправдава теорију лепоте

незавршеног, скице (*О изразу*); Деметрије из Фалерона (Demetrios Phalereus, око 350-280), Теофрастов ученик, посвећује се разним филолошким питањима, Аристоксен из Тарента (Aristoxenos, друга половина 4. века пр.н.е.) бави се теоријом музике и пише биографије филозофа и песника; Аристотелов ученик Хамајлеон из Хераклеје (Chamaeleon, око 350-275) и Сатир (Satiros, 3.век п.н.е.) такође, Праксифан (Praxiphanes, око 320. пр.н.е.), Калимахов учитељ, пише граматiku, Стратон из Лампсака (Straton, око 335-269. пр.н.е.) учитељ је на двору Птолемеја II и Теофрастов наследник у управљању перипатетичком школом. Филологија се осамостаљује, цветају издавачка и библиотекарска делатност, а у средиште студија се постављају издавање, критика и коментарисање текста, историјска и биографска истраживања, те детаљно питања стила, прозодије и метрике. Ово је и време ренесансе дидактичке поезије. Овај неочекивани повратак дидактичке поезије у хеленистичком периоду, обележен поезијом **Менекрата** из Ефеса (Menecrates, 330-270; *Послови*), његовог ћака, песника **Арата** (Aratos, 315/10-239/240; *Небеске појаве*), лекара и песника **Никандара** (Nicander, III (?) век пре н.е.; *Средства против уједа отровних животиња, Средства против тровања*, фрагментарно сачуване песме о пчеларству и земљорадњи), **Опијана** из Апамеје (Oppian, III – II век пре н.е.) о лову (*Synegetica*⁸⁸) најзначајнијих песника хеленистичке дидактичке поезије, тумачи се вишеструко: повратком на старе моделе али кроз неговање малих форми, као и јаком књижевном модом времена која је, у атмосфери расцветале филологије Александрије, неговала култ ученог песника (Schuler, Fitch, 1983, 11)⁸⁹. Нарочито омиљено је било версификовање прозе и бављење књижевном техником. Велики број приручника књижевне технике који су настајали пре свега за потребе школа, чине темеље науке којом се данас бавимо⁹⁰. Међу бројним, који су настајали на материјалу хиљада свитака папируса Александријске, Пергамске и Антиохијске библиотеке, до нас су посредно и сасвим

⁸⁸ Дидактички спев о риболову (*Halieutica*) припада највероватније песнику истог имена и сличног интересовања, Опијану из Киликије. В. Бухвалд, В., Холвег, А., Принц, О. (1984). *Речник грчких и латинских писаца антике и Средњег века: тускулум лексикон*. Београд: „Вук Крацић“, 340.

⁸⁹ Грчка је култура, пишу Шулер и Фич, непоправљиво литерарна, чак специфичније – поетска – по природи; читаоци сматрају да је научни и технички материјал непријатан ако се не заслади медом Муза ((Schuler, Fitch, 1983, 11).

⁹⁰ О периоду детаљно у: В. М., Будимир, М., Флашар, М. (1978). *Преглед римске књижевности: De auctoribus romanis*. Београд: Научна књига, 76-79.

нестварно⁹¹ дошли фрагменти дела *О песмама* грчког епикурејца **Филодема из Гадаре** (Philodemos, прва половина 1. века пре н.е.). У њима је садржана критика поетике песника и теоретичара **Неоптолема из Париона** (Neoptolemus, 3. век пр.н.е.), која ће, у схватању поезије као користи и забаве, а преко Хорација који ју је највероватније тумачио управо Пизоновим синовима (Будимир, Флашар, 1978, 364), постати, у извесном смислу, и поетика дидактичке поезије.

Основни постулат Неоптолемове поетике односио се управо на спој корисног и забавног, изреком која ће се са свог грчког оригинала пренети до нас преко Хорацијевог, највероватније, препеваног стиха - "prodesse et delectare": поезија треба да буде спој корисног и забавног.

У периоду хеленизма је тако, поред схватања да поезија треба да буде забава, које су делили перипатетичари и „њима блиски теоретичари“⁹², и које се у искључивом виду нашло у ставовима песника Ератостена, те схватања, попут Неоптолемовог, да је идеал поезије спој корисног и забавног, постојало и оно у коме се инсистирало на строго утилитарној функцији. Било је заступљено нарочито међу стоицима граматичарима. Стоици се, наиме, залажу за јасан и прецизан израз⁹³, а у погледу опонашања су, и у складу са учењем о пре свега разумном животу, сасвим платоничари (Зенон из Китиона на Кипру (Zeno, 335-262), Аристон са Хија (Aristo, + око 260), Зенонов наследник, Клеант из Аса (Kleanthes, 304-233), Хрисип, (Chrysippos, око 279-206), Кратес из Малоса (Crates, II век пре н.е.), најзначајнији језикословац у Пергаму). Познате су њихове алегоријске интерпретације (прихваћене у Средњем веку) песништва Хомера,

⁹¹ При откопавању Херкуланеума пронађен је велики број ролни папируса за које се претпоставило да су рукописи библиотеке Филодема из Гадаре. Сачувана је пета књига *Поетике* и остаци четири књиге његове *Реторике*. Филодемов метод се састојао у цитирању песника и критичара, и полемика са њима, те су овим путем сачувани и њихови погледи на поезију. Практично је први развио теорију епидеиктичне беседе као уметности, мишљење које је било врло нападано, као и необично схватање споја филозофије и поезије, за нашу тему занимљиво, тим пре што му је извесно време ученик био Вергилије. Папирус је пронађен у кући за коју се претпоставља да је припадала Лукију Пизону. В. Grube, *The Greek and Roman Critics*, 193-194; Будимир, Флашар, *Преглед римске књижевности*, 361.

⁹² Будимир, Флашар, *Преглед римске књижевности*, 80.

⁹³ Ово се, пре свега, односи на александријску школу која је неговала чистоту језика. Пергамска школа се бавила посебном врстом етимологије за коју су сматрали да се временом одвојила од правих корена, а такође и симболиком гласова, негујући стил којим су владали неологизми, обрти и слична удаљавања од уобичајеног реда речи.

Еврипида, Аристофана и дидактичких песника – Хесиода и Арата, у врсти која ће бити популарна и касније, у којима се свет одређеног дела тумачио у оквирима стоичке филозофије и физике (Хрисип, Кратес), прилично слободно и далеко од смисла који би поезији придавали сами песници.⁹⁴

2.4 Цицеронов говор *За песника Архију*

Хеленистичко схватање дидактичког утицаја и на Цицерона (106-43. пре н.е.), блиског Неоптолему у погледу схватања споја поучног и забавног⁹⁵. У говору *За песника Архију* налазимо његов познати став о образовању као путу до врлине и као оруђу за њено неговање и развијање⁹⁶, чије ће импликације у погледу присуства дидактичког у књижевности бити вишеструке. Природа знања и сврха образовања се овде, на чему ће почивати европска хуманистичка традиција све до почетка XIX века, не схватају врстом овладавања неким позитивним знањем, неопходним за обављање одређене делатности, струке, речју *праксе*, него се под њима подразумева пут ка сазнању и врлини, формирање моралног интегритета личности, успостављање теоријског (књигом и литературом) односа према стварности, давању приоритета теорији над праксом (*theoria/praxis, vita contemplative/vita activa*)⁹⁷, дакле, етичким образовањем:

Али (...) ако к извесному и сјајному наравскому дару приступи методичко знанствено образовање, онда обичава настати она њека, како бих казао, особита извршност... Јер други послови нијесу нити за свако вријеме, нити за свако доба нити за свако мјесто: насупрот ови науци хране младост, веселе старост, служе у срећи за урес, у несрећи дају уточиште и утјеху, забављају код куће, не сметају вани, ноћују с нама, путују и иду с нама на село.⁹⁸

Српска књижевност XVIII века била је посебно привржена овом Цицероновом ставу и како ћемо видети, на њега се обилато позивала. Користи га Дионисије Новаковић, у контексту промовисања система образовања Духовног

⁹⁴ Будимир, Флашар, *Преглед римске књижевности*, 80.

⁹⁵ В. Ђурић, В. (1966). Увод у римску лирику, у: *Римска лирика: избор песама*. Београд: Просвета.

⁹⁶ Флашар, М. (1998). О класичним студијама у Карловачкој гимназији. *Зборник Матице српске за класичне студије*, 1, 12.

⁹⁷ Исто, 12-19.

⁹⁸ Цицерон (1903). Говор за А. Лицинију Архију. У: *Изабрани говори Марка Тулија Цицерона*: превео и уводом попрадио Адолфо Вебер. Загреб: Краљ. Свеучилишна књижара Фр. Суппан (Стј. Кугли), 124.

колегијума, а пронаћи ћемо га и у Орфелиновом *Зрцалу науке*, педесетих година XVIII века:

Понеже в јуности приносит трезвост, в старости утјешеније, в нишчетје обогашченије, в богатствје украшеније.⁹⁹

Налазимо га и у првој деценији XIX века у предговору (*Предисловіе о песнотворству*) збирке песама *Лирическа пенија* Јована Дошеновића (1718-1813)

За осведочити то, я се позивам на краснорѣчну ону беседу Цицерона, кой принуђавајући Римляне да се у гражданство Архій Стихотворец прими, сицевим образом чествуюћи Поезію, казао е: „Ова вѣжества есу пића юности, вооживленіе старости, и украшеніе благопоспѣшне среће. Оны нам служе за подкрепленіе и облакшанѣ у неволы нашей; Составляю наша великолѣпія под покровом домовним; благопотребни су нам и осим дома; сладким нас тишине дариваю санком; Любезныи су нам друговы и у путешествію, и полезно дружество у полской самости.“¹⁰⁰

Имплицитан¹⁰¹ је и у уводном делу Доситејевог есеја *О дужном почитанију к наукам*:

Науке су орудија и средства чрез која се получавају она знања која су човеку, како мислећем и умном суштеству, природна и неодложно нужна. Словесност своју он од природе има, но размршење, раширеније, просвештеније и украшеније ове исте словесности од наука получава, без којих словесност стоји као злато у земљи сакривено и с њом помешано, и као сва земна прозјабенија, која вода, сунце и воздух к раштењу и к зрелости не приводе... Морални живот човека простире се на неки начин докле његова знања досежу (Доситеј, 1961, 318).

Цицеронова латинска парафраза Аратових *Небеских појава* увешће дидактичку поезију у римски свет (Кокс, 1969, 133), где су постојали, додуше изоловани, покушаји експеримената (Еније (239-169), поменути гастрономски бедекер Медитерана - *Hedyphagetica* или *Уметност обеда*).

⁹⁹ Орфелин, З. (1952). *Зрцало науке*. Нови Сад: Матица српска, 43.

¹⁰⁰ Дошеновић, Ј. (1809). *Лирическа пѣнија и Еше друга за увеселеніе сад најпре спевао на Сербски Иоан Атанасіев Дошенович*. ВЪ Будимѣ : писмены Кралѣв. Унгарск. Університета, непагинирана 5. страна *Предговора*.

¹⁰¹ Чајкановић говори о Доситеју као „византијском парафрасту“: Доситеј није преводио од речи до речи, већ би узимао основну идеју коју би, потом, разрађивао. В. Чајкановић, В. (1911). О Доситејевим грчким и римским изворима. У: *Споменица Доситеја Обрадовића*. Београд: Српска књижевна задруга, 55.

2.5 Појам дидактичног код песника и реторичара (Лукреције, Хорације, Сенека, Плутарх, Квинтилијан)

Традиција енциклопедијског знања и реторског образовања и појављивање два велика песника тог периода – Лукреција и Вергилија учинила је више од било које експлицитне поетике. „Из ових текстова, посебно *Георгика*, били су изведени критички канони који се коначно појављују у нечему налик на добро развијену теорију дидактичке поезије у касном седамнаестом и раном осамнаестом веку“ (Schuler, Fitch, 1983, 16).

На самом почетку класичног периода римске књижевности, у I веку старе ере појављује се филозофско-дидактички еп Тита Лукреција Кара (94-54 пр.н.е.). *De rerum natura* (*О природи ствари*), спев од 7400 хексаметара, поетско је отелотворење Епикурове (341-270 пре н.е.) филозофије и филозофије Емпедокла (490-430) из Акраганта (чији је спев под истим насловом Лукрецију био узор). Спев о кретању атома, са садржајем из физике и атомистике и Епикуровог пута до среће), постаће узор дидактичке поезије. Лукрецијеви стихови, посебно прве и четврте књиге, чине примењену поетику дидактичког:

..... Лекари,
кад деци дају пелен одвратни,
ивицу чаше прво премажу
још соком слатким меда злаћена,..
.....
И ја сад хоћу да ти изложим
Пијериском песмом слаткогласном
наш наук, јер се чини одвећ строг
ономе ко се није бавио
још њим, те свет од њега зазире.
Песништва медом прелићу га стог
У стиховима својим, не би л' дух
Заробио ти, докле природу
Не познаш сву и лика њеног склоп.¹⁰²

Епикурејска филозофија, као наук који се чини „одвећ строг“, постаће уједно и разлог због кога Средњи век није био наклоњен Лукрецију и због кога његова

¹⁰² Исто, 19-20.

поезија није остварила утицај на ренесансну дидактичку поезију, бар не онакав каква су то успеле да остваре *Георгије*.¹⁰³

Дидактично се, у оквиру схватања о користи и забави песништва, изричито успоставља у Хорацијевој *Посланици Пизонима*, коју је Квинтилијан у делу *О беседништву* (8, 3, 60) назвао *Ars poetica*, и то у познатом стиху који открива како се у песми постиже највећа вредност

... *aut prodesse volunt aut delectare poetae...*

Хорацијева (65. – 8. п.н.е.) *Epistula ad Pisones*, која се због одсуства „класичног“ дидактичког заплета, другачије функције адресата, „спуштеног“ емоционалног тона, одсуства жеље за убеђивањем, већ пре позивом на размишљање¹⁰⁴, посматра некада и као квази дидактичка (Шулер, Фич, 1983, 19), доноси практичне савете и канон правила о песничкој уметности. Хорацијева песма ће, испевана на тему како се ствара поезија, одговорима на серију покренутих питања (право песника да ствара нове речи, некритички однос према раним римским песницима, одговорност за живот језика, однос делова и целине, употреба врста, емоције и комуникација глумца и песника, веродостојност ликова, превасходни значај садржаја песме, пригодност форме и метра, улога песништва, значај песништва, вежба, корекција и критичност у писању, грчки модели, опасности дегенерације публике, морал, етика и сл.¹⁰⁵), успоставити не, попут *Георгије*, модел дидактичке песме, већ парадигму рационалног приступа уметности:

Бити мудар
- то је основ и почетак доброг писања.
Списи Сократове школе пружиће ти основ,

¹⁰³ Испитујући шта је довело до великог успеха пева *De rerum natura*, Шулер и Фич издвајају Лукрецијеву страст у излагању (насупротив хладној експозицији, на пример, Манилијевој), подједнако страстан интерес за моралне и филозофске импликације Епикуровог дела, способност убеђивања, песничково дефинитивно присуство у песми, стварање драмске ситуације, што сугерише о постојању велике и мале дидактичке поезије у антици. Технички детаљи постају део велике поезије само кроз Лукрецијеву страст или Вергилијев сензибилитет, и само захваљујући томе што су повезани са ширирим, нетехничким, темама (Шулер, Фич, 1983, 18).

¹⁰⁴ Епистоларна форма, „филозофски“ садржај, спуштање емоционалног тона и стимулисање размишљања више но убеђивање, враћа песму хесиодској традицији (Кокс, 1969, 153-154).

¹⁰⁵ Grube, *The Greek and Roman Critics*, 242-245.

а ако је предмет раније проучен,
речи ће доћи саме.
Ко је научио:
шта се дугује отаџбини, шта пријатељима,
каквом љубављу треба да се воли родитељ,
каквом брат, каквом гост,
каква је дужност сенатора, каква судије,
које су дужности војсковође у рату,
он свакако зна да додели
свакој личности улогу
која њој одговара.¹⁰⁶

Независно од прихватања или одбацивања њених ставова, утицај ове поетике на европску књижевност је у наредним вековима био немерљив.

У моралистичко-филозофским учењима касног Сенекиног (4. пр.н.е.- 65. н.е.) стоицизма налазимо нешто од ове проблематике: о користима и уживању читамо у *Писмима о моралу*, Осмој епистоли Лукилију¹⁰⁷:

Зато сам се сакрио и закључао своја врата како бих могао многим бити од користи... Ја радим за своје потомке: за њих пишем нешто што би им евентуално могло користити... Правилни пут који сам тек касно нашао, односно сазнао, пошто сам већ био уморан од тражења, ја показујем другима (Сенека, 2009, 33-34).

Првенствено због морализаторског става, који је сасвим одговарао проповедима¹⁰⁸, Сенекине етичке расправе, сентенце, трагедије и дело *Проблеми природних наука* били су прихваћени и у Средњем веку.

Педагошка и етичка функција књижевности, склоност ка поуци и љубав према проповедању моралних врлина чине у овом смислу блиским и Плутархово (46 – 127) дело. Овај «полихистор и последњи Хелен», како га назива Милош Ђурић,¹⁰⁹ јер над «целим његовим бићем и делом још лебде црте правога Хеленства; блага нарав хеленска удружена с озбиљним схватањем живота, умност у маштању, јасноћа у представљању, разборитост у осећању, трезвеност у страсти, жива радозналост која се на веома многе начине изражава у свему што је Хелен створио, укратко: чисто човештво и жива осетљивост, срећна равнотежа и

¹⁰⁶ Исто, стр. 109-110.

¹⁰⁷ Сенека. (2009). *Писма пријатељу*. Београд : Дерета.

¹⁰⁸ В. Преглед римске књижевности: *De auctoribus romanis*. Београд : Научна књига, стр. 465.

¹⁰⁹ Ђурић, М. Н. (2011). *Историја хеленске књижевности*. Београд : Дерета, 814.

сјајан склад» (Ђурић, 2011, 814), у филозофско-књижевним огледима под називом *Етички зборник (Moralia)*, даје и осврте на питања педагогије и уметности.

У есеју *Како треба читати песнике*¹¹⁰, Плутарх говори о природи поезије:

„Месо полипа ономе ко га једе укусно је и допадљиво али од њега се лоше сања и оно ствара стране и узнемирујуће визије, као што и у поезији има много тога што може да се допадне и много тога што може да забави и привуче пажњу младог човека лепог духа али не мање има и онога што може да узнемири и поколеба уколико није вођен и усмераван мудро пратњом. Јер заиста можемо да кажемо не само за земљу Египта¹¹¹, него и за поезију:

„Устукe многе људма на добро, многе и на зло,
Гдјено свакоји љекар надвисује умјештвом својим
Остале људе...“ . И исто

„У том је траку жудња и љубав, наговор ту је
И прелашћење што памет и мудрим опчињава људма.“¹¹²

Тако су и Парменидови и Емпедоклови стихови, као и средства против уједа змија Никандара и Теогнисове сентенце од поезије тек позајмили лепоту стила и меру слогова (*la hauteur du style et la mesure des syllables*) “како би избегли нискост прозе“ (*pour éviter la bassesse de la prose*), тако и поезија, преузимајући разум и аргументе филозофије и мешајући их са причом, младим људима чини пријатнијом и лакшом науку (*la poésie prenant la raison et les arguments de la Philosophie, en les mêlant parmi des fables, en rend la science plus aisée & plus agréable aux jeunes gens*).¹¹³

Консеквентно, између три аспекта поезије, садржаја, маште и стила, садржај је за поезију најважнији. Док стил и имагинативна фикција привлаче читаоца,

¹¹⁰ Plutarch. (1613). Comment il faut lire les poètes. У: *Les oeuvres morales de Plutarque*, . Genève : Samuel Crespin, 26-33.

¹¹¹ Алузија на Телемахову вечеру код Менелаја, из четвртог певања *Одисеје*, где Хелена у врч са вином ставља чаробни „устук“ који је добила у Египту „гдје земља житородна носи / Устукe многе људма на добро, многе и на зло...“. В. Хомер. (1961). *Одисеја*. Загреб: Матица хрватска, стр. 56.

¹¹² Лични превод са француског. Хомерови стихови у преводу Томе Маретића (Хомер, 1961, 56, 230-232) и Милоша Ђурића (Хомер, 2009, 309). В. и Ристовић, Н. (2005). Старохришћанска рецепција платонистичких ставова према поезији. У: Н. Ристовић, Старохришћански класицизам: позитивни ставови старохришћанских писаца према античкој књижи. Београд, Чигоја, 62.

¹¹³ Plutarch, Comment il faut lire les poètes, 30.

садржај утиче на карактер и чини оно што је најважније: припрема и упозорава младе људе на зло и на врлину.¹¹⁴

У 31. глави Псеудо-Плутарховог списка *О музици*¹¹⁵ говори се о значају васпитања за стварање доброг укуса: «Аристоксен... прича како је један од његових вршњака, Телесија Тебанац, у младости био одгојен по најбољој музици и учио дјела славних људи: Пиндара, Дионисија Тебанца, Лампра, Пратине и осталих који су били добри пјесници лирских мелодија.... Кад је, међутим, доспио у зрелу доб, толико га је јако освојила сценска полифонска музика да је почео презирати оне лијепе мелодије помоћу којих је одгојен.... Кад је, међутим, стао компонирати мелодије, покушавајући у оба правца, Пиндарову и Филоксенову, није му пошло за руком да то изведе у Филоксеновом стилу. Томе је узрок био одличан одгој у младости» (Плутарх, 2011, 31, 141). И овде, успостављајући платонистички концепт, филозофија је та која оцењује шта је корисно и адекватно за саму музику (Исто, 141).

Плутархова схватања о поезији прилагођена су хришћанском учењу у делу Василија Великог *Младићима* – како се може црпсти корист из хеленске књижевности:

Да почнем од песника који су писали о свему и свачему. Не треба све од реда од њих прихватати, него кад вам причају шта су добри људи творили и зборили радо их слушајте и на њих се угледајте и трудите се да такви будете. Али кад вам почну описивати неваљалце, бежите од тога и запушавајте уши исто онако као што је, како сами веле, Одисеј да не чује песме Сирена... Неће нам, дакле, бити по вољи песници кад грде, кад се подругују, кад описују блуднике и пијанце, кад говоре да је слава само пуни столови и раскалашне песме. А најмање ћемо их слушати кад приповедају о њиховим боговима, особито кад причају да их је много и да се не слажу... Примићемо од њих она дела у којима хвале врлину а осуђују порок. Сасвим, дакле, према слици пчела треба да се бавимо књижевношћу. Јер ни оне не лете стално на свако цвеће, нити купе све са онога на које слете, него узимају оно што им је потребно за њихов посао, а остало драге воље остављају. Па

¹¹⁴ В. Grube, *The Greek and Roman Critics*, 315.

¹¹⁵ Плутарх. (2008). *О музици: однос мутике и поезије у древној Хелади*. Подгорица: Унирекс, стр. 141.

и ми, ако смо паметни, усвојићемо из ње само оно што је за нас и што се слаже са истином, а остало ћемо мимоићи.¹¹⁶

Погледајмо како се дидактично појављује код Квинтилијана (Marcus Fabius Quintilianus, 35-100). У делу *О беседништву* (*De institutione oratoria*), које ће, посебно својим делом о основним стилским средствима, ући у приручнике Средњег века, хуманизма и барока, разликују се два дела граматике. Једна је наука о језичкој правилности, друга тумачење и објашњење песника (I: 4, 2). Учење о језику обухвата и вештину писања, стил (I: 4, 3), и ово ће, како читамо код Курцијуса бити „историјски разлог што од римског периода царева до Француске револуције сва књижевна вештина почива на школској реторици (Курцијус, 1996, 728-9). Део посвећен читању песника - *lectio* (I 8) поставља темеље норми: дечак треба да чита само одређене писце и одређена дела или одломке (Хомера и Вергилија чак и пре одређене зрелости („нека се његов дух загрије за херојски стих, нека га занесе величина теме и нека га надахне најузвишенијим осјећајима“¹¹⁷), Хорација само донекле, љубавне и еротске (песник Сотад) елгије никако!):

„И писци трагедије су корисни, а и лирски пјесници дају храну уму, само ако се брижљиво одаберу не само писци него и одломци који ће се из њихових дела читати, јер су и грчки лиричари често сувише слободни, а и код Хорација има мјеста која не бих хтио да се у разреду тумаче. Елегичари, нарочито они који пјевају љубавне елгије (...) треба, ако је могуће да буду из лектире потпуно искључени, а ако не, треба их оставити за јачу и одраслију доб“ (Квинтилијан, 1967, I, 8, 6, 96).

Десета књига је у целини посвећена књижевности. Поред познавања целокупне грађе за учење реторике, потребно је савладати и „богате залихе речи“, и стилска правила, инвенцију, распоред, избор речи и сл. (X, 1,4-5, 368). И најзад, продиремо у срж дидактичког: иако је једини циљ поезије, која се упоређује са

¹¹⁶ Ристовић, Н. (2005). Старохришћанска рецепција платонистичких ставова према поезији. У: Н. Ристовић, Старохришћански класицизам: позитивни ставови старохришћанских писаца према античкој књижи. Београд, Чигоја, 63-64. В. и В.В. (1885). Св. Василије Велики: Беседа о користи коју могу имати младићи од читања старих грчких класика. *Глас истине*, II, 13, 97-98; 14, 105; 15, 113; 16, 121-122; 17, 129-130; 18, 137-139.

¹¹⁷ Квинтилијан. (1967). *Образовање говорника*. Сарајево : „Веселин Маслеша“.

панегиричким говорништвом¹¹⁸, забављање и уживање, до кога она долази изнаглажењем не само неистинитих него и невероватних ситуација (Исто, X, 1, 28, 373), песници се, како смо видели, читају не само зато што у томе уживамо, него зато што је поезија корисна, храна уму и што надахњује најузвишенијим осећајима (I, 8, 6, 96). Шта више, као што је добром говорнику неопходно усклађивање карактера са филозофским принципима и диктатом разума (XII, 2, 4, 498), предност се даје поезији која се, подједнако, бави моралним принципима:

Говорник се мора чешће навраћати на дјела која обрађују моралне принципе, како би живот говорников био уско повезан са знањем људских и божанских ствари (Исто, XII, 2, 8, стр. 499).

Квинтилијан, међутим, не издваја дидактичку поезију као посебну врсту и поезију Хесиода, Арата и Никандара посматра заједно са Хомером (*О образовању говорника*, 46-57). До овог, у теоријском смисли, издвајања долази, како смо видели, тек у IV веку, и касније (*Tractatus Coislinianus*, Диомед, Сервије Прокло).

Дидактичко је, дакле, у антици било схватано у оквиру темељних разумевања природе и функције саме поезије, оне у којој је била снажно испољена утилитарна функција. Појам песника који под плаштом ауторитета преноси истине не само што је легализовала дидактичко у поезији, него је и целу поезију учинила дидактичком (Далзел, 1996, 10). Филозофија која је разумевала поезију као опонашање које је у служби спознаје апсолутног, омогућила је успостављање дидактичког у књижевности. Дидактичко је овде било средство или исказивања истине и изношења информација или, још буквалније, учење о појавама и стварима (информативно и инструктивно дидактичко).

Античка теорија врста се дефинисала путем критеријума метра, садржаја и одређивања модела. Дидактичку поезију је посматрала као блиску епској по метру али немиметичку по начину подражавања у Аристотеловом смислу, и у исто време, поезију у којој песник говори сам. Њени су почеци Хесиодова *Теогонија* и

¹¹⁸ Од три беседе које су се неговале у античком ораторству, какве су судска, државничка и похвална, управо је похвална (украсна) најближа песништву и извршила је најјачи утицај најпре на средњовековну поезију, а затим, у виду похвале, и на похвалне врсте класицизма.

Послови и дани, и Хесиод се, у врсти „литерарне афилијације“, призива као ауторитет готово код свих (Калимах хвали Арата да следи песму и начин Хесиода, Вергилије описује *Георгије* као „аскријску песму“, Манилије почиње *Астрологику* почетним стиховима *Теогоније*). У исто време, Аристотел, који оспорава Емпедоклову поезију као немиметичку, не помиње Хесиода, такође ни касније Плутарх који, следећи Аристотела, одбацује цео низ дидактичких песника.

2.6 „Хијеронимов сан“: дидактично у старохришћанској и средњовековној теоријској мисли

Преношењем античке реторике на тумачење *Библије*, које се систематски одиграло током неколико раних столећа Средњег века, омогућено је упознавање и са античком поетиком, чији ће само одређени „адекватни“ делови наићи на позитивну рецепцију и даље развијање. Наиме, старохришћанска и средњовековна теоријска мисао приступила је овим, као и другим питањима науке о књижевности, у оквиру теологије и црквене историје. Почетак периода одређује учење о корелацији библијских и профаних текстова (**Хијероним**¹¹⁹ (348-420), **Касиодор** (око 485-585), **Исидор** (око 570-636), **Алкуин** (730-804)), што је омогућило наставак интереса и студија античке књижевности. Песништво често

¹¹⁹ Ипак, рано западно хришћанство је са доста резерве прихватало антику. Античку митологију и паганске богове требало је или одбацити *in toto* или их прилагодити учењима отаца. Карактеристичан пример је тзв. „**Хијеронимов сан**“. У оквиру сачуване Хијеронимове кореспонденције налази се и чувено писмо Јулији Еустохији (XXII) о очувању чедности и склањању од „елоквенције“ и наклоности ка поезији, која је, „храна демона“. У том је смислу у овом писму, писаном у Риму 384. године, одвраћа од читања паганске књижевности због њеног погубног утицаја. Као што се не могу поредити Христ и Белиал, тако исто не може бити поређења између Светих списа и Хорација, Вергилија и Цицерона (Хијерониму чак омиљених)! Хијероним препричава сан у коме га божански суд мучи до смрти због његове привржености антици, све док не обећа да ову књижевност више неће читати: „... а тамо, светло је било толико јако, а они који су стајали около толико блистави, да сам се погнуо ка земљи, не усуђујући се да гледам. Упитан ко сам и шта сам, одговорих: „Christianus sum.“ Али Онај који је предводио, рече: „Ciceronianus es, non Christianus.“ (лични превод, преузето 17. јуна 2013. са http://www.tertullian.org/fathers2/NPNF2-06/Npnf2-06-03.htm#P583_110510. В. и Будимир, М., Флашар, М. (1978). *Преглед римске књижевности. De auctoribus romanis*. Београд: Научна књига, 632; Мирковић, М. (1999/2000). Два Хијерономава сна. Ер. XXII 7 и 30. *Зборник радова Византолошког института XXXVIII*, 30; Ристовић, Н. (1999). Позитивни теоретски ставови старих хришћанских писаца према античком књижевном наслеђу : магистарски рад. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 187, нап. 984; В. и Adkin, N. (1984). Some Notes on the Dream of Saint Jerome. *Philologus*, 128, 119-126; Nüssel, A. (1996). *Sed quid ego hic Musas?* On Invocations in Aonio Paleario, *De Animorum Immortalitate* (1535) and Scipione Capece, *De Principiis Rerum* (1546). У: Y. Haskell and P. Hardie (Ed.), *Poets and Teachers: Latin Didactic Poetry and the Didactic Authority of the Latin Poet from the Renaissance to the Present*. (Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Cambridge Society for Neo/Latin Studies, Clare College, Cambridge, 9-11 September 1996.), 39.

обрађује хришћанску садржину у античким формама, задржавајући, пре свега, високу реторичност (**Проба** (I век нове ере), **Јувенко** (средина IV века), **Седулије** (прва половина V века)). Почетком V века засновано је и средњовековно тумачење Вергилија (**Макробије** (око 400.г.), **Сервије** (IV век)), а појављују се и приручник о седам слободних вештина **Марцијана Капеле** (V век), дело **Гаја Сидонија** (друга половина V века), **Боетијеви** (480-524) преводи Аристотела и *Утеха филозофије*¹²⁰. „Нешто подесно и души корисно“ у антици налази и Јован Дамаскин (око 650-око 750) у *Извору знања*.¹²¹ За нашу тему су, међутим, од посебног значаја разумевања слободних вештина, будући да су се кроз прву од њих, граматику, додуше заједно са учењима језика и књижевности (Донат (друга половина IV века), Присцијан (VI век), Квинтилијан), преносила и поетичка знања. У оквиру слободних вештина, које су овде биле неопходне за боље разумевање *Библије* (Алдхелм (640-709), Беда Пречасни (672/3-735), прва је била граматика, која је садржавала и граматику и тумачење песника (и дакле, метрику).

Поред теоријске мисли, и старохришћанска поезија је под утицајем античке реторике. Читање и избор паганских античких дела у образовању младића тема је и Василија Великог (330-379), који је, заједно са Григоријем Богословом и Григоријем Ниским стекао изузетно хеленско образовање.¹²² У хеленском наслеђу видеће се овде подлога за прихватање неприкосновеног хришћанског учења. Тако у спеву *De rebus suis* (*О приватним стварима*) Григорија Богослова, написаног у традицији античког дидактичког епа¹²³, читамо:

Као да у дланове заграбиш воду која журно тече, или сенку да рукама чврсто ухватиш, или измаглицу да опипаш, такав ти је живот људски, таква је и срећа и благостање њихово – бразде непостојане што лађа на пучини заорава, спреда воду сече, иза себе ништа не оставља. Једно ми је само

¹²⁰ Детаљно о периоду Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*.

¹²¹ Трифуновић, Ђ. (2009). *Стара српска књижевност*. Београд: Чигоја, 227-228.

¹²² Јевтић, А. (1979). Теолошко дело Св. Василија Великог између „Никејаца“ и „Источних“. *Теолошки преглед*, XII, 4, 177-192.

¹²³ Превод Ч. Миловановић. В. Миловановић, Ч. (2008). Песма Григорија Богослова *De rebus suis* у оквиру традиције античког дидактичког епа. *Зборник радова Византолошког института*, XLV, 43-69. Уз „техничку“ тематику (земљорадњу, филозофију, медицину, астрономију, географију, лов, риболов и сл.), изразита склоност ка моралној поуци, сматра аутор, међу основним разлозима је и његове омиљености као врсте. *De rebus suis* обрађује јеванђеоску тему о двама вратима и двама путевима („Уђите на уска врата...“, Матеј, 7, 13-14).

омилело, добар глас што сам својим образовањем стекао, образовањем књижевним које су ми пружили исток и запад, и Атина, слава и понос Јеладе. Пуно труда и дуго времена сам у ту науку уложио, али сам и њу ничице на земљу бацио и пред ноге Христу положио; књижевност је устукнула пред речју Бога великога, јер реч божја надвисује и прекрива сваку причу испредену у радионици смртнога ума.¹²⁴

„Слово сие, ашче и поганскога љубомодрецца, обаче истино“, налазимо у већ поменутој похвали слободних вештина Дионисија Новаковића¹²⁵. У *Зрцалу науке*, зборнику који се атрибуира Захарији Орфелину, песник говори о оцима који су се школовали на паганским текстовима:

А то видим что училисја вси древни наши учитљи, јако Василиј Велики, Григориј Назијанзин и Свјатиј Хризостом не токмо свјашченаго писанија, но и вњешњеј философији во Атинах употребљали с великим приљезжанијем, у Назарија и Амблеха философв и поган. А Свјатиј Јероним, ониј великиј церковниј учитель, сице о себје глаголет: Уже моја глава сједини имјаше и подобаше ми уже учителем, а не учеником; обаче идох во Александрију и слушах Дидима, и за премногаја јему благодарствују. Јако научихсја јегоже невједјях, а јеже вједјях, сего ученијем јего нелишихсја¹²⁶

У овом ће контексту у Средњем веку неколико врста привилеговати дидактично: украсна беседа као врста најзначајније ће утицати на средњовековну поезију. Курцијус подвлачи панегиричке стилске елементе који су могли да се нађу у свим родовима и предметним областима песништва (Курцијус, 1996, 261). Додали бисмо овде и дидактичко-морализаторске. Ови последњи су, будући у склопу вредносног система, свакако били добро прихваћени. Обимна је дидактичка поезија „инструктивног типа“: ратна вештина и ветерина код **Вегетија** (Vegetius, око 400. г. н.е.), архитектура код **Витрувија** (Vitruvius, 80/70 / пре н.е. –15.н.е.) ,ратна тактика и лов код **Аријана** (Arrianos, 95-175), као и сентенце. Сентенце су изреке или стихови који се уче напамет, које помињу и Аристотел (*Реторика* II, 21) и Квинтилијан (*О беседништву*, VIII, 5, 3). Средњи век (посебно XII) обилато их користи, првенствено због наглашене моралитаторске црте. Посебно је занимљив процес њихове инкорпорације у лирику, што је утицало и на значење таквих

¹²⁴ Исто, 59-60.

¹²⁵ Руварац, Д. (1924). *Дијонисије Новаковић : први учени српски богословски књижевник, професор, а потом владика Будимски*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 7.

¹²⁶ Орфелин, З. (1952). *Зрцало науке*. Нови Сад: Матица српска, 44-45.

стихова.¹²⁷ Њихова пословична природа учинила их је популарним компонентама разних казивања, моралних расправа и граматичких вежбања, а могли су да се појављују самостално или у оквиру других текстова. Апетит за моралну инструкцију, каже Викар, међу читаоцима, пружа могућност испитивања њихових социјалних вредности, рецепције посебно моралних начела и њихових општих читалачких и списатељских пракси. Важан моменат чини привилеговање традиције у односу на иновацију, и ово је подједнако значајно и за неке касније периоде. У том смислу се тачном чини примедба да су навођења сентенци одређених аутора добијала управо овим на вредности, а не навођењем неке опште мудрости¹²⁸. У средњовековној дидактичкој књижевности ове су пословице говориле за себе али интерпретативне вредности, којима обилују одређују значење сваког текста (Викар, 2010, 4). Као што су се у I веку у Риму правили избори песника или чак фрагмената који су постајали „узорни“ за дечака који се образује (Квинтилијан), Средњи век прави селекцију стихова. Чак ће и Овидијеви, сасвим одабрани, стихови бити читани као дидактичко-моралне сентенце. Поред сентенци, Средњи век негује и узорне примере, најчешће врлина или слабости (егземплуми, парадигме) и егземпларне фигуре.

Овове се може додати и својеврстан афинитет за приручнике и енциклопедијски приступ знању, како светом, тако и профаном, што наслеђује и XVI век, са подједнаким обиљем дела типа *Zodiacus vitae* (1535/6) осуђеног на јерес и постхумно спаљеног песника **Палингениуса** (Palingenius)¹²⁹ или спев о стварању света *La semaine* (1578) **Ди Бартаса** (Guillaume de Salluste di Bartas, 1544-1590).

¹²⁷ Хелен Викар проблематизује маргинална класификацију ове књижевности испитујући процесе путем којих су ове пословице бивале инкорпориране у лирику и како су, с друге стране, ови стихови производили различита значења (Wicker, H.E. (2010). *Between Proverbs and Lyrics: Customization Practices in Late Medieval English Moral Verse*. *English*, 59, 224, 3-24.

¹²⁸ Hartung, A.E. (1993). *A Manual of the Writings in Middle English, 1050-1500*. Vol. 9, New Heaven : Connecticut Academy of Arts and Sciences.

¹²⁹ Овај дидактички спев, настао под Лукрецијевим утицајем, обилује алхемијом, магијом, демонологијом, космологијом али и критиком хипокризије монаштва. Католичка црква га је ставила на први *Индекс забрањених књига* 1558/9, али је у протестантским земљама доживео велики број издања, само у XVI столећу тридесет пута. B. Haskell, Y. (1999). *Between Fact and Fiction: The Renaissance Didactic Poetry of Fracastoro, Palingenio and Valvasone*. У: Y. Haskell, P. Hardie, *Poets and Teachers: Latin Didactic Poetry and the Didactic Authority of the Latin Poet from the Renaissance to the Present*. Bari: Levante editori, 91.

Дидактичко се, у том смислу, заједно са панегиричким, појављује као најпријемчивија компонента средњовековне рецепције античке књижевности. Подлогу за ову врсту прилагођавања и модификација врста (похвална беседа, сентенце, моралне расправе) пружа естетичка мисао Средњег века која углавном једнозначно оцењује позицију песништва: оно је пожељно једино ако је корисно и ако је средство за изношење одређених истина (**Августин**)¹³⁰ или је најниже - "infima inter omnes doctrinas" (**Тома Аквински**) или се хеленска култура прихвата у мери у којој је могла да буде блиска или корисна новом учењу (**патријарх Фотије** (+ 896), **Арета Кесаријски** (Arethas, око 850 - око 944). Арета Кесаријски је тако дао да се преписују пагански рукописи (Хомер, Платон, Еуклид, Аристид и др.), које је опремао детаљним схолијама.¹³¹

Судећи према броју издања Понтанове *Ураније*, *Поетике* Марка Ђиролама Виде и Фракасторовог *Сифилиса*, дидактична поезија у хуманизму, времену поновног открића антике и света човека, обнове књижевности, науке и уметности, има читалачку публику¹³². У вези са овим, жучне расправе присталица Платоновог и Аристотеловог концепта уметности у хуманизму¹³³, које се воде око темељних

¹³⁰ Поезија изражава истину метафорички, у фигурама, зато филозофија не треба да је презире. (*Contra Academicos*, III, I, 13). В. Augustine, A. (1957). *Against the Academicians (Contra Academicos)*. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press, 50. Августин, Хијероним и Тома Аквински, биће регуларни део наставног програма Кијевске духовне академије, одакле ће се њихова учења преносити и у српску средину. Августин је и један од омиљених аутора Јована Рајића који га често цитира, а у предговору делу *Теолошко тело*, одаје му велику част. В. Вукашиновић, В. (2010). *Српска барокна теологија*. Врњци, Требиње: Братство Св. Симеона Мироточивог, Манастир Тврдош, 62; Рајић, Ј., *Теологическое тѣло*, непагинирани предговор, 3; О Августиновој привржености античкој књижевности пише и наш Дионисије Новаковић: „Муж свјатејши и учењејши, Аврелии Аугустин, исповједаше, что часто Публиа Вергилиа о смерти Дидони картагенској пишушчаго, предоволнија от очес слези изливаше.“ (**Новаковић**, Д. (1924). *Слово в днь зачатїа Престѣла Бѣы и Приснѣ дѣви Марїи похвалахъ и ползѣ Навкъ свободныхъ*. У: Д. Руварац, Д. Дионисије Новаковић: *први учени српски богословски књижевник, професор, а потом владика Будимски*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 4-10.

¹³¹ В. В. Бухвалд, *Речник грчких и латинских писаца антике и Средњег века*, 59.

¹³² Haskell Y. (1996). *Between Fact and Fiction: The Renaissance Didactic Poetry of Fracastoro, Palingenio and Valvasone*, У: Y. Haskell and P. Hardie (Ed.), *Poets and Teachers: Latin Didactic Poetry and the Didactic Authority of the Latin Poet from the Renaissance to the Present*. (Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Cambridge Society for Neo/Latin Studies, Clare College, Cambridge, 9-11 September 1996.)

¹³³ Хуманизам доноси и обнову Платоновог концепта уметности. Цео XV век је обележен жестокиим полемикама присталица Платона и присталица Аристотела (Плетон, Бесарион, Фицин, Генадиј, Георгије из Трапезунта, Теодор из Газе). Године 1440. оснива се удружење за проучавање Платонових списа (Козма Медичи), а године 1444. византијски неоплатоничар и борац за обнову хеленства, као видом отпора против доминације Османлија, Плетон (1355-1452) пише спис *У чему*

питања надахнућа песника, питања песничких узора и посебно односа према класичној старини, постављају поново питање утилитарности поезије. Између неколико различитих схватања функције поезије (поезија као уживање код Робортела (**Robortello**, "Canis Grammaticus", 1516-1567), Сперонија (**Speroni**, 1500-1588), Долчеа (**Dolce**, 1508/10-1568), Таса (**Tasso**, 1544-1595), Пулчија (**Pulci**, 1432-1484), Ариоста (**Ariosto**, 1474-1533), Кастелветра (**Castelvetro**, 1505-1571); поезија као учитељица (Мађи (**Maggi**, 1498-1564), Варки (**Varchi**, 1502/3-1565), Каприано (**Capriano**, 1520-1580), велики број критичара тумачи функцију поезије у складу са Хорацијевим начелом „prodesse et delectare” (Јасон де Норес (**Jason de Nores**, 1530-1590), Данијело (**Daniello**, око 1500-1565), Муци (**Muzi**, ?-1595), Скалиђери (**Scaliger**, 1484-1558), Пиколомини (**Piccolomini**, 1508-1579))¹³⁴. У изношењу овог става поезија се често пореди са медицином, и најчешће управо у варијантама метафоре „пелен и мед“:

И као што обазрив и учен лекар, да би излечио слаба и болесна тела других људи, обичава често да лек обавија танким и слатким омотом, не би ли му сакрио укус, тако и песник прикривајући какву корисну поуку различитим измишљањима и бајословним копренама, намамљује духове уз помоћ ушију и к себи привлачи слушаоце и читаоце...Уистину задатак је (песника) да пише ствари које су кадре и приправне да подучавају и забављају...(Бернардино Данијело¹³⁵, *Поетика*, 1536).

Јер ми с правом не називамо лекаром онога који се не труди како треба да би излечио, ни војсковођом онога који војску не води спретно у победу. Јер иако лекар лечењем увек и не излечи, или војсковођа вођењем не победи, довољно је што није било пропуштено ништа чиме би лекар могао да излечи а војсковођа да победи... А ако жели да, као што је с

се Платон разликује од Аристотела. Марсилије Фицин (1433-1449) преводи Платона, Јамблиха, Плотина и Дионисија Ареопагита и пише спис *Theologia platonica de immortalitate animarum*. Бесарионова расправа *In calumniatorem Platonis libri quattuor* (1469) одговор је на спис аристотеловца Георгија из Трапезунта *Comparatio Aristotelis et Platonis*. У Француској се платонизам обнавља у XVII веку (Никола Малбранш, 1638-1715), Енглеској (Филип Сидни, 1554-1586; Хенри Мор, 1614-1687) и Немачкој (Кант, Фихте, Шелинг, Хегел, Шопенхауер). Врло мало позната у Средњем веку, Аристотелова Поетика већ од краја XV века доживљава бројна издања (Лоренцо Вала, 1498), праћена још бројнијим коментарима. Поетике хуманизма темеље се на античким поетикама. Међу њима су од највећег значаја свакако биле *Три књиге о песничкој вештини* Марка Ћиролама Виде (1527) и *Седам књига поетике* Јулија Цезара Скалигера (1561).

¹³⁴ Детаљније у: Пантић, М. (1967). *Хуманизам и ренесанса*. Цетиње: Обод, 55-61.

¹³⁵ Исто, 92.

правом прописано, буде од користи, неће то никад постићи ако не зна да поучи (Антонио Минтурно¹³⁶, *О песнику*, 1559).

Ми често принуђујемо дјецу да узму корисне лијекове сакривајући их у стварима које су угодна укуса, јер да им ткогод почне приповиједати о природи алоја и реведа којим треба да се лијече, они би зацијело вољели лијек свој узимати ушима неголи устима (Филип Сидни¹³⁷, *Одбрана поезије*, 1595).

Скалиђеријеву опчињеност Хорацијем помиње и наш Доситеј:

Јулиус Скалигер, преизредни књига судитељ, утврђдавао би да би волио да је сочинитељ девете оде у четвртој књиги и четврте у трећој Хорацијевој, него да је велики цар на свету био (Доситеј, 1961, II, 327).

Доситеј говори о истој оној оди која је била и инспирација песме *С Спокойной жизни* Алексија Везилића, коју својеврсно прозно објашњење узора и наводи.¹³⁸

Ипак, и сам Минтурно (Minturno, 1500-1574), кога смо управо навели, као и Каприано, Варки, Тасо, дакле песниници и теоретичари који нису имали ништа против у погледу корисности песништва, заједно са неким другим теоретичарима од којих би се овакав став и могао очекивати (Кастелветро), оспорава статус дидактичком песништву, и то не због њене недопадљивости, него чињенице да није поезија, а то није зато што није фикција¹³⁹.

Полемика коју су о питању да ли је дидактичка поезија „права“ поезија, хуманисти, теоретичари и песниници, врло страсно водили неколико деценија, ослањала се на базичне Аристотелове (*Поетика*, *Метафизика*, *Реторика*) ставове, којима се ова поезија или нападала или бранила. Тако ће Фракасторо, на пример, у поетичком дијалогу *Навађеро или дијалог о поетици* (1557)¹⁴⁰, који

¹³⁶ Исто, 92-3.

¹³⁷ Исто, 94.

¹³⁸ *Алеџія Везіліча Краткоє Написаніє о спокойной жизни. С' дозволеніємъ Правителствующихъ. Въ Царствующемъ Градѣ Вѣннѣ: Напечатанно при Ісифѣ Блгородномъ ѿ Кѣрцбекъ Восточномъ Їлльріческомъ Дворномъ Тѣпографѣ*, 16.

¹³⁹ Haskell Y., 77.

¹⁴⁰ *Naugerius, sive de poetica dialogus*, служимо се преводом Албина Вилхара и Мирослава Пантића у: М. Пантић. (1963). *Поетика хуманизма и ренесансе*. Београд: Просвета, 289-304.

уједно и сажима све битне дилеме хуманиста у вези са дидактичком поезијом, рећи да као што опонашаоци карактера пружају практична знања која се упућују нашој вољи, опонашаоци природних предмета наш интелект хране когнитивним знањем (Haskell, 1996, 79). Песник не само што пише о свим стварима, *говори о њима и упознаје нас с њима*¹⁴¹, него „то с тако божанственим и чудесним начином изражавања чини и с њиховом лепотом. Њему ће се приближити онај који хоће да упозна живот у пољима, или онај који хоће да упозна природу, или онај који хоће да зна норме за добар живот или све друго...“¹⁴² Нападнут да је пренебрегнуо Аристотелову базичну примедбу о потреби разликовања Хомера и Емпедокла, он се брани тумачењем подједнако значајног Аристотеловог става о не/пријатности песничког објекта (*Поетика*, I, 6, 12-16¹⁴³; *Реторика*, I, 11, 1371б¹⁴⁴). Тако ће Фракасторо у поетици *Навађеро или дијалог о поезији* (1557) поставити питање материје песништва. У дијалогу, по узору на Платонове, Навађеров саговорник, Бардулоне, износи основну замерку времена, засновану на Аристотеловом разликовању Емпедокла и Хомера:

И одиста, не верујем да ће онај који је гоњен жељом да се упозна с вештином обраде поља потражити Хесиода и Вергилија, него Варона и Магона Картагињанина. На сличан начин ко жуди да упозна поуке за живот, неће се обратити Хомеру, него Академији и Стојцима, а Теофрасту и Аристотелу, а не Емпедоклу и Лукрецију, онај који хоће да упозна природу¹⁴⁵.

Песник је, међутим, сматра Навађеро, бољи учитељ јер примери који су дати у поезији и оно што је представљено „чиниће нас много мудријима и много вештијима“ него што бисмо то били ако би нас подучавали само на апстрактан начин. И Фракасторо се овде креће на терену који истовремено деле и Аристотел

¹⁴¹ Подвлачење је наше.

¹⁴² *Хуманизам и ренесанса*, 88.

¹⁴³ Што наиме само по себи нерадо видимо, од тога слике најточније израђене радо гледамо, н. пр. ликове најпрезренијили животиња и мртаца.“ У преводу Милоша Ђурића (Аристотел. (2008). *О песничкој уметности*. Београд : Дерета) стоји „најодвратнијих животиња и мртаца“.

¹⁴⁴ „Будући да је угодно учење и дивљење, нужно је угодно и све што је томе слично, као, на пример, подражавање, као што је сликарство, кипарство, поезија и, уопште, свако добро подражавање, све да објект подражавања и није по себи нешто пријатно, јер се тада задовољство не доживљава због предмета подражавања, него због свести да је подражавање равно подражаваном предмету, па се из тога нешто и научи.“ (Аристотел. (2008). *Реторика*. Подгорица: Унирекс).

¹⁴⁵ Пантић, М. (1963). *Поетика хуманизма и ренесансе I*. Београд: Просвета, 299.

и Платон: песник приказује опште а не појединачно, а предмет не подражава онаквим какав он јесте него „посматрајући општу и прекрасну замисао њиховог творца“¹⁴⁶. Свака је материја добра, па и епидемија сифилиса, само ако може да буде учињена лепом али „по идеји која је апсолутно лепа, а не по појединачном“, док је оно што се додаје појединачном „из његове природе, или метафором, или епитетима, или другим стварима које се тичу једноставне природе, и придодато је из узрока, из последица или из других односа тога рода“¹⁴⁷. Зато је немогуће сматрати Вергилија песником у *Енеиди*, а непесником у *Георгикама* и позивајући се на ауторитет Хорација, дакле, кључним аргументом, Фракасторо (Навађеро) додаје:

а осим тога, што изгледа да и сам Хорације није био тог мишљења¹⁴⁸

Дидактичка поезија песника и теоретичара хуманиста се после средњовековних искустава, дидактичне поезије раних хуманиста и употреба у црквеним круговима, први пут успоставља са свесном теоријском дистанцом и критичким односом према основним обрасцима управо у XV и XVI веку. Овде се, првенствено великим бројем издања и коменатара Аристотелове *Поетике*, теоријски расправља о њеним основним постулатима, када је реч о утилитарности поезије и почињу да стварају варијанте канона.

¹⁴⁶ Исто, 296.

¹⁴⁷ Исто, 302-303.

¹⁴⁸ Исто, 293.

3. Књижевност као *оувеселеніє*, *полза* и *асна* у српском теоријском наслеђу од барока до романтизма

Виждь какъ ѿраціи подъ завѣсою басны сѣа истинѣ и
правдѣ оучитъ, и нечаяннѣ насъ ѿ легкаго сего повѣствованіа
ко истинѣ слѣдѹющими четырьми стїхи приводитъ...
(Аврам Мразовић¹⁴⁹)

Категорији дидактичког у књижевности у српској теоријској мисли у времену од барока до романтизма приступићемо кроз сагледавање ставова везаних првенствено за питања природе и улоге књижевности, проистеклих из хуманистичке традиције схватања књижевности у првим српским школама, у чему ће нам се као извори показати пре свега приручници и преписи реторика присутних у школској употреби у XVIII веку, као и прве српске објављене реторике. Реторичко поимање уметничке речи довођено је већ у непосредну везу са схватањима и радом српских писаца и то не једино на плану стилистике (Јелић, 1991, 99). И теорија реторике, и пракса, најчешће у виду вежби у српско-латинским школама, водиле су непосредно одређеној концепцији образовања и васпитања, а одатле, стазама уходаним пре свих Квинтилијановом и Цицероновом реториком, и поетикама и схватањима књижевности. Подједнако, видећемо како се схватање дидактичког успостављало у поетикама периода и како је промишљано у похвалама науке, „предисловијима“ и другим написима периода. Посебан извор чине катихизиси XVIII века, као један од основних извора образовања у Монархији, као и циркуларна писма митрополита, која, с обзиром на специфично питање њиховог ауторства, треба посматрати у светлу званичног учења Карловачке митрополије.¹⁵⁰ Упућујемо, овде, на изванредну студију Владимира Вукашиновића, *Српска барокна теологија*, на чије смо се закључке често ослањали. Издвојићемо и дела за које сматрамо да су, у овом периоду, у коме се под књижевношћу

¹⁴⁹ Мразовић, А. (2002). *Руководство к славенском красноречију*. Нови Сад, Сомбор, 66.

¹⁵⁰ Вукашиновић, В. (2010). *Српска барокна теологија*. Врњци, Требиње: Братство Св. Симеона Мироточивога, Манастир Тврдош, 210.

добрим делом разумевало све што је штампано,¹⁵¹ први прави покушај дидактичког модела у српској књижевности, које је, у прилагођавањима класичног дидактичког модела, остало као такво недовољно уочено.

3.1 Знаније свободних наук: Павле Ненадовић, Дионисије Новаковић, Захарија Орфелин, Емануел Козачински

Од средине тридесетих година XVIII века у српско-латинским школама као предмет је уведена реторика. Наставни планови ових школа били су засновани на хуманистичкој традицији произашлој из античког поимања општег образовања и поделе дисциплина, познат у антици под називом *enkyklios paideia*, у Средњем веку под именом *седам слободних вештина* (*septem artes liberales*). Реторика је, заједно са граматиком (и поетиком) и дијалектиком, чинила део тривијума. Тривијум се, уз квадријум (аритметику, геометрију, астрономију и музику), изучавао у оквиру седам, у позној антици успостављених дисциплина, седам слободних вештина, које су подразумевале комплетно образовање, које се, важно је рећи, разумевало као образовање на књижевном тексту, и у етичком смислу као успостављање моралног интегритета човека и његовог оспособљавања за племенит и слободан живот. О слободним вештинама и важности граматике рано сведочанство у српској култури пронашли смо у једном од циркуларних писама, уједно и поучних посланица, српског архиепископа и митрополита карловачког **Павла Ненадовића (1699-1768)** од 30. априла 1753, у коме цитира хуманисту и историчара Полидора Вергилија (Polydorus Vergilius, 1470-1555)

Грамматика јест дражајшеје паче иних свободних наук знаније, понеже прочих наук једино јест основаније.

Ову исту похвалу слободним вештинама наћи ћемо две године касније у Ненадовићевом предговору римничком издању *Грамматике* Мелетија Смотричког:

Грамматика ёсть всѣхъ наукъ ѿснованіе: И полудѣръ виргилій въ книзѣ ѿ, въ главѣ ѣ, ѿ ѿзѿбрѣтателѣхъ вецѣй, глѣт: Грамматика

¹⁵¹ Константиновић, З. (2002). Јован Рајић у историографији наше књижевности. У: *Научни скуп: Јован Рајић – историчар, песник и црквени великодостојник*, Зборник радова научног скупа Јован Рајић – историчар, песник, и црквени великодостојник. Нови Сад, 4-5. Октобар 2001. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак: Епархија Бачка, Платонеум, Архив Војводине, 19-28.

ѣсть дражайшее паче иныхъ свободныхъ наукъ знаніе. Понеже прочіи наукъ единое ѣсть Основаніе.¹⁵²

Подједнако ентузијастично је и, највероватније, четрнаест година старије *Слово в днь зачатїа Престыа Бцы и Приснх дѣви Маринх похвалахъ и ползѣ Наякъ свободныхъ*,¹⁵³ полазника Кијевске духовне академије и наставника Духовног колегијума за младе богослове, **Дионисија Новаковића** (1705-1767), уводно предавање, одржано 1739. или 1740. Имало је за циљ упознавање полазника Колегијума са грчком и римском књижевношћу.¹⁵⁴ Новаковићева похвала науци је у свом темељном делу парафраза познатог пасуса Цицероновог говора *За песника Архију*, похвале поезије и класичног образовања књигом.¹⁵⁵ Слободне науке –

¹⁵² Ненадовић, П. (1956б). *Павел божијеју милостију православниј архиепископ карловачкиј и всего в державје их цесарокраљевскаго величества обрѣтајушчагосја славно-сербскаго и валахијскаго народа митрополит. Всјем обшче всјатија восточнија јерусалимскија церкви православних христијан. благочестивим родитељем, воспитатељем, приставником, господијам и всјем прочим имја отеческоје над малими отроками носјашчим благодат, мир, љубов, веселије, великодушије и милост от вседјетельа и вседержительа всесилнаго Бога и отца, и Исуса Христа сина јего нас ради рождшагосја и Господа свјатаго Духа со всјеми вами.* У: Д. Кириловић, Д. Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића. *Споменик Српске краљевске академије*, CIV, 6, 48-50; Смотрицкиј, М. (1755). *Во славу стыа единосышныа, животворящяа, и нераздельныа Троицы, Оца, и Сна, и Свяго Дха: Настоянїемъ Прилжанїемъ: и иждевенїемъ пре Осцїеннѣйшаго и превосходителнѣйшаго Архїепікопа Карловачкаго, и всего в' державѣ ихъ Цесаро Краљевскаго Величества Обрѣтающагоса Славенно, Сербскаго, и валахијскаго Народа Митрополита, и обонхъ ихъ Цесаро: Краљевскнхъ Величествъ Тайнаго Совѣтника, и прѠ(ч): Гднн Паула Ненадовича, Книга сїа Грамматика в' по(л)зу и оупотребленїе Отроковъ Сербскыхъ Основателнаго Наученїа Славенскаго діалекта.* Напечатася въ Ёпкопїи Римнической. Лѣта Гднн ѡшнѣ.

¹⁵³ Новаковић, Д. (1924). *Слово в днь зачатїа Престыа Бцы и Приснх дѣви Маринх похвалахъ и ползѣ Наякъ свободныхъ.* У: Д. Руварац, Д. Дионисије Новаковић: *први учени српски богословски књижевник, професор, а потом владика Будимски.* Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 4-10.

¹⁵⁴ Маринковић, Б. (1968). Скица за три портрета. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XI/1, 224; Флашар, М. (1998). О класичним студијама у Карловачкој гимназији. *Зборник Матице српске за класичне студије*, 1, 11. В. и Флашар, М. (1997). *Studium (liberalium) litterarium* као образац образовања понуђен српској школи у XVIII веку. У: Н. Грдинић, *XVIII столеће*, књ. 2, св.2. Нови Сад: ANATTA press.

¹⁵⁵ Цицеронова беседа *За песника Архију* у том смислу постаје парадигматична за целокупни образовни систем који ће се у Средњем веку називати системом *седам слободних вештина*. Беседа је, међутим, садржавала знатно старије импликације које је могуће пронаћи и код Питагоре, Платона, Аристотела и свакако Исократа, који их је у овакав систем и успоставио. У основи система је, дакле, античка филозофска дистинкција између *теорије* и *праксе*, контемплативног и, симплификовано, мануелног или свакодневног, у најмању руку „нетеоријског“. Теоријско почива на посматрању стварности и спознавању истине. Посматрање Доброга по себи, као највиши облик живљења, те програм за образовање филозофа у идеално уређеној Платоновој држави, идентичан

каже Новаковић – развијају у човеку „добродјетель сијаније“, развијају врлине, подстичу на добро, буде мржњу према злу; и попут Цицерона, истиче да су

(Науки) јуности красота, совершеному возрасту слава, старости утјеха. Сија скорбних увесељајут и паче мјери тужити им недопушчајут, но великодушие в' печали хранити совјетујут (Новаковић, 1924, 4).

Науке су пут ка врлини јер док војсковође освјајау градове и „повјествујет кол многое человјеков множество побил јест, сеј како множајшија от убијства словом своим отвратил јест“ (Исто, 6). Парафразу истог извора налазимо неколико деценија касније, у Орфелиновој похвали науци:

Понеже в јуности приносит трезвост, в старости утјешеније, в нишчетје обогашченије, в богатствје украшеније.¹⁵⁶

Теолог и професор филозофије Дионисије Новаковић, између одређеног броја цитата у стиховима, међу којима првенствено дидактичких песника, наводи и стихове еротског дидактичара¹⁵⁷ *Љубавног умећа*: Овидијев дистих, у коме се девојке саветују да воле песнике иако су ови сиромашни јер „другују с небом“. Иако га именом не помиње, баш као што га је, како смо видели, Средњи век „морализовао“, Новаковић комбинује два Овидијева дистиха у похвали поезије:

Est Deus in nobis...¹⁵⁸

Божанство је у нама песницима: њиме подтсакнут распали се наш дух; надахнуће нам долази из чистих небеских станишта.¹⁵⁹

Новаковић даље цитира Хорацијеву епистулу о корисности и васпитној улози поезије

Песник учи још нежна, и муцава дечакова уста да зборе јасно. А убрзо обликује и његов дух добронамерним поукама, те отклања својеглавост, завист и гнев.¹⁶⁰

је принципу посматрања и спознавања стварности код Питагоре, као и дистинкцији коју између образованог и необразованог човека, или живог и мртвог човека, успоставља Аристотел: контемплативно је човекова највиша и највреднија делатност (*Никомахова етика*, X, 7, 1177a). В. М. Флашар, *Studium (liberalium) litterarum*, 17-31, и даље.

¹⁵⁶ Орфелин, З. (1952). *Зрцало науке*. Нови Сад: Матица српска, 43.

¹⁵⁷ Израз М. Флашара, *Studium (liberalium) litterarum*, 35.

¹⁵⁸ Руварац, Д. (1924). *Дијонисије Новаковић*, 6.

¹⁵⁹ У слободном преводу М. Флашара (Флашар, 1997, 34).

¹⁶⁰ Из *Епистуле Августу*, превод М. Флашар, Исто, 40.

Надахнут божанском инспирацијом песник може да говори истину, и у том смислу се Новаковић позива на Платона и низ хришћанских ауторитета: (Григорије Назијанзин, Синесије из Кирене, Јован Дамаскин, Гауденције). Новаковићево цитирање Платона односи се на став по коме само одређена поезија, она која се креће у кругу Идеја, може да буде прихватљива. Такође, налазимо и Платоново тумачење инспирације (*Федар*, 245a¹⁶¹), преузето у виду божанске инспирације код ранохришћанских песника:

Сие славное и древњејшее от прочих художество и премудрејши Платон многими похвалами ублажал, в том и о свјашчених мужеј божествени Назианзин, Синесиј, Гаудентиј, Дамаскин и прочи достохвалное имјејаху обучение и упражњеније.¹⁶²

Новаковић цитира и Синесија из Кирене (око 370 – око 412), који је у делу *Дион или о животу по угледу на њега* говорио о идеалном образовању, значају реторике и најбољем споју беседника и филозофа.¹⁶³ Беседа се, по законима класичне реторике, заснива на великом броју примера, којима се ауторитетом старијих (*auctoritas veterum*) потврђује исправност система образовања који се нуди. Истинито богатство је „душевное дарование, ума просвјашчение, совјестнаје чистота, добродјетелеј всјех собрание“¹⁶⁴. Али ово блаженство, које човеку по природи приличи и које га краси немогуће је постићи без *златне вериге* овог образовања - теологије:

... всјех височајшаја и всјашчењејшаја Теологија влечет мја уже к свому похваленију... Сија једина јест, воистину не толико свободна називаемаја, јелико свободителница. Сија [богословска наука] златаја њекаја верига јест, јејуже небеснаја со земними свјајујутсја. Сија љествица јест онаја, јуже во сње њекогда узрје свјатјејши ониј ветхозакони Патријарх, јејаже степенми љет јест на небо восходити, и онамо зрјети Бога, и јему удивљатисја, и клањатисја и славити јего снисходјашча от престога величестваја своего на земљу и нам неблагодарним рабом и пљеником сатанинским, и паки со

¹⁶¹ “Трећи облик заноса и помаме јесте онај што долази од Муза. Кад он захвати нежну и чисту душу, он је подстиче и задахњује песмама и другим врстама песништва, и она, славећи неизбројна дела предака, поучава потомство. Али ко се без надахнућа Муза приближи дверима песничког стваралаштва, мислећи да ће моћи својом вештином постати ваљан песник, тај остаје шепртља, и његову поезију, као разумску ствар, помрачује поезија онога који пева у зансоу.“ В. Платон. (2006). *Дела (Ијон, Гозба, Федар, Одбрана Сократова, Критон, Федон)*. Београд: Дерета, 97.

¹⁶² Руварац, *Дијонисије Новаковић*, 6.

¹⁶³ М. Флашар, *Studium*, 52.

¹⁶⁴ Руварац, Д. *Дијонисије Новаковић*, 8.

славоју, торжеством и побједоју восходјашчаго на висоту с користију от диавола побежденаго отјатоју¹⁶⁵.

Предговор *Епитому* (Предислѳвїе к' читателю), најпреписиванијој књизи у XVIII веку и првом уџбенику код Срба који није био само буквар, штампаном 1767. године у штампарији Димитрија Теодосија у Венецији,¹⁶⁶ као врсти резимеа важних ствари (сокращенїе величайшихъ вещей), које је неопходно примити, читати и памтити (*прїимити, читати, и памати предавати*), такође носи просветитељску поруку:¹⁶⁷ просвећивање је неопходно јер не само народ (*не токмих все мїрское сословїе*), него и „всещлїй клїръ рода нашего тѳжкѳ притискаетъ мгла“.¹⁶⁸ Слике су песничке и просветитељске – тама умних очију (*умныхъ очесъ нашихъ тмы*), слепота незнања (*невѳдѳнїа слѳпотѳ*).

Исту слику налазимо и у другом Новаковићевом богословском делу, *Пропедију* (1744):

незнања, слепила и окамењености срца људи рода и језика мога, који су неутврђени у догматима православним, и који светлошћу истинске побожности су мало или нимало ум свој озарили и који се за децу своју не брину да и она не буду лишена онога чега су родитељи били.¹⁶⁹

Неколико година раније, највероватније крајем 1734, карловачки ђаци су на крају школске године извели драму свога професора **Емануела Козачинског Траедокомедију о Урошу V**, где ће се, у последњем чину на сцени наћи ове исте, овде персонификоване, слободне вештине:¹⁷⁰

¹⁶⁵ Исто, 8.

¹⁶⁶ Састављен 1741, *Епитом* је у неких четрдесет година три пута штампан (1767, 1783, 1805): о рукописима и преписима *Епитома*, в. Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 161-4.

¹⁶⁷ О просветитељским елементима у предговору *Епитому* пише Владимир Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 151.

¹⁶⁸ Новаковић, Д. (1767). *Епїгомъ, или Краткаѳ Сказанїѳ Сщїеннаго Храма, рїзъ егѳ и в' немъ совершаемаѳ Бжѳственнаѳ Лїтѳргиѳ, со Окрѳстностми еѳ, чрезъ краткїѳ, вопросы и ѳвѳты, во ѳпотребленїе Сщїенослѳжителѳ Правослѳвнаѳ Црѳкве востѳчнаѳ Каѳолическїѳ. Бгѳсловенїемъ Превсщїеннаго Г. Висарїѳна Пѳвловичѳ, Правослѳвнаго Епѳкопа Бѳчкаго, Сегѳдинскаго и Ёгарскаго. Сочїненѳ Лѳта Хрѳтова 1741, 4.*

¹⁶⁹ Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 164-5.

¹⁷⁰ Највероватније по угледу на *Евхаристерион*, дело из 1632. године, настало у славу утемелитеља Кијевске духовне академије Петра Могиле, у коме се појављују алегорије слободних вештина О концептуалној блискости и могућим утицајима *Траедокомедије* Козачинског и дела

В карловачких училищах первая ест школа
 Аналогия...
 Аз ко вишим учениям имѣю начало...
 Инфима класис, сие имя мнѣ надано
 Да поучаю вкратцѣ младенцев избрано
 Роди имен, глаголов, како познавати,
 Колико сут падежи, числа раздѣляти...
 Грамматика ест школа в третѣм положена
 Степени, и от мудрих тако наречена.
 Не токмо бо учи роди и падежи знати,
 Прилагателно существителну како уравниати,
 Но – яко огн, горящи – свѣтлост изявляет,
 Тако болш мое дѣйство разум изострает...
 На четвертом степени мене положиша.
 Да буду аз Синтаксис, тако устроиша...
 Ортография трудна, також просодия...
 Поезис! Стихотворну хитрост заключаю
 Аз. Панагири славним мужем изявляю,
 Древнаго вѣка храбрих описую дѣла,
 Гаданием и баснам ревную до зѣла...
 По имени своему: реторика славна!
 Ея же и похвала всякому ест явна.
Ludum eloquentia наричет ся сия:
 Она всегда подает совѣти благия.¹⁷¹

Предавања у овим школама су се заснивала на Квинтилијановој теорији беседништва, присутној у основи приручника реторике које су најпре доносили руски учитељи и монаси Кијевске духовне академије, а затим и у преписима ових уџбеника, па и нових приручника реторике, састављаних у нашој средини током XVIII века.¹⁷² Ови приручници, сачувани у рукописима и расути по библиотекама,

Евхаристерион из 1632. в. Тодоровић, Ј. (2010). *Ентитет у сенци: мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој Митрополији*. Нови Сад: Платонеум, Форум 137-141. В. и Институт Русской цивилизации, (П.П.). (2009). Киево-Могилянський колегиум, у: О.А. Платонов, *Святая Русь: Большая энциклопедия Русского народа: Русское Православие*. Том 2. Москва. Институт русской цивилизации, 44-46.

¹⁷¹ Козачинскиј, М. (1980). *Траедокомедия*. У: В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија*. Нови Сад, Београд: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Српско народно позориште, 555-559..

¹⁷² Квинтилијаново дело *Institutio oratoria*, које је сачувало и путем кога нам се пренео укупан систем античке реторике, као омиљена литература и код хуманиста и у време Реформације, било је део школског градива, где се појављивало у различитим скраћеним издањима. Једно од најпопуларнијих било је *Chrestomathia Quintilianea*, коју је Bonaventura Andres саставио 1782. године у Вирицбургу, а која је доживела и обраде. Ова је хрестоматија имала угледно место и међу школским уџбеницима у време настајања српских реторике на почетку XIX века. О утицајима Квинтилијанове реторике, као и реторике Јожефа Григелџа, *Institutiones oratoriae* (1809,1814) и реторике *Краткоје руководство к красноречију* М.И. Ломоносова на Мразовићеву, Стеријину и

историји књижевности су вишеструко занимљиви. Не само сведоци развоја реторске вештине у српској средини, они су извори за упознавање стилистике, топике, композиционих начела али и, као теорије вештине убеђивања, извори за упознавање схема мишљења српске књижевности (Јелић, 2001, 28).

У самим почецима српске нововековне књижевности приручници реторике су преносили и успостављали основна знања науке о књижевности и схватања природе уметности речи. У овом смислу, у праћењу схватања дидактичког у књижевности, реторике су се наметнуле као наш први извор.¹⁷³

Све до првих деценија XIX века приручници реторике се, под Квинтилијановим утицајем, пишу на латинском језику. На латинском је и реторика Јована Рајића, *Manudictio in universam oratoriam exhibens praecepta* (1760), а и рукописни приручници за реторику његових ученика, који се чувају у Музеју Српске православне цркве у Београду. Латинске су и четири рукописне реторике српско-латинских школа у Карловцима, из оставштине Радослава Грујића, које се чувају у Патријаршијској библиотеци у Београду, састављене између 1720. и 1760. године: *Hortus* (1731), *ARTIS ORATORIAE LIBRI IV ILLYRICO RASCIANAE INDOLITRADITI AC EXPLICATI* (1735), *PRAECEPTA ARTIS ORATORIAE IN TRES PARTES DIGESTA IUVENTUTI ILLYRICO RASCIANAE TRADITI ET EXPLICATA* (1736),

Малетићеву реторику детаљно пише Војислав Јелић. В. Јелић, В. (1988). *Стерија и Квинтилијан*. Нови Сад: Матица српска, 257 и д.

¹⁷³ О настави реторике, граматике и поетике у овим школама сведоче и сачувани извештаји (*рапорти*) учитеља који су предавани сваког првог у месецу. О рапортима учитеља и управитеља Петра Несторовића из периода 1755-1758, за време митрополита Павла Ненадовића, исцрпно пише Димитрије Руварац (Руварац, Д. (1926). *Покрово-Богородичне школе у Карловцима: (1749.-1769.): (по архивским списима)*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 26. И д. На залагање митрополита Ненадовића, 1749. године је основан Клирикални фонд, који је био подршка школама, а реформама Марије Терезије и реформама просвете Јохана Игњаца фон Фелбигера, оне су стављене под државни надзор. На основу Фелбигерових реформи, *Илирска придворна депутација* је 1776. године израдила и уредбу за српске школе, према којој су, између осталог, школе биле подељене у провинције. Свака провинција је имала свог надзорника, чијим је спремањем у Бечу руководио сам Фелбигер. Први наши надзорници су били Теодор Јанковић, Стеван Вујановски и Аврам Мразовић. В. Остојић, Т. (1905). *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*. Сремски Карловци: Срп. Манастирска штампарија, 28.

*Кратко и сажето руководство за свеколику беседничку вештину (BREVIS ET SUCCINA MANUDUCTIO IN UNIVERSAM ORATORIAM)(1761).*¹⁷⁴

У циркуларима митрополита **Павла Ненадовића**, које је објавио Димитрије Кириловић, на основу личних преписа урађених из *Циркуларног протокола српске православне цркве у Сремској Каменици* (15. јули 1750, 30. април 1753, 21. март 1757, 25. септембар 1759, 19. октобар 1761, 25. септембар 1763. и 13. децембар 1766)¹⁷⁵, видимо Ненадовића као просветитеља и дидактика. Школовање деце је предуслов напретка а циркулар је позив родитељима да своју децу дају у школе:

Зато, даклем, будући школа и наука свега временог и вјечног добра узрок и главна причина јест, совјетујем ваша христољубија купно са Свјашчењејшим синодом архијерејским, да сваки своју дјецу, сроднике и осталу домашњу омладину мушку и женску у школу на науку дајете, и школу у свакоме времену сваким начином милујете и подпомажете (15. јули 1750).

Ненадовић истиче значај граматике, којој се не посвећује довољна пажња и без које нема ни правилног разумевања ни разумног расуђивања:

Јако издревље на сих странах в народје нашем дјетоводцем и учитељем бје и јест, учити дјети малија вначаље азбуки, потом часословцу и псалтирју, таже писати, по сих же њеци преподајут и чтеније апостолскоје; возрастших же ко чтенију и свјашченија библији препровождајут и бесјед евангелских и апостолких и к разсужденију високаго во оних књигах лежашчаго разумјенија, а истаго на таковоје разсужденије орудија (јеже јест граматика) оним напред не показујут, почему бу свјакоје реченије и период и все слово разабрати и в подобајущи чин располагаги и кријемују в њем силу разума разсуждати (30. април 1753)¹⁷⁶.

¹⁷⁴ В. Јелић, В. (1991). Рукописне реторике српско-латинских школа у Сремским Карловцима. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 95-100. Треба свакако поменути и познату грчку реторику с краја XVII века, приручник Франкискоса Скуфоса из 1681, којим се служио руски ретор Софроније Лихуд (1698). Заједно са приручницима који су у Кијевску духовну академију пристизали из Шпаније, Немачке и Пољске, улазе у круг реторика које су могле бити од утицаја у нашој средини. О раном утицају грчке реторике видети и Трифуновић, Ђ. (1970). Георгија Хировоска расправа *О песничким сликама* у српском средњовековном рукопису. *Књижевна историја*, III, 10, 348-367.

¹⁷⁵ Кириловић, Д. (1956). Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића, 45-117.

¹⁷⁶ Ненадовић, П. (1956). *Павел Божијеју милостију православниј архиепископ карловачкиј и всего в державје их цесарокраљевскаго величества обрјетајушчагосја славеносербскаго и валахијскаго народа митрополит и проч. Преподобњејшим игуменом, намјестником и братством манастирским, благоговјењејшим протопрезвитером, свјашчеником парохијалним, дијаконом и осталому причту церковному; благоплеменитородним воинственаго чина господам штобс- и обр- официром, благопочтеним обркнезовом, таначником, бољаром, терговцем,*

И овде се митрополит Ненадовић позива на, како смо видели, Полидора Вергилија али и на Аристотела:

А јако неложна сут глаголемаја, свидјетелствујет премудри Аристотел, сице пишушч: Граматика јест вједеније јеже писати и познати читајемоје (Исто, 49).

У просветитељском концепту митрополита Ненадовића школа је имала до те мере велики значај да у вези са тим одређује и „евхаристијску казнену меру“ Румљанима. Литургија се, наиме, посланицом од 9. маја 1755. забрањује, све док Румљани „не заврше Цркву а од кафане која је близу градилишта школу не направе“ (Вукашиновић, 2010, 212).

Митрополита Ненадовића видимо као просветитеља управо у овој огромној вери положеној у смисао образовања и васпитања, од којих зависи судбина и појединца, и народа и свих људи:

Всего житија человјеческаго нравноје состојаније на воспитанији, о христољубци, отроческаго возраста висит. Какав кто отрок јест, таков и муж будет (Ненадовић, 1956, 48).

Ненадовићево размишљање стоји у вези са такозваним „средњовековним букварским обичајем“, како га назива Стојан Новаковић, по коме се писменост поимала као средство и могућност бољег разумевања Светог писма, а који се, између осталог, успоставио и у препознатљивој структури букварског штива.¹⁷⁷ Овде, међутим, треба приметити да је боље разумевање *Светог писма* било неопходно у прихватању и учењу врлини и страху божијем, као начелу премудрости јер је човек, прародитељским грехом, склон злу:

занатлијам, земљедјелцем и всјем всјатија нашеја јерусалимскија апостолскија цркве православним в богоспасајемој Епархији нашеј Сремској обрјетајушчимсја христијаном в дусје сејатом синовом возљубљеним благодат и мир от Бога и наше благословеније. У: Д. Кириловић, Д. Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића. Споменик Српске краљевске академије, CIV, 6, 48.

Постоје подаци да је Карло Велики наредио да се у манастирским школама уче псалми, ноте, певање, рачун и граматика; рани руски буквари, који су свакако утицали на наше, имају исту структуру: слова и њихова имена, слогови, бројеви, горњи знаци (акценти) и знаци слога; затим у азбучном реду обрасци глаголске промене, глаголи, именице, обележавање горњим знацима различитих значења, затим „азбука толковая“ – изреке о Христовом животу, заповести, чланци из катехизиса, исписи и приче из *Светог писма*, поучни стихови и сл. В. Новаковић, С. (1872). Стари српско-словенски буквар: с неколиким белешкама за историју буквара у опште. *Гласник Српског ученог друштва*, XXXIV, 56, 60.

... ашче учениј честних и страха божија, иже јест начало премудрости“...

Вина же сего сија јест, что понеже грѣховним прародитељеј поврежденијем преклони јесми от начала житија ко злу... (Ненадовић, 1956, 48-49)

Овим ће путем просветитељска хришћанска мисао бити у стању да прихвати класични принцип образовања књигом, као путу ка врлини. Уосталом, у предговору римничком издању *Граматике* Мелетија Смотрицког, у коме митрополит Ненадовић објашњава значај граматике, наилазимо и на ову мисао:

При нейже в'сочиненіи њ писмѣ сербскомѣ навѣкнетъ оученикѣ ѡцебылѣ бы њ лѣнливый. По совершеніи же грамматіки, трудоловливый тцѣтель... (Смотрички, 1755, 7).

Обичај је даље налагао да поучни стихови, као и изреке, постану део подразумеваног садржаја. Поучни стихови Кипријановог *Буквара* најстарији су стихови ове врсте код нас, и зачетак су оне линије која води до Орфелиновог *Буквара* (1776) и Доситејеве *Буквице*.¹⁷⁸

Овај обичај био је присутан и у граматикама: граматика Мелетија Смотрицког из 1619. године, коју је у Карловачку митрополију донео Михаил Суворов, са поглављима *Ѡ просѡдиѡ стѣхотворној* и *Ѡ синтаѡзи*, написана је по узору на старе грчке граматике и стоји у основи наших каснијих граматика, и Мразовићеве (1793) и Вукове *Писменице* (Остојић, 1905, 43).

Сличну похвалу науци налазимо истих година у *Похвали славној науки* (између 1757. и 1762), другом и најопширнијем прилогу зборника поука, дидактичке поезије и гнома, касније по стиховима названом *Зрцало науке*,¹⁷⁹ у коме се величају науке које нам доносе многе користи:

Учениј бо скоро видит, что за чим идет, а человек без ученија аки слеп. Наука учит добронравију, ибо научајасја на своју красоту употребљавати и ко обшчему благу, вешч јест зело благопријатна... Наука јест правило прописујешчеје времја житија добраго. Наук содјевајет умноженије правди. Наука јест светилник закона... Наукоју глупост

¹⁷⁸ Исто, 60.

¹⁷⁹ Непагинованих 66 страна ове мале рукописне књиге, писане и у стиху и у прози, тако је назвао и објавио Димитрије Кириловић. В. Орфелин, 3. (1952). *Зрцало науке*. Нови Сад: Матица српска, 42-53. О утицајима *Духовног регуламента* Петра Великог (Теофан Прокопович), *Алфавита духовног* митрополита Исаија Копинског и руског превода зборника *Апофтегмата* на Орфелинову *Похвалу славној науци*, детаљно у предговору Димитрија Кириловића. Атрибуција овог дела је спорна.

одгонитсја. Наукоју грјеховнаја тма испразњајетсја, ибо јакоже ученије љекарскоје љечит бољезни на теље, сице и ученије духовноје љечит бољезни греховнија на души... (Орфелин, 1952, 45-46).

Похвала се завршава поуком „љуботшчаљивом ученику“ о превласти духовних наука:

Тјемже, љуботшчаљивиј учениче, потшчисја драгоцјениј маргарит сеј и великују ползу души својеј приљежним трудом обрести, не токмо вњешњу но и внутрењу науку љубите, ибо јакоже вњешњиј человјеческиј сего разума, человјеческаго вњешњаго ученија требует, тако и духовни внутрени желајет божественаго ученија... (Орфелин, 1952, 52-53).

„Полезно“ и забавно налазимо у Орфелиновом предговору првог и јединог броја *Славеносербског магазина* (1768), на месту на коме се говори о прилозима који ће се штампати. У оквиру идеје о општој доступности науке сваком човеку, међу прилозима који могу да буду од опште користи, какви су они из географије, о васпитању, дужностима, извештаји о ученим делима и разне корисне историје, прилози из области вођења газдинстава, трговине, мануфактуре, архитектуре, музике, сликарства и графике, наћи ће се и забавне „материје“, сонети, „нравоучитељне“ приче, снови, повести и друга стихотворна дела:

Мы на тай конецъ заключили трудити се (призвавше Бога у помощь собираши и издаваши на печать сочиненія и переводы о разныхъ матеріяхъ, какове токмо обществу нашему Сербскому полезны быти могутъ, а именно: о Географіи, или описаніи земногъ круга, и на нѣму обитающихъ народовъ, о благочестномъ воспитаніи, о должностяхъ всякаго чина юдей, не иначе предлагати будемо изѣстія о ученыхъ дѣлахъ, главнѣйтія у свѣту прошлыхъ и настоящего време не приключенія, различне полезне Исторіе. Къ тому и такова дѣла, коя у домостроитсльству, у Купечеству, у Манифактурахъ, у Архитектуры, у Музыки, у живописномъ и рѣзномъ художеству и у протчихъ наставленія и пользу подавати могутъ.

Не пропустимо мы, како и за должность свою признаемо прибавляти кадкадъ и такве матеріе, кое служити могутъ и къ честнымъ и позволеннымъ забавамъ и увеселеніямъ, како то увеселительныя сонеты, нравоучительне притче, Снове, повѣсти, и другія стихотворческія пійтическія на нашемъ и Россійскомъ езыку сочиненія¹⁸⁰

¹⁸⁰ Орфелин, З. (1768). Предисловіе. *Славено-Сербскій Магазинъ, то естъ: Собраніе Разныхъ Сочиненій и Перодовъ къ пользѣ и увеселенію служащихъ. Томъ*

3.2 [В]сѣяти и вкоренити въ родѣ своемъ любовь и согласіе, и о
общей ползѣ раченіе, поучити же всякому благодравію и честности:
дидактично у схватањима Јована Рајића

Сејати, укоренити и поучити врлинама, а одвратити од порока циљ је сваког дела које се ствара с разумом, као и постојање „благе намере“ и наде у успех, налазимо у предговору *Историје* Јована Рајића (1794-5). Овај библијски мотив о сејању врлине и порока, чест у овом периоду, наћи ћемо и неколико година касније у *Кандору* Атанасија Стојковића (*Мой духъ вѣчность ищетъ, къ ней мужественно, весело и достойно идетъ! Что э овде сѣяо, тамо жнети будетъ!*). Код Рајића, једина намера и мисао која води дело јесте поучити „благодравію и честности“, како би читалац постао бољи човек и хришћанин. Као и орач, који оре и сеје с надом у добар успех, и писац је „дужан орати“:

Всякое къ тому съ разумомъ творимое дѣло, должно быти со благимъ намѣреніемъ сопряжено, и добраго успѣха надежду. Зане и оряи о надеждѣ добраго упованія, сирѣчь намѣренія, какъ пишешся, долженъ есть орати; того для и Сочинитель Историі сея въ заглавіе трудовъ своихъ конецъ и намѣреніе положилъ таково, еже Читателя своего различнія ему предписавъ примѣры храбрости, вѣрности, благоговѣйнства, трудолюбія, и симъ паки противныхъ недостаточествъ, яко да Читателя возбудитъ къ подражанію добродѣтели, и отвращенію злочинныхъ дѣлъ, сирѣчь, да навикнетъ онъ Предкомъ своимъ въ мужествѣ и храбрости подражати, и по примѣру оныхъ въ вѣрности къ высочайшимъ властемъ ревновати; а что въ оныхъ стропотно и развращенно, грубо же и неприкладно усмотритъ, того бы всячески ошавался и убѣгалъ. Сіе едино намѣреніе, и едина мысль всѣхъ трудовъ здѣ положенныхъ была и есть, еже всѣяти и вкоренити въ родѣ своемъ любовь и согласіе, и о общей ползѣ раченіе, поучити же всякому благодравію и честности, чимъ бы чущій и слышащій честнымъ человекомъ и добримъ хрістіаниномъ быти могль.¹⁸¹

первый. Часть I. Въ Венеци, Въ ТипографіИ Славено-Греческой благочестивой Димитріа Феодосіева, 1768, 10. У Орфелиновом предговору који се налази у *Српској књижевности XVIII и XIX века* уместо *прошлыхъ и настоящего* грешком стоји *протлыхъ*. В. Ломпар, М., Несторовић, З. (2006). *Српској књижевности XVIII и XIX века*. I. Београд: Народна књига, 163.

¹⁸¹ Рајић, Ј. (1794). ПРЕДИСЛОВІЕ КЪ ЛЮБИТЕЛЮ ИСТОРИИ. У: Ј. Рајић, *ИСТОРИЈА разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ изъ тмы забвенія изытая и во свѣтъ историческій произведенная Іоанномъ Раичемъ Архимандритомъ во Свято Архаггелскомъ монастырѣ Ковилѣ. Часть Первая*. Въ Виеннѣ При г. Г. Стефанѣ Новаковичѣ, въ

На могући приговор да историографско дело нема за циљ да подучава, тј. исправља нарави и усмерава ка врлини, какав је онај филозофских и богословских дела, те да историја „просто“ и „праведно“ треба да описује „прикљученија“, Рајић одговара да „ничто лучше не исправляетъ человекскія нравы, якоже подражаніе примѣромъ благимъ“ (Рајић, 1794, 19). Оно што је речено за историју односи се и на свако дело јер је историја општа наука, присутна у свим осталим наукама: „... всякое искусство книжное безъ историческія соли вкусъ свой погубляетъ“ (Рајић, 1794, 26).

3.3 Дидактичке функције књижевности код Доситеја Обрадовића, Емануила Јанковића, Јована Дошеновића, Милована Видаковића и Милоша Лазаревића

Похвале наукама, поучавање врлинама и одвраћање од порока мотиви су које налазимо код свих песника XVIII века. Прецизнија одређења дидактичке категорије појављује се код **Доситеја**, пре свега на нивоу општег схватања књижевног ангажовања, обостраног, и код писца који ће „писати за ум, за срце и за нарави чловеческе... за просвештеније јуности“, а и за читаоце, који читајући, „могу разум свој просветити, срце побољшати и нараве украсити“ (Доситеј, 2006, 252-253). У том се смислу показује завршетак његовог одговора на Серафимово писмо, у коме га овај осуђује да „плотски мударствује.“ Позивајући се на Солона, Доситеј одговара

Срдечно ти зафаљујем, што ми бољу памет желиш: ја о том настојим и настојаћу, док сам год жив:

.....

Старам всегда учећи се (Доситеј, 2006, 277).

Сасвим прецизно одређење дидактичке функције књижевности налазимо у *Предисловију о баснах*, у коме Доситеј објашњава порекло, природу и сврху моралних поука у баснама:

Наука која се на'оди у нравоученију баснах превелике је ползе, важности и пространства: содржавајући у себи сву моралну философију и висока политическа правила и наставленија. Но преимущество их над свим другим састоји се што оне совершенно пристоје како највећим философом и политиком, тако и најпростијим сељаном који само читати могу и свој језик разумеду. Подобне су воздуху и води, које, зато што се свуд и ласно имати могу, не чине се од какве цене, а у самој вешти најнужније су и најполезније на свету (Доситеј, 2006, 279).

Тако се постулати дидактичког овде показују као полезно, учено, „пространо“, важно и – „ласно“ јер је басна као врста пријемчива сваком читаоцу, ученом или не, и кроз њу се неосетно и подучава и учи.

Оно што се у класичној реторици називало *testimonium veterum* („сведочење старих“), а што је био део структуре Доситејеве басне,¹⁸² појављује се и овде: поред Езопа, Лафонтена, Платона, Сократа и Лесинга, па Јотама и пророка Натана, Доситеј наводи Христа:

Но нико није тако показао достојинство басне како Христос, Спаситељ наш, уподобљавајући њу царствију небесному, ибо причта није ништа друго него (αλληγορία) иносказаштаја и иносказајема наука, а то је и сама басна (Доситеј, 2006, 279).

Басна је врста која својом краткоћом и разумљивошћу носи функцију „Лукрецијевог меда“ и као таква је најподатнија за подучавање

У простимъ баснамъ наћићешъ висока и общеполезна наставлѣнїя...¹⁸³

Ништа није способније од басне усладити децу к читању, принудити к вниманију и привикнути њи' к размишљенију и разсужденију (Доситеј, 2006, 279).

¹⁸² Како је већ уочено, Доситејево дело у целини стоји у знаку реторике, прецизније, припремних вежби за беседнике (Јелић, В. (2009). Доситејево образовање на књизи и за књигу. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38, 2, 417). Припремне вежбе за беседнике – прогимназмата – биле су и припремне реторичке вежбе, писмене, а уједно и називи књижевних жанрова: басна, приповедање, хрија, описи, слике карактера и сл. Најстарији писац есеја у српској књижевности у својим делима спроводи структуру ових врста.

¹⁸³ **Обрадовић, Д.** (1788). *Езопове и прочиѣхъ разнихъ баснотворцевъ, съ различни езиѣа на славеносербски езиѣкъ преведене, садъ први редъ съ наравоучителними полезними изяснѣнїями и наставлѣнїями издате и сербскои юности посвећене басне. Musarum sacerdos virginibus puerisque canto. Мусей свещеникъ девойчицамъ и деци я поемъ. У Лайпсѣку, у Типографїи г. Јоанна Готлоба Еммануила Брайткопфа, 1788.*

Књижевност је „лекарство“ којим се лече морални недостаци (Доситеј, 2006, 278). Па ипак, колико год да је материја важна и корисна, она мора и да „увеселјава пристојно“ и „привлачи срце“ и „најизбраније речи без лепога расположења суве су и непријатне“ (Доситеј, 2006, 294). Како је на укус, који је темељна и, понекад, контрадикторна естетичка категорија XVIII века¹⁸⁴, могуће деловати и развијати га, „увеселително“ и учено, фикција и истина, прича и наравоученије, постају одлична структура кроз коју се делује на читаоца.

О оваквој користи књижевности, те споју корисног и забавног крајем века пише и **Емануил Јанковић (1758-1792)**. У предговору превода Голдонијеве комедије *Трговци*¹⁸⁵ (1787) Емануил Јанковић говори о предрасудама Срба у погледу позоришних комада, мада је у њима вишеструка „хасна“:

Наивећа частъ націонални мои, и данасъ јоше мисли, дасу комедіе несамо младости но и старимъ юдма шкодне, и само за немецко измишлѣнѣ и држе, гдису Ћіаволи Швабе измислили какоћеду варати новце отъ юди... Нека сваки ови николико листа до конца прочита, пакѣће видити данису ћіаволщине, него случаи и бітіа, коясе сваки данъ међ юдма налазе...

Ове „наравоучителне комедије“, како их аутор назива у предговору комедије *Зао отац и неваљао син*, преводу комедије Франца Ксавера Старка (*К' читателю*), нуде призоре из свакодневног живота у којима свако може да се препозна.¹⁸⁶

О „сладошти“ и користи поезије, којој је место уз највеће науке, пише 1809. и **Јован Дошеновић (1781-1813)** у предговору своје једине збирке песама *Лирическа пенија*,¹⁸⁷ *Предисловіе о песнотворству*:

Стихотвореніе ест художество дара, и вѣштине чрез кое дѣйствителност духа челоувѣческаго бива преблагородна. Древныи мудрецы називали су Поезію: Дщер небесная, и благовѣстница волѣ Божественне.

¹⁸⁴ Wellek, R. (1968). *A history of modern criticism : 1750-1950. [Vol. 1], The later eighteenth century.* New Haven [etc.] : Yale University Press, 24.

¹⁸⁵ **Јанковић, Е.** (1787). *Трговци: комедіа у три акта приведена с' италіанскогъ изъ Карла Голдонини, Комедіа отъ Е. Јанковича студента медицине.* У Лаипсигу: у типографіи госп. Таибела.

¹⁸⁶ Јанковићев комад *Зао отац и неваљао син* Скерлић је назвао педагошким трактатом (Скерлић, 1953, 102).

¹⁸⁷ Дошеновић, Ј. (1809). *Лирическа пѣнја и Еше друга за увеселеніе сад најпре спевао на Сербски Иоан Атанасіев Дошенович.* Въ Будимѣ : писмены Кралѣв. Унгарск. Університета.

Начална упражненія пѣснотворства есу: Славословіе Создателя; Величество добродѣтелей; Славопѣніе храбрости у мужества; Милородно сердца услажденіе; и Красоте естества разновидно посеяте... У важнима предмѣти, о койма оны [песниці] дѣйствую, находи се не токмо сокровище мечтаніяа сладки, већ и богатство живого уподобленія разасуто с' племенитим вкусом: *Што посредством сладости притяжава и велику корист.*¹⁸⁸

Када здрави разум проникне у „хранилища Поетическа“, откриће тамо „преизрядне примѣре наравоученія с' верним основаніем великолѣпности природне човеческе, коя е вожд свакой добродѣтели.“¹⁸⁹ Дошеновић говори о користи поезије у непорочној пријатности и побуђивању врлина. Песмотворство је

... право-користное Художество при свакоме ряду: Ер бо е оно источник благородни услажденія, щастіе у праздности, бич унинія, отец удовольствія и рукомесло пријатности непорочне.¹⁹⁰

И позива се, и он, како смо видели, на Цицеронове речи о песнику Архији, призивајући цео низ античких, италијанских песника, те Попа и Ломоносова.

Код **Милована Видаковића (1780-1841)**, међутим, *морално* налазимо уз *забавно*: књижевност служи моралном уздизању, разликовању врлина и порока и васпитавању кроз читање. Одговарајући на критике које су се односиле на фикцију његових романа, каже:

Друго су намъ матеріе суве и науке меводическе, а друго су поетическа измышљенія, и моралне за благочувствителна сердца повѣсти. Перве насъ уче познати ихъ просто какове су, и ове намъ се више возносе наумъ нежели на сердце: а поетическа измышленія уподобљаваю се лѣпой мусіки и пѣнію.¹⁹¹

¹⁸⁸ Предисловіе, 1-2 (непагинирано).

¹⁸⁹ Исто, 4.

¹⁹⁰ Исто, 5.

¹⁹¹ Видаковић, М. (1829). *Силоанъ и Милена: Сербкиняу Енглезкой: Повѣсть морална и за благочувствителна сердца романтически изображена, изъ едне само чувене проповѣдке сочини Милованъ Видаковичъ Профессоръ. На свѣтъ ю издаде иждивеніемъ своимъ Гд: Іоаннъ Стояновичъ, Гражданинъ Темишварскій, и славнога Притяжанія Фирегъ'аза полномощникъ. У Будиму: Писмены Кр. Всеучилища Пештанскогъ 1829, VIII.*

Видаковићев предговор *Силоану и Милени* призива стару полемику у вези са питањем треба ли песник да износи истините податке у уметничком делу и он на њу духовито одговара:

Како што ми и Г.М, у лѣтопису ланскомъ, пребацуе за онај у Касси Царицы ратъ, да нису Турцы нигда подъ Парисомъ были! И кой е вели, быо онај Октавианъ Царь? и шта я знамъ какове истражуе морске дубльине!¹⁹²

Иако се „ум“ поставља насупрот „сердцу“, те поезија, будући на овој другој страни, увесељава и забавља, то није њена једина сврха: она васпитава, облагорођује, доприноси добром укусу, просвећује и побуђује на сваку могућу врлину:

Ова [„поетическа измишљенија“] насъ увесељаваю, сердце намъ поублаже; бригу и печаль намъ растерую, и душу намъ у лѣпо расположење приводе; юность нашу као у нѣкой шали и игри изображаю; чувства намъ облагородѣваю: суровость простоте и грубу природу умягшаваю, на благость и челоувѣчество такова претвараю; краснорѣчию насъ привикаваю; вкусъ намъ и волю и далшему просвѣщенію отвораю, насъ словомъ рећи, облагонраве, и на сваку возможну добродѣтел насъ возбуде.¹⁹³

О фикцији и истини у књижевности, моралном деловању на читаоца и улози забавног у преношењу поуке Видаковић пише још у предговору *Усамљеном јуноши* (1810), тврдећи да са уметничког становишта нема значаја да ли је прича истинита или не. Ако је лепа и „од укуса“ прича ће успети да пренесе „лекцију“:

... и чрезъ овакове книжице Романическе отвара се желя къ чтенію, а почесто чтеніе развѣя у нами душевне силе, и отвара вкусъ къ далшой науки; и тако степенно къ просвѣщенію ступати намъ надлежи... Лепе преповѣдке штаесе гди у древна времена сбыло, быле оне истинне, или поетическа измышленія, ако се само по вкусу намъ сказую, или пишу, отъ природе намъ е мило слушати, и особито увеселеніе у тому находимо... Овакове инди за исправленіе младога сердца исказивати, и писати морално намъ треба... свагда морамъ што лепо преповѣдати, кое они съ великимъ удоволствіемъ слушаю, и болѣ упамте него исту лекцију, коя имъ се на память дае, потомъ дѣйствиетелно видимъ (Видаковић, 1810, V)¹⁹⁴.

¹⁹² Исто, VI-VII, непагинирано.

¹⁹³ Исто, VIII-IX.

¹⁹⁴ Видаковић, М. (1810). *Усамленный юноша: повѣсть нравоучителна отъ Милована Видаковича наукъ любителя на простому дѣалекту Сербскомъ сочинѣна*. Въ Будинѣ Градѣ, Писмены Кралевскаго Всеучилища Венгерскаго, V.

Prodesse et delectare код Видаковића налазимо и у предговору *Селима и Мериме* (Видаковић, 1839)

„Древни су јошт философи и на ту мисл долазили да младежи морална поученија у лепо измишљену поетическу повест као медицину у слатку остију завију, и тако им поднесу.“

Ова преплитања фикције и историје где, како смо видели, није важно да ли је прича истинита или не, служило је Видаковићу само као оквир за дидактику. У исто време, изазваће и највеће критике, које, међутим, неће успети да спрече појаву бројних издања његових читаних и популарних романа. Цео један низ ових сентиментално-поучителних романа, како је примећено, носи наслове од два дела који, уз име јунака, указују и на моралну намеру писца (Деретић, 1983, 270), дакле, и поуку и забаву, упућивање на неку врлину и изношење типске фабуле (*Благоверни цвет целомудренија љубве либо страдателнаја повест Велимира и Босилъке*).

О педагошкој улози романа писаће 1831. године и **Милош Лазаревић**¹⁹⁵ у предговору романа *Племенита и силна љубов*. Роман указује на врлину и порок, не само када је у питању индивидуа, него и народ:

... треба да различне Епохе човеческог живота у себи садржи; треба да пороке, који у оном веку владају, у ком пише, исправља, и на добродјетелъ маме. А то нај боље ради, кад једно или два лица узме, и та од детињства њиовог пратећи описивати почне. Откуд се после и општа добродјетелъ и погрјешка Нације видити може.¹⁹⁶

Лазаревић пише овај роман са жељом да књига „сродницима и Сродницама ... ум колико боље развије и срце украси, да ону асну имаду“ коју је писац док је писао имао пред очима.¹⁹⁷ О „полезном“ и „општој асни“ Милош Лазаревић пише и годину дана раније, најављујући штампање свог романа:

Но будући да је код наши Србаља нај лакше књигу издати преко пренумерације; јер овај за својим родом гинући народ, врло радо неку

¹⁹⁵ Лазаревић, М. (1831). *Племенита и силна љубов од Милоша Лазаревића*. У Будиму: Писмени Краљ. Свеучилишта Пештанског.

¹⁹⁶ Предговор, 5, непагинирано.

¹⁹⁷ Исто, 10.

частицу од свог Богом благословена имања на издавање које полезне књижице, за општу асну, жртвује.¹⁹⁸

3.4 *Руководства* као вид усвајања античког дидактичког модела

Уз похвале наукама, позиве на просвећивање и разматрање користи које доносе науке и посебно поезија, нарочит вид усвајања дидактичког модела представља посебна врста, сасвим карактеристична за овај период. Друга половина XVIII века и почетак следећег обилују „руководствима“, различитим дидактичким приручницима који, сматрамо, представљају својеврстан вид прилагођавања античког дидактичког модела. У овом периоду, у коме се под књижевношћу схватало практично све што је писано или штампано, а с друге стране, нарочито у другој половини века, веома популарисао развој природних наука, настају дела која за циљ имају пре свега просвећивање и подучавање. Ова дидактичка пракса, рођена из потребе века за прикупљањем података и систематизацијом знања,¹⁹⁹ уз дела која су износила моралне поуке народу, омладини, девојкама, човеку, верницима и сл, доносе обиље практичних приручника **виноградарства, администрације, права, религије и сујеверја, физике, географије, пољопривреде, вођења имања, математике, граматике и сл.**²⁰⁰

Чини нам се да две битне одлике ових руководства говоре о њиховој повезаности са античким дидактичким моделом: практично знање које се износи служи тек као оквир ширих, рекли бисмо, хуманистичких тема: просвећивања, васпитавања, укуса, морала; редовно упућена адресатима (читатељу, нацији), подједнако редовно указују на „афилијацију“, и то не техничку него управо литерарну: овде, у приручницима физике, математике и агрономије, на пример, дословно налазимо честа позивања на цео низ дидактичких песника - Овидија,

¹⁹⁸ Лазаревић, М. (1830). *Објавленије*. У Земуну : [б. и.].

¹⁹⁹ Константиновић, З. (2002). Јован Рајић у историографији наше књижевности. У: САНУ. (2002). Зборник радова Научног скупа Јован Рајић - историчар, песник и црквени великодостојник, Нови Сад, 4-5. октобар 2001. Нови Сад : Српска академија наука и уметности, Огранак : Епархија Бачка : Платонеум : Архив Војводине, 2002 (Нови Сад : Offset print), 19-28, 21.

²⁰⁰ Ролф-Дитер Клуге говори о „употребним списима“ и стручној литератури као подручју у кога улази претежан део књижевних радова Срба у XVIII веку. В. Клуге, Р-Д. (1973). О српској књижевности XVIII века. У: М. Павић, *Од барока до класицизма*. Српска књижевност у књижевној критици. Књ. III, Београд: Нолит, 29.

Хесиода, Вергилија, Хорација. „Руководства“ су плод оне, како је Касирер назвао, најособеније дражи филозофије Просветитељства, која се огледала у једној енергији и страсти мишљења коју је Проветитељство уносило у све своје појединачне проблеме.²⁰¹ Одустајући, пише Касирер, од *духа система*, форме метафизичких система која се успоставила и као препрека филозофског ума, просветитељство се није одрекло *систематског духа*, којим је сада прилазило форми стварности. У том се смислу филозофија не појављује више као неко посебно и апстрактно поље сазнања, нити се одваја од «од природне науке, од историје, од правне науке, од политике, него за све њих ствара, такорећи, оживљујући дух, атмосферу у којој оне једино могу постојати и деловати... Она није више издвојена, апстрактна супстанција духовнога, него она приказује дух као целину у његовој чистој *функцији*, у специфичном начину тока сазнавања» (Касирер, 2003, 10). Подједнако, Каисрерову тезу о садржинској и зависности мисаоног добра,²⁰² када је књижевност у питању, видимо пре свега у наслеђу дидактичког античког модела, овде, дакле, **прихваћеног у прози и прилагођеног функционализовању свих знања новог времена**. Знање није више апстрактна категорија намењена елити, оно се у виду забавног литерарног штива о свим могућим темама, нуди сваком читаоцу. Тако ће Атанасије Стојковић у предговору *Физике* написати:

Я не вѣруемъ, да има и единъ разумный человекъ на овому свѣту, коему не бы естественна наука мила была, и кой не бы радо отъ оныхъ книгъ совѣте искао и съ ними се увеселявао, кое о естеству дѣйствую.²⁰³

О „увеселявању“ и срећи које нуде природне науке, па тек онда користи, пише већ и Орфелин, и то посебно о физици и жали се да није имао прилике да је у школи учи (Орфелин, 1768, 10). **Склад оувеселенїа и ползе**, дакле, и када је реч о науци, не само о књижевности, носи и етичку димензију: наука јесте у стању да промени и побољша живот:

²⁰¹ Каисрер, Е. (2003). *Филозофија просветитељства*. Београд: Гутенбергова галаксија, 8.

²⁰² Исто, 9.

²⁰³ Стојковић, А. (1801). *Аванасіа Стойковича... Фвсїка: простымъ языкомъ списана за родъ Славено-Сербскій. Часть 1*. Въ Будимѣ: Писмены Кралевскаго Університета, непагинирана 3. страна предговора.

Ибо оно (познање естества) не токмо оувеселєніє, но и ползѣ приносить, ведеть къ познанію многѣхъ сокровенныхъ, и необходимѣхъ потребныхъ вещей: подлеть способъ къ многимъ преизраднымъ изобрѣтеніямъ: открываєтъ пѣть къ познанію многѣхъ правдѣ, и темѣ дѣлаєтъ насѣ въ сей жизни благополѣчными (Орфелин, 1768, 10).

У периоду између 1783. и 1822. ови приручници настају у великом броју, а пишу их Орфелин (*Искусни подрумар, Вечни календар*²⁰⁴), Алексіе Везилић (*Краткое сочинение о приватних и публичних делах*²⁰⁵), Јован Мушкатировић (*Краткое размышление о праздници, Краткаја размишљенија о средствахъ чрезъ која дражайшему нашему отечеству Мађарској с добримъ месомъ и рыбомъ постојано помошти би се могло и мяса умалєније, следовательно уселену, скупостъ удалити*²⁰⁶), Јован Рајић (*КАТИХИЗИСЪ МАЛЫЙ*,²⁰⁷ *Краткое руководство*

²⁰⁴ Орфелин, З. (1783). *Искусный подрумаръ, вѣрно наставляющій, какъ Подрумъ, Бѣрадъ, и новаа и стараа вѣна содержати, различнаа художественнаа дѣлати, поквареннаа поправлати; различнаа ѿ травъ, кореній и плодѣвъ къ здравію служащаа вѣна, и другаа деликатнаа воденаа питїа, и мажѣне ради прохладяющихъ питїахъ, и притѣмъ различне художественне ракїе, Шервете и оцетъ правити. Нѣтъ первѣе на сербскомъ языкѣ списанъ Захарїемъ Орфелиномъ Цес. Крал. Вїенскїа Академіи художествъ членомъ. Напечатанъ въ Царствующемъ Градѣ Вїенѣ, При Іосифѣ вѣгородномъ ѿ Курцбекъ, Іалїріескомъ Восточномъ Дворномъ Тїпографѣ, въ лѣто 1783; Орфелин, З. (1789). *Вѣчный то есть ѿ начала да конецъ міра трающій Календаръ, содержащій въ себѣ Свѣтцесловъ и краткаа, по Восточнымъ Цркви исчисленїю, ѿ кругахъ годовыхъ, и прочихъ принадлежащихъ вещей ѿясненїа; къ томѣ физическаа ѿ тѣлахъ міра, и ѿ водныхъ и воздушныхъ приключенїахъ разсужденїа; съ прибавленїемъ сценныхъ и свѣтскїа Хронологїи нынѣ перве на славенскомъ языкѣ въ ползѣ славеносербскихъ народѣвъ. Написанъ Захарїемъ Орфелиномъ Цес. Крал. Вїенскїа Академіи художествъ членомъ. Съ фїгурами. Напечатанъ въ Царствующемъ Градѣ Вїенѣ, При Іосифѣ вѣгородномъ ѿ Курцбекъ, Іалїріескомъ Восточномъ Дворномъ Тїпографѣ, въ лѣто 1789.**

²⁰⁵ Везилић, А. (1785). *АЛЕКСІА ВЕЗИЛИЧА КРАТКОЕ СОЧИНЕНІЕ ѿ приватныхъ, и публичныхъ ДѣлаХ. Иждивенїемъ Г. Григорїа Янгелича оучителя карловачкїа славенскїа школы в' ползѣ славеносербскїа юности ѿдано. Напечатанно при Іосифѣ вѣгородномъ ѿ Курцбекъ Іалїріескомъ восточномъ дворномъ Тїпографѣ в' царствующемъ граде Вїенѣ 1785 лѣта.*

²⁰⁶ Мушкатировић, Ј. (1786). *Гоанна Мушкатировичъ чрезъ Славное Кралѣство Мађарское, и эму принадлежаще Стране заклетога Адвоката Краткое размышленїе о праздници. У Бечу: при Іосифѣ вѣгород. Отъ Курцбекъ. Лѣта Госп. 1786; Мушкатировић, Ј. (1805). *Краткая размышленїа о средствахъ чрезъ која дражайшему нашему отечеству Мађарској с добрымъ месомъ и рыбомъ постоянно помощибысе могло и мяса умалєниє, следовательно уселену скупостъ удалити. Въ Будинѣ градѣ: Печатано писмены Славено-Сербскїа Печатни Кралевскаго Всеучилища пештанскаго. Друга Мушкатировићева књига објављена је први пут на мађарскомъ**

въ познаніе земнѣводнаго круга *Феоретическое и Практическое изъ латинскихъ и нѣмецкихъ йѣкторшвъ на Славенски йъзыкѣ предложенное для обученія Юношества славено-Сербскаго испълненія 1762. ѿ тогже Гѣминазій Профессора I.P.*²⁰⁸), Емануило Јанковић (*Физическое сочинение о изсушенију и разделенију воде у ваздух и изясненіе разливанія воде из ваздуха на земљу*),²⁰⁹ Атанасіе Стојковић (*Сербскій секретар*²¹⁰), Павле Соларић (*Ново гражданско землеописание*²¹¹), на руском и француском „наш Ксенофонт“, како га је називао Доситеј, Глигорије Трлајић (*Краткое руководство ко систем. познанію гражданского честнаго права Россіи; Mon opinion sur le method de traiter l'histoire générale dans cet établissement general*),²¹² Јован Дошенивић (*Численица*²¹³) и Аврам Мразовић

1802, затим на српском народом језику у Будиму 1805. У питању је такође практични приручник о унапређењу сточарства. В. Маринковић, Б. (1966). Јован Мушкатиновић, будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столећу. *Књижевност*, XXI, 2, 181.

²⁰⁷ Рајић, Ј. (1774). *КАТИХИЗИСЪ МАЛЫЙ, или сокращенное православное исповѣданіе греческаго неунітскаго законѣ, во оупотребленіе неунітскіа Славено-Сербскіа іѣности, сочиненъ, и ѿ Неунітскаго Епископскаго въ Карловцѣ 1774. Лѣта Держаннаго Сѣнода потвѣржденъ. Съ дозволеніемъ правителствѣющихъ. Напечатанъ и ѿбрѣтаетсѣ ко(д) Іѣсифѣ Курцѣвѣк Цесаро-Кралев. Іллѣричес. и Вѣсточнаго Тѣпографа. Во Вѣннѣ.*

²⁰⁸ Библиотека Матице српске, РР III 62; Опис садржаја у: *Летопис Матице српске*, 1828, 3, 18-19;

²⁰⁹ Јанковић, Е. (17876). *Физическое сочиненіе о изсушенію и разделѣнію воде у воздухѣ, и изясненіе разливанія воде из' воздуха на землю отъ Е. Јанковича кандидата медицине и Содружника халскаго ученнаго и Натуре –испитаемогогъ дружства. У Лаипсигу, кодъ госп. Таибела 1787.*

²¹⁰ Стојковић, А. (18026). *Сербскій секретаръ или Руководство како сочинявати различнѣйша писма, Кѣте, Облѣгаціе, Контракте, Тестаменте, Реверсе, Конте и пр. сочиненъ отъ Аванасіа Стойковича.* Въ Будимѣ: Печатано писмены Кралев. Університета.

²¹¹ Соларић, П. (1804). *Ново гражданское землеописание: перво на Езику Сербскомъ: у две части: Съ Землеписникомъ одъ XXXVII Листова. Часть 1-2. Павломъ Соларичемъ.* У Венецији: У Панаѣодосіева; Соларић, П. (18046). Кључић у мое Землеописание чрезъ неколика писма моему пріјателю Л.Н. Павломъ Соларичемъ. У Венецији: При Г. Паниѣодосіеву. В. и Костић, М. (1960). Волтер код Срба. *Глас САН*, ССXL, 5, 56. У Архиву САНУ се налази и насловни лист, концепт и објава Соларићевогъ дела припремљеногъ за штампу 1809. године у Венецији - *Јероглѣфика сербска, иначе самоукій букваръ*, Павлом Соларичемъ који је Архиву 1851. године поклонио Јован Хаѣић (Архив САНУ, бр. 197).

²¹² Трлајић, Г. (1810). *Краткое руководство к систематическому познанію гражданского частнаго права Россіи, начертанное профессоромъ Григориемъ Терлаичемъ. Ч. 1-2.* Чува се на микрофилму у Националној библиотеци Русије под сигнатуром Шифр 18.68.4.45; Шифр 138/1553; Шифр Мф К1/22386; Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 103-104.

²¹³ Дошенивић, Ј. (18096). *Численица или Наука рачуна. Часть 1. Изясненіями, Правилами, Примѣрами, и Наставленіями, по новѣйшемъ образу од инострани Езика на Србски сабрата Иоаномъ Атанасіевимъ Дошенивич.* В' Будимѣ: писмены Кралѣв. Унгарск. Університета.

(Руководство к польскому и домашнему строению,²¹⁴ Руководство к славенстей грамматике,²¹⁵ Руководство к науце числительной,²¹⁶ Руководство к славенскому правоучению и право писанию).²¹⁷

Сва ова руководства настају из јасне жеље за подучавањем и просвећивањем, о чему нам сведоче аутори у предговорима, који су представљали простор за теоријске расправе, обраћања читаоцима, изношење мотива за настајање дела и упућивања на узоре. Управо у њима можемо да издвојимо моменте „литерарне афилијације“. Погледајмо ова места, најпре код Орфелина:

Овидиј у својој љубви книжици пише: Дѣйствиѣ вина, естъ полумертвалъ сердца оживлявати, невеселе и печалне къ смѣху подвизати, и сморчена чела гладкими чинити; за то Зенофонтъ нехудо сказао, что вино свакоу невеселость, какъ стипса флексу, и празднѣва, а напротивъ того веселость, какъ елей ватру, производитъ... Греческій стихотворецъ Хесіодъ почитавѣо за справедливо, что въ на одну четверть вина три четверты воде взети (Орфелин, 1783, 9, 19).

Овај се моменат можда најпрецизније уочава у приручнику за вођењу сеоског домаћинства Аврама Мразовића. Објављен 1822. године у Будиму,

²¹⁴ Мразовић, А. (1822). Руководство къ польскому и домашнему строению или Пропись что Селянинъ свакогъ месеца при нивахъ, ливадахъ, скотоводству, виноградѣхъ, башчахъ и домоводству радити има: за Селянску младежь изданный Авраамомъ отъ Мразовичъ, Народнихъ Славенно-Сербскихъ Училищъ Предѣла Раабскаго заслуженымъ Правителемъ, Сл. Комитатовъ Бачкаго и Бодроскаго Членно соединенымъ, и Сремскаго Сосѣдателемъ, Свободнаго же и Крал. Града Сомбора Сенаторомъ. Будим: Писмены Кр. Університета Унгарскаго.

²¹⁵ Мразовић, А. (1794б). *Руководство къ славенстѣй грамматикѣ во употребленіе славено-сербскихъ народныхъ училищъ, издано трудомъ Авраама Мразовича и живиніемъ же Общества Новосадскаго. Въ Виѣнѣ, Тѣпомъ Г. Стефана Новаковича 1794.*

²¹⁶ Мразовић, А. (1794). *Руководство къ науцѣ числительной во употребленіе славено-сербскихъ народныхъ училищъ. Издано Авраамомъ Мразовичъ. При в. Г. Стефанѣ Новаковичѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ ѡзыковъ Привилег. Тѣпографій 1794.*

²¹⁷ Мразовић, А. (1792). *Руководство къ славенскому правоучению и правописанию за употребленіе национальныхъ Славено-сербскихъ училищъ. Въ Виѣнѣ, при Г. Стефанѣ Новаковичѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ ѡзыковъ Привилег. Тѣпографій 1792.*

детално износећи шта све сељак треба да ради на њивама, ливадама, са стоком, у виноградима и баштама и уопште у домаћинству, почиње стиховима прве књиге Вергилијевих *Георгика*, који упућују и на тему и на Мразовићев узор:

Что веселе твори класе, у кое делати
Земљу време, - - - кад лозу везати,
Како воле тимарити, и говеда друга,
И штедљивим каква треба пчелама послуга
Оттуд пети почетићу.

Вергилије, *Георгики*, I

Мразовићев, као и узор других приручника тога времена, била је и такозвана *Hausväter Literatur*, нека врста „кућне“ приручне литературе која се, као врста, појавила у књижевностима немачког говорног подручја у периоду између XVI и XVIII века, а нарочито процветала између 1660. и 1730, и која је била изразито популарна.²¹⁸ Нудила је сваку врсту савета у вођењу домаћинства. Ове „економије“, са пореклом у проповедима *Новог завета* али и дидактици антике, представљале су врсту компилација онога „најбољег“ што је требало усвојити. Ова врста литературе је била узор и аутору *Зрцала науке*, посебно једно од најпопуларнијих дела – *Економ* Франца Филипа Флорина (Florinus, *Oeconomus prudens et legalis. Oder Allgemeiner Klug - und Rechtsverständiger Hausvater*, 1702.).²¹⁹

Предговори руководстава су и прави манифести просвећености и похвале науци: дела настају у нади да ће чинити „ползу“ читаоцу, омладини и народу:

Мы можемо себи благополучіе единаго народа представити, као едно велико сокровище, у кое всякій членъ по способности своей, и по возможности своѣй нечто додае. Еданъ улаже у ово сокровище свою науку, другій другу способность; третій отъ богатства своего нѣку часть дае; четвертый само совѣтомъ своимъ сокровище умножава... что э обаче ово

²¹⁸ *Економију* Франца Филипа Флорина (Florinus, *Oeconomus prudens et legalis. Oder Allgemeiner Klug - und Rechtsverständiger Hausvater*, 1702), једну од најпопуларнијих у првој половини XVIII века, помиње и Орфелин у *Магазину*, у прилогу *Добродѣтели смоквы*: Изъ Флоринове *Економие* (Орфелин, 1768, 72-4).

²¹⁹ Gokhale, V.B. (1997). *Hausväterliteratur*. У: Friederike Eigler and Susanne Kord, *The Feminist Encyclopedia of German Literature*. West Port, Conn.: Greenwood Press, 230-231.

сокровище, что э благополучіе общее одинаго рода вящше, то э и всѣхъ во особѣ вящше: понеже они вси уди одинаго тѣла есу (Стојковић, 1801).²²⁰

... нити я овде инно что желимъ, развѣ, да бы дѣло сіе съ онаковымъ усердіемъ и благоволеніемъ у Отечественниковъ моихъ прїимлено было, с каковымъ жаромъ и ревностію тое издао есмь, и да бы оный успѣхъ и ползу у домо- и польестроенію возимѣло, кою отъ моего поучителнаго Магазина повторително уже печатанаго относительно къ предмету моралному очевидно искусіо есмь... (Мразовић, 1822, VIII).

Руководства нам откривају ову необичну црту времена, у коме се, како је Даламбер писао,²²¹ остварио савез природних и духовних наука, где се није придавао никакав значај различитостима или посебностима науке и уметности, где су се обе посматрале као морални чин,²²² стапајући се и водећи ка истом циљу, општој просвећености народа:

„...щоби нїова ревностъ за науками коесу само едно єдино Благо, Богатство и средство къ нашои срећи и благополучію, къ онои високости дошла да сва нїова желанія къ овоме концу приведенна буду: да желе и сву силу могущества свогъ употребе, свою децу или свое потомке у одномъ реду са свои учени просвещени комшіама видити (Јанковић, 1785, предговор).

У том светлу треба читати ове приручнике, чија су практична знања о којима се подучава истовремено оквир за шире теме, на шта упућује готово редовно и структура. Таква је структура Орфелиновог приручника *Искусни подрумар*. Иако је доживео три издања само током XIX века (1808. у Будиму, 1874. у Београду и 1885. у Панчеву²²³) и био навођен код свих библиографа српских књига,²²⁴ овом делу

²²⁰ Стојковић, А. (1801). *Аванасіа Стойковича... Фвсіка: простымъ языкомъ списана за родъ Славено-Сербскій. Часть 1.* Въ Будимѣ: Писмены Кралевскаго Універсітета, непагиниране 6. и 7. страна предговора.

²²¹ „Духовно превирање које је изазвала природна наука није се зауставило на њеним границама; оно се, попут реке која пробија своје бране, пренело на све области. Од принципа профаних наука до основа открочења, од метафизике до основних питања укуса, од музике до морала, од схоластичких спорова међу теолозима до привредних проблема, од природног права до позитивног права, укратко, од питања која нас се најближе тичу до оних која нас само још посредно дотичу, све је расправљано, анализовано или, бар, покренуто.“ В. Е. Касирер, *Филозофија просветитељства*, 68.

²²² О уметности као моралном чину у делу Јована Мушкатиновића, видети: Б. Маринковић, ц.д., 182.

²²³ Детаљно о издањима и објављивању *Искусног подрумара* пише Лазар Ђурчић. В. Чурчић, Л. (1986). Орфелинов *Искусни подрумар*. У: З. Орфелин, *Искусни подрумар*. (Фототипско издање). Београд, Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Култура, Дечје новине, I-XLII. Издање је урађено према издању Стевана Марића из 1885. године (Наклада књижаре браће Јовановић у Панчеву).

намењеном „ширењу знања о вину и васпитању укуса, а тек делом, иако по страницама веће, и практичној обуци виноградаря (Ђурчић, 1986, XXVII), као ни осталим руководствомима, у нашој науци није посвећено довољно пажње. Слабо заступљено у историјама књижевности, посматрано је тек узгред, обично у деловима посвећеним популаризовању природних наука или се на њих тек скретала библиографска пажња, како је то Боривоје Маринковић, поводом једног ранијег приручника о сточарству Јована Мушкатировића рекао:

Сви ови подаци, предлози и обајшњења несумњиво су били од интереса пишећим савременицима, као што је несумњиво, исто тако, и чињеница да помен ове за оно време несвакидашње брошуре у *историји српске књижевности* заслужује тек узгредну библиографску пажњу; ни ретка више од тога.²²⁵

Тако је ова строга осуда, односећи се првенствено на одсуство уметничко-креативних побуда и непостојање амбиције у погледу уметничког поступка (Маринковић, 1966, 168), пренебрегнуло посматрање дидактичке функције, конкретно, Мушкатировићевог елабората, кога је и сам Маринковић сместио у границе „историје српске књижевности“. Ова је осуда донекле ублажена наредном Маринковићевом тезом, по којој су се управо многоструким утицајем који су Мушкатировићева дела имала у тренутку буђења грађанске свести код Срба просветитељског времена, потврдила и њихова припадност језику књижевности (Исто, 168).

Структуру ових дела чини редовно део посвећен теми која је назначена у наслову али и прилози, било у уводном или завршном делу, који се односе на ширу тему. Овде, наиме, налазимо сентенце и стихове, најчешће у моту дела

²²⁴ *Искусног подрумара* први наводи Лукијан Мушички у својој рукописној библиографији (в. Ђурчић, 1986, XIV), Павле Соларић (1810). *ПоминакЪ книжескій о Славено-СербскомЪ вЪ МлеткахЪ Печатанію, великому и благословесному Славено-Сербскому народу и мудрымЪ его свакога званія ПредстателемЪ и ПросвѣтителемЪ / отЪ Павла Соларича*. ВЪ МлеткахЪ : Писмены, и иждивеніемЪ Греко-Иллуріческе Печатнѣ Панае Феодосіа; Георгије Михаиловић (Михаиловић, Г. (1964). *Српска библиографија XVIII века*. Београд: Народна библиотека Србије, Култура, 166), Душан Панковић (Панковић, Д. (1982). *Српске библиографије 1766-1850*).

²²⁵ Маринковић, Б. (1966). Јован Мушкатировић, будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столећу. *Књижевност*, XXI, 2, 182).

(Мушкатиновић, Мразовић), поучне уводе и позивање на античке писце (Орфелин, Мушкатиновић, Мразовић), поучне приче и оде (Везилић).

Тако, у Рајићевом *Катихизису малом* проналазимо врсту „дидактичког заплета“: у уводном делу овог практичног приручника богословља, кроз драматичан дијалог учитеља и ђака, реализована је фиктивна ситуација праве учионице:

- В. ЧемѸ насѸ навѸити хѸщешѸ, кадѸ насѸ такѸ позѸвашѸ;
Ѧ. ИѸ васѸ намѸбравамѸ навѸити, да бѸдете дѸбри хѸтїани, и поштѸни люди.
В. ТѸ мѸ желїмо, и хѸѸемо слѸшати.
.....
В. КакѸсе зѸве та навѸка, оѸ коѸей стѸн наше благополѸчїе и блаженство...
В. МѸлимо, покажи намѸ...
В. Покажи намѸ Ѧ слѸва до слѸва тѸй стѸй сѸмволѸ...
В. ШтѸ єсть тѸ вѸра...
В. КакѸ тѸ мѸжетѸ быти...
В. ИѸснї намѸ ѸвѸ рѸчи...

(Рајић, 1793, 3-11²²⁶)

Структуру Орфелиновог приручника²²⁷ чини неколико целина, од којих су прве четири дидактички увод о вину и обичајима (*Ѧ вїне всѸщїе*), моралне поуке о

²²⁶ Према издању из 1793. Рајић, Ј. (1793). *КЯТИХИСІСЪ МАЛЫЙ, или Сокращенное Православное ИСПОВѢДАНІЕ во употребленїе Славенно-Сервскїа ЮНОСТИ. Сочїненно Ѧ НевїтскагѸ ѦПКѸПСКЯГѸ вѸ КарловцѸ 1774. ЛѸта держаннагѸ Сїнода потвѸржденно, и нынѸ пакѸ сѸ сонзволѸнїемѸ АрхїейѸпа и Митрополїта КарловачкагѸ напечатанно. ВѸ ВѸннѸ. При Г. Стеф. Ѧ НоваковичѸ. ВѸ Славенно-Сервской Валахїнскои и ВосточныхѸ языкѸвѸ привилег. ТѸпографїи, 3-11.*

²²⁷ *Искусный подрѸмарь, вѸрнѸ наставляющїй, какѸ ПодрѸмѸ, БѸрадѸ, и новаа и старая вїна содержавати, различная хѸдожественная дѸлати, покваренная поправлати; различная Ѧ травѸ, коренїи и плодѸвѸ кѸ здравїю слѸжащая вїна, и дѸругая деликатная воденая питїа, и мажѸне ради прохладяющїхѸ питїахѸ, и прїтомѸ различне хѸдожественне ракїе, ШервѸте и оцѸтѸ правити. ИѸѸ перѸѸе на сервскомѸ языкѸ списанѸ ЗахѸрїемѸ ОрфелиномѸ Цес. Крал. Вїенскїа ЯкадѸмїи хѸдѸжествѸ членомѸ. НапечатанѸ вѸ ЦарствѸющѸемѸ ГрадѸ ВїеннѸ, При ІѸсифѸ блѸгородномѸ Ѧ КурцѸбекѸ, ИмѸрїческомѸ ВосточномѸ ДворномѸ ТѸпографѸѸ, вѸ лѸто 1783. Искусни подрѸмар је настао највероватније по угледу на такозване Kellermeister*

понашању у пићу, о користи и штетности пића (*Ѡ разныхъ ѡ немѣреннагѡ вѣнопитїа происходѣщихъ вредахъ и несчастїахъ*), о виновој лози (*Ѡ вѣновой лозѣ*), о разним врстама вина (*Ѡ иностранныхъ и венгерскихъ вѣнахъ*). Остала поглавља посвећена су детаљној технологији процеса производње вина, ракије, меденог пића и сирћета, са регистром „биља, корења и других миришљавих ствари“.

Прензредное вѣно ѡ Берви начинити.

Ѳзми на едно вѣре ѡ 5. Хакова

Чиста и наизрѣлѣга Грозѣа 1 ½ хаковъ.

Морскогъ грозѣа, и

Розинки, по 12 фѣнти.

Шећера 5. Фѣнти.

Ѳве то метнѣти у Бѣре, и налити лѣпимъ

фришкимъ мѣстомъ, да совокупнѡ превритъ,

и вѣдетъ ово вѣно таковымъ прїѣтнымъ напиткомъ,

ѡ коемъ не можно доволнѡ начѣдитисѣ.

(Орфелин, 1783, 149).

Сличну структуру, у том смислу, налазимо и у приручнику *Краткое сочиненіе о частныхъ и публичныхъ дѣлахъ* Алексија Везилића. После упутстава о писању јавних исправа, аката и писама, везилић доноси и књижевне прилоге, под насловом *Прибавленіе нѣкоторихъ моралныхъ Повѣстеи*: шест моралних прича преведених с немачког, са паралелним немачким текстом, поучних прича о неговању врлина и препуштању божанској промисли (315-326); Сократове доказе о бесмртности душе (327-329), прилоге о добрим и злим женама (329-339), о пијанству (339-341), о смрти (341-343) и три оде (*Ѡ цѣстїи нынѣшнагѡ вѣка, На Господина Јосифа. І. ѡ Шакавентъ, Ѡ чистои совѣсти*).

Структура *Секретара* Атанасија Стојковића је донекле другачија: после детаљног увода о историји и користи вештине писања, приручник износи општа правила са примерима за писање приватних и других писама и посланица.²²⁸

Уводни део је правописни, реторички и стилистички приручник, који упућује на

Bücher, конкретно, нирнбершко издање из 1731. приручника с почетка XVIII века анонимног аутора - *Treuhertzig - anweisende wohlerfahrne und Curiose Keller-Meister*, в. Keipert, Н. (1990). Die Deutsche Quelle des "Iskusni podrumar" von Zaharija Orfelin. *Зборник Матице српске за филологију*, XXXIII, 203-215.

²²⁸ Стојковић, *Сербскій секретаръ*, 11.

правила о односу садржаја и форме, делова и целине, јасноћи мисли и стила, укусу, хармонији и сл. Писмо се, подједнако, рашчлањава на класичне делове писаног састава – уводни део, бирање предмета, представљање ствари о којој се пише, закључак и потпис. Пре изношења примера, сваку нову врсту прати и теоријски увод, који подучава о врсти, даје кратку историју и најзад, примере.

Краткое размышленіе о праздници Јована Мушкатиновића (1786), „преполезно и достојно всеобшчег чтенија“ (Доситеј), настало у одбрану закона о укидању великог броја празника и нерадних дана код православних Срба (Скерлић, 1953, 98), практично је упутство о природи празновања. То је дидактички оглед у коме се позива на библијске текстове и црквене каноне, често са становишта протестантизма.²²⁹

3.5 *Пусть безъ ползе славе гласъ...*: дидактичко као ангажман у поезији Лукијана Мушицког

У просветитељском програму Лукијана Мушицког, у два његова дидактичка песмама *Глас народољубца* (1819) и *Глас харфе шишатовачке* (1821), дидактичко постаје врста ангажмана: песма настаје као проглас или програм

Наука вышши кои намъ є конаць?
Мудрымъ, вештымъ, нравнымъ быт',
Што знашь ты самъ, сообщит' браћи
сроднй;
Мудрость у облакъ не крыт'...
.....
На распут'ю не стоймо, срефни, дуго!
Найпре совѣтъ, за тимъ трудъ.
.....
Са светомъ сдружитисе мора школа!
Пусть безъ ползе славе гласъ...

²²⁹ О протестантизму, идејама и утицајима Рудолфа Хоспинијана (Rodolphus Hospinianus), који је на исту тему објавио још 1593. у Цириху књигу под насловом *De monachis, hoc est de origine, progressu, serimoniis et ritibus festorum dierum christianorum* у делу Јована Мушкатиновића писао је Скерлић. (Скерлић, Ј. (1953) Јован Мушкатиновић. У: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*. Београд: Рад, 97-100). Постоје и мишљења да су Мушкатиновићеве ставови потицали из кругова бечких економиста и канониста, посебно Јосипа Ригера. В. Костић, М. (1923). Основа једне концепције XVIII века. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, III, 250; Маринковић, Б. (1966). Јован Мушкатиновић – будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столењу. *Књижевност*, XXI, 2, 181.

(Глас народолюбца²³⁰)

У истој песми је и обрада Хорацијевог концепта користи и забаве у поезији.
Поезија се обраћа разуму али то чини преко осећања

Орфеи, Флакки дѣйствую крозъ сердце,
Свагда съ успѣхомъ, на умъ.

(Глас народолюбца)

Латинске категорије *docere/prodesse/delectare* бивају уведене у српску терминологију: међу првим преводиоцима Хорација у српској књижевности, Јован Хаџић (1799-1869) преводи и 1827. године објављује Хорацијеву *Ars poetica*.²³¹ Стихови су дати паралелно у латинском оригиналу и у два превода, у оригиналном хексаметру и епском десетерцу.

Ил' поете оће да ползую,
Или да нас сладко развеселе,
Ил' обоє скупа да мешаю,
Да у корыст уплету прїятност...

.....
Кой є мешо ползу са сладостю,,
Веселећи свога читателя,
Веселећи, и скупа учећи,
Сви су гласно оном поплѣскали

(Хорације, 1827, 614-617; 634-637).

И у хексаметрима:

Или су ползоваѣ ради поете, или веселити,
Скупа ил' певати, прїятно што є и нужно за живот...

.....
Свак є одобрїо, где се са сладостю меша и полза,
Кад свом читателю радост и науку заєдно дає...

.....
(Хорације, 1827, 333-334, 343-344).

²³⁰ Србски родољубац, 1832, I, 75-86.

²³¹ Хорације. (1827). *К. Опаџија Флакка о Стихотворству књига, коју є двояко на Србскїй езук превео Милош Светић. Q. Horatii Flacci de Arte poetica.* У Виєни: Печатано код Г. Мартина Хрїстїана Адолфа, 49, 51, 85, 86.

3.6 Дидактичко у реторикама прве половине XIX века

Категорију дидактичког налазимо и у реторикама прве половине XIX века. Појам *красноречија* у Мразовићевој Реторици²³² надређен је граматници, логици и реторици. Он подразумева појам седам слободних вештина, и односи се на тривијум: грамматику, логику и ретику:

Сочиненіа сего ѡснованіемъ положихъ въпервыхъ Грамматикъ, таже Логикъ; а потомъ Риторикъ...

Краснорѣчіе трое ѡзискуетъ: Первоу добру глаголати, ѣмже насъ Грамматика оучитъ: Второу важну, сїестъ съ ѡснованіемъ ѿ доводы глаголати, ѿ семъ наставляетъ Логика, то ѣсть наука правомышленіа, напоследокъ красну глаголати, семъ подаваетъ намъ правила Риторика (Мразовић, 2002, 1).

Саму ретику дели на четири дела: *Изобрѣтеніи* (*inventio*), *Расположеніи* (*dispositio*), *Оукрашеніи* (*elocutio*) и *Произношеніи* (*pronunciatio*). Меморију, као пети део, назива *Памати* и посматра је у оквиру четвртог дела.

У Мразовићевој Реторици наилазимо на занимљив појам, који се везује за дидактичку функцију књижевности: *оудовонавчиностъ*, способност путем које слушаоци могу лако да разумеју и запамте предмете (да *Слышатели вѣщаемаа легку постигнути, ѿ въ памати содержати могутъ*), а постиже се кратким, јасним и простим излагањем или дељењем излагања на неколико делова (Мразовић, 2002, 105). Када говори о словима (*Словѣхъ*, (*Orationes*)), Мразовић уводи четвороделну поделу: *началѣ* (*exordium*), *предложеніи ѿ раздѣленіи* (*propositio et partitio*), *потвржденіи* (*confirmatio*) и *заклученіи* (*epilogus*) и детаљно разрађује сваки од ових делова. Са значајних одређења различитих почетака беседа, међу којима је јединство почетка и целине беседе, као и сразмера увода и важности, међу првима, Мразовић прелази на примере (позната изрека, прича, неки „умни пример“, важно питање и сл.) и Квинтилијанова правила (за кога, против кога, о чему, из чега, на ком месту, у ком времену...), а затим наводи три основна циља почетака беседа:

²³² Мразовић, А. (2002). *Руководство к славенскому красноречију*. Нови Сад, Сомбор: Матица српска, Учительски факултет.

Должности начала сѣтъ три: сїестъ да Глышателѣ сотворитъ
Доброvolна (Benevolum) Внимателна (Attentum) Оудобонаучима (Docilem)
(Мразовић, 2002, 103-105).

Реторичка структура, посматрана овде у светлу опште дидактичке функције књижевности, подразумевана је и у поетским структурама, о чему ће бити речи касније, па Мразовић завршни део *Реторике* посвећује примерима из поезије и прозе (Привавленіе различнаго рода словъ въ прозѣ и стісѣхъ по преднаведѣнымъ Краснорѣчїѣмъ прѣавилымъ оустроеныхъ во оупражденіе Любителей Главенскаго ѡзыка.)

Појам дидактичког се у Стеријиној *Реторици*²³³ појављује пре свега у области неимагинативне књижевности, и то на неколико нивоа: најпре, општем, када је реч о циљу реторике, структури опште реторике и облицима саветовања у делу који се односи на излагање доказа којима се нешто потврђује или негира, а затим и у врстама у којима дидактичко посебно долази до изражаја, каква су поучна писма, учени и дидактички састави (посебно расправа) и поучно слово (говор).

*Красноречије*²³⁴ је код Стерије супротстављено поезији и односи се само на прозу, што се у Мразовићевој *Реторици* не помиње, а код Ломоносова односи и на поезију и на прозу, па би приручник за све области красноречија обухватао

²³³ Део *Реторике* Стерија је читао у децембру 1844. године, на X ванредном заседању Друштва српске словесности, те се претпоставља да је један део свакако већ тада био завршен (Аврамовић, 1995, 210) али је дело, као и *Природно право*, објављено постхумно. Претпоставља се да је писан, у сваком случају, у време Стеријиног начелниковања у Попечитељству просвештенија, у пеироду 1840-1844, а написао га је за потребе Београдске гимназије. В. Јелић, В. (2006). Хрија у Стеријиној "Реторици". У: Х.З. Лазин, *Стерија: феномен времена: 1806-1856-2006*. Нови Сад: Стеријино позорје, 213.

²³⁴ Појам *красноречие* се јавио у Русији, аутохтоно или под утицајем пољског, средином XVII века, а средином XVIII је објављен и приручник реторике Михаила Ломоносова *Краткое руководство к красноречию*, у коме се појам *красноречије* разликује од појма *реторика*, баш као што ће се разликовати и у нашим првим реторикама. Красноречије је, према Марзовићу, „искуство добро, важно и красно о vsјакој вешчи глаголати“ (Мразовић, 2002, 1), док је реторика „наука, јаже способности нам подавајет, имиже красноречије получајетсја“ (Мразовић, 2002, 19). *Краснорчије* је и код Стерије „способност леп прозаичан говор произвести“, а наука „која правила красноречија излаже, зове се *реторика*“ (Стерија, *Реторика*, 6-7). И овде се, наравно, појављује уз *умословије* (логику) и *језикословије* (граматику).

реторику, ораторију и поезију. Подједнако, у Мразовићевом приручнику наћи ће се примери и у стиху и у прози, док је код Стерије ова граница чврсто успостављена: красноречије подразумева „прозне саставе“, а поезија припада поетици, имагинативној књижевности, па би, тако, историографија припадала реторици, а историјски роман поетици (Јелић, 2001, 19). Одатле проистиче и уочена сличност са Аристотелом: у делу *Реторике* посвећеном прозним врстама, конкретно одељку о писменим разговорима, основно њихово својство Стерија види у уметничкој дикцији али ову не узима као мерило поетичности (Јелић, 1988, 186), баш као што је и Аристотел, упркос признавању мајсторства у песничкој дикцији, Емпедокла изузео из круга песника. Најбитнија категорија у успостављању разлика између реторике и поетике јесте категорија коју Стерија назива „измишленијем“, дакле, фикција. Аристотеловом схватању мимезиса Стерија је најближи управо када успоставља разлику између историје, биографије и аутобиографије, баш као што се, према Аристотелу, историчар и песник „не разликују тим, што говоре у мјерилима или без мјерила – јер би се могла Херодотова дјела метнути у мјере па би једнако била повијест нека у мјерама или без мјера – него је то разлика, што један говори оно, што се догодило а други оно, што се може догодити. Зато је мудрије и вредније пјесништво од повијести, јер пјесништво говори више опћено а повијест појединачно“ (Аристотел, *Поетика*, 1451b 10-18). Стеријино сврставање романа у поезију подразумева управо категорију *измишленија*:

Некы додаю къ Повѣстницы и Романъ, но будући да свакий Романъ на измышленію више или манѣ почива, а измышленіе спада у Поезію, зато мы нѣга тамо оправлямо (*Реторика*, 197²³⁵).

Дакле, Стеријина *Реторика* обухвата теорију прозних састава и одваја се од поетике као теорије имагинативне књижевности и у прози и у стиху, у чему се виде и битне модификације античких реторских приручника и значајно одвајање од претходника – Ломоносова, Григелџа и Мразовића (Јелић, 1988, 328). Место дидактичког се првенствено види у прози, која „делује на разум и има за циљ да поучи.

²³⁵ Рукопис се налази у Рукописном одељењу Библиотеке Матице српске (РОМС, М. 9419).

Као што говоромъ изражавати можемо или мысли наше, или чувства, тако е и говоръ двоякъ: проза (простословіе?) и поезія (басничтво?). Прва дѣйствуе на разумъ, и за цѣль има поучавати, а друга обузима уображеније, и жели угађати;²³⁶ премда ни у поезіи разумъ, нити у прози чувство сасвимъ исклучити се може. Способность лѣпъ прозаичный говоръ произвести, зове се Краснорѣчіе, како годъ и поетичный говоръ поезія. Оба пакъ художества ова називаю се обштымъ именовъ Словесность (*Реторика*, 5-6).

Предмет реторике, као опште теорије прозе, јесу сви састави који спадају у круг прозе, а њен циљ, „као науке о прозаичнымъ саставима есть: поучавати, и занимати разумъ, или троговати срдце и дѣйствовати на волю“ (*Реторика*, 7-8).

Али реторика је блиска и естетици: „У колико пакъ тежимо заедно къ лѣпомъ и пріятномъ, односи се умѣтность наша на правила Естетике (науке о вкусу) која мыслена начала не само словесны, него и свію лѣпы наука(ы?) садржава (*Реторика*, 8).

Структура опште реторике - изналагање теме, распоред и изражавање мысли, коју ћемо моћи да пратимо и у његовој поезіји, стоји у зависности од тога да ли је излагање историјско или поучно. У поучном, се објашњава и препоручује нека истина. Поучно излагање мора да буде пригодно, унапред изабрано према приликама, адекватно месту, времену и способности слушаоца да схвати („Тако бы неумѣстно было,... кадъ бы при погребу ползу брака представляли“), у сразмери с нашим снагама и важно, занимљиво и такво да се о њему може говорити.

У делу који се односи на доказе (изношењу узрока због којих је нешто што се тврди истинито или не), Стерија говори о изношењу доказа када

„...или желимо научити, т.е. обяснити стварь, и представити ю у правомъ њѣномъ виду; или показуемо ползу ствари, надобность такову имати; и средства, како се добіа. У првомъ случаю доказательства имаю свойство увѣренія, и зову се увѣраваюћа, у другомъ пакъ совѣтуюћа“ (*Реторика*, 46).

Саветовање је, најпре, упознавање других са користима одређене ствари (како се препознаје врлина, како се разрешавају сумње и сл.), указивање на

²³⁶ Фрагменте из Стеријине *Реторике* доносимо према оригиналу. У издању текста Иванке Веселинов уместо *угађати* стоји *усађати*, али је очигледно, поред ипак читљивог слова *г*, да *поучавати* и *угађати* јесу појмови који означавају опозицију *docere* и *delectare*. В.и Јелић, В. (1988). *Стерија и Квинтилијан*. Нови Сад: Матица српска, 40.

грешке, побуђивање благородних осећања а искорењивање злих и сл, и могуће је користити их за изазивање јаких или мирних страсти:

Совѣтуемо (...) кадъ благородна чувства усађуемо, а зла искоренявамо. Ово бива: кадъ показуемо, како происходе; каковъ значай имаду; како човека узвышую или унижаваю. – За примѣръ може служити: истинолюбіе и лажь; гордость и смиренность; добродѣтель и порокъ и т.д. (*Реторика*, 49).

Подела на општу и посебну реторику, у којој се прва дели на *пронад*, *расположеније* и *израженије мисли*, а друга на преглед прозних жанрова и правила казивања текста, подударна је са Квинтилијановом, који је, како смо видели, такође дао преглед прозних састава и део о значају превођења (књига X). Врсте састава и казивања текста представљају реализацију општих правила реторике (Јелић, 1988, 33).

Прозне врсте о којима говори су разговори, писма, описи, повести, учени састави и говори.²³⁷

Писменный разговоръ разликуе се одъ устменогъ у томъ понавше, што печать савршенства како у самой ствари, тако навластито у слогу носи; ерѣ као што у устменом говору много обстоятелства има, коя бѣседуюћемъ помажу, као што е движеніе тѣла (навластито руку и очию), ударанѣ и савіянѣ гласа, и о.п. тако у писменомъ говору све се ово рѣчма попуњава, и зато овај у толико савршеніи быти мора, што е лакше читателю увидити погрѣшке писателя, него ли слушателю говорника (*Реторика*, 142-143).

Дијалог, писмени и усмени разговор, тумаче се, како је примећено и са становишта теорије прозе (уметничка вредност дијалога је у стилским одликама) и са становишта теорије беседништва (дијалог не може да се ослони на оно на шта се ослања беседничка проза – *actio*). Али, за нашу је тему значајније од овога, следећа напомена:

Као што е цель свакогъ устменогъ разговора или докучиванѣ, или сообштванѣ, шта знамо и чувствуемо; тако и писменный разговоръ,

²³⁷ „Састави прозе могу се на толико разреда подѣлити колико цѣли има кое писател себи предполаже... 1) разговори, 2) писма, 3) описанія, 4) повѣсти, 5) учевны саставы, 6) слова... а свако оддѣленіе може имати и своя пододдѣленія“; Основни родови су „1, описателна сочиненія 2) повѣствена, 3) учевна, 4) Слова или витиствена сочиненія 5) разговори, и 6) писма. (*Реторика*, 141-142, 163).

соображавајући се истом цѣли, може бити или поучителанъ, или забаванъ. Првѣи спада више у Реторику, другѣи више у Поезију (*Реторика*, 143).

Поучително и забавно се, дакле, појављују као битне одреднице овог писменог састава, при чему, писани дијалог дидактичке намене припада реторици, док онај који има циљ да забави припада поезији, односно поетици. Поучително и забавно се, као одреднице Хорацијевог схватања поезије, појављују овде код Стерије у једној, како Јелић примећује, Хорацију несвојственој дихотомији, где се, дакле, дидактичко, као што смо видели, везује за прозу, а забавно за поезију (Јелић, 1988, 185). Драмски дијалог, међутим, припада поезији, не реторици, јер у њему „бесѣдници при разговору купно и дѣйствую“ (*Реторика*, 143).

Блиска римском сермону, дијалогу, јесу и писма:

Таковѣи говорѣи, или е самѣи за себе (као што е: честитанѣи, извѣстѣи) или захтѣва одговорѣи, или се такѣи писма и сѣ едне и друге стране повтораѣи, и онда постае преписка (corespondentia), кое ништа друго није, него писмено вођенѣи разговорѣи“) (*Реторика*, 148).

У оквиру писама, која могу да буду пријатељска, учтивостна, учевна и деловна (*Реторика*, 152), посебан део је посвећен ученим писмима.

Учевна писма имаю за цѣль кога у чему поучити, или што објаснити му. Такѣи писма или су на извѣстно лице управлѣна, или е лице, коме се пише, измышлѣно, и Списатељ може у виду писма само свое мнѣније изложити, и то или само као такѣи, или заедно и чувства побудити. Видѣи и начинѣи писанѣи овогѣи највише се подудара сѣи пријатељскимѣи писмама, само што се сѣи већомѣи пазњомѣи израђује“ (*Реторика*, 159).

Адресат може да буде стварни или имагинарни. У оба случаја, тек је повод за изношење дидактичког састава. И, најзад, за пример се узимају Доситејева писма Харалампију, Серафиму и понека Душова, која су преведена у Летопису²³⁸ (*Реторика*, 1995, 297).

Описанѣи естъ говорно представленѣи лица или предмета по вешчественѣи и случанѣи знацима. Разликуе се описанѣи од опредѣленѣи, што се при овомѣи само нуждни знаци предмета употребљаѣи да се понѣије изясни.

²³⁸ О утицајима теорије писама позног латинског учитеља реторике Јулија Виктора *De epistolis*, као и каснијим утицајима средњовековних и каснијих приручника в. В. Јелић, *Стерија и Квинтилијан*, 204-5.

Описаниѣ пакъ представля предметъ као што естъ, да намъ се чини видити га (Реторика, 163).

Предметъ описанія (у правомъ смыслу) естъ: а) све што се чувствама разпознати даѣ: положеніѣ мѣста, рѣке, горе, поля, появе у свету, измена времена (... произведенія искусства): зданія, штатуѣ, живопись, характеръ людій, народа, начинъ живота и т.д. б) што се умомъ докучити може, као: вѣра, надежда и т.д. (Реторика, 164).

Управо овде је место дидактичког: завршни део оваквог „описанија“, које може да се јави као самостална целина или део шире целине, закључује се похвалом лепоте или истицањем моралне користи. *Описаније* подједнако може да буде учено

Учена описанія или су таква, која по себи стоѣ, и видъ расподіѣ на себи носе, представляјућий поѣдиный предметъ из земљописанія, естествене историѣ, естественице и о.п. или се у систему доводе, и учене предмете по реду предлажу, као што су н. пр. путованя (Реторика, 167).

Моралистичко-дидактичка функција произлази и из саме структуре: наиме, за ову је врсту уобичајено прављење каталога (у описима природе то је каталог цвећа, дрвећа, плодова), што, као део античког наслеђа, сеже до Хесиода и Хомера (каталог река). Уједно ово је и простор посвећен едукацији: ако се говори о карактеру народа, ово је место где треба описати поднебље, законе, веру и сл. (Реторика, 168-170;182-3).²³⁹ Али, исто тако, циљ истините повести такође је поучавање и представљање догађаја, као и на

Волю дѣйствовати, одѣлюјући добро и зло по заслуги и представляјући слѣдства како ѣдногъ тако другогъ къ удѣшенію, пооштраваню и подражанію (Реторика, 185).

Дидактичко се дословно помиње у делу посвећеном ученим саставим. Дефиниција подразумева Цицероново образовање књигом и развијање моралних и умних способности читаоца:

Учени или дидактични састави пишу се на ползу и разпростиранѣ знаня и умны сила читателя. Овамо спадаю расужденія, учевне књиге и критике (Реторике, 200).

²³⁹ В. и Јелић, *Стерија и Квинтилијан*, 214.

У том смислу типични дидактички састави, *расужденија* имају за циљ поучавање, уверавање и најважнију одлику коју Стерија овде назива списатељевом способношћу читаоца *къ дѣйствию склонити* (наше подвлачење), а све три се увек односе на разум! Реч је управо о моралном и педагошком потенцијалу књижевног дела (*Реторика*, 200).

Дидактички стил је подједнако потребан и у ораторском слову, уметнички уређеном говору, у прва његова четири дела: приступу, распореду, тумачењу, утврђивању али је се од њега одустаје у петом (убеђивање), где се говорник/писац окреће машти и осећањима слушаоца/читаоца. Између неколико врста, налазимо га пре свега у „поучителном“ слову: духовном (проповеди) и академском. Предмет духовног је богословље али и чисти морал, а предмет академског – поука. Функција оба слова је поука

У оваковимъ словима не доволно само лѣпе рѣчи бирати или цвѣтиће у бесѣди уплетати, него ε нужно мысли и то колико ε могуће нове, плѣнителне, занимливе²⁴⁰ по учинѣномъ зреломъ расположенію наводити и представляти. Слогъ ε у проповѣдима више силанъ и выпренъ, кои се кадкадъ црквенимъ славенскимъ израженіама яче узвышує, у академичнымъ словима прости, премъ да се и кодъ духовногъ проповѣдника положити мора, да ε свако оно украшеніе рѣчій и израженія излишно и безмѣстно, коє изъ понятія истине и добродѣтели по себи не проистиче. Таково суѣтно украшеніе слова удивлява слушателя на єданъ часъ, и онъ дивећи се дару витије може казати, да ε забавно време провео; но кадъ слушатель при ладной крви о слову іоштъ єданъ путь размышлявати стане, онда текъ види, да ε то само лѣпа опсѣна была, и жали изгублѣно и свое и проповѣдниково време (*Реторика*, 220-221).

Забавно и поучително налазимо и у делу који се односи на *исторична сочиненија*. Ова имају исту функцију - поучавати, ползовати (*Реторика*, 184), али се наводи и разлика:

Разлика ε у томе, што описатель ствари просто као у огледалу представља; Повѣстникъ на противъ излаже своя представленія и понятія о човѣку у непрестаной послѣдователности, и оживляваюћи оно што ε прошло, проводи читателя крозь животь, нарави и догађає люудій у забавно поучителномъ поредку... (*Реторика*, 184-185).

²⁴⁰ Реч је код Јелића прочитана „заносљиве“. В. Јелић, 1988, 216.

Две књиге Малетићеве *Реторике* објављене су 1855/56. године, и у њима се реторика, као и код Стерије, дефинише као теорија прозе. Поетика „лепе идеале речма остварује“...“речи као поетска одећа могу бити или у прози или у стиху; у првом случају биће говор невезан (одрешен, слободан), а у другом везан (Малетић, 1858, 5). Ипак, у разграничавању ових категорија, Малетић напомиње

И ако се гдекоји видови песмоторства одрешеним слогом представљају, то је опет поетска права одећа стих или везан слог (Исто, 6).

Границу између реторике и поетике не одређују, дакле, категорије прозног или стихованог исказа, него сасвим друга категорија, коју, слично Стерији, Малетић одређује:

средством (прозе) изражавамо наше представе и поњатија и постизавамо предпостављену целу: *познавање истине*. Но наша целу није увек само познавање истине, ми често желимо нашим говором још тронути, побудити, раздражити, слушатеље или читатеље придобити и њиову вољу нашој вољи приклонити; а к томе већ није довољан обичниј говор прозе. Средство к постизавању овакве целу, управљања човечијим разумом и човечијом вољом, јест *речитост* или говор *ораторске прозе*. Говор песмоторства проистиче из побуђеног чувства, следује образима творческе фантазије, и изражава идеале у савршено лепој форми (*Риторика*, 1855, 1).

И код Стерије и код Малетића пресудну улогу играју категорије разума и чувства, чији су упадљив еквивалент категорија поучителног и забавног, то јест латинских реторичко-поетичких категорија *docere* (поучавати) и *delectare* (забавити) (Јелић, 2001, 205).

3.7 Естетско и поучно у *Теорији поезије* Ђорђа Малетића

Праву рехабилитацију дидактичке поезије налазимо у Малетићевој *Теорији поезије* (1854), у којој се дидактичка поезија, у општој подели поезије на епску, лирску и драмску, посматра уз лирску, којој је, по свом субјективном карактеру и осећању (чувству), слична. Дидактичка поезија је, према Малетићу, у строгом смислу контрадикторна управо у сучељавању естетског и поучног, будући да је циљ поезије представљање лепог а не поучавање. Хорацијев стих *prodesse volunt et delectare poetae* Малетић примењује на поезију уопште, која може да поучава и да буде корисна али поучавање није прави циљ дидактичке поезије:

еръ правый дидактискій певаць непоучава, већ само за известне истине интересира, поучаваоће истине естетично представља (Малетић, 1854, 66).

Као „тесно сајужавање поезије и знања, лепоте и истине“, ова поезија рачуна са фантазијом, која није разуму потчињена, него са њим, заједнички, „ради... к постизању умне цели“. У исто време, она се бави само одређеним истинама, онима које побуђују осећања и које се могу поетски представити. И Малетић их набраја:

Идее практичногъ ума, наравне слободѣ, добродетельи, безсмртїа, божества, звездано небо, судбине човечества и особа подъ управомъ найвышегъ суштества – идее, коѣ редко безъ вышегъ побуђеня чувства постаю, - те су идее за поучаваоћїй спевъ найсходнїе (Малетић, 1854, 66-67).

И дидактичка поезија подразумева поетичност предмета: поетично, наиме, не произилази из “спољашњег украса” непоетичног предмета, него сам предмет мора да буде поетичан. Дидактичку поезију одређује садржај, то је поезија у чијем основу стоји мисао и суд али се исказују осећањем и естетски се представљају (Малетић, 1854, 68).

У дидактичку поезију Малетић убраја дидактички спев (*собствено дидактијскиј спев*), дидактичку сатиру, дидактичко писмо, гному и Езопову басну. Дидактички спев, као и еп у односу на мање повесне врсте, одражава укупне карактеристике дидактичке поезије: мисли и идеје, у најширем тематском распону, овде је потребно „чувствено представити“, као што и композиција треба да буде потчињена исказивању главне мисли. По субјективности близак лирици, дидактички спев захтева „јасно представљање, простоту без сјајности и мирну озбиљност“ која, опет, подразумева други размер. Пошто је најмање сходан за певање, не треба га писати у лирским строфама, него у хексаметрима, како се писао у антици или у петостопном јамбу са римом или без риме.

Поучавање у дидактичкој поезији не сме да буде непосредно него преко осећања, како је на пример у сатири (патетична „озбиљно душу побуђује“, шаљива увесељава) али треба увек да проистиче из духа који је прожет идеалом и у односу на који се ствари показују као моралне и добре или не (Малетић, 1854, 69).

Осим што исмејава и кажњава пороке, сатира се, заједно са пародијом и травестијом, разликује од дидактичког спева и по томе што је поучавање више резултат него циљ представљања, као и размером (јамб, хексаметар, александријски и неримовани петостопни јамб, комбинован са трохејима и дактилима).

Дидактичко писмо, у коме је узор Хорације, посматра се као спев који „чувствено разјасњава поњатија и истине“ (Малетић, 1854, 72). У смислу у коме се овде схвата, као дидактичка посланица, ова се поезија, успостављањем констелације учитељ – ученик и подвлачењем функције адресата, у највећој мери приближава античком моделу. Дидактичко писмо „произтиче из спољни одношенија певца к другим особама“, где „певац у оваквом писму само свој индивидуалитет излаже“ и „премда певац ... само *једној* особи говори... он неговори оној особи као *једној* већ као целом роду свом“ (Малетић, 1854, 72). Форма отвореног писма, коју уводи Хесиод, и проширење функције адресата на ширу публику, чини природном идентификацију читаоца као примаоца савета (Кокс, 1969, 127). За разлику од мирне озбиљности дидактичког спева, дидактичко писмо захтева „лакост и весело расположење“ а од размера хексаметар (као Хорације), александринац (као Французи), петостопни римовани јамб (као Енглези), и Малетић констатује да их многи пишу и у стиховима неједнаке дужине или четворостопним јамбом (Малетић. 1854, 72).

Под дидактичком поезијом Малетић наводи и мање врсте лирске, епске или драмске форме - гному, басну, параболу, мит и алегорију.

Историјски преглед дидактичке поезије обухвата Стари Завет, индијску дидактичку поезију, персијску, арапску и хеленску. Малетић помиње *Послове и дане* који „садржавају у себи... правила нравствена и економична о домостројатељству, а нарочито о земљедјелију“ и *Теогонију*, те гномску поезију VI века пр.н.е, и Солона, Теогниса, Фокилида и Питагору, као најзначајнија имена овог времена. За басну је узор Езоп, за грчку дидактичку сатиру Лукијан и Флавије Клаудије Јулијан. Посебан део Малетић посвећује римској дидактици, сатири, дидактичком спеву и басни, почев од Енија, те Лукреција, Овидија, Манилија,

Колумеле, Хорација, Персија, Јувенала и Федре (Малетић, 1854, 77-78). Наставак историјског прегледа обухвата период од XVI века, и то готово све „родове дидактиске поезије“ - басне, приповетке, изреке, опомене, алегорије, сатире и дидактичке спевове немачке књижевности (Улрих Бонер, Хуго од Тримберга, Мурнер, Лауренберг, Јоахим Рахел, Рабенер, Лихтенберг, Хагедорн, Душ, Гелерт, Лихтвер, Глајм, Лесинг, Пфефел, Лафатер, Хајденрајх, Тидге, Гете и Шилер). Из италијанске књижевности наводе се сатире и басне (Берни, Ариосто, Салватор Роза, Балди, Касти), из француске сатире, дидактичка писма и спевови XVIII века (Боало, Расин, Дора, Волтер) и басне и сатире (Флоријан, Лесај), из енглеске Милтон, Драјден, Јунг, Томсон, Поп и Вилсон а из руске Сумароков, Хемницер, Дмитријев, Крилов, Милонов и Вјаземски.

Књижевна теорија какву видимо у периоду од почетака нове српске књижевности до романтизма, у својој основи класична, фокусирана је на питања опште улоге књижевности, науке и културе у друштву, а затим и посебне категорије, пре свега укуса, а затим и питања језика, стила и правила. Књижевност се, као уосталом и култура и наука, посматра утилитаристички, у ком смислу се првенствено у споју корисног и забавног види начин подобан за просвећивање и читаоца и народа, или према Стеријиним речима, као учење, „исправљеније“ и лечење. Дидактичност овог периода проистиче из те вере просветитељства у могућност да се образовањем и васпитањем утиче и на појединца и на народ.

III ДИДАКТИЧКА ПОЕЗИЈА ОД БАРОКА ДО РОМАНТИЗМА

1. „Букова кора“ Кипријана Рачанина: дидактичка поезија рукописне традиције сентандрејског скрипторијума и црквених достојанственика угарских Срба (Кипријан Рачанин, Никанор Мелетијевић, Партеније Павловић, Висарион Павловић, Јован Георгијевић, Гаврило Стефановић Венцловић)

Дидактичка поезија раног XVIII века везује се за „прелазно доба“²⁴¹ или саме почетке нове српске књижевности²⁴². „Рогобатни александровци, поучне или боље педагошке садржине“, како стихове „многогрешног“, „непотребног“, „лудог“, „скудоумног“²⁴³ **Кипријана Рачанина** (друга половина XVII – почетак XVIII века) назива Тихомир Остојић,²⁴⁴ први су дидактички стихови нове српске књижевности, условно, и у мери у којој се рукописна традиција Рачанина може схватати као почетак нове српске књижевности. Потекли из периода делатности сентандрејског скрипторијума, кога је, после Сеобе са патријархом Чарнојевићем из манастира Раче, окупивши већи број калуђера писара и илуминиста при Храму св. Луке, основао „обшчи духовник будимског предела“,²⁴⁵ Кипријан Рачанин, налазе се у његовим рукописним књигама, још увек недовољно прочитаним.²⁴⁶ Сачувано нам је неколико значајних Кипријанових преписа - богослужбена књига на

²⁴¹ Служимо се термином Ђ. Трифуновића, који доба од средине XVII до готово краја XVIII века посматра као противуречну епоху смене старе и нове традиције, такву у којој се старо књижевно стварање, рукописна традиција средњовековних скрипторијума, гасило упоредо са рађањем нове српске књижевности (Трифуновић, 2009, 60, 74).

²⁴² Подједнако, о почецима нове српске књижевности, традицији рукописне и штампане књиге, новом појму ауторства, новој версификацији, издавању строфа и песме као целине и сл. В. Остојић, Т. (1905). *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*. Ср. Карловци : Срп. Манастирска штампарија, 62; Скерлић, Ј. (1953). *Историја нове српске књижевности*, Београд: Рад, 26; Радојичић, Ђ. Сп. (1957). *Стара српска књижевност у средњем Подунављу. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II*, 258; Деретић, Ј. (1983). *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 168; Павић, М. (1991). *Историја српске књижевности 2. Барок*. Београд: Научна књига, 43; Трифуновић, Ђ. (2009). *Стара српска књижевност*, 48-74; Иванић, Д. (2011) *Ка генези српске поезије*. Београд: Лицеј, 4.

²⁴³ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 25.

²⁴⁴ Остојић, Т. (1905). *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*. 62.

²⁴⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV- XVIII века)*, 257.

²⁴⁶ Дело Рачана још је недовољно истражено. Подједнако, међу истраживачима постоје велика неслагања у погледу обима Кипријанових радова, ауторства, времена настанка, цитирања наслова и сл. В. Шкорић, К. (1996). О Рачи и Рачанима. У: В. Јерковић, *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 6. Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 21.

српскословенском језику, позната под насловом *Стихологија*,²⁴⁷ један буквар, службе са житијима српских светих *Саборник*, најстарија сачувана књига писана у Сентандреји²⁴⁸ и прва свешчица (л.1-8) *Архијерејског чиновника*²⁴⁹, за коју се претпоставља да је Кипријанова.²⁵⁰

Делатност скрипторијума манастира Раче, нарочито плодна у периоду од 1650-1690, као и делатност сентандрејског скрипторијума, у којима су преписивани зборници, кодекси проповедничке и житијне књижевности, пролози, панагирици, дела средњовековних српских писаца, књижевност српских култова,²⁵¹ од вишеструког је значаја за историју српске књижевности. Тек је један од њих и могућност додир са овом необично живом писменошћу, књижевним талентима и укусима. Сентандрејски рукописи, посебно они атрибуирани Кипријану Рачанину, настају већином последњих деценија XVII и почетком XVIII века и, уз елементе барокне омилитике руске и украјинске књижевности XVII века присутне у делу Гаврила Стефановића Венцловића²⁵² (Лазар Баранович, Јоаникије Гаљатовски), потпуно су у средњовековном предању.²⁵³

Док у познатом запису на листу 120а Кипријанове *Стихологије*, није претерано рећи, почивају први стихови нове српске књижевности

²⁴⁷ Рукопис Библиотеке Матице српске (БМС РР II 8). У науци се различито датира (Ђ.Сп. Радојичић га ставља у 1672, П. Ђорђић у почетак XVIII века. В. Грбић, Д. (1996). Палеографске одлике Стихологије Кипријана Рачанина. У: В. Јерковић, *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. 6. Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 57.

²⁴⁸ Стојановић, Љ. (1901). *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије*. Београд: Српска краљевска државна штампарија, 28 (*Изабране службе свецима, 1692, 1694*, Архив Српске академије наука и уметности бр. 142). Писан је највероватније и у манастиру Рача. В. Гроздановић-Пајић, М. (1996). Хартија и водени знаци у рукописима Кипријана Рачанина писаним у Сентандреји, У: В. Јерковић, *Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: 1996, 96.

²⁴⁹ Рукопис Народне библиотеке Србије (бр. 640). Постоје и оспоравања да је *Буквар* дело Кипријана Рачанина, а приписују му се и два рукописна фрагмента из два различита рукописа (*Псалтир последовања, Триод цветни*). В. Васиљев, Љ. (1996). Нови подаци о рукописима жеКипријана Рачанина, 36-37 Шкорић, К. (1996). О Рачи и Рачанима. У: В. Јерковић, *Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 21, 24.

²⁵⁰ Примећено је да се у научној литератури наслови његових књига различито цитирају, а постоје и различита мишљења о времену њиховог преписивања. В. Шкорић, К. (1996). О Рачи и Рачанима, 21, 24. В. и Љ. Стојановић, ц.д, стр. 1,17-18, 33.

²⁵¹ Васиљев, Љ. (1996). Нови подаци о рукописима Кипријана Рачанина, 36.

²⁵² Миловановић, Ч. (1982). О изворима и књижевном поступку Гаврила Стефановића Венцловића II. *Зборник Матице српске за књижевност и језик. XXX, 1, 5-17.*

²⁵³ Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност*, 64.

Чрѣта[х] мнѡ[гѡ]грѣшнн Кѣпріанъ, ѿмоу же ѡ[т]чѣство
гробъ, земліа же мѣни, піса въстарости глѡвоцѣи, ѿ простиѣ
насъ ѡ[т]цѣи ѿ братіа, чѣнаа: - перосе поѡни, оумъ изнем[о]же,
лістъ сънетѣва, старостъ достіже.²⁵⁴

Српскословенски буквар,²⁵⁵ писан полууставом и брзописом (*Букваръ или наука
детем и юном*,²⁵⁶ 1717), доноси обиље поучних стихова и изрека. „И морални
стихови у њему, за сад најстарији у нашој књижевности на источној страни нашега
народа, доводе га у савез с једне стране са старим руским букварима, а с друге, са
средњевјековним букварским обичајем, да се у првој дјечијој књизи вазда налазе
какви морални стихови.“²⁵⁷ *Буквар* има 636 листа, на којима се, уз букварски део,
богословске чланке, део посвећен српској прозодији и правилима стихотворства,
налазе и поучне изреке и непостојани силабички парно римовани стихови на
српскословенском језику, са примесама народног, често неправилни
дванаестерци. Највероватније наш најстарији буквар, настао је, претпоставља се,
по узору на руске букваре XVII века.²⁵⁸ Њихова је структура, како је већ речено,
подржавала схватање писмености као средства и могућности разумевања *Светог*

²⁵⁴ Стихологија, 120а. У: Јакшић, С. (1996). *Стихологија* као химнографски зборник. У: В. Јерковић, *Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 51-55; табла 8.

²⁵⁵ Стојановић, Љ. (1901). *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије*. Београд: Српска краљевска државна штампарија, *Буквар и стари завет*. 1 (141). О палеографским одликама *Стихологије* и *Буквара* Грбић, Д, Палеографске одлике Стихологије Кипријана Рачанина, 57-87. У оквиру књижевне продукције овог периода Тихомир Остојић га помиње у оквиру српске „школске књижевности“ XVIII века, у коју спадају буквари и граматике (буквар Кипријана Рачанина, Буквар Теофана Прокопјевича из 1721, *Первое оучение отрокомъ, въ немже боуквы и слоги*, од великог значаја и као узор нашим каснијим букварима). Донео га је Макисм Суворов и касније, 1726. прештампвао у Римнику, са паралелним словенским текстом и влашким преводом; поново је прештампан 1727. са само словенским текстом и трећи пут 1734 (Остојић, 1905, 41). Буквари су били сличне структуре (наслов, посвета, предговор, буквице, слогови за срицање, примери из Библије, најчешће, Оче наш, Вјерују, Блаженства, десет заповести, и у оквиру тумачења разне моралне поуке и сл. Орфелинов буквар, приказан у *Славјаносербском магазину* и штампан у Млецима, шире је грађе (популаризација математике и природних наука, историје, календар и летопис).

²⁵⁶ Рукопис је издао Стојан Новаковић 1872. године. В. Новаковић, С. (1872). Стари српско-словенски буквар: с неколиким белешкама за историју буквара у опште. *Гласник Српског ученог друштва*, XXXIV, 58. Запис, познат заслугом управо Стојана Новаковића, није на листу 635, него 615б.

²⁵⁷ С. Новаковић, Стари српско-словенски буквар, 60.

²⁵⁸ О првим руским букварима детаљно пише, наводећи и литературу, Стојан Новаковић. В. Новаковић, С. (1872). Стари српско-словенски буквар, 56-57.

писма (Начинаеи, отроче, хчити се ѡт знаменіа крѣста, ѡт имени божіаго, да начнет знаменаюштіи себѣ и глаголюшти г.жъ: Въ име оца и сына и светаго дѣха аминь²⁵⁹), као усталом и свуда у Европи, те су поучни стихови и изреке били део подразумеваног репертоара.

О природи и значају књиге пише Кипријан на листу 615б:

Въсем православным, въсем въсакого чина чатѣшних сію книгѣ зовемѣ букварѣ или наѣка детем, и юном,²⁶⁰ събранна ѡт вѣтъхаго завѣта и новіе въсегда ѡт Бога заповѣди, каменопрашна словеса пророчаских острозрѣиих речені съвѣхѣпліаемо ѡт исплнѣніа бездны мора капли и въ сію малѣю книгѣ тако въ малы кладез сътеснѣаемо, и не възмножно бо, сами вѣст, въсе море вѣнѣ вѣліати и по широтѣ плавати кораблѣм, въ стѣденцы водѣ сѣшты.²⁶¹

Поменуता структура буквара налази се већ на првих десет страна и обухвата излагање слова, преглед малих брзописних слова, различитих нацрта одређених слова (у одређеним позицијама), мала уставна слова, правила методике, савете учитељима, срицање слогова и затим тридесет три изреке које подучавајући хришћанском моралу, прате азбучни ред:

Бога бои се. Благочастив бѣди. Ближнѣаго люби тако себѣ. благохѣгодан быти въсем твори се...

Глаголи еже јест истина. Гнѣв оукроштай. Гниліих словес ѡтвращаи се. Грдост възненавиж. Грѣха блюди се тако змиина жала...

Живота ништа не презирай. Житіе стежи благочаство. Желанію ревнѣи благомѣ.²⁶²

Следе различите молитве, јутарње, пред обед, пред вечеру, по вечери, „на санѣ грѣдѣштим мѣрским чловеком“, десет заповести, шест свршенстава Новог завета, седам смртних грехова, седам милосрђја, бројеви, део о прозодији,

²⁵⁹ Новаковић, Стари српско-словенски буквар, 61.

²⁶⁰ М изнад јуно прочитано је као ш код Љ. Стојановића (В. Стојановић, Љ. (1901). *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије*. Београд: Српска краљевска државна штампарија, 3), као и Г. Витковића (Витковић, Г. (1887). Буквар и библија. *Гласник Српског ученог друштва*, 67, 367. Нашли смо, међутим, да се, подједнако, тако писало и у другим примерима у Буквару. В. Кипријан Рачанин, *Буквар*, рукопис 141, Архив САНУ (нпр. у поукама *Родитеље почитуј*, у речима *трпенијем*, *расужденијем*).

²⁶¹ С. Новаковић, *Стари српско-словенски буквар*, 58.

²⁶² Исто, 66.

Молитва дѣтемъ въ начелѣ хотѣштимъ оучити се, исповедање православне вере и на 41. и 42. листу *Бѣкваръ словенскихъ писмен*²⁶³. Предговор који следи редак је пример дидактичког фрагмента у коме је могуће идентификовати неке од темељних дидактичких црта:

запис настаје с дидактичком намером (*изобрази се имѣштимъ ꙗчити се отрокомъ и отроковицамъ, мѣжемъ же и женамъ писати*), има јасан предмет поучавања (*Елинскы грамата, словенскіи писмѣна*), директно се обраћа адресату²⁶⁴ (*[Л]юбимы съпришалци мои; ... пиши и чаты сіе въ пльзѣ, бѣди здравѣ, и спасенѣ въ лѣте дльзѣ*), у тренутку настајања има „поетичку самосвест“ да је прво дело те врсте које читалац „благоразумно“ и „неосудно“ може да исправи (*яко въ прьводѣланіи благоразѣмѣнѣ нешсѣдне изволи каажды въ приличаство исправити*), и пример је такозване „поетске симултаности“: предмет о коме ће се подучавати образује се управо у тренутку писања (*изобрази се имѣштимъ ꙗчити се отрокомъ и отроковицамъ, мѣжемъ же и женамъ писати и еже ѡт сіихъ писмѣнъ къ дѣлѣхъ потребнѣхъ възмет се стихи... Елинскы грамата, словенскіи писмѣна та zde се образѣють*).

Говорећи о могућим Кипријановим узорима, Стојан Новаковић помиње неколико руских буквара (*Науки чтенія и разумѣнія письма славянскаго* (Вилна, 1596), *Грамматика албо сложеніе писмена, хотящимъ ся учити словенскаго языка младолѣтнымъ отрочатомъ* (Вилна, 1621), *Славянскій буквар* Василија Бурцева (1634, друго издање 1637.), те каснији, од 1679, за који претпоставља да је могао бити директни узор Кипријановом (Новаковић, 1872, 56-57). Димитрије Руварац налази да је за узор Кипријану послужио *Бѣкваръ славенскими, греческими, римскими писмени*, издан 1701. године у Москви, а који је из манастира Ораховице пренет у Патријаршијску библиотеку.²⁶⁵ „Ми смо у стању данас да покажемо, који је буквар служио за узор Кипријану – само за чисто букварски део – и по коме је он састављао свој букварски део.“ И Руварац наводи

²⁶³ Исто, 70-72.

²⁶⁴ „[Л]юбимы съпришалци мои“, обраћа се Кипријан у *Буквару* највероватније Србима досељеним у Угарску. В. С. Новаковић, *Стари српско-словенски буквар*, 58.

²⁶⁵ В. Руварац, Д. (1913). Прилози за историју српске књижевности. *Бранково коло*, III, 91-92, 122-123.

Букварь славенскими, греческими, римскими писмени, штампан 1701. године у Москви, без имена писца: у ствари Федора Поликарпова из 1701.

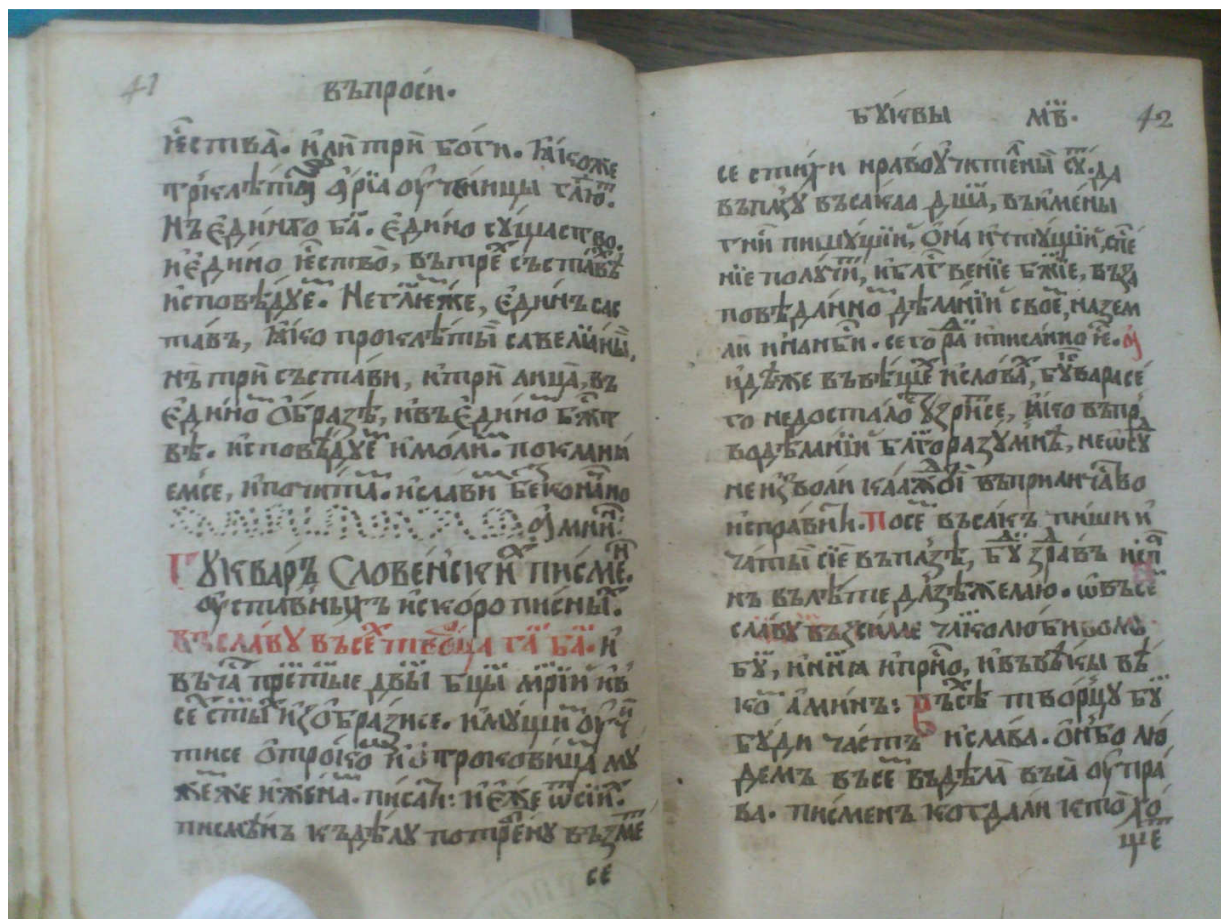
Значајан део Кипријановог предговора и *Начало иное аза*, као и, како смо открили, део у коме се појављују молитве, о чему ћемо касније говорити, све до пророка Исаије, Кипријан, међутим, непосредно преузима из дела јеромонаха, песника, руског просветитеља, учитеља царевића Алексеја Петровича и ученика песника Силвестра Медведева, **Кариона Истомина** (164/5?, Курск – 1717/8/22, Москва), ***Букварь составлен Карионом Истоминым гравирован Леонтием Буниным отпечатан в 1694 году в Москве.***²⁶⁶ Насупрот прозападњачкој, Карион Истомин је био представник «грчке» оријентације руске просвећености и као управник Печатног двора, «смотрител», близак конзервативној страни патријарха Јоакима (+1690), касније лични секретар патријарха Адриана (+1700). «Поезија је за Истомина, као уосталом и за друге његове савременике писце, била једно од начина ширења идеја просвећености. Његов *Буквар*, написан 1692. године у стиховима, занимљив је пре свега зато што се први пут обраћа и девојчицама, а и «азбучним материјалом» којим се, подједнако, шире просветитељске идеје (Берков, 1935, 140). Ово примећујемо и у *Буквару* Кипријана Рачанина, а касније и у посланицама митрополита Павла Ненадовића.

Букварь словенских писмен оуставныхъ и скорописныхъ въ славѣ всѣхъ творца Господа Бога и въ част прѣсветыя дѣвы богородицы Маріи и всѣхъ светыхъ изобразы се имѣштимъ **хчѣти се отрокомъ и отроковицамъ**, мѣжемъ

²⁶⁶ **Истомин, К.** (1694). *Букварь составлен Карионом Истоминым гравирован Леонтием Буниным отпечатан в 1694 году в Москве*. Факсимильное воспроизведение экземпляра, хранящегося в Государственной Публичной библиотеке имени М.Е. Салтыкова Щедрина в Ленинграде. Користили смо фототипско издање из 1981.: **Истомин, К.** (1981). *Букварь составлен Карионом Истоминым гравирован Леонтием Буниным отпечатан в 1694 году в Москве*. Ленинград: Аврора, као и електронско издање, преузето 3. јула са http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Karion_Istomin%27s_alphabet_Blagodarenie.jpg

Први примерак *Буквара* Истомин је поклонио царици Наталији Кириловној, за њеног унука, сина Петра Великог, Алексеја Петровича. О руским и Истоминовом буквару в. Лукьяненко, В.И. (1981). О букваре Кариона Истомина 1694 года. У: К. Истомин, *Буквар*, 3-8; . Поликарпов, будући и сарадник Истоминов, свакако се на њега и угледао. Ако је Кипријан за узор имао буквар из 1701, веза са Истомином је могла да буде готово директна.

же и женам писати и еже ѿ сих писмѣнь къ дѣлх потребнх възметъ се стихи. Нравоучителны сѣхт, да въ плъзѣхъ вѣсакаа дѣша въ имени господни пишѣштіи она и чтѣштіи спасеніе полѣчит и благословеніе божіе въ заповѣданномъ дѣланіи своемъ на земли и на небеси, сего ради и писано ѣст.

Сл. 1. Кипријан Рачанин, *Буквар*, 1717, Л. 41б, 42. Архив Српске академије наука и уметности 1 (141)

Тако ће се «отроци» и «отроковице», као и њихови учитељи, који ће се, видећемо, саветовати да у васпитавању не презају од употребе „жезла“, наћи у функцији адресата и у делу Кипријана Рачанина. До сасвим недвосмислене потврде откривања Кипријановог узора долазимо већ на првој страни Истоминовог *Буквара*, где се подучава азу, у парно римованим једанаестерцима, баш како ће то пренети и Кипријан:

Начало а́за, пи́мене до́лгъ знáти,
 Вы́тностъ в' а́дамѣ, Люде́й всѣ́хъ смотра́ти.
 Землѧ́ Ёсть в' частѣ́(х), в' мѣ́сцахъ ѿзмѣ́на,
 Ѧтрочѧ́ зрѣ́ти, сладцѣ́ в' смы́слъ ѿдѣ́нна.
 Всѧ́ в' мѣ́рѣ́ вѣ́щи, всѧ́къ да назира́етъ,
 в' вѣ́хъ же мы́сль всю, прѣ́сно ѿвраща́етъ.
 во вре́ма своѣ́, всѧ́ко дѣ́ло про́ситъ,
 вѣ́щи потре́бны, во по́лзу прино́ситъ,
 ѿз' нача́ла лѣ́тъ, ю́нь всѣ́мъ ѿвѣ́чайса,
 вездѣ́ ѿ жи́зни, мѣ́дрѣ́й ѡтѣ́шайса.

Погледајмо Кипријанове стихове:

Азъ писмѣ дългъ знати.
 Видимост въ Адамѣ людей всѣхъ сматрати.
 Земля юст въ частѣх, въ мѣсецах измѣна.
 Отроче зрѣти сладцѣ въ самысалъ ѿдѣанна.
 Въсѣ мѣра вѣшти всѧкъ да назирает,
 Въ Бозѣ же мысал свою всѧх ѿбращает.
 Прысно въ врѣме свое всѧко дѣло просит.
 Вѣшти потребны въ плъзѣ приносят.
 Из начела юнь сы всѣм добрым ѿвѣчай се.
 Въздѣ ѿ жыны мѣдрей ѿутешай се.
 По дѣши мѣжай се!²⁶⁷

Свако слово Истоминовог *Буквара*, представљено је гравирама Леонтија Буњина и Карионовим римованим једанаестерцима, и са мањим лексичким и граматичким српскословенским модификацијама дословно је пренесено у Кипријанов *Буквар*.

Од ових слова, којима ће се у наставку подучавати, управо настају „наравоучителни“ стихови. Ову врсту симултаности проналазимо и у поучним стиховима који следе (*Начело иное аза*), а прате је савети адресатима:

И же право писати нѣждѣно,
Повѣсть ѿ писцѣ слѣшай неѣтрѣждно...

Ферѣтъ юст въ юзыкѣ словенском
 Знает строисто во дѣле древнѣнском...

²⁶⁷ Према С. Новаковић, ц.д, 73.

Өитѣхъ потребьно съ фѣѡмъ въ писмѣхъ знати,
Где въ именахъ и писменныхъ числахъ писати...

Видѣхъ писмены Жи сицевъ показꙋють,
Славене пишꙋтъ и Гръцы то въ честе,
Събирай, съчитай въсакъ плъзи въ твоѣмъ лѣтѣ...

Юны, писати љ не ѡтрицай се...
Ерь съ ижемъ въ слозѣхъ ерьи творит,
Трꙋдно безъ еры многихъ словъ говорит...

Въ писмахъ славнъ юстъ ѡпсиѡнъ дръжитъ се,
Въ гръчаскихъ разꙋмъ тою различанъ навлѣаетъ се...

Истоминови стихови које ће Кипријан преводити у Буквару, пишући их *scripta continuo* и одвајајући их тачкама и црвеним мастилом, очишћени су, како је примећено, од *глубокословне славеншчине* (Берков, 195, 140). Кипријан тек незнатно мења неке речи (*бич у жезло* и сл.) Стих је једанаестерац са одмором после петог слога, те Кипријанови *рогобатни александровци* нису друго до тенденција остварења управо Карионовог стиха, а не дванаестерца, како се мислило:

Родеште чеда / люде ѣмножают,
На славѣ Богѣ / землю населѣют,
.....
Како ко хоштет / видомъ сѣи познати.
Въ прьвыхъ вѣштеи / сѣи бꙋдетъ то писати,
Кꙋти сѣхъ въ мори, / кꙋпариси на сѣши
Юны, въ разꙋмъ ѡтврѣзайъ твоѣ ѣши!

Поуке су савети омладини (*Начело иное аза, слова б*)

Чловеком брада юстъ сꙋвршенство, Младымъ послꙋшаніе юстъ данство. Ткати поставъ добьро, юныхъ наказати	Људима брада је савршенство, Младимъ послушностъ је заданост. Ткати платно добро, младе кажњавати
Сѡтъ жазла бо не оумрꙋтъ Нъ въ благо ѣспѣютъ ²⁶⁸ .	Од батине неће умрети Но у добру успеће ²⁶⁹ .

²⁶⁸ С. Новаковић, *Стари српско-словенски буквар*, 74.

²⁶⁹ У преводу Ђ. Сп. Радојичића, *Српска књижевност у средњем Подунављу*, 258.

И савети деци и учитељима

Дети, слишите и вњемлите юноши премудрости божіеи, вѣзиштите ее, и поживѣте и исправите вѣ свѣдѣніи разум

Кѣ учитељем. Не штрей младенца наказовати. Аште бо жазлом бїети его, не уомрет шт нѣго, ты же бїеи его жазлом дхшх его избавити шт зліе сѣмрѣти²⁷⁰.

Савете намењене деци и учитељима Стојан Новаковић је навео као „два правила ондашње методике“. У питању је, међутим, двадесет трећа Соломонова поука:

Не ускраћуј казне детету, кад га бијеш прутом, неће умрети. Ти га биј прутом, и душу ћеш му избавити из пакла²⁷¹.

Исти део налазимо четрдесетак година касније у Орфелиновој дидактичкој песми *К' родитељем слово*²⁷² (*Неотрјеј младенца же наказовати, / ашче жезлом бијети, небудет умрети*), који се позива на „извор“ (*что и приточник о том завјешчајет / в главје в дваест третој сице изјављајет*).²⁷³

Тако ће се овај дидактички фрагмент појавити први пут у српској књижевности, под непосредним утицајем песника и просветитеља Кариона Истомина.

Проповедање хришћанског морала видимо у исто време и у парно римованим стиховима са тенденцијом силабичности (деветерци, дванаестерци) , и у моралним поукама и беседама крушедолског *Стихослова Никанора Мелетијевића* (1655-1739),²⁷⁴ који се сматрају најстаријим поетским документом

²⁷⁰ С. Новаковић, *Стари српско-словенски буквар*, 62.

²⁷¹ Велика Соломонова збирка изрека (2007). У: *Библија*: Глас цркве, 549.

²⁷² Орфелин, З. (1952). *Зрцало науке*. Нови Сад: Матица српска, 58.

²⁷³ Овај је извор промакао и Димитрију Кириловићу, који је у предовору *Зрцала науке* трагао за Орфелиновим непосредним узорима, пре свега проповедима проповедима Симеона Полоцког, коме је, опет, као узор управо овде, послужио Григорије Богослов. Соломонове поуке Кириловић не помиње. В. Кириловић, Д. (1952). Предговор. У: З. Орфелин, *Зрцало науке*. Нови Сад: Матица српска, 21-23.

²⁷⁴ О питањима ауторства ових стихова в. Радојичић, Ђ. Сп. (1957). *Стара српска књижевност у средњем Подунављу. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II*, 259; Маринковић, Б. (1966). *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа. II*. Београд: Просвета, 282. Рукопис се чува у Библиотеци манастира Крушедола, под сигнатуром Ж.4.59.

историје новије књижевности, те првим српским стиховима писаним на територији Војводине после Сеобе²⁷⁵. *Стихослов*, посвећен Вићентију Поповићу, архиепископу и митрополиту српском, рукопис је највећим делом исписан у прози, посрбљеном црквеноруском и српским народним језиком у стиховима, у науци детаљно описан и коментарисан.²⁷⁶

Мелетијевићеви стихови су поуке и „душеспасителне“ и „учителне“ беседе (*Стихослов*, 141²⁷⁷). Кроз питања и одговоре, практично катихезе као верске поуке,²⁷⁸ изложене су црквене заповести, десет божјих заповести, јеванђеоски савети, седам тајни Новог завета, седам смртних грехова и уопште, хришћански морал. Мотиви су, тако, и даље традиционални: ништавност овоземаљског живота, молитве и полагање светих места, покајање, исповест, милостиња, Божји закони, крива клетва, спасење душе, опомене хришћанима (Маринковић, 1966, 103-105). У сликама застрашивања грешника пакленим мукама и ђаволима видео се утицај јужноруске средине, која је била у додиру са католицизмом²⁷⁹ (Остојић, 1921, 127; Лесковац, 1946, 67).

Дидактички карактер Мелетијевићевог *Стихослова* уочљив је у понеким статијама у којима се нижу питања и одговори:

²⁷⁵ Исто, 283.

²⁷⁶ Стојановић, Љ. (1903). Стари српски записи и натписи. *Зборник за историју, језик и књижевност Српског народа*, II, 2, 69, 85, 122; Петковић, С. (1914). *Опис рукописа манастира Крушедола*. Сремски Карловци: Монашко удружење православне српске Митрополије Карловачке; Српска манастирска штампарија, 138-143; Остојић, Т. (1921). *Стихослов од год. 1717. Јужнословенски филолог*, II, 1-2, 126-129; Стојановић, Љ. (1925). Стари српски записи и натписи. *Зборник за историју, језик и књижевност Српског народа*, XI, 5, 67 (Сја книга састави се и списа се в' не малхю ползх чтхцимь и слишашим боголюбезнишим господиномь епископомь квръ Никанором Мелетіевичем, Крхшедолцемь. Prochorus. (Бр. 7718)); Лесковац, М. (1939). Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе. У: *Војводина. Књ. I: Од најстаријих времена до Велике сеобе*. Нови Сад: Историјско друштво; Радојичић, Ђ. Сп. (1957). Стара српска књижевност у средњем Подунављу. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, II, 239-270; Радојичић, Ђ. Сп. (1960). *Антологија старе српске књижевности*. Београд: Нолит, Београдски графички завод, 294; Маринковић, Б. (1966). *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа. I - II*. Београд: Просвета, 103-107; 281-284;

²⁷⁷ Користимо опис рукописа С. Петковића, ц.д, 141. У опису су због техничких разлога изостала скраћивања и акценти. В. С. Петковић, *Стихослов епископа Никанора Мелетијевића*, 138.

²⁷⁸ О историји катихетског поучавања у форми питања и одговора, као и катихизису као литерарном жанру, в. Вукашиновић, В. (2010). *Српска барокна теологија*. Врњци, Требиње: Братство Св. Симеона Мироточивога, Манастир Тврдош, 74-91.

²⁷⁹ На ово упућује и употребљена лексика: „пан“ „Вицетиј“ у предговор, као и језик (посрбљени црквеноруски). Стихови су, међутим, на српском народном језику. Т. Остојић, 1921, 127.

Вaпрoсь. чтo к(с) пoкaнї чистo? Ѡвет: чистo пoкaнїє трѣвѣ
тaкo и мoлїтвa чи(с)тaд a шoє бгѣ бгѣ прїетнo бѣдe(т).

(Пeтa стaтїя)

Пoдїeднaкo, нa нeкoлїкo мeстa (пeдгoвoрї oдeлѣцїмa) *Стїхoслoвa* oткрївa
сe нaмeрa дa сe пoдучe нeпїсмeнї и нeукї:

Пoнїкѣ Ѡ стїхa дo стїхa чїтaєт^м сe и пaкї вa єдїнoмѣ
стїхѣ вaпрo(с) и Ѡвет сaчїнaєтѣ сe. рa(д)и грa(м)тї нeзнaюцї.
сїгa пїсaнa вїшe люднe нeзнaюцї євaнѣлїтa и aпo(с)тoлa їнї
бжe(с)твeнї пїсaнї нeрaзѣмeюцe.

(*Стїхoслoв*, пeдгoвoр²⁸⁰)

Ѡкрївeнa ўчeнїтa слoжнa їзбрaнa и рaзѣмнa мoгѣцa нaўчїтї
бeзкнїжнїє лyдї, вcакoмѣ вeрѣюцoмѣ и хoтeцoмѣ спa(с)тї сe.
дшeпoлeзнa сѣтѣ зeлo.

(Дрyгa стaтїя, пeдгoвoр²⁸¹)

Пaкї дa пpїлoжн(м) вa прo(с)тe ўчeнїe рaдї прo(с)тї и
нeрaзѣмнї члoвe(к), дa ўрaзѣмe(т) бoлшe. -

(Сeдмa стaтїя²⁸²)

Оучeнїє вa прo(с)тe нe знaюцн(м) грaмaтнї рaзѣмнѣ крaснo к(с)
и хoтeцѣ пoслe(д)швaтнї дшe спaсїтeлнo зeлo.

(Осмa стaтїя²⁸³).

Пaрнa рїмa јe кoнcтaнтнa, a стїхoвнї сy рaзнoрoднн, oд шeстeрaцa дo
чeтpнaєстeрaцa, и мнoгн нeпoстoјaнe сїлaбїчнoстн. „Трeбa дa бyдy двaнaєстeрцн,
– пїшe Рaдoјїчїћ – aлн зaчac нaрaстy нa 14 и вїшe слoгoвa²⁸⁴. Сїлaбїчнoст y

²⁸⁰ Пeткoвїћ, 139.

²⁸¹ Истo, 139.

²⁸² Истo, 140.

²⁸³ Истo, 140.

²⁸⁴ Стaрa српскa кнїжeвнoст y срeдњeм Пoдyнaвљy, 259; O сїмeтpичнoм двaнaєстeрцy и нaрoднoм
14-цy y Мeлeтїєвїћeвoм *Стїхoслoвy*, кaо и Мeлeтїєвїћeвнм пeсмaмa y нaрoднoм стїхy y
рyкoпїсннм пeсмaрїцaмa српскe грaђaнскe пoезїє, в. и Стeфaнoвїћ, М.Д. (2002). *Пoезїя Јoвaнa
Рaјїћa*. У: *Збoрнїк рaдoвa нaучнoг сyпa Јoвaн Рaјїћ: їстoрїчaр, пeснїк и црквeнн*

стиховима које је пренела *Српска грађанска поезија* нарушава прва реч „чловече“, која је била и графички издвојена: ови се стихови налазе пред бројним „зачалима“ у оквиру 20 „статија“ (одељака) *Стихослова* манастира Крушедола, а понекад и пред самим „статијама“²⁸⁵, при чему је прва реч (чловече) исписана црвеним мастилом:

Чловече, сва ће слава земљна проћи,
а Божиј суд страшно на испитаније доћи.

Чловече, држи се последњаго века.
познати ћеш безумије нињашњаго света.
(Ништавност земаљског живота²⁸⁶)

Чловече, и јошт ћу ти једно слово добро рећи:
од селе скорије у цркву да оћеш на молитву тећи,
те ћеш имати ва ответ шта пред Богом рећи.
(О молитви и полагању светих места²⁸⁷)

Чловече, немој се о лажи хвалити,
да ти се не буде пред Богом лице срамити.
(О лажи и кривој клетви²⁸⁸)

Изостављајући обраћање адресату (љубазном слишатељу, богу покорном слишатељу, „преизлиха“ слишатељу богоразумном читатељу, човеку, младим јуношам, свештеницима, љубезнејшем брату), уочљива је тенденција ка дванаестерцу и деветерцу али налазимо и другачије стихове:

БѸди непре(с)тано пое и читае -
да ти дша ї тело са светим прѣвѣвае...
(Друга статија²⁸⁹)

великодостојник. Поводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти. Нови Сад, 4-5. Октобар 2001. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Епархија Бачка, Платонеум, 66.

²⁸⁵ Исто, 281. Стихови Никанора Мелетијевића овде су по издању Тихомира Остојића (*Стихослов од 1717.*), где су транскрибовани савременим (1921) правописом (Остојић, 1921, 127).

²⁸⁶ Избор и наслови Тихомира Остојића, в. *Стихослов од год. 1717, 127*

²⁸⁷ Исто, 128.

²⁸⁸ Исто, 129.

²⁸⁹ Петковић, 1914, 139.

Зрі любазнейши читателю, ї прѣвизлїха слїшателю.-
Добро к(с) ѡмь к небє(с)мь ставїти -
и васемь срдцемь вга славітї.
(Четврта статија²⁹⁰)

Любими слїшателю, стекаш си мла(д)ѡ бра(д)ицѡ,
Зато тї велїмь, не при(с)тан ѡ децѡ.
Лепо є иматї бра(д)є новє,
аль се валга дрѣжати наѡке шве.
(Девета статија²⁹¹)

Вазлюби стоїанїє вѣденїа
да ванидеть бла(г)деть ва дшѡ твою.
(Додатак једанаестој статији²⁹²)

Вяпро(с): что к(с) вѣди ѡвцає(с) са сѡпарнико(м) твоимь
дшндеже єси на пѣти сѡ ни(м).
Ќвє(т): Великь сѡпарникь к(с) тело дши...
(Четрнаеста статија²⁹³)

Поетско дело **Партенија Павловића** (1695-1760), „заостало у фондовима крхког памћења“²⁹⁴, детаљно је описао Б. Маринковић²⁹⁵ и објавио неколико стихова, познатих у неколико варијанти, из *Песмарице Теодора Добрашиновића* (1763). Стихови ове похвале су парно римовани дванаестерци

²⁹⁰ Петковић, 1914, 140.

²⁹¹ Петковић, 1914, 140.

²⁹² Петковић, 1914, 141.

²⁹³ Исто.

²⁹⁴ Маринковић, Б. (2008). О писцу прве српске аутобиографије у XVIII столећу. У: Б. Маринковић, *Заборављени братственици по перу*. Београд: Службени гласник, 181-196.

²⁹⁵ Маринковић најпре издваја најстарији корпус Павловићевих записа на маргинама књига и рукописа из периода 1733-1735, те списе *Бегство патријарха Арсенија IV из Пећи (1737)*, *Тропар (1749)*, *Кондак (1749)* и *Житије Стефана Пиперског* (б.г.), као и његове преводе с новогрчког *Требник* или *Чин бивајемји на осејаштеније цркви и на воздруженије, јеже в њеј свјатија трапези (1749-1751)*, *Божественаја литургија свјатаго апостола и брата божија Јакова во општежителном манастирје Гргетегје* (пре 1754), рукопис без наслова посвећен Светом тројству, превод *Оде на воспоминаније втораго Христова пришествија по образу песни Лава премудраго, царја греческаго, јелински(м) стихами по алфавиту сложенаје* (1760), у бакрорезном издању Захарија Орфелина, постхумно издата и данас и у Дигиталној збирци Библиотеке Матице српске. Према импресуму другог издања (Димитрије Теодосије, Венеција, 1763), текст оба издања је превео Партеније Павловић, а стихове „устројио“ Захарија Орфелин. В. Б. Маринковић, О писцу прве српске аутобиографије у XVIII столећу, 190-191. В. и Димић, Ж. (2009). Место, значај и улога епископа Партенија Павловића у српској црквено-народној прошлости прве половине XVIII века. *Траг*, 5, 20, 147-153.

Радуј се германски (росијски²⁹⁶) орле двојеглави,

Ти бо јеси ниње во [в]сјем мире слав[ни],
С[л]ава твоје ниње везде процвитајет,
Понеже ле[в] баварски уви мње ридајет.
([Без наслова]²⁹⁷)

Постхумно је објављен превод оде византијског цара Лава Мудрог *Ода на воспоминаније втораго Христова пришествија*. Стихове, испеване у пољском тринаестерцу, „устројио“ је 1760. Захарије Орфелин.²⁹⁸

Висарион Павловић (око 1670 – 1755), архимандрит манастира Крушедола и епископ бачки од 1731.²⁹⁹ године, када је основао и Латино-славенску школу, која је постојала све до 1775³⁰⁰. Од 1743. уз школу се налазила и Колегијум (*Collegium Vissariono-Pawlovicsianum Petrovaradinense*³⁰¹), где се предавала и филозофија и теологија. Приписује му се ауторство за 116 стихова повезаних акростихом

²⁹⁶ Наводимо стихове из Маринковићеве *Српске грађанске поезије*, где се стихови наводе према песмарици Теодора Добрашевића (1763), мада постоји неколико варијанти песме коју је Партеније Павловић унео у текст својих мемоара, пронађених у оставштини Лукијана Мушицког. В. *Српска грађанска поезија II*, 284-286.

²⁹⁷ *Српска грађанска поезија*, I, 108.

²⁹⁸ **Павловић, П.** (1760). *Ода на воспоминаније втораго Хрѣтова пришествија по образх пѣсны Лева премхдрагв Цара Гречѣскагв, љлѣински Стихами по љлфавитх Сложѣннаа љ на славѣнски Гѣиномъ Парѣниѣмъ љпкомъ, Привѣденнаа, Стихами же славѣнскими Захарѣемъ Орфѣлиномъ љрхи: љпко: Мѣтрополитски(м) љлѣрѣчески(м) Канцѣлѣистомъ, љстроѣннаа, На тѣпѣ љбо љздаѣса Блѣгословѣниѣмъ љхъ Превосходителства Православнагв љрхиѣтѣкпа и Мѣтрополита Славено: Србскагв Гѣина Паѣта Нѣнадовича, љждивѣниѣмъ собствѣннымъ вышѣпоманхтогв Гѣина љпка Парѣнија Павловича, да даѣтса православномуъ тѣне, в ѣшѣспаситѣлнхю пользх. в љѣннѣ 1760го лѣта. Библиотека Матице српске (P18Ср I 40).*

²⁹⁹ Био је и „хиландарски даскал“ и секретар патријарха Мојсија Рајевића. В. Косановић, С. (1873). *Српске старине из Босне*. *Гласник СУД, XXXVIII*, 174-177; Павловић, В. (1911). *Свитак Висаријона Павловића бачког епископа од 1749*. *Богословски гласник*, 10, 19, 1-2, 44-48, 121-126; Грујић, Р.М. (1913). *Писма пећских патријараха*. *Споменик СКА*, LI, 43, 122-133; Грујић, Р.М. (1927). *Патријаршијски даскал и протосинђел Висарион Павловић*, *Гласник Скопскога научног друштва*, II, 1-2, 291-294; Скарић, В. (1928). *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*. Сарајево: Државна штампарија, 34; Руварац, Д. (1931). *О дану смрти Висариона Павловића*. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 4, 2 (IX), 316-317; Стајић, В. (1933). *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, VI, 3, 104-105; Ћоровић, В. (1937). *Похвала Сарајлијама Висариона Павловића*. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XVII, 2, 214-219; Радојичић, Ђ. Сп. (1963). *Даскал Висарион, један од последњих песника старе српске књижевности*. У: Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград: Графички завод, 359-370; Маринковић, Б. (1966). *Српска грађанска поезија. I-II*. Београд: Просвета, 109-113, 286-289.

³⁰⁰ Р.М. Грујић, *Патријаршијски даскал и протосинђел Висарион Павловић*, 294. Код Радојичића до 1789. В. Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, 361. „Магистер“ ове школе био је и Захарија Орфелин, а у њој је предавао и Јован Рајић (1763-1767).

³⁰¹ В. Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, 104.

похвалне песме *Ритми или пѣсни похвалниѣ съборѣ цркви сараѣвскиѣ их же кранѣбаранѣсїѣ*: „ВСЯ СЛАВА ДЩЕРЕ ЦАРЕВИ СДХШЕВЛЕННИЕ ЦЕРКВИ САРАЕВСКИЕ ВНХТРЮДХ ЕСТ“³⁰². Акrostих је стих Давидовог 45. псалма: *Сва је украшена кћи царева изнутра* (превод Ђуре Даничића)³⁰³. Песма је испевана пре или управо 1720, у нестабилним парно римованим осмерцима, метру „црквених песама рускога типа“ (Ђоровић, 1937, 218), где по два стиха чине „строфу“ (Маринковић, 1966, 288). Песма је похвална, уочљиве дидактичне поенте, која се обично јавља у црквеној моралној поезији:

Въ тројици боже светъи
Молитвенъи и препѣтїи,
Слава тебѣ възда бѣди,
К спасенїю вѣрнїихъ люуди

Егда бо црѣковно придѣт врѣме
Вѣсакъ поврѣжетъ свое дѣло³⁰⁴.
(*Ритми или песни похвалније*)

Парно римовани силабички стих у похвалној песми на српскословенском, из 1735. године, везује се и за **Јована Георгијевића (крај XVII века – 1773)**. Контроверзној слици његове личности,³⁰⁵ коју видимо код Доситеја у опису сусрета са Георгијевићем:

Таке вике и псовке у мојем животу нисам поднео ни претрпио. „Иди куд ти драго, и чини шта ти драго. Зар ти мислиш да ја немам другога посла у Бечу него да сам тебе ради овде дошао?“ И тако ти ме отера (Доситеј, 1961, I, 222-223),

и код Рајића

³⁰² Записана у једном од црквених тефтера, чува се у Старој православној цркви у Сарајеву. В. Ђ. Сп. Радојичић, *Теорци и дела старе српске књижевности*, 361.

³⁰³ Код Радојичића стоји „прилагођена прва половина четрнаестог стиха 44.псалма“. У питању је међутим, 13. стих 45. Псалма кога смо навели у преводу Ђуре Даничића.

³⁰⁴ У издању В. Ђоровића, *Похвала Сарајлијама Висариона Павловића*, 216. Наводе је и *Српска грађанска поезија*, I, 109 и Ђорђе Сп. Радојичић у *Антологији старе српске књижевности*, в. Радојичић, Ђ. Сп. (1960). *Антологија старе српске књижевности*. Београд: Нолит, 367.

³⁰⁵ Када га је патријарх Арсеније IV посветио за епископа, Георгијевића су оптуживали да нема никакву школу, ни филозофију, ни богословију, ни граматiku и да не само што не зна добро да чита, него још мање прочитано разуме (*neque competentı modo quıdpiam leger multominus aliquid intelıgere possit*). В. Ђ. Сп. Радојичић, *Архиђакон Јован, писац стихова XVIII века*, 267. Доситеј, О. (1961). *Сабрана дела I: 1811-1961, 222-223*; Рајић, Ј. (б.г.) *Историја катихизма православних Србаља у Цесарским државама: превод из црквено-словенског рукописа*. Панчево: „Браћа Јовановић“, 32-33; Руварац, И. (1898). *Прилошци агиолошки*. *Српски Сион*, 29, 458.

... г. вршачки епископ, Јован Ђорђевић, највећи супостат Павла архиепископа, желећи и престо његов отети... Кад дакле г. архиепископ Јован седе на престо, прво му старање би, како ће разорити и уништити све, што је год покојни архиепископ Павле устројио. Тако школе укинувши, само азбучнике остави; горе споменути школски фонд поједе; зданија Павлова разори; о дужностима архипастирским ни мало се није старао; нимало не бринући се за архипастирске дужности, сластопитанију и плотоугађању и сувише принашаше; већа каква добра цркви и општеству не учини; многе многим пакости учини, што је све боље забраву предати, него ли на саблазну и укор потомству описана оставити (Рајић, б.г, 32-33), као и утицају на српску културу, нарочито у четвртој деценији XVIII века, када је извршио одлуку о укидању прве српске средње школе и протерао руске учитеље (Мануела Козачинског!), доприноси и неколико превида који и данас стоје у вези са Георгијевићевим ауторством, посебно, молитве *Благодареније Богу*, а одатле, и неколико темељних неспоразума у погледу места његове поезије у српској књижевности.

Поменућемо овде и одбрану места и значаја Јована Георгијевића у српској култури из пера Илариона Руварца који, говорећи о Ђорђевићевим заслугама, помиње и његове стихове:

... и да све друго не спомињемо он је једини од свију Архиепископа Карловачких и Патријараха, који је свима српским светитељима сложио стихиру и у стихири тој поменувши све свеце српске од првога преподобнога оца Симеуна мироточца до последњег светога Василија новог чудотворца Захолмијскога Архиепископа завршио са: „иже всѣхъ васъ прославляемъ и славимъ ѿко великихъ столповъ и предстателѣй *рода сербскаго*.”³⁰⁶

Познати стихови *Радуј се многострадални* записани су на листу 169 *Псалтикије*, рукописа XVI века или ранијем³⁰⁷, из фонда Народне библиотеке Србије³⁰⁸, штампаним у више наврата.³⁰⁹ Стихови имају тенденцију осмераца, у комбинацији са краћим стиховима али је силабичност неуједначена и неустаљена.

³⁰⁶ Руварац, И. (1889). Прилошци агиолошки. *Српски Сион*, 29, 459; 30, 473-474.

³⁰⁷ Матић, С. (1932). Један споменик старе музичке културе српске. *Музички гласник*, V, 277-280.

³⁰⁸ Рукопис под бројем 93, једини музички споменик српског Средњег века, изгорео је у бомбардовању 6. априла 1941. Описао га је Љ. Стојановић, в. Стојановић, Љ. (1903). *Каталог Народне библиотеке. IV. Рукописи и старе штампане књиге*. Београд: Краљ. Српска државна штампарија, бр. 369 (93), 100-101.

³⁰⁹ Матић, С. (1952). *Опис рукописа Народне библиотеке*. Београд: Научна књига, Штампарија и књиговезница Српске академије наука, књ. 191, 3, 253-254; Оригинални запис песме (фотографски снимак) у: Радојичић, Ђ. Сп. (1959). Архиепископ Јован, писац стихова XVIII века. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, IV, 265; Радојичић, Ђ. Сп. (1960). *Антологија старе*

Радѣи се мно҃го с(т)радални
мѣже мѣдрени,
срѣбски ѣчитею
и нам наставителю.

Апостолов спрестолници,
срѣбскои земли ѣчителѣ,
Савво свѣтителю,
И нам прысни ѣчителю.

Всех покорни желател,
И с воинственнѣм слѣжител
патрїархѣ срѣбскомѣ
Арсенїю четвѣртомѣ³¹⁰.

Ови стихови се налазе и у рукопису *Параклис Стефану Дечанском*,³¹¹ написаном за манастир Дечане, под насловом *Обшча стихира похвална свјатителѣм срѣбским, твореније господина Јоана, епископа карансебешког и проч.*³¹² Стихови су касније разрађени под насловом *Стїхѣра ѡбща Стїтѣлѣмъ Сѣрѣбскимъ, Творѣнїе Іѡанна Архїепїскопа Карловачкагѡ ѣ Славено-Сѣрѣбскагѡ ѣ Валахїйскагѡ Нарѡда Мнтрополїта* и објављени у посебној књизи *Собраније изабраних молитв* (Беч, 1771).³¹³ Овде се, међутим, не издвајају као стихови ни

српске књижевности. Београд: Нолит, 306, 368; Маринковић, Б. (1966). *Српска грађанска поезија*. Београд: Просвета,

³¹⁰ Према Матић, С. (1952). *Опис рукописа Народне библиотеке*, 253-254.

³¹¹ *Честный Параклисъ С[в]ятому Славному Велико М[у]ченику Иже во Ц[а]рехъ Стефану Сербскому Зовомъ Дечанский Из' писасе из' Древныхъ Книгъ Славено-Сербскихъ: Настояниемъ, и Иждивениемъ Преос[в]ященнымъ Г[о]с[п]одиномъ Іоанномъ Георгиевичем. Еп[и]ск[о]помъ, Карансебишскимъ: Вершачкимъ Логошскимъ, Хоршавскимъ Бело-Ц[е]рквенно-Паланачкимъ' и Проч[имъ]: С[в]ятыя Соборныя, Ап[о]ст[ол]ския Ц[е]ркве Восточныя; Православныя. Лета Г[о]с[п]одня: 1762. М[е]с[я]ца Іануариа 20-го: Дне: Во Вершце. В. Теодоровић-Шакота, М. (1956). Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке. У: *Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије*. I. Београд: републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, 210; Чурчић, Л. (1988). *Параклис Стефану Дечанском Јована Георгијевића из 1762. године*. У: Л. Чурчић, *Српске књиге и српски писци XVIII века*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 163-164; Руварац, И. (1889). Приложци агиолошки. *Српски Сион*, 29, 458-458; 30, 473-474.*

³¹² Снимке *Обшче стихире* објавио је Ђ.Сп. Радојичић. Архиђакон Јован, писац стихова XVIII века, сл. 4, сл.5, 270-271. У преводу на савремени књижевни језик објављена је 1946. године у *Малом зборнику молитава и црквених песама*. В. и Барачки, Н. (1937). *Стихѣра Општа Светителѣма Српским. [Штампана музикалија]*. Глас 5 самогласни, у ноте за један глас ставио протојереј Ненад Барачки; текст митр. карловачког Јована Георгијевића (1773). Сремски Карловци: Духовна стража.

³¹³ Георгијевић, Ј. (1771). *ГЕОРГИЈЕВИЋ, Ј. (1771). СОБРАЊІЕ ИЗБРАННЫХЪ МОЛИТВЪ во оупотребленїе престарѣлихъ дѣховнагѡ ѣ мїрскагѡ чина ѡсѡбѣ въ видѣ ѡчесѣ слабѣющихъ, за келїное блговѣнство трудомъ ѣ иждивенїемъ Преосвѣщеннѣйшагѡ Архїепїскопа Карловачкагѡ, всегѡже Славено-Сѣрѣбскагѡ, ѣ Валахїйскагѡ Нарѡда Мнтрополїта, ѣ ѡбоихъ Цесаро-Кралевскихъ ѣ Апостолнческагѡ Величествѣ Тайнагѡ Говѣтника ІѡАННА ГЕОРГИЈЕВИЧА*. Напечатасѣ въ Царствѣющемъ Градѣ Вѣннѣ,

строфе, и писани су у прозном низу али уочљиве риме (*мироточе/чудотворче; предивниј/светлиј; царице/деспотице; Коришкиј/Девичкиј/Пшинскиј/Рилскиј*). *Собраније* се завршава стиховима БЛАГОДАРЕНИЈЕ БОГУ, молитви која се такође налазила у *Параклису* (Чурчић, 1988, 166), у непостојаним парноримованим дванаестерцима

Боже єдиный во трієхъ ипостасѣхъ,
Буди чєсть, слава, присно ти во гласѣхъ.
Отъ всеа твари єси прославлаємъ,
Отче и сыне съ Духомъ покланяємъ.
Дѣло сіє въ пользу людемъ ношу,
Даждь спасєніє всѣмъ вѣрнымъ прошу.
Азь зємла и пєпєль къ тебѣ припадаю,
Прось, призри на цєрковъ твою о царю.
Да ти во вѣки воспую
аллилуйа.

Богородице о дѣво сватаа,
Маріє мати помощь всѣмъ благаа.
Блаженнїа ты люди управлай жити.
Єже бы бога и та во вѣки хвалити.
Радѣйса невѣсто неневѣстнаа.
Небєсныи чини, вы намъ помогайтє,
Отъ бѣдъ,напастєй, вездѣ сохраняйтє.

О вѣси сватїи, въ молитвѣ вы мнозѣ,
Радѣйтєса въ бозѣ.
аллилуйа.

Конечно, у последњој приређеној антологији српског песништва XVIII века, Јован Георгијевић (Ђорђевић) заступљен је обема песмама.³¹⁴

Прва два стиха ове похвале наводи Тихомир Остојић, као стихове којима се завршава рукописна књига *Молитвеник* Гаврила Стефановића Венцловића (1680?-1749?) из 1739. године,³¹⁵ што касније наводи и Радојичић.³¹⁶ *Молитвеник* се, међутим, завршава беседом Јована Дамаскина (*нѣкаа словеса зде` прїѡбщїишѣ*

въ Цєсаро-Кралеvской придворной Імперической Восточной Тѣпографїи гдѣра Іосифа Лєвєнца Кѣрцєвєка, въ лѣто ѿ рождєства Хрѣтова лѣѡа.

³¹⁴ Грдинић, Н. (2005). *Антологија старијег српског песништва: XVIII век*. Нови Сад: Светови, 15.

³¹⁵ В. Т. Остојић, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, 62.

³¹⁶ Радојичић, Ђ.Сп. (1957). *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV- XVIII века)*. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II*, 266.

у књи(е), с: Ђванна Дамаскина),³¹⁷ док се похвала налази у Венцловићевом запису на листу бр. 354б.

Сл. 2. Гаврил Стефановић Венцловић, **Молитве, акатисти и др**, Архив Српске академије наука и уметности 77/134, л. 354б

Ни Остојић ни Радојичић, међутим, а касније ни Чурчић (Чурчић, 1988, 170), ни Г. Михаиловић (Михаиловић, 1964, 95-6), не препознају је као песму коју налазимо код Георгијевића. „Потписану молитву *Благодареније Богу* у рукописном *Параклису* из 1762, пише Лазар Чурчић, Ђорђе Сп. Радојичић није прочитао 1950. године. Ипак је 1964. др Георгије Михаиловић непотписану молитву из 1771. приписао Јовану Георгијевићу, и није погрешιο, сада је то сасвим извесно“ (Чурчић, 1988, 170). Извесно је, међутим, да су погрешили и Михаиловић и Чурчић

³¹⁷ В. *Молитве, акатисти и др*, Архив Српске академије наука и уметности бр. 134 (Љ. Стојановић, 77 (134), л.374-377.

приписавши Венцловићеву молитву Јовану Георгијевићу. Стихови се налазе у Венцловићевом *Молитвенику* из 1739. године (л 354б):

Боже едины въ тріѣх впостасѣх,
Буди част и слава присно тебѣ въ гласѣх
Ѡ всѣе твари ѿи поклонѣмы,
Отче и сыне съ дѣхомъ прославлѣем(и),
Дѣло се къ полсѣ дѣшъ людем тебы приношѣ,
Даждъ спасеніе въсѣм людем желаниѣ прошѣ.
Азь зѣмля сы и пепель рабѣ твои припадаю,
Помилѣи, царѣ, да те въ вѣкы въспѣваю алилѣи.
Богородице дѣво, Маріе мати, помощь въсѣмъ благаа,
Блаженъ но люди оуправѣи тыи жити,
Еже бы бога и те въ вѣкы хвалити.
Радѣи се, невѣсто невѣст'наа.
Небеснѣи вины, ви нам помагаите на въсаком мѣсте
Ѡ бѣдѣ и напастеи възде съхранѣите.
Ѡ вси светы, въ молитвахъ вѣи мнозѣ
За всѣ христіаны радоуйте се къ боже,
Въспѣвающѣ пѣсанъ пѣснѣи
Ал лилѣи, ал лилѣи, ал лилѣи.³¹⁸

Песму, као Венцловићеву, наводи, међутим, Милорад Павић, не помињући, с друге стране, Георгијевића, узимајући је за пример Венцловићевог „беседничког песништва“ и његових огледа у пољском тринаестерцу „који [Венцловић] гради сасвим невешто и сваки час прелази у једанаестерац, дванаестерац и друге неправилне стихове“.³¹⁹ Штета је, међутим, да се Павић, следећи амбицију проналажења генезе текстова (Павић, 1972, 197), није запитао о разлозима ових „неправилности“.

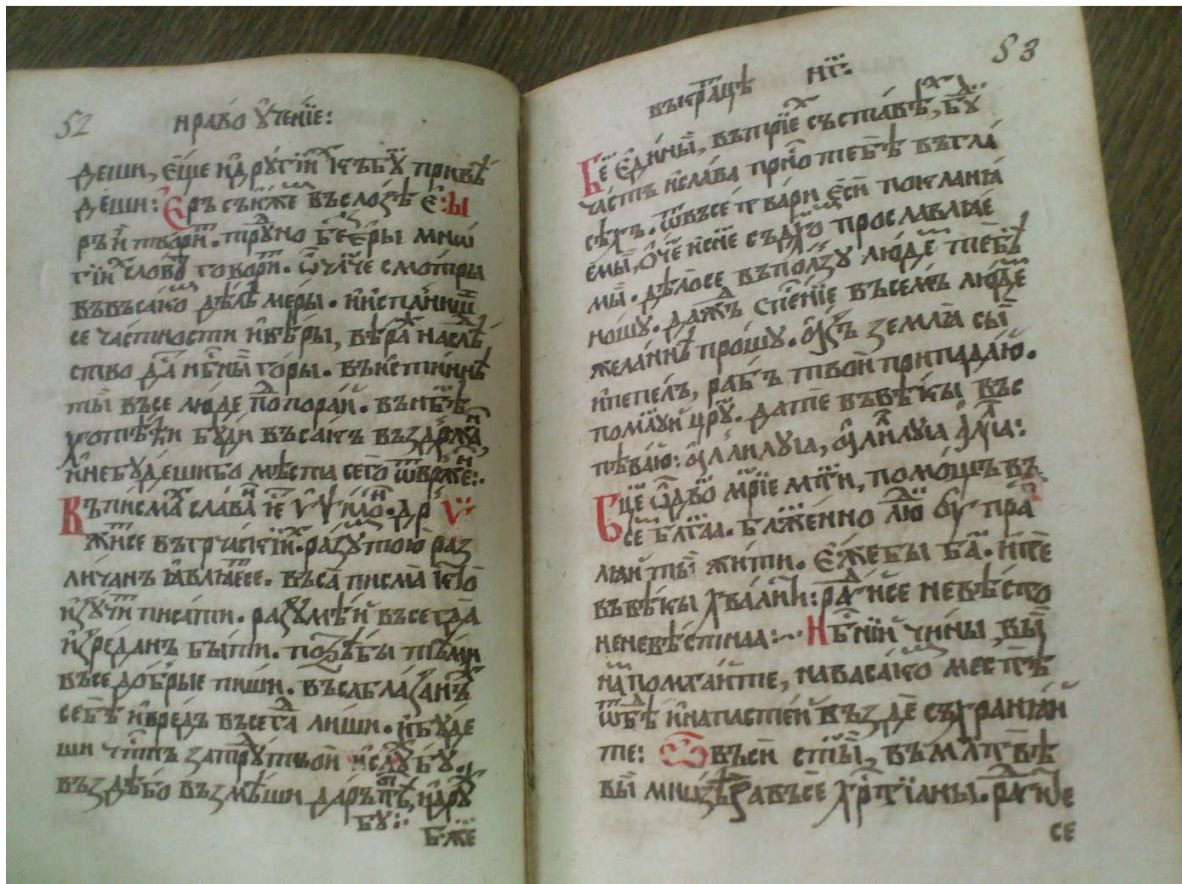
Пре свега зато што се, осим у Венцловићевом *Молитвенику* из 1739, *Благодареније Богу* налази и знатно раније: већ у *Буквару* Венцловићевог учитеља, Кипријана Рачанина из 1717. Непосредно после дела буквара *Начело иное аза*, на л. 53а и 53б, појављује се писана *scriptio continua*: у радној транскрипцији, она гласи

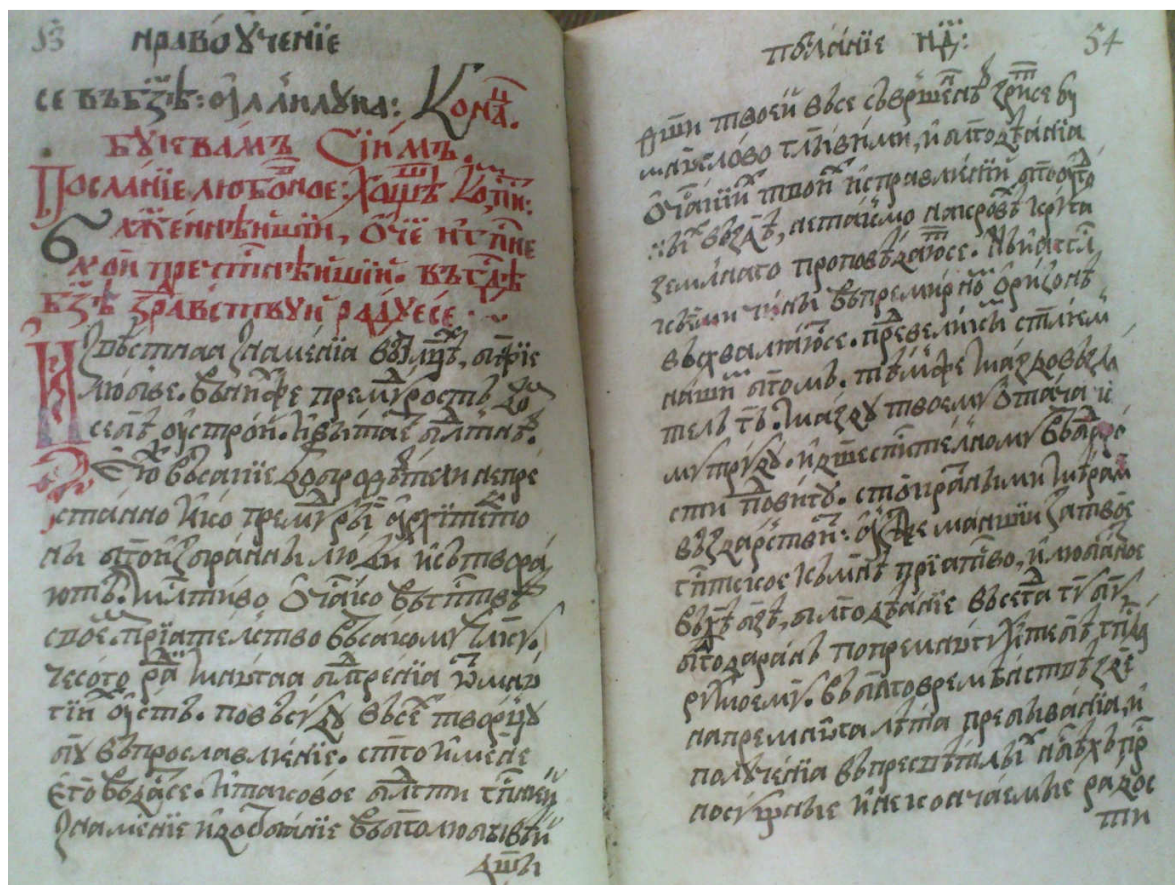
Б(ож)е једини, в тријех сставјех,

³¹⁸ *Молитвеник*, л. 354б; према издању Љ. Стојановића. В. Стојановић, Љ. . (1901). *Каталог рукописа и старих штампаних књига збирка Српске краљевске академије*. Београд: Српска краљевска државна штампарија, 38.

³¹⁹ Павић, М. (1972). *Гаврил Стефановић Венцловић*. Београд, Српска књижевна задруга, 210.

буди част и слава при(сн)о тебје в гласјех.
 От всје твари јеси поклањајеми,
 от(че и с(и)не с духом прослављајеми.
 Дело се в ползу људем тебје ношу.
 Даж(д) с(ас)пеније всјем људе(м) желење прошу.
 Аз земља си и пепел, раб твој припадају.
 Помилуј цру. Да те в вјеки вспјевају:
 аллилуиа, ал(п)илуиа, а(ллил)уја:
 Б(огороди)це о д(је)во М(а)рије мати,
 помошч в сем бл(а)гаја.
 Блаженно љу(ди) управљај ти жити.
 Еже би бога и те(бје) в вјеки хвалити:
 ра(ду)ј се невесто неневестнаја.
 Н(е)б(ес)ниј чини, ви нам помагајте,
 на васјако(м) мјестје о(т) б(е)дје и напастеј взде схрањајте:
 О вси с(ве)ти,
 в м(о)л(и)твје ви мнозје за всје хр(ис)тијани
 ра(ду)јте се

Сл. 4: Кипријан Рачанин, **Буквар**, 1717, л. 53б, Архив Српске академије наука и уметности 1/141

У вези са погрешним ауторством текста је, консеквентно, изведено и пар погрешних и чак опречних закључака: о Георгијевићевом залагању „и за другачији језик у световној књижевности“, затим онај да је Георгијевић „бар схватио да Срби имају другачији гласовни опус од Руса,“ и круцијални - да је и *Стихиру* и *Благодареније* Богу Георгијевић испевао на рускословенском језику (Чурчић, 1988, 176, 171).

У питању су, међутим, три песме испеване у руском римованом силабичком стиху са цезуром после петог слога јеромонаха Кариона Истомина. Стихови се

налазе на последњој страни његовог *Буквара* из 1694. године³²⁰ а пренесени су, заједно са дидактичким стиховима датим уз слова словенске азбуке, и у *буквар непотребног и оулишеног разума* Кипријана Рачанина и *Молитвенику* (1739), његовог ученика, Гаврила Стефановића Венцловића, и тек потом у сабраним молитвама објављеним *въ Цесаро-Кралеvскоj придворноj Иллvрической и Восточной Типографiи гдѣра Їосифа Лоренца Кхрцбека, в лѣто ѿ рождѣства Хртѡва мѣса* (1771.) године у Вијени.

Карнон Їстоминон

Блѣгодарѣнiе: Бг҃ъ,

Бжѣ ѣдиный, в трiѣхъ ѱпостасѣхъ
вѣди чѣсть слава, приснѡ тѣ во гласѣхъ
Ѳ всеа тварн, ѣси поклонѣемь
ѡче и снѣ, с дх҃омъ прославлѣемь
дѣло сѣ в ползѣ, людемъ, тебѣ ношѣ
даждь спсѣнiе, всѣмъ желаннѣ прошѣ
Ѥзъ землѣ пѣпелъ, рабѣ твоѣй припадаю
помилѣй цр҃ю, датѣ в вѣкъ в спѣваю.

Ѥллилаѣа

Бг҃ородице, Ѳ дѣво сватѣа
Мрiе мѣти, помоць всѣмъ блг҃аа
Блѣженнѡ люди, оуправлѣй ты жити
ѣже бы вг҃а, и тѣ в вѣкъ хвалити.

Радѣйсѣ невѣсто ненеvѣстнаа

³²⁰ **Истомин, К.** (1694). *Букварь составлен Карионом Истоминым гравирован Леонтием Буниным отпечатан в 1694 году в Москве*. Факсимильное воспроизведение экземпляра, хранящегося в Государственной Публичной библиотеке имени М.Е. Салтыкова Щедрина в Ленинграде. Користили смо фототипско издање из 1981.: **Истомин, К.** (1981). *Букварь составлен Карионом Истоминым гравирован Леонтием Буниным отпечатан в 1694 году в Москве*. Ленинград: Аврора, као и електронско издање, преузето 3. јула са http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Karion_Istomin%27s_alphabet_Blagodarenie.jpg

Први примерак *Буквара* Истомин је поклонио царици Наталији Кириловној, за њеног унука, сина Петра Великог, Алексеја Петровича. О руским и Истоминовом буквару в. Лукьяненко, В.И. (1981). О букваре Кариона Истомина 1694 года. У: К. Истомин, *Буквар*, 3-8.

Невѣсны чѣны, вѣ намѣ помогайтѣ
Ѡ бѣ напáстей, вездѣ сохрaнáйтѣ
Ѡ вси стѣи, вѣ мѣтвѣ вѣ мнóзѣ
Зá всá хртѣаны, рáдуйтѣса вѣ вѣѣ.
Ѧллилуѣа

Сѣй Бѣквáрь счннѣ Іеромонáхъ Карѣѡнѣ
Ѧ знаменѣ ꙗрезалѣ Леонтей Бѣнинѣ зѣсѣ.

Истине ради, треба рећи да Георгијевић *Благодареније Богу* није ни потписивао као своју: њено је присуство пратило традицију која је подразумевала да мистерију евхаристије прати псалмодија: певање или читање текстова испеваних у славу Бога.³²¹ Истоминови стихови *Благодареније Богу*, код Кипријана и Венцловића исписани на начин на који су се песнички текстови писали у средњовековним рукописним књигама: графички неиздвојени и подељени тачкама и запетама, рано су сведочанство о утицајима у настајању силабичких стихова у прелазном периоду српске поезије.

Десетина руком писаних сачуваних књига, *трѣдом многогрѣш'наго тобож ѣр'монаха Гаврѣила Вен'цловића...бѣв'шаго въ Сентѣ-Андреи ѡб'шегѣ дѣховнѣика Квпрѣана Рачанина оученикѣ*,³²² писане између 1725. и 1745. (Остојић, 1905, 37), описане у *Каталогу рукописа и старих штампаних књига*,³²³ већином су беседе и поуке, говорене и бележене на српскословенском и народном језику. Венцловићева дела, која „иду понајвише у догматику, полемику и црквено беседништво ради поуке народа и обране од искушења иноверне околине“³²⁴, и која се обично сврставају у две темељне скупине, радове за практичне црквене потребе и преводе беседника источне цркве, од Јована Златоустог до руских и украјинских беседника, и житија и друге прозне радове, настају управо из

³²¹ Богдановић, Д. (1971). Стара српска библиотека. *Летопис Матице српске*, 408, 5, 592.

³²² Љ. Стојановић. (1901). *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије*. Београд: Српска краљевска државна штампарија, 137.

³²³ Српска краљевска академија, 1901.

³²⁴ Новаковић, С. (1871). *Историја српске књижевности*. Београд: Државна штампарија, 182.

дидактичког настојања, „на службу сељаном некњижевним“³²⁵, „простим људем на разтмност.“³²⁶

³²⁵ На српскословенском језику, за потребе цркве, у раздобљу између 1711. и 1740. настају Венцловићева дела: *Служабна књига* 1711-1716, чува се у Москви, у Музеју Румјанцова (М бр. 401), *Минеј за март-април*, 1717 (Сент Андреја, збирка Црквене општине, СА 12, ркп.), *Минеј светога Луке за август*, око 1717 (Сент Андреја, збирка Црквене општине, СА 16, ркп.) (Павић, б.г, 23), *Часови и богородичник*, 1725: Љ. Стојановић, 78(132); *Разглаголникъ* (1734), *Пресађеница*, 1735: Љ. Стојановић, 96(133); *Молитве, акатисти и др. (Прѣдсловіе ѿ светыхъ ѿць и оучителѣи цръковныхъ събраноу)*, 1739: Љ. Стојановић 77(134); *Каноник*, 1739: Љ. Стојановић 71 (138) и *Црквени зборник (Послѣдованіе събраніа съ богом светым... въсего лѣта, начан ѡ мѣсеца септѣмвѣра до мѣсеца августа, преимѣе, тропаре же и кондаки праздником и въземъ светымъ)*, 1730-1740: Љ. Стојановић 31(140). Његова дела писана на народном језику, између 1732. и 1746. године, обухватају, уз превод збирке проповеди Лазара Барановича (1666), *Мач духовни (Слово на неделю ·к· по съшаствію светога дѣха ѿ въскрешеніи сына въдовича)*, 1736: Љ. Стојановић, 92(267); *Слово на неделю ·к· светога поста, ѿ събраніи къ Ісѣсу многіих и исцѣљены разслабљен ѿго носима чѣтыр ѣми*: Љ. Стојановић, 93/268; Витковић, 1872, VI; зборнике беседа, поезије и прозе: *Поученіа и слова разлика и пролози нарочитым светым и празником, начинаемо ѿ мѣсеца септѣм. ·а· на новое лѣто и на памет светога Свмеона Стл ꙗника и проч*, 1732.: Љ. Стојановић, 94(271); Витковић, 1872, I; *Беседе светых оцаца*, 1935: Витковић, 1872, VII; *Различнаѣ словеса поучителнаѣ*, 1736: Витковић, 1872, V); *Житија, слова и поуке (Мѣсець генфар въ ·к·ѣ данъ житіе иже въ светых ѿца нашего Григоріа богослова, архіепископа Константинограда, съписатое Грѣгоріемъ презвитером, оученикомъ ѿговым)*, око 1740: Љ. Стојановић 84(270); *Великопостѣникъ (Прѣвод от прѣкрꙋвеных писаніи на просто и хрѣтмительное знаніе сръбское за Селане и просте люде)*, 1741: Витковић, 1872, VIII; Љ. Стојановић, 97/136), *Пѣнтикости трѣвда поученіа съ синаѣари. Сказіваніе из кнѣге зовомыи Ключъ*, 1743 (Љ. Стојановић, 98/272); Витковић, 1872, IV; *Слова избрана праздником светыхъ оцьцъ наших ѿбщих оучителѣй, Григоріа Богослова и Іванъ на Златослова и росіискаго архіепископа Лазара Барановича и прочих, преведено на просты ѣзыкъ сръбꙋ кѣи* 1745: Љ. Стојановић 101(137) Витковић, 1872, IX, и *Поученіе избранꙋое ѿ светога еѣгеліа и ѿ многіих божстѣвꙋных писаніи ѿ Московꙋскога поученіа штампатога оу Москви при царѣ Петрѣ и Адрианѣ тамошнѣм, тогда бѣвꙋ шем патриарꙋсе въ лѣте по рождаствѣ Христовѣ ·а·ѣ ·ѣ ·з ·д ·ѣ же преведеніе быст ѣмꙋ на сръбскы ѣзыкъ ради разтменіа простым чловѣком*, 1745 (Љ. Стојановић, 99/139); Витковић, 1872, X; *Поученіе избраное ѿ светога еѣгеліа и ѿ многих божстѣвꙋных писаніи*, 1746: Љ. Стојановић, 100/269; Витковић, 1872, III). Наслови према Стојановић, Љ. (1901), *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије*, 19-21, 34-36, 38-40, 42-51, 84-171; Витковић, Г. (1872). О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића. *Гласник Српског ученог друштва*, 34. 151-177. Г. Витковић додаје и *Пролог различитымъ Празникомъ* такође поуке. Г. Витковић, Г. (1872). О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића, 153; Витковић, Г. (18876). Српски историјски и књижевни споменици. *Гласник Српског ученог друштва*, 67, 369-450 ; Стојановић, Љ. (1903). *Стари српски записи и натписи*. Књ. I-III. Београд: државна штампарија Краљевине Србије; Новаковић, С. (1904). *Примери књижевности и језика*. Београд: Краљ. Српска државна штампарија, 180-183; Јовановић, В.С. (1911). Гаврило Стефановић, Венцловић. *Српски дијалектолошки зборник, II*, 105-306. Радојичић, Ђ. Сп. (1957). Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV- XVIII века). *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II*, 264-267; Павић, М. (1966). *Црни биво у срцу*. Београд: Просвета; Павић, М. (1972). *Гаерил Стефановић Венцловић*. Београд: Српска књижевна задруга, ; Поповић, Д.Ј., Богдановић, М. (1956). Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик, IV –V*, 233-247; Младеновић, А. (1964). Још једно писмо Гаврила Стефановића Венцловића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик, 12, 1*, 134-136; Младеновић, А. (1967). Обележавање гласова ѣ и ѣ у рукопису "Мач духовни" Гаврила Стефановића Венцловића. *Зборник*

Богѣ нашемѣ слава даѣшемѣ почети срб'ско простим ѣзыком и съвр'шити на слѣжбѣ селѣном некнижев'ным, на хвалѣ светым им'же слова сѣтъ. И понижно просим чатѣщих не за смѣх имѣти вам, нѣ погрѣшен'на исправлѣи, и сего хѣдаго писца, трѣдившаго се ѡ сих на парохи своеи, благословите и простите, амин. Гаврил съписа въ лѣта 1732.³²⁷

У предговору беседама у делу *Великопостник*, Венцловић пише:

Събери къ мнѣ людѣ и да слышетѣ словеса моя. И вѣложи словеса сѣа, ѣже азѣ глаголю тебѣ людемѣ моимѣ въ уста ихѣ, и да разоумеютѣ ѣ и сыни свое да научетѣ; а не въ маглѣ и чрезѣ облакъ оѣчити и глаголати невѣштѣе въ писмѣ, нѣ просто имѣ ѣзыкомѣ ихѣ вѣштати, ѣко да вѣса разумеютѣ людѣе, ѣкоже апостолѣ вѣштаетѣ...³²⁸

Венцловићеве беседе на народном језику настају између 1732. и 1746. Обилују сентенцама, народним пословицама и изрекама. Подучавају Христовом учењу (*зарад евангелске приповѣдке и апостолскога учења*³²⁹) али говоре и о свакодневном животу обичних људи, природним појавама, космолошким питањима и сл. Наука којој се подучава јесу „покаанѣа показѣјуще къ спасенѣю вѣдѣјуще нас“³³⁰, а намера је дидактичка: у запису на крају *Великопостника* (л.770б)³³¹, Венцловић пише:

да и вѣси кѣп'но чатѣщеи и послѣшающѣи чатѣща се полѣчивше въ братолѣбѣи грѣхом прощенѣе, житѣа исправ'љенѣе, на кон'чине божѣе помилованѣе и вѣчнаго веселѣа.

Ови реалистички мотиви, заједно са обиљем барокних топоса (пролазност живота, живот као сан, живот као позориште, „коло среће“ и сл.), окултност,

за филологију и лингвистику, X, 113-124; Павић, М. (1983). *Рађање нове српске књижевности: историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма*. Београд: Српска књижевна задруга, 227-228.

³²⁶ Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије*. 137.

³²⁷ Стојановић, Љ. (1901). *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије, (Поученија и слова разлика... Л 351б)*, 101.

³²⁸ Према издању Стојана Новаковића, Из дела Гаврила Стефановића. У: *Примери књижевности и језика*, 181.

³²⁹ Исто, 187.

³³⁰ Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, л. 500а, 119.

³³¹ Љ. Стојановића, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, 137.

метафизичко и тајанствено, чак и поступцима повезивања неспојивог (*discordia concors*), издвајају га из дотадашње строге схоластике.

Честа су поетска места ове ритмичке прозе која се организују, између осталог, и различитим врстама понављања:

... тѸ ѣсѣ моѣ сѣнѣ. тѸ ѣсѣ мога слава њ похвала. тѸ ѣсѣ моѣ богатство, њ вѣчноѣ скрѣнице. тѸ ѣсѣ мога надежа њ Ѹпованѣ. тѸ ѣсѣ моѣ радованѣ, њ вѣчны покѡй.³³²

Она могу да дозову песму у прози и слободан стих, па су се својеврсним поступком слободне екстракције и графичког подешавања (слободног интервенисања на *scriptio continua* тексту, као и занемаривањем поетике и традиције „старе српске библиотеке“,³³³ у читању Милорада Павића, тако и објављивали.³³⁴

О раној барокној дидактичкој поезији можемо да говоримо тек условно. У питању су, наиме, најчешће моралне поуке које су настајале у оквиру преводне књижевности или средњовековне традиције, у ритмичкој прози или у парно римованим стиховима, у основи стиховима непостојане силабичности (од 6-ца до 14-ца), са тенденцијом дванаестерца (Кипријан, Мелетијевић, Партеније Павловић, Јован Георгијевић) или деветераца (Мелетијевић). У том смислу, дидактичко се, заједно са панегиричким, појављује као наслеђе средњовековне рецепције античке књижевности и прилагођавања и модификације ових врста (моралне расправе, сентенце, похвалне беседе), чему је основа била средњовековна естетика корисности (Григорије Богослов, Августин, Тома Аквински). Ово је поезија црквене писмености, спевана на српкословенском језику, поезија барокног

³³² *Каноник*, Архив Српске академије наука и уметности, л. 253.

³³³ О песничким књигама у ужем смислу речи, византијским и ранохришћанским песничким текстовима и њиховим словенским преводима, као и о певању, читању и записивању ове поезије (песничке збирке или антологије) „старе српске библиотеке“, в. Богдановић, Д. (1971). Стара српска библиотека. *Летопис Матице српске*, 408, 5, 405-431; 6, 588-620.

³³⁴ Венцловић, Г.С. (б.г.). *Црни биво у срцу: легенде, беседе, песме*. Београд: Просвета.

медијевализма³³⁵, која добрим делом припада догматици, полемици и црквеном беседништву,³³⁶ коју одликује спој старих и нових форми, средњовековног осећања стиха, облика који су блиски црквеном химничком песништву и библијским версетима (Павић, 1991. 43) и нових тенденција ка силабичком римованом стиху, ка успостављању песме као целине (Иванић, 2011, 18) и појављивању строфе (код Мелетијевића, Јована Георгијевића). Штуро, убого, неспретно и рогобатно називано је ово хришћанско-схоластичко песништво у нашој историји књижевности (Остојић, 1921; Лесковац, 1946, 67-68). Ова поезија, под јаким утицајем руске богословско-схоластичке књижевности (Остојић, 1921, 126) доноси стихове морално-побојне садржине. Дидактички елементи се појављују у оквиру традиционалне, црквене, тематике. Осим предговора *Буквару* Кипријана Рачанина, дидактичке песме која изненађује прецизношћу експликације дидактичке намере, јасним предметом поучавања, у директном обраћању адресату и уз моменте поетичке самосвести (прво дело ове врсте) и симултаности (предмет подучавања се управо, и то самим словима, образује у тренутку писања песме), дидактичка поезија раног барока је „учителна“ у преношењу моралних поука којима песници, црквени достојанственици, подучавају (Мелетијевић) или као елемент (тон) похвалне и богослужбене поезије (Партеније Павловић, Висарион Павловић, Јован Георгијевић). Проповедају се хришћанске врлине и хришћански морал, а поезија је „душеспасителна“ и „учителна“ (Мелетијевић, *Стихослов*, 141). У визијама пакла и мука које судњег дана очекују грешнике, виђени су и утицаји јужноруске схоластичке поезије, под утицајем пољске католичке схоластике. (Петковић, 1914, 127). Ове мотиве ћемо касније препознати и у постхумним стиховима Партенија Павловића и Захарија Орфелина из 1760, превода песме византијског цара Лава Мудрог *Ода на воспоминаније втораго Христова пришествија*.

³³⁵ Служимо се термином М. Павића који се односи на рани талас барока у српској књижевности, прелазни период, који карактерише спој старих и нових форми. В. Павић, М. (1991). *Историја српске књижевности*. 2. Барок. Београд: Научна књига, 43.

³³⁶ Тихомир Остојић о већем делу дела Гаврила Стефановића Венцловића, *Српска књижевност од Велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, 37.

2. Барокна дидактичка поезија

(Павле Ненадовић, Дионисије Новаковић, Христифор Жефаровић, Орфелин, Рајић)

Појам источнословенског или „православног“ барока у историји књижевности је доста осетљив и деценијама су вођене полемике око потребе и исправности и увођења и коришћења термина.³³⁸ Термин барок се у историји светске књижевности односи на стил који је преовладавао западноевропском књижевношћу између 1580. и 1680, дакле, *Ослобођеног Јерусалима* и последњих Калдеронових ауто sacramентала.³³⁹ У источнословенским књижевностима о бароку, ако уопште, може да се говори тек у првој половини XVIII века. У својој посебности, проистеклој из ретко нетипичног, практично прекинутог развоја писмености и књижевности под турском влашћу, када се, како пише Јаков Игњатовић, „под турским игом стењајући Србин борио... за своје голо битије“,³⁴⁰ барокни елементи се могу уочити тек у времену после Велике сеобе 1690. године. Та се посебност нарочито јасно оцртава у склопу Премингеровог одређења појма, као стила који наступа после Ренесансе, а пре Просветитељства.³⁴¹ Како

³³⁸ Анђал, А. (1959). Неколико питања словенског барока. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XXV, 1-2, 24.

³³⁹ Nelson, L., Segel, H.B. (1993). History of the term. History of the concept. Development in major European Literatures. Baroque style in poetry. У: Preminger, A., Brogan, T.V.F., *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 121-126.

³⁴⁰ Игњатовић, Ј. (1988). *О књижевности*. / Приредио Живојин Бошков. Нови Сад: Матица српска; Приштина: Јединство, 33.

³⁴¹ Напуштено је мишљење да реч води порекло од португалског *barroco* (необрађена, неправилна перла) или латинског *verruca* (брадавица). Али, хексаметри из XIII века схоластичара Вилијама од Шервуда (William of Shyreswood), у опису Аристотелових категорија силогизма, уводи реч, а и бројни цитати писаца какви су Свети Бернадин, Вивес, Еразмо, Монтењ, Ферари, Солдани, Сен Симон и други упућују на реч којом се означава апсурд или гротескна педантерија касне средњовековне логике. Реч се и иначе, све до друге половине XIX века, када почиње „реhabилитација“ термина (Burckgardt, Wölfflin) користила као синоним за апсурд или гротеску. Занимљиви покушаји издвајања књижевне естетике барока чине акцендовања предоминантних фигура (асиндетон, прикривена антитеза, оксиморон, метафора, парадокс), мотива и тема (самоћа, одрицање, резигнација) или општих одлика (енергичност, театралност, променљивост), као најкарактеристичнијих елемената барока. У Премингеровој *Енциклопедији* налазимо четири необичне одреднице барокне поезије: обилје необичних поређења и игре речи; категорију времена као елемента структуре (поезија изражава не само експлицитну свест о природи и времену него и тенденцију ка манипулисању временом!), посебну драмску ситуацију песме која се огледа у интеракцији између песника (или првог лица песме), публике и читаоца и најзад, виђење света

Ренесансе, у изворном значењу, у српској књижевности није било, примећено је да просветитељски и барокни елементи у словенским уопште, а посебно српској књижевности, иду „под руку“.³⁴² Када то жели, историја књижевности лако повлачи границе: барок је резервисан за Орфелина и Рајића, просвећеност за Доситеја. Ван просветитељских начела, међутим, Орфелиново дело тешко да би могло да се прочита. Тихомир Остојић је први у „поезији руске школе“ видео елементе барока: „Како се руска поезија развила под утицајем пољске, а ова под утицајем класичке и језуитске уметности, опажају се на њој трагови барока, који је тако околичним путем доспео и к православним Србима. Карактер песама је већином пригодан, стил бомбастичан. Представници руске школе су Жефаровић, Ненадовић, Орфелин, Рајић, донекле и Доситеј у својим стиховима.“³⁴³ У оквиру теорије поезије барок је наследио, модификовао и пренео класицизму теорију Ренесансе (Кастелветро, Скалиђери, Минтурно): Аристотела и Хорацијево схватање корисности и допадљивости поезије: поезија је повезана са стварношћу и имитација је природе. Иако се разликује од ње, не сме да занемари норме које јој природа одређује.³⁴⁴ Поред излагања теорије, темељни написи овог времена баве се питањима вредности и дигнитета поезије и стварају врсте дидактичких приручника за песничку праксу (Опиц, Бен Џонсон)³⁴⁵. Оба ова момента могуће је

(обједињавање дијаметралних квалитета: опште/посебно, лепо/ружно, привремено/вечно и сл.). Овај спој неспојивог огледа се и у истовременом присуству антике и снажног интереса ка политичким, верским и научним догађајима XVII века. В. Preminger, A., Brogan, T.V.F. (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 122.

³⁴² Видети Бошков, М. (1974). Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства. *Зборник за славистику*, 7,32.

³⁴³ Остојић, Т. (1973). Поезија руске школе. У: М. Павић, *Српска књижевност у књижевној критици: од барока до класицизма*. Београд: Нолит, 45.

³⁴⁴ Па ипак, барок има такозвану негативну дефиницију, посебно у историји књижевности: он је оно што није класично, он је мрачан, бујан, декадентан; за разлику од класичне линеарне и затворене форме, барок је отворен и пиктуралан. В. Demougin, J. (1986-1987). *Dictionnaire historique, thématique et technique des littératures : littératures française et étrangères, anciennes et modernes*. I-II. Paris: Larousse.

³⁴⁵ Baroque poetics. У: Preminger, A., Brogan, T.V.F. (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 124-126. Ипак, италијански маниризам (између Ренесансе и „високог барока“ или пак само једна струја барока) нема ову амбицију: поезија треба да се допадне и да утиче на чула. Символ ове књижевности је лавиринт, а њене основне црте – субјективизам, немир, фантазија, склоност ка тајанственом, магичком, патолошком, као и обиљу украса. Анђал говори о струјама и смеровима барока, те док је „маниризам више нервозан и немиран, зрели барок [је] више динамичан и патетичан. Поред маниризма, могуће је разликовати и барокни романтизам (обрада средњовековних тема у мелодрамама, дух средњовековне традиције

пратити већ од двадесетих година XVIII века и међу Србима у Монархији, у настојањима да се писменост и наука приближе народу и у развоју хуманистичке традиције, засноване на античкој подели дисциплина, на којој су биле засноване прве српске школе.

Архиепископ Мојсеј Петровић 1721. године пише цару Петру Великом

„... тешимо се да у благополучно време *Вашега Величанства* имамо неко допуштање да узмогнемо милошћу *Вашом* чинити оно што је на спасење толиким душама, као што се Филип Македонски обрадовао рођењу сина свог Александра, а највише зато што је био још жив премудри Аристотел, полагајући наду у учење сина својега, које превасходи свако богатство. Буди нам, *најмоћнији Царе, Својим* добродетельством, као други Птоломеј међу Јелинима... Не молимо за оно што је телесно, него за душевно, то јест помоћ да сазидамо школе, два учитеља латинског и словенског језика и књиге за цркве, јер штампарија немамо... Не жалите богатства, као што је велики Артаксеркс писао епарху хелеспонтском о Ипократу и о другим таквим мудрим људима који љубе науку, с којима се узвишавају и чувају царства и спасавају душе. Не иштемо богатства, само помоћ за светлост учења, и за оружје душа наших за отпор оних који нас нападају...

Правитељствујушчи сенат издао је Светом синоду налог

„1722, маја једанестог, најпресветлији, најмоћнији *Петар Велики*, Император и Самодржац Сверуски, будући у Сенату, наложио је на молбу Београдског Архиепископа Мојсеја да се у Српску земљу, због неопходне потребе услед турског разарања пошаљу из Синодалне ризнице архијерејско и свештеничка одјејања за црквену службу и остале свештене потребе, за дванаест цркви књига разног наслова с потпуним службама, као и да се за учење славенлатинског дијалекта из кијевских школа упуте два учитеља... Јуна другог дана, 1724, године, по налогу Његовог Императорског Величанства, Свети Правитељствујушчи Синод, по извештају посланика Српског Архиепископа, који се налази у Москви, одлучили су сагласно да се у Српску земљу за учење деце у словенском и латинском језику упуте као учитељ преводилац при Светом Синоду, Максим Суворов, а да се за учење јелино-грчког језика учитељ потражи у Србији, и да се том учитељу, као и Суворову, на основу налога Његовог Императорског Величанства издатог 5. Фебруара ове, 1724. Године, сваке

и сл.) и *барокну готику* (црквена литература, легенде и проповеди, нарочито алегоричне), те *барокни хуманизам*, са посебном граном у *барокном славизму* (Гундулић, Бараковић, Крижанић, Ритер Витезовић, Качић-Миошић). В. А. Анђал, *Неколико питања словенског барока*, 13-16; 21-22.

године даје по 500 рубаља свакоме, и да се за учење поменуће деце њему, посланику, дају четири стотине штампаних буква и сто граматика.³⁴⁶

Руски је утицај, међутим, био двострук. Црква је служила по Московском типичу али су монаси у српску ортодоксну средину пренели и елементе западноевропског барока и латинитета, на које је ортодоксна црква у Москви и на Атосу гледала као на „латинску јерес“. Продором латинизма у руску књижевност (Полоцки, Тредјаковски, Ломоносов), и утицај западноевропског барока пренеће се и до Срба у Угарској.³⁴⁷

Продор руског језика у цркву и у књижевност одиграо се између 1730. и 1740. Наши митрополити су све до Мојсеја Петровића писали српскословенски или србуљски. Код Мојсеја Петровића помешани су руски и српски, а већ следећи митрополит, Вићентије Јовановић пише руски. Подједнако, у летописима манастира могуће је прецизно установити границе: летопис манастира Грабовца је, на пример, 1715. писан српски, а већ следеће године руски.³⁴⁸

Оснивање првих школа (Максим Суворов, 1727, и Емануил Козачински са студентима Кијевске духовне академије 1733-1739) и руске књиге намењене настави, речју, „душевна помошч“ коју је митрополит Мојсеј Петровић измолио од руског цара Петра Великог, довела је и до увођења руског црквенословенског језика у цркву, школу и књиге, промене књижевнојезичке традиције и прекида са дотадашњом књижевношћу, као и окретање новим утицајима. У црквама се, у интересу очувања православља, служи по московском уставу и типичу а у школама се предаје по рускословенском буквару.

Од највећег утицаја био је *Словенски буквар* архиепископа новгородског Теофана Прокоповича и словенска грамика Мелетија Смолитског. Иако се

³⁴⁶ Орфелин, З. (2006). Живот и дела Петра Великог. У: М. Ломпар, З. Несторовић, Српска књижевност XVIII и XIX века. Београд: Народна књига, 133-134.

³⁴⁷ Пољски тринаестерац, као доминантни стих пољског и украјинског барока, јавља се први пут у Пентикостару штампаном у Трговишту 1649.

³⁴⁸ Т. Остојић, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, 32. В. и: Руварац, Д. (1902). *Српска митрополија око половине XVIII века: по архивским списима*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 80.

временом мешао са народним говором, рускословенски језик се све до Доситеја у доброј мери сачувао. У овом периоду народни језик се ретко користио.

Поетичке норме ових школа налазе се у основи првих српских барокних писаца, Павла Ненадовића, Захарије Орфелина и Јована Рајића. У њиховој поезији налазимо барокне жанрове (плач, панегирик и историјску песму), барокну пиктуралност (и у сликама и графици песама: *carmina figurata*³⁴⁹) и пољски тринаестерац³⁵⁰ као доминантни стих. Поезија је панегиричка, пригодна, родољубива и дидактичка. Потребно је поновити да су се метричке карактеристике

³⁴⁹ Појам чуда (*la Meraviglia*) откривене Аристотелове поетике постаје и кључно место барокне поезије (лабиринт). Посебан песнички облик је и *carmina figurata*: песма која својим стиховима прави ликовни облик. Пореклом античка (Симијас са Родоса), позната и у Средњем веку у обради библијских текстова, у XVI веку издвојена као посебан жанр, служила је у језуитским уџбеницима за педагошке сврхе. Ренесанса и барок је преузимају најчешће за потребе државних спектакала, а крајем XVII века постаје европска појава. У церемонијалном контексту, визуелна поезија је нарочито била популарна у Украјини и Хабзбуршкој монархији, одакле су дошле и до Карловачке митрополије (Тодоровић, 66-7). *Carmina figurata* постаје идеални облик похвалне песме још код Симеона Полоцког (Тодоровић, 68). У Карловце долази тек половином 18. века, углавном код Орфелина. Визуелни елементи, цртежи и амблеми, на пример кошница окружена пчелама са голубом као симболом Светог Духа, изнад кога су написани називи Светих тајни, налази се и у богословском делу Јована Рајића, петом тому *Теолошког тела*. В. Вукашиновић, В. (2010). *Српска барокна теологија*. Врњци, Требиње: Братство Св. Симеона Мироточивог, Манастир Тврдош, 43.

³⁵⁰ Рана појава пољског тринаестерца у српској књижевности везује се за *Пентикостар* штампан у Трговишту 1649. Римовани пољски тринаестерац, са цезуром после седмог слога, уједно је и најстарији споменик пољског тринаестерца. Стихови су посвећени кнегињи Јелени Басараби, у чијој су штампарији и штампани. В. Поповић, П. (1910). Српски стихови из 1649. године. *Годишњица Николе Чулића, XXIX*, 334. У увођењу и популарности овог стиха највећу улогу су одиграли руски учитељи тридесетих година XVIII века: пољски тринаестерац је и стих *Траедокомедије* Емануила Козачинског. Узор му је, дакле, руска адаптација пољске верзије александринца. Стих се средином XVII века одомаћио најпре на Кијевској академији, а затим у Москви и Симеон Полоцки је био један од првих песника који је писао у овом стиху. Као један од доминантних стихова XVIII века, био је широке употребе: појављује се у *Пентикостару* обично уз синаксаре (два или четири стиха), као вид подсећања или илустрације онога на шта синаксар упућује (синаксар на Духове, синаксар на Лазареву суботу итд); популарност стиче као стих драме и епа. Налазимо га и у мањим врстама, чак и сонету и сафијској строфи, грађанској поезији, светосавској химни. Различите употребе се јављају и у XIX веку (Стерија, Ј. Суботић, Змај). Овај најпопуларнији пољски стих појављује се у српској књижевности у свом класичном облику: силабички тринаестерац, са цезуром после седмог слога (7+6), са сталним нагласком на 6. и 12. слогу. Од XVI века у употреби је у украјинској књижевности, при чему је претрпео извесне измене у погледу метричких правила: ни цезура ни распоред нагласака нису били обавезно постојани (руски тринаестерац средином тридесетих година XVIII века постаје силабичко-тонски стих: Тредијаковски). Пољски тринаестерац, међутим, има и подједнако значајан извор у два српска народна стиха: седмерац (4+3) и шестерац: чланови су, већ код Орфелина, доведени у нову комбинацију и римовани. Метричке карактеристике овог стиха успостављене су под утицајем народних стихова (7-ца, 6-ца) али су употребе другачије. В. Петровић, С. (1986). Пољски тринаестерац: извори и традиције. У: С. Петровић, *Облик и смисао: списи о стиху*. Нови Сад: Матица српска, 249.

пољског тринаестерца у српској поезији XVIII века успоставиле првенствено под утицајем народних стихова (седмерца и нешто ређе шестерца) али су употребе, као и традиције које су у њима призиване, биле другачије.³⁵¹ Употреба која ће нам овом приликом бити значајна јесте духовна песма и побожна песничка поука, поезија названа „богословљем у стиховима“ (Петровић, 1986, 261).

Песнички прилози **Павла Ненадовића Млађег (трећа деценија XVIII века - 1787), Арсенија IV Јовановића Шакабенте (1699-1748) и Христофора Жефаровића (?-1753)**³⁵² у *Стематографији* (Беч, 1741), грбовнику „илирских“ земаља, насталој прерадом дела Павла Ритера Визетовића (Беч, 1701) и преводом с латинског, махом су похвалне песме и настају под јаким утицајем руског панегиричког песништва.³⁵³ Песник у исто време хвали и описује (По̀хвалѣтѣ до̀во̀лнѣ, ѡ̀писѣтѣ до̀во̀лнѣ) оригинални Витезовићев рад и значај Жефаровићевог дела, па је песма и похвала дидактичком учинку Жефаровићеве књиге:

Кни́гою бѣ ты сею ѹчи́шъ Человѣ́ки,
 Ка́ко Сербско Црѣ́во бѣ, ѿ ѣ́го предѣ́ли;
 Ка́к приуспѣ́ли.
 Иллѹ́рицы всѣ́ сѣа в' кни́зѣ́ водрѹ́женны...

 Се́ до сѣ́ле Наше́мѹ ро́дѹ та́йнѣ́ Бѣше,
 Чтѣ́ содерѹ́жѣше
 Всѣ́бѣ́ ѡ́релъ Нѣ́манинъ...

 О́бразиже ма́ли
 Сѹ́тъ показѣ́ли
 Црѣ́ва сво́йство всѣ́кагѣ, Чтѣ́ ѡ́рли Ї́влѣ́ютъ,
 Ко́мѹ Лви́ сѹ́тъ подо́бны, Ка́ки пло́ди да́ютъ
 Стра́ны ѿ предѣ́ли Ти́, Ка́ки сѹ́тъ и(х) рѣ́ки?
 Сѣ́мъ всѣ́мъ Члове́ки
 Хотѣ́ Ї́снѣ́ ѡ́бѹ́читъ...³⁵⁴

³⁵¹ Исто, 261.

³⁵² Д. Иванић, *Ка генези српске поезије*, 20.

³⁵³ Џонсон, Б. (1973). Неки видови песништва Захарије Орфелина. У: М. Павић, *Српска књижевност у књижевној критици: од барока до класицизма*. Београд: Нолит, 139.

³⁵⁴ Блѣ́=Почтѣ́нноѹ Госпо́динѹ Христо́фѹрѹ Же́фа́ровичѹ Ї́ллѹ́ри́ко рассе́янскоѹ ѡ́бще́мѹ зѹ́графѹ Ревни́телю О́тчества́ Болга́рскагѣ, Лю́бителю́ Црѣ́ва́ Иллѹ́ри́ческагѣ

Жефаровићева, Чернојевићева и Ненадовићева *Стематографија*, како је показао Динко Давидов, ипак се само ослањала на хрватски, то јест латински предложак³⁵⁵ и у идејном и садржајном смислу значајно је другачија: не више искључиво хералдички зборник, она је, прилозима са ликовима јужнословенских владара, портретом цара Душана између Хроноса и Минерве, похвалом патријарху Арсенију Четвртом и похвалом Христифору Жефаровићу, слала недвосмислену политичку поруку о прошлости српског народа, о његовим заслугама и положају у Монархији, природи привилегија и нарочито, јурисдикцији патријарха Арсенија Четвртог над православним народом у јужнословенским земљама. И, као таква, представљала је својеврстан уџбеник историје,³⁵⁶ заједно са стиховима који су, поред панегиричког момента, имали за циљ, свакако, и поучавање:

Въ пѣмѣтѣ паки привѣждѣ оръжїѣ славна
 Іллірїкѣвѣ, котѣра всемѣ Мїрѣ Іѣвна
 Колѣ сътѣ Блѣгополѣчна оръжїѣ тѣѣ
 Іѣко стѣостѣ Блѣженнѣ на всѣмѣ смѣртнѣмѣ злѣѣмѣ
 Зацитїтїи ѣспѣша, провѣстїи свѣбѣоднѣ:
 оръжїи свѣбѣодѣ Нѣшѣ всенѣрѣоднѣ
 ѣтѣверденнѣ, Крѣвїю въ злѣто ѣцѣннѣннѣ...

 И сѣ Країна причїна ѣстѣ Моегѣмѣ дѣѣла
 Чтѣдѣ предѣлн въ Кнїзѣ сѣи Іллірїнѣ цѣѣла
 Тѣже ѣгѣмѣ Патрїѣрхѣ: ѣ наслѣднѣмѣ право(м).

Сасвим другачијег тона и стиха је кратка варијанта грађанске песме *Песен од пијанства*. Испевана је у непостојаним 16-цима са тенденцијом унутрашње

за кнїгѣ ѣйже ѣмѣ: знѣменїи, ѣлїи Оръжїи Іллірїчѣски(х) ѣзѣбѣраженїе: Паѣѣлѣ
 Ненѣдовнѣ шкѣлѣ ѣногѣ Карловѣчки(х) ѣченнїкѣмѣ ѣ ѣсѣрдїѣмѣ сїѣ воспїсѣѣтѣ.

³⁵⁵ *Stematographia sive armorum illyricorum delineatio, descriptio et restitutio*, штампана је 1701. у Бечу, а следеће године и у Загребу.

³⁵⁶ „Када се појавила *Стематографија* је била најтраженија и најбоље примљена књига тога доба. Она је потиснула у други план часловце, псалтире и друге црквене књиге и постала најомиљенија лектира српског народа. Мада је њен мецена и идејни творац био архијереј, *Стематографија* није била књига клира, већ сасвим сигурно књига младог српског грађанства које се већ средином тога века залаже за већа права и демократскије односе у друштву. Из *Стематографије* су млади срицали слова, она је и Димитрија, Доситеја Обрадовића, у детињству „обајавала“ а старији су се из ње наоружавали родољубљем и политичком свешћу.“ В. Давидов, Д. (2011). *Српска Стематографија*: Беч 1741. Нови Сад: Прометеј, 26.

рима (неразломљеним римованим осмерцима) и налази се у *Зерцалу християнства Дионисија Новаковића*. Претпоставља се да је његова³⁵⁷:

Піянство е рѣжнѡ дѣлѡ, многога е погубило
Докле стои у піянствѣ, све е врагѣ тѣ стѣжанствѣ
У томѣ тѣжанѣ (тѣжанѣ) іакостѣ ск'аже, а врагѣ се
све подлаже...

Дидактички елементи су нарочито присутни у књижевно-просветитељском опусу **Захарије Орфелина**:³⁵⁸ *Латински буквар*³⁵⁹ (1766); *Основи латинског језика*³⁶⁰ (1767), *Словенски Буквар*³⁶¹ (1767) калиграфији,³⁶² 1778; поучним прилозима,³⁶³ календарима³⁶⁴ и сл.. Корпус орфелиновских извора, како поводом

³⁵⁷ Синдик, Н.Р., Гроздановић-Пајић, М., Мано-Зиси, К. (1991). *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије Будимске у Сент Андреји*. Београд, Нови Сад: Народна библиотека Србије, Бигз, Матица српска, 60-62. Рукопис у коме се налази песма (Л 37) настао је у периоду епископовања Дионисија Новаковића (1749-1767). Ни писар ни место у коме је настао препис нису познати. Варијанта песме која се налази у *Песмарици Теодора Добрашевића* (1763) наведена је у *Српској грађанској поезији* Б. Маринковића (бр. 297) и испевана је у парно римованим осмерцима. Песма је знатно дужа.

³⁵⁸ С разлога, између осталог, мистификација питања ауторства, а и питања поделе ауторства у многим радовима, Орфелинова библиографија непотпуна је и данас. За потпунију библиографију в. Новаковић, С. (1869). *Српска библиографија за новију књижевност: 1741-1867*. Биоград: Српско учено друштво, 3, 4, 6, 7, 9-11, 13-19, 24, 76, 109, 110, 556, 558; Остојић, Т. (1923). Библиографија. У: Т. Остојић, *Захарија Орфелин: живот и рад му*. Београд: Српска краљевска академија наука и уметности, 79-93; Радојчић, Н. (1933). Захарија Орфелин као историчар. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 3 (16), 253-280.

³⁵⁹ *Латинскій Букваръ содержащій начала ученія и еданъ краткій Словникъ Латинскаго языка съ Преводомъ Славено-Сербскимъ; ради Сербскихъ дѣтей И всѣхъ, которые Латинскому языку учиться желаютъ, изданъ 1766.*

³⁶⁰ *Первые начатки латинскаго языка, то есть: М. Іоанна Ренія Донатъ, и Хрїстофора Целларія меншій Лексиконъ, Съ Лангїевыми Школными Разговорами. Въ ползу и употребленіе Сербской юности на Славено-Сербскій языкъ преведены и изданы. Въ Млеткахъ 1767.* Део под насловом *Tirocinium Paradigmaticum* чине вежбе конјугације и деκлинација кроз пословице (335-351), а деο под насловом *Colloquia Scolastica* (Школные разговоры (353-445) низ дијалога о хришћанском моралу.

³⁶¹ *Первое оученіе Хоташымъ оучитися книгъ писмены Славенскими называемое Букваръ. Съ многими полезными и потребными Наставленіями, по которымъ возможно въ краткомъ времени Сѣтрока, не токмо Церковна, но и Гражданскія Славенскаго азыка Писанія совершениши Сѣбхчити; къ прамомѣ Бѣгопознанію и Бѣгопочитаанію наставити; и къ понатію разныхъ Гражданскомъ житіи нѣждныхъ вещьѣи привеести: Нынѣ перѣѣ ради оупотребленіе Сербскаго Юношества изданъ. Въ Венеціи: кодъ Димитріа Теодосіа 1767.*

³⁶² *Славенская и валахійская Калліграфіа. Или Наставленіе къ правилному писанію, во употребленіе учащіяся въ малыхъ школахъ Славено-Сербскія и Валахійскія Юности, сочинилъ, написалъ и рѣзалъ Захаріа Орфелінъ, Цесаро-Лралевскихъ Віенскихъ Академей Художествъ Членъ. Въ Карловцѣ Сремскомъ. 1778.*

³⁶³ *Новѣйшія славенскія Прописы ради ползы и употребленія Славено-Сербскаго юношества написалъ и вѣрѣзалъ Захаріа Орфелінъ, Цесаро-Кралевскихъ Вѣнскихъ Академей Художествъ членъ въ Карловцѣ Сремскомъ. 1776.* (Библиотека Матице српске (P18Cr II 20), Народна библиотека Србије (С I 351), доступан и у електронској форми.) Уз конкретне прилоге о томе како се оштри перо и пишу словенска слова (Наставленіе, како треба зарѣзати перо ради славенског

скорог откривања загубљеног Орфелиновог рукописа *Против римског папства* (Рукопис бр. 214 Библиотеке Српске Патријаршије) закључује Владимир Вукашиновић, није још увек дефинитиван (Вукашиновић, 2013, 19). У овој књижевности³⁶⁵ се осећа присуство старе књижевне традиције: *Молитва* Христу на крају *Вечног календара* (1789) написана је у ритмичкој прози и традиционалним мотивима. Дидактику налазимо у популарним побожним поукама његовог богословског опуса (Скерлић, 1953, 58), *Апостолское млеко*,³⁶⁶ (1763).

Као песник пољског тринаестерца, Орфелин је, понекад изгледа, најмање дидактичан. Очекиваних дидактичних песама, које би настајале са дидактичком

писанија), калиграфске вежбе дате су у писању хришћанских моралних поука о добрим и лошим делима, раскоши и духовној испразности и сл.

³⁶⁴ Орфелин, З. (1789). *Вѣчный то есть ѿ начала да конецъ міра трајуцій Календарь, содержацій въ себѣ Святцесловъ ѿ крата, по Восточныя Цркве исчисленію, ѿ кругахъ годовыхъ, и прочихъ принадлежащихъ вещей ѿясненіа; къ томѣ физическаа ѿ тѣлахъ міра, ѿ водныхъ и воздушныхъ приключеніахъ разсужденіа; съ прибавленіемъ сщѣнныхъ и свѣтскіа Хронологіи нынѣ перве на славенскомъ языкѣ въ ползу славеносербскихъ народовъ. Написанъ Захаріемъ Орфелиномъ Цес. Крал. Вѣнскіа Академіи художествъ членомъ. Съ фігурами. Напечатанъ въ Царствующемъ Градѣ Вѣннѣ, При Іосифѣ влгородномъ ѿ Курцвекъ, Іллїрїческомъ Восточномъ Дворномъ Тїпографѣ, въ лѣто 1789. У делу Календара под насловом *Инаа къ сохраненію здравїа слѣжащаа Правила* (Календар, стр.352) износе се правила душевне и телесне хигијене *ѿце Лѣкарѣ имѣти не можешь, сїа три содержит: 1) веселое сердце, 2) спокойство духа, и 3) ѿмѣренность въ пастїи и питїи, то есть, что бы всегда восставалъ ѿ трапезы нѣколикѣ гладенъ.* (Орфелин, 1789, 352).*

³⁶⁵ О томе шта под Орфелиновим песничким опусом треба схватати в. Лесковац, М. (1956). Око једне песме Орфелинове. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, I, 176.

³⁶⁶ *Апостолскоје млеко т.ј. кратчајеје христијанскоје ученије, чрез вопросы и отвѣти, на просто серпском матерњем језику по гласу свјашченанаго писанија ради младољетнаго отрока Петра Орфелина, устројеноје 1763 мјесјаца фебруарија 26.* Према Руварац, Д. Руварац, Д. (1891). Захарија Орфелин: животописно-књижевна црта. *Споменик СКА*, X, 82.

намером саветовале и подучавале, овде нема, осим када „возмутителну“ идеју³⁶⁷
*Плача Србије*³⁶⁸ читамо као покушај трагања за узроцима и кривцима пропасти:

Ћченїа неймадѣ, оружїѣ згубили
и врагами сатрени, себе помрачили...
Цркве мое пропале, ѿ слободе свое...
Старешине све мое клонесе на странѣ...

Ово је и темељ његовог просветитељског рада: Србији су потребне наука и књиге. Алгоритија и персонификација, тако, не доприносе само елегичком (тужна субина земље) него и дидактичком. Дидактичне тонове у потрази за животним смислом, који није у богатству, женидби, монашком животу, животу на двору (митрополитском) или селу, већ у науци, усред елѣгије налазимо и у песми *Сетованије*³⁶⁹

Брво ѣ сада наукѣ пала,
ѣ на мѣсто нѣ Богатства стала,
пропало злато
згажено въ блато,
ЛЮДЕЙ ѤМНЫХЪ.

Тема задовољства или пре, среће која је у наукама, омиљена је Орфелинова тема: разрадиће је, како смо видели, теоријски у предговору *Вечном календару*, а видећемо је и у делу *Зрцало науке*:

Лушче свободни в поучении неже в богатствїе.
Љуби ученије а невѣдјенија бљудисја.
Мудрих двери отирај, богатих же ни...
Мудрост всего лушчи...
Радост раждајушчајасја от ученија ни тљејет ни измењајетсја...

³⁶⁷ Из писма протосинђела Кирила Живковића, писаног Захарији Орфелину у Гретегу 18. новембра 1783. (*Ја доселе око 300 предисловии прочитал јесм, обаче в клеветах и злохуленијах и осужденијах подобнаго вашему необретох... жеже ли би ви нехватали се чуждих и фалшивих дел издавати на тип возмутителни ваш Плач Србији итд.*). У: Д. Руварац, *Захарија Орфелин*, стр. 87-88 В. и: Радојчић, Н. (1933). *Захарија Орфелин као историчар. Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 16, VI, 3, 256.

³⁶⁸ **Плачь Сербїи ѣже быни в' Различныхъ Государства разсѣались. Обавленный ѿ С.С.С.**

³⁶⁹ *Сѣтованїе начченнагѣ младагѣ челѣвѣка. Изъ русскогѣ на сръбскый языкъ преведено. П 3.О.* Въ Новомъ Садѣ 1764.

Свјетилник житија тебје всего да мнитсја слово.³⁷⁰

Врло сличне моменте уочава и Мирјана Бошков, анализирајући истовремено присуство елемената барока и просветитељства код Орфелина. Она за пример узима управо *Поздрав Мојсеју Путнику*, песму којој су уз панегиричку оријентацију својствени и „елементи конкретног просветилачког програма“ који се „нуди адресату“³⁷¹.

Орфелинов *Сонетъ*, поетски одговор на питање о важности жена, такође је дидактичан: стихови испевани у укрштено римованом пољском тринаестерцу, у набрајању значајних жена у историји, илуструју претходно изнет филозофски став

Разсуждавајући филозофически НИЧТО, не можно ничега подати, что бы меньше отъ онога быти могло; дакле жена или имаде быти равна оному НИЧТО, или коцовати нѣколико више. Что бы была она равна оному НИЧТО, есть предложеніе неменьше первогъ гнусное, зато что уравнива бытіе небытію, ради чега есть непресѣчное Метафизическое прѣніе (Орфелин, 1768, 46).

И у пољским тринаестерацима:

Меньше жене отъ нища! Свакъ можетъ видѣти,
Да отъ многшихъ веѣ людей жена есть почтена.
Самъ Херкулесъ за любовь женску хотѣлъ прести.
Славна Троя за жену была разорена.
Семирамись самая Кралямъ ругаласе:
За Дидономъ Карфаго у жалость пришао;
Клеопатра у свью похвальномъ сталасе,
Аспазію самъ Сократъ въ науки слушао (Орфелин, 1768, 47).

Песма која уводи у *Зрцало науке* (између 1757. и 1762.), *Пред'словије благочестивому читатељу*³⁷², пред собом има „благочестивог читатеља“ и писана је са намером да буде „всјем учеником на ползу“. По темељном мотиву, присутној поетској симултаности, извињењу читаоцима због могуће грешке (*ашче что обрјашчеш недобрје устројено,/ прощеније да дарујеш мољу всеприљежно /*

³⁷⁰ *Зрцало науке*, 62-72.

³⁷¹ Бошков, М. (1974). Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства. *Зборник за славистику*, 7, 32.

³⁷² Орфелин, З. (1952). *Зрцало науке*. Нови Сад: Матица српска, 37-41. Према рукопису (I6C20) Матице српске, транслитерација Димитрија Кириловића.

бренаја бо рука сије виписала, / тебје, читатељу, покорно издала) и молби да се погрешно исправи (*и јаже в словах и в прочих неправос издало, / благоразумијем ти твојим исполни / и ашче погрешно љубезно наполни*), подсећа на Кипријанов предговор *Буквару*. Погледајмо редом.

Песник најпре варира мотив духовног богатства, кроз компарацију духовне и телесне трпезе, духовних и земних плодова

... сиј зготова нами трапезу³⁷³ пресвјатиј
Изобилну, полну, всјакија сладости,
даже б' нами била благој ситости,
кромје всјех благују науку дарова
полнују мудрости различно зготова...

Тјелесна нињешној жизни нас проводи,
А духовна трапеза к будушчеј возводи.
Ону человек себје устројајет,
Сијуж' Бог зготова и нас наслаждајет.

Из директног обраћања адресату (*Читатељу сега љубимче честниј; Тако читатељу извол' размислити; Ти же читатељу, изволс' вразумити; Ти же, читатељу, буди в разсуждениј*), успоставља се констелација песник – читалац, тј. учитељ – ученик. Учвршћује се такозваном „техничком експозицијом“ – изношењем теме (пручавање духовних наука) и прибављањем ауторитета пре него што предавање отпочне:

Тако читатељу извол' размислити
о мње маљејшем да б' ти разсудити,
что и мње онија Бог удостојил
трапези својеја и частицу вложил,
науки школнија и разума мало,
јеже достоинстви ми пристојало.
Милосно изволил мене воздвигнути,
Наук љубљеније вдохнути,
Да јешче од дјетства срдцем распаљахсја
о ползе научној вину аз труждахсја...

³⁷³ Библијски мотив духовне трпезе и духовног обеда видимо и у предговору буквара Теофана Прокоповича (*представити вам сију духовнају трапезу, обед духовниј*), на који се Орфелин вишеструко угледао (1726). Мотив небеске трпезе и небеске вечери налазимо и у *Апостолском млеку*. В. Д. Руварац, Захарија Орфелин, 85; В. и Јосифовић, С. (1954). Орфелиново *Зрцало науке. Зборник Матице српске за књижевност и језик, I*, 54. Мотив је чест и у посланицама и правилима за свештенство митрополита Ненадовића: допуна правила за свештенике од 26. Јуна 1753. добрим делом је преузета из књиге Симеона Полоцког *Вечера душевна*. В. Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 245, н. 182.

Сего ради паки изволих не скрити
Дара Божијаго что изволил вложити
В мја.

Ово божанско надахнуће потврђује ауторитет песника као учитеља који почиње *поушченије* како би научио друге али и себе:

и не само паки иним издавати,
како б' бил искусен да биполагати.
Но јешче срце ми на сије желајет,
науки славној оно сја распаљајет,
душеју и срдцем желах полагати,
но и себе више во тих обучати...

Намера је дидактичка: песник открива разлоге и узроке наше беде који почивају у незнању и нереду, владајући и народом и друштвом и великодостојницима:

Ти же читатељу, изволс' вразумити
нињешњег времена как нам бедно жити
между чужим царством сушчим неученим
и вину лежашче има покореним.
Јеже и прочита њест мње напространо
теби, читатељу, изјављати јасно
узрок и причину, что закона нашего
народ и обшчество, пачеж воинственого
чина људи, в слабом сут состајанију
находјатсја вину и в нережденију.

И, читалац ће то и сам увидети када се буде упознао са постигнућима других народа:

ибо и ти сам сија всја знајеши,
како во осталих народах видиши.

Указује затим на уређена друштва, учену и световну и црквену власт, а узрок и оване је искуство у науци

Не меншеже и сих политичног чина
науки искуство списујетсја вина.

Ово су, како је уочио Димитрије Кириловић, буквално препевана два пасуса писма Павла Ненадовића о потреби школовања деце, од 15. јула 1750:

Није от потребе напространо христољубијам вашим јављати узрок и причину за коју цркве и закона нашего народ и обшчество, а наипаче војничкаго чина људи у слабом состојању, у непоредку находе се, будући и ви

сами знате а и самовидци јесте како у осталих народа, ако се где обшчество уредно и напредно одержава и управља, управитељи су научени и школовани. Ако коју власт у церковних и духовних господствах дану видимо, она је наученому и школоватому дана.

У војничком уреду такођер све официје от најманшаго степене до највишего раздају се оним који су школовани... Не манше и политичног или провинцијалног чина људи пристојна господства... добијају који су научени и школовани³⁷⁴.

С том намером настаје *Зерцало Науки*, из молитве богу, како би се од малена деца привикавала науци. У атрибуцији овог дела Орфелину можда би управо овај мотив могао да буде кључни: то је иста мисао о потреби ране едукације деце, (*что б' они од дјетства охоту имјели / и благоступати да бисја учили*). Исти мотив налазимо у *Молитви родитеља*,³⁷⁵ у којој Орфелин захваљује Богу што му је даровао сина и моли га за помоћ у његовом васпитању

Просвѣти и шверзи умъ егѡ тежде дѣхомъ сватымъ ко всакомѣ книжномѣ полезномѣ ученію... Насади и вкорени къ сердцѣ егѡ шхотѣ и любовь къ словѣ твоемѣ Божественномѣ, какѡ да благоговѣиѣ и теплѣ бѣдетѣ въ молитвѣ и слѣжбѣ твоей, способенѣ къ прославленію сватѣйшаго твоего имени, и полезенѣ обществу благочестивомѣ нашемѣ... Подажѣ благодать твою богатнѡ, да и вси родители, учителя и наставники дѣти своа и всакѣю имѣ ш тебе вовѣраемѣю юность къ спасителномѣ слова твоегѡ ученію и познанію воли твоеа, въ добрыхѣ хѣдожествахѣ и добродѣтеляхѣ...³⁷⁶

У наредним стиховима *Зерцала* препознајемо елементе „поетске симултаности“: стихови се исписују у тренутку изношења садржаја, концепта и сврхе подучавања. То је, најпре, „увод“ у науку, похвала:

1.
Перво полагају науки похвалу,
да подам всеми охоту немалу,,
да би сиј вједали к кому брегу пловут
и лушчу приљежност себје да позовут.

Следи *Родитељем слово*, који треба да спреме децу за наставу, и чија љубав треба да се огледа управо у жељи да их школују:

³⁷⁴ Д. Кириловић, *Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића*, 48.

³⁷⁵ *Молитва родителей* у: Д. Руварац, Д. Захарија Орфелин: *животописно-књижевна црта*, 84-85.

³⁷⁶ *Апостолско млеко и Зерцало науке* повезује и библијски мотив небеске трпезе и вечере. Исто, 85.

2.
Потом полагају Родитељем слово,
да буде ти си ухо слишати готово,
јеже б' своја дјети так они љубили,
јеже в школу дати науке учили,
и сије же слово бивајет полезно
рождшим и рожденим исполњу виновно.

После овога долази „алфавит“, са поукама из *Светог писма* и разних аутора:

3.
По сих алфавитом њекија предлагају
нравоученија, всеми полагају
ријечи узловате из разних собрана
авторов и књиг, училишчу дана.

Израже се и прецизна методика наставе:

4.
По том алфавитје обученије:
простославенскија школи ученије
на три части дјелено, и здје виписано
малим, средњим, великим на свет новодано.

И најзад, катехизис, основе православне вере, „јуности зеркало јеже обхожденију бивајет начело“, „завјет обшчи“ и „правила... всјем учеником на ползу“. Рукопис је, међутим, сачуван само до слова „С“ *Алфавита*:

5.
По сих кратких вопросах, вјери фундамента,
полагају катехизис, зрети јасна света,
догмат вјери нашеја католическија,
церкве правоверних и апостолскија.

К родитељем слово је настало, како пише Кириловић, сасвим по угледу на проповеди (на Недељу о блудном сину и на Дан Свете Марте) Симеона Полоцког и „на основу предговора буквара Теофана Прокоповича *Первоје ученије отроком*“.³⁷⁷ И Кириловић наводи део који је Орфелин у песми обрадио („У том свом буквару Прокопович, између осталог, вели и ово:...“). Део, међутим, који Кириловић наводи и који се нашао стихован у Орфелиновој песми није из буквара Теофана Прокоповича, него из предговора Прокоповичевог богословског дела под називом *Краткоє толованіє Законнагѡ ДѢДЖТОСЛОВІЖ Молітвы Господни*,

³⁷⁷ Кириловић, Д. (1952). Предговор. У: З. Орфелин, *Зрцало науке*, 23-24.

Символа Вѣры, ѿ девѣти Блаженствъ, у чиѣм предговору налазимо и ова два пасуса³⁷⁸:

Сѹтъ же нѣцыи мнѣщїи сѧмое лѹчшее быти дѣтѣй наставленїе, научати ѡхъ читати ѿ писати: ѿ сїе мнѣнїе лѹжное ѣсть: что во пользуетъ, оумѣти только книги чести, когда чтѣщїи не разумѣтъ чтомышъ; ѿли ниже тщїтсѧ разумѣти, ѿли ѿ не то чтѣтъ, что полѣзно ѣсть ко ѿправленїю. Не мнози ли ѡбръѣтаютсѧ книгочїи, которїи заповѣдей Божїихъ, ѿ Символа вѣры, ѿ силы молитвъ не знають, ѿ весма не разумѣють; Чїмъ же таковїи за книгочтѣнїе свое лѹчшии ѿ прочїихъ; ѣи множды хѹждшии ѿ слѣйшии вывають. Не ѿмѹце во страха Божїа за лишѣнїемъ добраго воспитанїа, когда читати ѿ писати научїлсѧ, глѹхѹе тоѣ ѿскуство ѡбращають себѣ на Ѳрдїе слѹбы: ѿ пишѹтъ клеветы, лѹбеды, соблазны, хѹлы, пашквилы, портѹтъ записи, договоры, дѹхѹвницы, притворѹють оуказы. Нѣцыи же помышлѧ ѿ себѣ, что, понеже читати оумѣють, вельми мѹдри сѹтъ: дерзають вымышлѧти плѣвелнаѧ оученїа, мнїмаѧ ѿмъ Богослѹвскаѧ, ѿ въ народѣ расколѣ дѣлають. И кто ѿзочтѣтъ безчисленнаѧ таковыхъ книжниковъ слодѣйствѧ, перѹмъ ѡхъ творїмаѧ.³⁷⁹

Мисли о лицемерју и гордости, као последици непостојања „страха божјега“, одсуству етике у педагогији и најзад, лошој методологији, што је, како смо видели, и опште место поучних писама - посланица митрополита Ненадовића (*Како же такви могу дјети воспитовати и учити?... учити дјети малија вначалъе азбуки, потом часословцу и псалтирју, таже писати, по сих же њеци преподајут и чтеније апостолскоје; возрастших же ко чтенију и свѣшченија библију препровождајут и бесјед евангелских и апо(с)толких и к разсужденију високаго во оних књигах лежашчаго разсужденије, а истаго на таковоје разсужденије*

³⁷⁸ Упоредити: Кириловић, 1952, 24-5.

³⁷⁹ Прокопович, Т. (1759). Предислѹвїе къ благочестївымъ родителемъ, воспитателемъ, прїстѧвникѹмъ, господїамъ, ѿ всѣмъ прочимъ ѿма Ѳтѣское надъ малыми Ѳтроками носѧщимъ. У: Т. Прокопович, *Краткое толѹванїе Законнаго Дѣвѣтоголовїа Молїтвы Господни, Символа Вѣры, ѿ девѣти Блаженствъ Напечатана безъ тїтлѧ, длѧ оупотребленїа ѣго высѹчествѹ Благѹвѣрноѹ Госдѧрю Цѣсаревичѹ ѿ Великоѹ Кнѧзю Пѧвѹ Пѣтровичѹ, въ лѣто ѿ Рождества по плѹти Бѹга Слѹва аѹноѹ*. [Въ Венециї: кодъ Димитрїа Теодосїа].

орудија (јеже јест граматика) оним напред не показујет³⁸⁰ итд.), наћи ће се код Орфелина у функцији својеврсне завршне поенте песме:

Сут же њеци мњашчи само лушче бити
дјетеј настављеније, читат, писат, учити.
А то всегда видит что мњеније ложно
и тују истину достигнут неможно.
Что ползујет умјети толко много чести,
когда тој неможет таја разумјети,
или ниже тоје разумети тшчитсја,
да ил и то нечетет что ползи носитсја.
Когда читат и писат они научатсја,
тогда сиј пред всеми хвално возносјатсја
и глухоје тоје они обрашчајут,
искуствоже себје на злобу врашчајут.
Њеци и то мислјат что знајут читати
велми мудри о себје и зло помишлјати,
дерзајут плевелна ученија вносит
и в народје раскол оној с тјем износит.

Шеснаест стихова својеврсног предговора песме (*Увјешчаније от писатеља*), већином парно римованих дванаестераца, откривају две значајне црте дидактичке поезије. То је најпре одлика коју је Алистер Кокс назвао „мисионарском хитношћу“³⁸¹, а која се односи на неопходност саопштавања истине и позваност да се нечему подучи, а затим и, одатле проистичући, морална озбиљност и тон дидактичке поезије: Орфелинова песма не настаје из жеље за славом, него као помоћ учитељима и из потребе за образлагањем неопходности образовања омладине:

и здје изобрази не к својеј славје,
но за ползу јуним...

Уводни део, а затим и *слово*, попримају форму „отвореног писма“, такође карактеристичну за дидактичку поезију³⁸², која призива адресата и ствара илузију „разговора са родитељима“, којима се упућују савети о правилном васпитавању (*истину слишати повјем вами слово, / да будет ухо ваше внимати готово*)³⁸³.

³⁸⁰ Подвлачење је наше.

³⁸¹ Cox, A. (1969). *Didactic Poetry*. У: J. Higginbotham. *Greek and Latin Literature: A Comparative Study*. London: Methuen & Co., 126.

³⁸² Исто, 127.

³⁸³ У ренесансној поезији се износи став који се, затим, елаборира. У барокној, изнесен је став који се у интеракцији неколико ликова (додали бисмо адресата) кроз градацију модификује до коначног, често изненађујућег, финалног става. В. Preminger, A., Brogan, T.V.F. (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 123.

Ово је, дакле, и саопштавање дидактичке намере, која се односи на целу књигу. И затим се потврђује ауторитет песника: књига је настала уз Христову помоћ, а штампана је, како би читаоци имали пуно поверење у добре намере, у Петрограду.³⁸⁴

Уводни део, у коме се саветује одбацивање следеће љубави према деци (*слџепаја љуби јемужесја љепит, / того охромит да или ослџепит*) и васпитавање од раног детињства (*сего ради људије правоверни зрите / сини вашја от дјетства благима учите*), посвећен је значају васпитања, од кога зависи какав ће ко да постане човек. У темељу су и даље поуке из митрополитовог писма, које, образлажући тежњу ка злу услед првог греха (*Вина же сего сија јест, што понеже грјеховним прародитељеј поврежденијем преклони јесми от начала житија ко злу... То ашче не получит человек от дјетства воспитанија добраго и разуму ученија, трудно јему злим не бити, коториј и родилсја зол.*³⁸⁵).

Всего житија человеку стоит
Обичај нравниј воспитање носит
Дјетскаго возраста, какож кто избудет,
Також совершениј в мужествје будет.

Пример родитељске следеће љубави поткрепљен је „епском епизодом“,³⁸⁶ митом о Фаетону, који је изгубио живот јер отац није могао да му не успиши жељу да бар један дан вози сунчеве кочије. Орфелин саветује

да не по свјакому чадопрощенију
творјат родитељи и со изволенију,
да непопушчајут на коњех самовољства
ни на косницје својего богатства,
без управитеља на коњех дјејати
да не зљеје начнут оноје сјејати,
неискусни сушче сверјепих коњеј,
казн себје заслужат огњем похотеј.

³⁸⁴ И на књиге штампане у Венецији Орфелин је стављао као место издања Москву или Петроград. В. Д. Руварац, *Захарија Орфелин*, 80; С. Јосифовић, *Орфелиново зрцало науке*, 57.

³⁸⁵ Кириловић, Д. (1956). Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића. *Споменик Српске краљевске академије*, CIV, 6, 49.

³⁸⁶ Античка дидактичка песма по правилу је, у оквиру „љубавије“ структуре имала инкорпорирану „епску епизоду“, неку легенду, причу, каталоге, пословице, аутобиографске дигресије и сл. Cox, A. (1969). *Didactic Poetry*. У: J. Higginbotham. *Greek and Latin Literature: A Comparative Study*. London: Methuen & Co., 124-6.

И затим следе „премудрости начала“: *перво, второ, третје и четвртаја* вешч, сасвим конкретни педагошки савети. Прво такво начело је физичко кажњавање. Орфелин се позива на „приточника“, у чијој се двадесет трећој глави, налази део о кажњавању:

что и приточник о том завјешчајет
в главје в дваест третој сице изјављајет:
Неотрјеј младецна же наказовати,
ашче жезлом бијеши, nebudeт умрети,
тиже јего жезлом по телу бијети,
а душу бо того от смрти измети,
иже шчадит жезл, ненавидит сина,
а љубљај того, наказујет винна.

Ово је исти онај део који налазимо у *Буквару* Кипријана Рачанина:

Къ учителѣм. Не штрей младенца наказовати. Аште бо жазлом
біети его, не уомрет шт него, ты же біеи его жазлом дѣшѣ его
избавити шт зліе съмрѣти³⁸⁷.

Део је, како смо видели, двадесет трећа Соломонова поука,³⁸⁸ на коју се позива Орфелин и која, у том смислу, представља својеврсну „литерарну афилијацију“ песме. Она, дакле, исказује значајну одлику дидактичке песме, којом се указује на литерарну припадност дела,³⁸⁹ и стоји у директној вези са појмом *самосвести* дидактичке песме или појмом *литерарне свести*.³⁹⁰ Друго начело је склањање деце од „лукавога“, који се појављује и у виду лошег друштва (*Источник ашче и велми јест чисти, / а случитсја с блатом, обич блатен бити*) и Орфелин се овде позива на Исуса Сириха³⁹¹ и Давида. Треће начело односи се на пример родитеља (*Отец должен бити в дому аки солнце... матиж јако луна да казујет себје*), а четврто на васпитање у страху божијем (*Страх же Господен мудрости зачало, / идјеже њест страх, ту мудрости мало*).

³⁸⁷ С. Новаковић, *Стари српско-словенски буквар*, 62.

³⁸⁸ Велика Соломонова збирка изрека (2007). У: *Библија*: Глас цркве, 549.

³⁸⁹ Dalzell, A. (1996). *The Criticism of Didactic Poetry: Essays on Lucretius, Virgil, and Ovid*. Toronto: University of Toronto Press, 21.

³⁹⁰ Volk, K. (2002). *The Poetics of Latin Didactic*. New York: Oxford University Press; Conte, G.B. (1992). *Poems in the Middle*. *Yale classical studies*, 29, 153.

³⁹¹ *Књига премудрости Исуса сина Сирахова* је, иако апокрифна, била превођена и читана управо као поучна књига, и у њој су се, као у *Премудрости Соломоновој*, налазили савети о свим актуелним питањима.

Сва три Орфелинова „цитата“, Соломон, Исус Сирах и Давид, потичу из поучних књига, апокрифних или канонских и строге су моралне поуке о понашању и васпитавању деце. Појављују се у функцији потврђивања ставова који се у песми износе, као својеврсно „сведочење старих“ (*testimonium veterum*), које је, као устаљени поступак класичне реторике, и чест случај у дидактичким песмама. Исту врсту афилијације налазимо и код Прокоповича, затим Ненадовића. Позивање на Исуса Сираха и Давида наћи ћемо и у делу *Книга Натхралная и учителная зовется Манифестъ* Дионисија Новаковића³⁹². Као што библијски цитати у нашој старој књижевности немају само улогу формалне асоцијације или идеолошке „везе“ са сопственом мисли, већ је књижевни израз и у стилистичком погледу обликован угледањем на библијски,³⁹³ присуство ових цитата, управо својом моралном дидактиком, пре свега дидактичким тоном и моралном („профетском“/ангажованом) озбиљношћу, утичу на поетски израз и у том смислу потврђују и његову жанровску припадност. Тако, после, на пример, излагања четвртог педагошког начела, Орфелин закључује:

Јакоже паки псалмограф глаголет,
Дајет нам благи о страсјеже совет:
Со страхом Богу живу работајте,
С трепетом јему радосни бивајте.

Први стих 13. главе *Књиге премудрости Исуса сина Сирахова* поука је о чувању од лошег друштва:

Ко дотакне смолу, буде оцрњен, и ко улази у заједницу са гордим,
постаје као он.³⁹⁴

Наводи га и митрополит Ненадовић, у писму од 30. јануара 1753.³⁹⁵

³⁹² Руварац, Д. (1924). *Дијонисије Новаковић: први учени српски богословски књижевник, професор, а потом владика Будимски*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 11.

³⁹³ Богдановић, Д. (1971). Стара српска библиотека. *Летопис Матице српске*, 408, 5, 417.

³⁹⁴ *Књига премудрости Исуса сина Сирахова*, 13, 1.

³⁹⁵ Ненадовић, П. (1956). Павел божијеју милостију православниј архиепископ карловачкиј и всего в державје их цесарокраљевскога величества обрјетајушчагосја славено-сербскога и валахијскога народа митрополит. Всьем обшче всјатија восточнија јерусалимскија церкви православних христијан. благочестивим родитељем, воспитатељем, приставником, господијам и всјем прочим имја отеческоје над малими отроками носјашчим благодат, мир, љубов, веселије, великодушије и милост от вседјетелја и вседержителја всесилнаго Бога и отца, и Исуса Христа сина јего нас ради рождшагосја и Господа свјатаго Духа со всјеми вами. У: Д. Кириловић, Д. Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића. *Споменик Српске краљевске академије*, CIV, 6, 49.

Твердо бо јест слово алостолскоје: тљат обичај благи, бесједи зли; и подобноје Исуса Сирахаова: касајајсја смоље, очернитсја и обшчајајсја гордому, точен јему будет,

али га дословно налазимо код Прокоповича:

... њ подобное Исуса Сирахова... касайса смолѣ, ѡчернитса њ ѡбщайса гордомѣ, точенѣ емѣ будетѣ...

Ево Орфелинових стихова:

Исус Сирах вешчајет: пекље касајасја
равно подобње и гордом обшчајасја,
тим начином и тој точен будет јему...

Тако се писмо митрополита Ненадовића, упућено „чадољубивим“ родитељима и „трудољубивим дјетеј учитељима“³⁹⁶, сачувавши своју отворену форму у непосредном обраћању адресату, кроз употребу, варирање и градацију неколико основних мотива који су се нашли у Прокоповичевим књигама и поступке класичне реторике („сведочење старих“, структура и разрада мотива), „литерарну афилијацију“ (навођење стихова дидактичке врсте) и најзад стих, пренело у дидактичку песму. Комплетан Прокоповичев и Ненадовићев „педагошко-васпитни програм“ предочен је на начин који је могао да буде пријемчивији публици, и примарном адресату (родитељима и учитељима) и оном „секундарном“ – сваком читаоцу.

У пољском 13- ерцу настаје и кратка песма *Къ Гаждателю*³⁹⁷, осуда зависти и пакости према туђем делу, наглашене дидактичке поенте:

Самъ же ты смотри полза тебѣ с семъ коя?
Зависти, хулительства, Слава сломѣ злая.
Аще ти Бѣтъ даль разѣмъ то самъ потрѣдися.

³⁹⁶ Исто, 50.

³⁹⁷ Орфелин, З. (1759). *Къ Гаждателю*. У: З. Орфелин, *Новая и основателная Славено-Сервская Каллиграфія... съ приложеніемъ Нѣмецко-Латіно-Греческаго ѡлфавіта и Прикладовѣ написалъ, содѣлалъ... и издалъ Захарія Орфелінъ. въ Карловцѣ, 1759.*

Песма коју је препевао Партеније Павловић, а стихове „устројио“ Орфелин, *Ќда. На воспоминаніе вторагѡ Хрѣтова пришествіа* (1760, 1763), штампана у спомен на Партенија Павловића,³⁹⁸ права је готичка визија Христовог другог доласка. Огњена река, тартар, гробови, устајање мртваца из гробова, тама, ђаволи, крај света и судњи дан нови су мотиви ове схоластичке поезије:

Крвопійца діавол
 Тамъ лежацѡ рикаетѡ,
 и зѣла хвостѡ трасетѡ,
 ица ѡждиаетѡ,
 дабы подобныа мнѣ,
 страшнѡ поглотити,
 въ червахъ лютыхъ на вѣки
 прегорѡцѣ мучити.

.....
 Тамѡ скрежетѡ ахъ! зѡвѡвъ,
 в' огненной топлоти,
 тартарѡ всепрежасный,
 преполный лютооти...

.....
 Когда труба возгласитѡ
 Земляа подвигнетѡ
 кѡпнѡ сморемѡ, итрупы
 абѣѡ ѡ крѣетѡ...
 Разверзшимса всѣмѡ гробамѡ
 трупы полвѡтса,
 в' ниже души абѣѡ...

(*Ќда. На воспоминаніе вторагѡ Хрѣтова пришествіа*)³⁹⁹

³⁹⁸ Џонсон, Б. (1973). Неки видови песничства Захарије Орфелина. У: М. Павић, *Српска књижевност у књижевној критици: од барока до класицизма*. Београд: Нолит, 132-133.

³⁹⁹ Павловић, П. (1760). *Ќда. На воспоминаніе вторагѡ Хрѣтова пришествіа по Образѡ пѣсны Лѡва преиздрагѡ Царѡ Греческагѡ, Ђлїнски Стїхамн по Алфавїтѡ Сложеннаа А на славѣнски Гдїномѡ ПАР-Ф-ЄНІЕМЪ ЄПІСКОПОМЪ, Приведеннаа, Стїхамн же Славѣнскимн Захарїемѡ Орфелїномѡ Архі:Єпїпо:Мїтрополитски(м) Ілїрїчески(м) Канцѣлїстомѡ, Оустроеннаа. На тїпѡ ѡбо издадеса Бл҃гословенїемѡ и҃хъ Превосходителства Православнагѡ Архієпїпа и Мїтрополита Славено:Сербскагѡ Гдїна Паўла Менадовича и҃живенїемѡ собственнымѡ вышепоманѡтогѡ Гдїна Єпїпа ПАР-Ф-ЄНІЯ ПАВЛОВИЧА, да дѡетса православномуѡ тѣне в' дш҃еспаситѣлнѡю пользѡ в' вѣнѣ 1760го лѣта.*

Натуралистичком сликом и мотивом (црви, устајање мртваца из гробова, шкргут зуба) подсећа на монолог покојника *Песме смрти*,⁴⁰⁰ мада су и језик и стих другачији.⁴⁰¹

Дѣньсь оубо къ мнѣ прїиде,
по съставѣхъ ме шбыде,
все ми жиле съсече,
на оудове ме разьсече,
зглововѣ ми растави,
къ себе ми пристави.⁴⁰²

(Надгробное званїе властелина некоего Грька въ Солуне)

Орфелинове дидактичке песме настају у парноримованим 12-цима (понегде 11-цима), како видимо у песмама *Предисловије благочастивому читатељу, К родитељем слово* и уводном делу ове песме, под називом *Увјешчаније од писатеља*. Овај стих је у традицији побожне песничке поуке (Кипријан). Неки дидактички мотиви, које као такве препознајемо у другим врстама, плачу, похвалама или духовним песмама, ређе настају у пољском 13-цу, стиху чија нам је прва асоцијација управо Орфелин (тек неки мотиви *Плача Србији, Сонет*, понеки стих у песми *К родитељем слово, Ода на воспоминаније втораго Христова пришествија*), подједнако ретко у парноримованим 10-цу (у комбинацији са 5-цем и 4-цем у мотивима резигнације песме *Сетованије*).

Песме Јована Рајића⁴⁰³ (1726-1801) испеване су већином у периоду 1766-1770. и углавном су побожне и пригодне.⁴⁰⁴ Махом су на рускословенском, ређе латинском језику али их има, мада знатно ређе, и на српском народном. Најчешћи стих је графички разломљен пољски тринаестерац. Припадају традицији

⁴⁰⁰ Песма је знатно старија и налази се у *Псалтиру с последовањем и часловцу*, састављеном од више рукописа, српске рецензије, писаног крајем XVI века. В. Стојановић, Љ. (1903). *Каталог Народне библиотеке у Београду: IV део: рукописи и старе штампане књиге*, Београд: Државна штампарија, 10 (173), 4.

⁴⁰¹ Т. Остојић, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, 63.

⁴⁰² Новаковић, С. (1904). *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*. Треће прегледано и поправљено издање. Београд: Краљ. Српска државна штампарија, 582-583.

⁴⁰³ В. Руварац, Д. (19026). *Архимандрит Јован Рајић: 1726.-1801*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 17, 26-7, 104-5, 112-5.

⁴⁰⁴ Рукописи Рајићевих песама чувају се у Патријаршијској библиотеци у Карловцима. Објавио их је у савременом правопису Светозар Матић у *Прилозима КЈИФ* 1924. В. Матић, С. (1924). *Песме Јована Рајића. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, IV*, 221-239.

„богословља у стиховима“,⁴⁰⁵ духовне песме и побожне песничке поуке, настале такође под утицајем руске књижевности. Тако је и прва од песама које је објавио Светозар Матић - *Плачъ Малія Россіи на проклятыхъ Ляхолубцовъ*, препис полемичке песме Теофана Прокоповича, што Рајић, као и библијски цитат који песма обрађује, посланицу Римљанима апостола Павла (10.2) и наводи. Плач Русије, преписан у Кијеву 1755, обрађује мотив унијаћења које је претило православљу јужноруске средине (*Другій хочетъ загубити / Въ ложнѣ воды утопити... Давно они острятъ зубы, / Давно моей ищутъ згубы*), испеван је у парноримованим осмерцима.

Дидактичност се код Рајића појављује у побожним поукама испеваним на рускословенском, и њихов је стих по правилу пољски тринаестерац (у корпусу песама које је објавио Светозар Матић, тек у једној песми налазимо одступање (парноримовани 11- ерци). Језик ових песама редовно је рускословенски. У истом корпусу песама, у оквиру оних које су у пољском тринаестерцу, свега је једна песма испевана на српском, мада и овде уз алтернације са рускословенским (*То праздует всесвѣтло мој стари родитељ, Мој цвѣт и утјешење, мој мили питатељ*). Промену песничке слике и свечаног и узвишеног тона ових песама прати и промена језика (српски народни, понекад српски са елементима рускословенског) и стиха (парноримовани 14-ци).

Рускословенске Рајићеве песме изнесе поучна библијске приче, најчешће мотив Христове жртве:

Он јереси прогонио и зашчишчао вјеру,
Сеј догматов њ нравов собљудает мјеру...
(*На празник свјатаго Никѡлаја*)

Зане Христос Спаситељ, земни плотоносец,
От Бога нам послани благи дароносец.
В крови својеј и смрти приобретја отраду,
Приводит всјех ко Отцу в небесну ограду,
За крајнују он љубов во гроб положисја,
А за нашују правду смрти свободисја.

⁴⁰⁵ Петровић, С. (1986). Пољски тринаестерац: извори и традиције. У: С. Петровић, *Облик и смисао: списи о стиху*. Нови Сад: Матица српска, 261.

(*Стихи на воскресеније 1766, Априлија 23*)

Но благ Бог Израилъев в милости облиној
В шчедратах полн, совершен в дјелех неомилни
Послал сина својего родитисја в плоти,
Да в крајнем смирени лежи между скоти...
(*На рождество Христово 1767 года в Новом Садје*)

Увидјети живот наш в человјечој плоти,
Одјејана, повита, лежашча меж скоти.
Иже пришед на земљу спасти человека,
И возвести во славу до вјечнаго вјека.
(*1767 на Рождество Христово, Симеону Чарновичу*)

Таква је песма и *Савет молитељу*, која уводи у Рајићев *Каноник (Молитвеник)* из 1749, у коме се налазе и краћи текстови, молитве и песме:⁴⁰⁶

Мл̑тва не в̑ мно́жествѣ / слóвесѣ состои́тсѧ,
Но в̑ прилѣжном̑ желан̑и / к̑ в̑гъ приносѣ́тсѧ.
На мл̑твѣ сто́ице / вѣдѣти долженствѣемѣ,
Всемѣ ср(д)цемѣ њ дш̑ю / торѣ присѣдствѣемѣ⁴⁰⁷.

Исте је употребе, и истог порекла, и знатно ређи парноримовани једанаестерац (5+6)⁴⁰⁸:

Јако син божиј на земљи јависја
Человјек ради во плот обликисја
Отец сиј вјеков младенствујет в плоти
И мира господ лежит међду скоти...,
(*1769 На рождество. Тома Путник*)

У истој традицији наћи ће се и Рајићев „кант“ – *Кант о воспоминанију смрти*, намењен певању, у комбинацији стихова неједнаке дужине. Мотив пролазности живота, неумитности смрти и неопходности размишљања о њој, као и поучна поука о чистој савести, сасвим наликују песми *Смрт грозит грјешнику*:

Тјем кајсја и молисја,

⁴⁰⁶ В. Вукашиновић, ц.д., 57.

⁴⁰⁷ Оу(?)щѣнїѣ моллющѣмъсѧ. В. Јован Рајић, *Молитвеник*, Библиотека Матице српске, РР I 12. В. и Лесковац, М. (1936). Четири молитве Јована Рајића. *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, IX, 24, 2, 185-186.

⁴⁰⁸ У парноримованом 11 – ерцу са цезуром иза петог слога настају и песме Кариона Истомина, монаха, просветитеља и ученика Симеона Полоцког, чији утицај у српској књижевности још није истражен. В. **Истомин, К.** (1694). *Букварь составлен Карионом Истоминым гравирован Леонтием Буниным отпечатан в 1694 году в Москве*. Факсимильное воспроизведение экземпляра, хранящегося в Государственной Публичной библиотеке имени М.Е. Салтыкова Щедрина в Ленинграде.

О сем имјеј труди,
И којегожде часа
К смерти готов буди.

Знатно сведеније библијске мотиве, готово сасвим без побожне поуке, налазимо у пригодним песмама испеваним на српском народном језику. Ове су другачијег тона, мање свечане и узвишене, а песничке слике понегде и комичне. Песме су написане у парноримованом четрнаестерцу (8 (4+4) +6 (3+3 / 4+2))

Радујем се ја прасету и мрснима днима
Тако веле наши стари, тако и ја с њима.
Ал је овде друга радост и друго весеље,
Кад нам Христос на небеси начиња насеље.
Овде Агнец непорочен родио се данас,
Који себе хоће дати и умрети за нас.
(1769 *На рождество. Петру Ђурковичу*)

Веселимсја, торжествуим, воспоим умилно,
Дари многи, всеуредно принесем обилно,
Сердце чисто, вмјесто смирни, кадило угодно,
Вјеру живу, непритворну, поље многоплодно
(1769 *На рождество. Тома Путник*)

Дидактична поезија барокног периода настаје у парноримованим 12-цима који алтернирају са парноримованим 11-цима (Орфелин, Рајић), те пољском 13-цу (Жефаровић, Павле Ненадовић, Орфелин, Рајић) и комбинацијама стихова неједнаке дужине (Орфелин, Рајић). Ови стихови су у традицији „богословља у стиховима“ (Петровић, 1986, 261), духовне песме и побожне песничке поуке (Кипријан, Мелетијевић), које је и даље могуће пронаћи (*Молитва* Христу на крају *Вечног календара* (1789) написана је у ритмичкој прози и традиционалним мотивима). То је онај тип поезије која је позната као „барокна готика“ и која је још у средњовековним мотивима и мислима (Анђал, 1959, 22). Мотиви су библијски: песничке слике често настају разрадом делова предговора, проповеди и цитата апокрифних или канонских поучних књига. Уз мотиве које налазимо још код Кипријана Рачанина (васпитавање деце, неговање хришћанских врлина и одбацивање порока), појављују се и мотиви барокног богословља (*Ода на воспоминаније втораго Христова пришествија*, мотиви унијаћења код Рајића).

Језик је најчешће рускословенски, ређе српски, понегде и помешан⁴⁰⁹ (Рајић, *То празнует всесвјетло мој стари родитељ, Мој цвјет и утјешење, мој мили питатељ*), Тон ове поезије је свечан и узвишен. У сасвим другачијем тону и стиху (неразломљени римовани осмерци (Новаковић), парноримовани 14-ци (Рајић) у „дослуху“ са грађанском поезијом (Дионисије Новаковић, Рајић), настаје други тип ове поезије, на свакодневније теме (*Песен од пијанства* Дионисије Новаковић, Рајић).

Дидактични елементи, пре свега побожне поуке, појављују се у оквиру барокних врста: плача, панегирика, историјске песме али превасходно у оквиру духовне песме и побожне поуке наслеђене из старијег периода (Кипријан, Мелетијевић, Новаковић). Осамостаљивање врсте видимо тек у Орфелиновој поезији. У песми *Пред'словије благочестивому читатељу* могуће је уочити практично све елементе класичног модела: подучавање као намера, јасна издвојеност и комплексност адресата, „дидактички заплет“ у констелацији учитељ-ученик, „техничка експозиција“ у изношењу теме, позив ка изношењу истине („мисионарска хитност“), одатле озбиљност и узвишени тон ове поезије, позивање на ауторитете и „литерарна афилијација“ (Соломон, Давид, Исус Сирах, апостол Павле⁴¹⁰), уметнуте епске епизоде, поетска симултаност у разради методологије и најзад, стих као погодна форма подучавања (према фрагментима писма Павла Ненадовића или предговора дела Теофана Прокоповича *Краткоє толкованіє Законнаго Десатослівія: Молитвы Господни, Символа ВѢры, и девати Блаженствъ*).

⁴⁰⁹ О „комбинаторици слојева“ у језику Јована Рајића в. Терзић, Б. (1997). Један поглед на руски књижевни језик у делима Захарија Орфелина и Јована Рајића. У: М. Фрајнд, *Јован Рајић: живот и дело*. Београд: Институт за књижевност,

⁴¹⁰ Честа је појава обраде истих цитата, како смо видели, на пример код Кипријана и Орфелина или раније код Кипријана, Венцловића и Јована Георјевића, в. стр. 109-110.

3. Дидактичка поезија Просветитељства

(Доситеј и његови следбеници)

... славне душе, које су своју мудрост у поучитељне књиге уписале, благородно друштво, које наше душе на прво достојанство узвишава. Један ме учи, какви су обичаји даљни народа и дивности јестаства у даљнима овога света честима. Други ми открива јестаства тајне и води ме у његову тајанствену пословницу. Трећи ми предаје цели народа грађанско стање и њина збитија, срамоту и похвалност човечаског порода. Четврти ми изјасњава величаство и опредељење душе наше и благоусладитељну добродетел. Около мене стојали би древни мудраци и стихотворци... Хоћу ли вас неколико именовати? Ти умствени *Везилићу*, и ти *Рајућу*, који си с *Терлајућем* критичко светило ужегао на супрот они ластни светила, која у баруштину и у песковите пустошине одводе! А ти, *Обрадовићу*! (Често посећује твоја муза своју сестру, дубоку мудрост, и високопарне ствари изводи из тајне сакровиштнице њејзине и преобразује у усладитељне грације.)... И ти, и ти, живописче Мушицки!... И ти, Авакумовићу... Ал' хоћу л' ја вас свију именовати?

(Михаило Витковић, *Моја жеља*)

У основи овог највећег духовног покрета после Ренесансе, стоји изразита антиклерикална филозофија, врста филозофског „претресања“ стварности, иницирана снажним развојем природних наука, с једне, и социјално-политичким ангажманом у реструктурирању школства и црквеног живота, с друге стране. Велике реформе Марије Терезије спроведене Регуламентима од 1770. и 1777. на систем школства и устројство цркве у Монархији, а нарочито реформе Јосифа II (Патент о верској толеранцији из 1781), добијају огроман број присталица међу Србима у Монархији. Док су прве, упркос знатним олакшицама (Курцбекова штампарија (1770), грађанске школе, реформе црквеног живота), међу Србима у Угарској често биле схватане као настојање да се Срби одвоје од Русије, реформе Јосифа II остављале су утисак о потпуној једнакости свих грађана Монархије. Слављење науке и знања, процват световних, посебно природних наука, њихова јавност и доступност, оснивање штампарија, покретање часописа, као видови демократизације културе, критички принцип у сагледавању свеукупне стварности и верска толеранција, идеје су које су виђени Срби прихватили управо преко јозефинизма. Управо ће критички принцип, почивајући на „здравом разуму“, померити угао гледања на целокупну стварност али, пре свега, на религију: под појмом верске толеранције неретко ће се подразумевати и вишеструки и другачији

односи према религији: у протестанстком отпору католичанству, нарочито међу образованијим људима свуда по Европи, ницале су масонске и илуминатске ложе, расаднице просветитељских идеја. Велики део преведене филозофске литературе периода управо је овакве провенијенције.⁴¹⁰ Просветитељи су дубоко веровали у науку, сматрајући да ова, будући открива истину, води до среће: „просветљен“, човеков ум јесте у стању да одвоји не само истинито од лажног, већ и добро од лошег. „Науке, предаване *основно* и *отворено*... не тек површно, откривају оне више, силно убеђујуће истине, којима човек сам проникнут и обузет, неопходно постаје разумнији, бољи, благонаравнији, добродетелнији и савршенији, дакле и *силнији*, а по томе и *срећнији*“, каже у познатој беседи на отварању Царског педагошког института 1804. у Санкт Петербургу тамошњи професор и песник, Глигорије Трлајић.⁴¹¹

Први „чисти и отсудни рационалист српски“ и јозефиниста, како је **Доситеја** (1739-1811) и групу песника који су делили исте идеје посветитељства назвао Скерлић (Скерлић, 1953,69, 95), свакако је реформатор али као што је примећено, повезан са српском културном традицијом: идејом, првенствено, о књижевности

⁴¹⁰ Соларићеви преводи популарне филозофске и педагошке масонске и илуминатске литературе XVIII века: Карла фон Екартсхаузена (Eckartshausen 1752-1803) *Улог ума човеческога* (Соларић, П. (1808). **Улог ума човеческога у малену: либо Кратко представленіе онога, що Ум свима людма повелѣва; на просвѣщеніе о њиовой жизни, и на наставленіе, како им щастіе свое собреши надлежи. С нѣмецкога преведен Павлом Соларичем.** У Венецији: При Г. Пани Θεодосію), *Сверх воспитанија*, превод дела немачког протестантског филозофа и педагога Петера Вијома (Villaume, 1746-1825) (Соларић, П. (1809). **Сверх воспитанія к' човѣколюбію. Отвѣтно сочиненіе, удостоившееся награжденія у Падуи. С' Нѣмецкога преводником Улога ума.** Венеција: При Пани Θεодосію), *О самости*, превод дела Јохана Георга Цимермана (Zimmermann, 1728-1795) (Цимерман, Ј.Г. (1809). *О самости. С' Нѣмецкога По Издању Лайпсикском од 96. Страна. г. 1773.* У Венецији: При Пани Θεодосію; *Мудрољубац индијски*, превод дела лорда Честерфилда (Chesterfield, 1694-1773) (Честерфилд, Ф. (1809). **Мудрољубац индијски либо искуство щастливо живити у дружеству: Содержащее се у маленом числу чистѣйши Поученія Наравословя, содѣвенни едним древним Браминем.** У Венецији: При Пани Θεодосію; *Златна књижица*, превод дела Франческа Соаве (Soave, 1743-1806) (Соаве, Ф. (1813). *Златна књижица, содержащая Должности Човѣка гражданска и хрїстіанска, и Правила учтивости: во употребленіе славено-сербскаго народа Наставникомъ и Родителемъ при обученіи малолѣтнихъ дѣтей по составу Г. Учитела Ф. Соавы.* Павломъ Соларичемъ издана: Въ Млетках: Писмены Греко-Славенскіа Печатни Паны Теодосіева), нарочито Соларићеви предговори овим делима. У том светлу треба тумачити Соларићеве просветитељске идеје, посебно оне које су се односиле на преустројство свештенства и цркве.

⁴¹¹ Трлајић, Г. (18??). *Скупљени списи Глише Трлајића*. Панчево: Наклада Књижаре браће Јовановића, 19-20.

као средству образовања (код Доситеја просвећивања) и жељом да се по европским моделима заснује и српска књижевност. У том смислу је развијао све основне жанрове ерудитско-популаризаторске и поучне књижевности.⁴¹²

Са Просветитељством долази и до осамостаљења дидактичке поезије: она шири тематски распон и са поучног „богословља у стиховима“ улази у круг просветитељских идеја⁴¹³. При томе је неопходно подвући да је овај процес започет још код Орфелина, нарочито у дидактичким песмама *Зрцала науке*. Нисмо склони мишљењу да долази до битног померања функције ове поезије: она је средство пропагирања просветитељских идеја, што је, међутим, била и у ранијем периоду (Орфелин). Ова функција, истина је, постаје темељна.⁴¹⁴ И сам стих постаје средство саопштавања поруке, приче и става.⁴¹⁵ Стих је, дакле, подједнако средство којим се лакше (пријатније, забавније, са „увеселенијем“) саопштава, не, још увек, појава чија би структура собом носила естетско.⁴¹⁶ „Истина“, пише Деретић, „он [Доситеј] поред принципа корисности или „ползе“ истиче и принцип „увеселенија“ или задовољства, те би се његово схватање функције књижевности свело на стару хорацијевску формулу *utile dulce*. Али за Доситеја *utile* је било увек у првом плану, док је *dulce* имало само подређену, другоразредну улогу“ (Деретић, 1974, 30). Погледајмо Доситејево запажање о стиху из *Похвале басни* (Трећа глава *Собранија*):

Дружеско питањѣ, кадъ э паметно, а навластито кадъ ми смисленно и задовољно, на то одговорити можемо, всегда намъ э прїятно... Оћешли на стихове, (запитамага) да одговоримъ, или на простой беседи? айде, нека буде на стихове, (одговорими) акосе на нашемъ простомъ сербскомъ дїалекту, и са стихови штогодъ прїятно казати може: мени су на свакомъ езику стихови мили⁴¹⁷.

⁴¹² Деретић, Ј. (1983). *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 195-196.

⁴¹³ Иванић, Д. (2011). *Ка генези српске поезије*. Београд: Лицеј, 4.

⁴¹⁴ „У процесима барокизације такође се очитују просвјетитељске тенденције, које ће Доситеј Обрадовић уздићи у средишњи ток српске културе у Аустријској царевини.“ (Иванић, 2011, 19).

⁴¹⁵ Исто, 32.

⁴¹⁶ Њега, каже Тихомир Остојић, „није неки унутрашњи нагон силио да пише стихове, него прилике“.

В. Остојић, Т. (1911). Доситејеви стихови. *Српски књижевни гласник*, XXVI, 6, 467.

⁴¹⁷ Обрадовић, Д. (1793). *Собранїе разныхъ нравоучителныхъ вещей въ ползу и увеселенїе Досивеемъ Обрадовичемъ*. Въ Вїеннѣ: При Г. Стеф. Новаковичѣ, 20.

Мали је корпус Доситејевих стихова и приметан број критика његовог осећања за стих, ритам и мелодију.⁴¹⁸ Насупрот несумњивој дидактици у његовим прозним, мањим и већим врстама, не постоји, уз мање изузетке, ниједна песма коју бисмо прочитали као изразито дидактичку. Он има и поука у стиховима, каква је рана кратка песма из далматинског периода (1764), испевана у асилабичким парноримованим стиховима, о потреби читања *Светог писма*, која се, међутим, крајњим одсуством ритма, тривијалном и сликом и римом, једва обдржава као песма

Писма света тко не чати
Он многа зла пати,
Јер по ноћи увек ходи
И без тимуна броди,
Када се тужан не нада,
Онда смертно пада.
Што су, брате, птици крила,
То је нам писмена сила:
Благо брату ком су мила,
Таком и у рају душа била!⁴¹⁹

[*Стихови на једном псалтиру манастира Драговића*].

Поучни савети ће се задржати у у понекој песми другачије инспирације, као у сентименталистичкој

Етика нам показује што јест чинит ружно,
Да се од тог сви клонимо као да је кужно.

А шта треба испољават, шта правостју дише,
То у сваком сердцу треба само да се пише.
(Доситеј, 1961, III,15)

Песма више подсећа на знатно каснију дечју дидактичку поезију и нема ничега од узвишеног тона и стила ранијег периода.

Силабичност се у каснији стиховима постепено устаљује (10-ерац, 14-ерац, 12-ерац), повезује се с катреном и сталним рефреном (Иванић, 2011, 16).

⁴¹⁸ Т. Остојић, Доситејеви стихови, 475 и др.; Скерлић, Ј. (1953). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Рад: 91; Маринковић, Б. (1961). *Песме Доситеја Обрадовића*. У: Д. Обрадовић, *Сабрана дела III*, Београд: Просвета, 371;

⁴¹⁹ Према Обрадовић, Д. (1961). *Сабрана дела III: 1811-1961*. Београд: Просвета, 7.

Сасвим је другачија преведена строфа из XI писма другог дела *Живота и прикљученија*, коју је Стерија идентификовао као Клаудијанову (Claudianus, 370-404)

Non quisquam fruitur veris odoribus,
Hybleos latebris nec spoliat favos,
Si fronti caveat, si timeat rubos;
Armat spina rosas, mella tegunt apes.

Нико не ужива пролећне мирисе,
Из хиблејских пећина не извлачи сате,
Ако чело чува и боји се купине;
Вооружава трн ружицу, мед бране пчеле.

(Доситеј, 1961, I, 258)

Пропагирање идеје о „златном веку“ науке и новој слободи, које налазимо у *Писму Харалампију*, неће Доситејеву песму учинити дидактичком. Песма је испевана у парноримованим 10-ерцима, понегде 11-ерцима и похвала је Јосифу II и просвећеном веку

*О век златни! О слатка времена,
Кад је општа љубов ужежена!
„Светла круно, Јосифе велики,
Простри милост твоју на род српски!*

„Мисионарску хитност“ дидактичке песме, која се огледа у позваности да се саопшти истина и да јој се подучи, у песми нарушавају сентименталистички емоционални изливи, одушевљење због доласка пролећа, новог времена, укидања манастира, „јестества закона“ и сл., и најзад похвала Јосифу II, сва она, како их је Тихомир Остојић назвао, „ускипела чувства“ (Остојић, 1911, 468). За тон песме *Похвале басни* налази, међутим, да је „сухопарно дидактичан“ (Исто, 472). *Похвала басни* заиста је и једина која има неке од елемената дидактичке песме: најпре инвокацију муза (*С топлим серцем ја призивљем из Фригије мусу*), која ће помоћи да се песма обликује по српском укусу (*да сприопшти своју сладост и серпскоме укусу*) и која ће песнику донети инспирацију и ауторитет откривања истине:

... да дарује љупкост моме тихом гласу
да ја деци кажем с чим се људи красу,

и да њима откријем превисоке тајне,
које сваком, ко хоће, могу бити јавне⁴²⁰.

Затим се упућује на предмет поуке

Како нам се истина у басну облачи,
А пред децом незлобивом слободно се свлачи.

Адресати су деца, јер Доситеј, као Плутарх, сматра да са васпитањем треба почети у најмлађим годинама

Ходи, о ходи, божја кћери, тебе зову деца,
да те љубе и признаду за највећег свеца!
Душе младе, незлобиве, то су твоји двори;
Ту ти царствуј, ту се слави и шта знаш говори.
Ту воздигни твом божеству прекрасне алтаре,
и примај невина срца за најлепше даре.

Класична констелација учитељ – ученик не постоји, као ни „интертекстуална драма“ дидактичке песме. Успостављене су тек посредно

Зато младеж простој басни усердно да внуши;
истина из ње говори, нек приклони уши!

А кад деца с девојчицам дођу цвеће брати...
казаћу им многе ствари и што ће им бит' миле...

Указује се и на узор

Ја к Платону и Тулију не подижем главу,
нег' у басни Езоповој иштем моју славу.

Доситеј говори о споју корисног и забавног и објашњава зашто је басна драгоцену врсту

Ову мудрост млада деца од Езопа уче,
све у игри и смејању јер се с тим не муче...
Ал' ево шта највећу басни даје славу
и њезину са звездама украшује главу:
што је њу истина за себе избрала
и чрез њу многу лаж из света прогнала.

И најзад упућује темељни савет

Ко год, дакле, жели да му буде боље,

⁴²⁰ Д. Обрадовић, *Сабрана дела II*, 23-26.

и да се избави беде и невоље,
нек' не стоји довека у мраку и ноћи,
нек' отвори ума очи, пак ће се помоћи.

Изразитије дидактичке песме налазимо код **Алексија Везилића (1753-1792)**, у првој збирци песама у новој српској књижевности, *Краткоје написаније о спокојној жизни*⁴²¹ (1788). Везилић доноси поучне песме у којима се пороцима супротстављају врлине које човека воде до спокојног живота. Везилићева инспирација је и хришћанска схоластика и антички стоици и моралисти али и нове просветитељске идеје – одбацивање сујеверја, образовање, критичка свест, што је учинило да се његова поезија различито позиционирала, као класицистичка (Павић, 1979, 243) или просветитељска и сентименталистичка (Стефановић, 2011, 213, 216).

Ове поуке у стиховима Везилић пише у класичном обрасцу и већ у практичном приручнику *Краткое сочинение о приватних и публичних делах* (1985) назива одама. Његова ода обично износи неки од порока (*О зависти, О гордосту, О глѣвѣ, О пїанствѣ, О соблазну*), у неколико поетских слика, да би се затим свела на поуку: како се поставити у односу на порок и зашто га треба избегавати. То је уједно и место где се Везилић обраћа адресату – читаоцу:

Зато обузданиѣ желанїѣ естѣ нѣждно
ѣще хоцѣмѣ имѣти сердце всегда споконно.
(*О споконнои жизни*)

Человѣкъ всакїи дѣшѣ имѣетѣ,
Зато любити его подобаетѣ,
ѣ не питати ѿ его законѣ,
Или ѿ родѣ,
Ибо вси есми ѣдама унѣцы.
(*О зависти*)

⁴²¹ Везилић, А. (1788). *Алѣѣѣ Везїїча краткое Написанїе ѿ спокойной жизни. О' дозволенїемѣ Правителствѣющихѣ*. Напечатанно при Іѡсифѣ Бѣгородномѣ ѿ Кѣрцбекѣ Восточномѣ Іллірїческомѣ Дворномѣ Тїпографѣ. В Царствѣющемѣ Градѣ Вїеннѣ 1788.

Обычаа тогѡ зато остависа,
Виномъ нетрѹйсѧ.

.....
Можемъ иногда пити свободнѡ,
Но умѣренно.
Всакїи извѣстнѡ сїе да знаетъ,
Сѣ пїанства аще престати нехощетъ,
Всѧкагѡ добра вѣдетсѧ лигити,
Вѣчнѡ пропасти.
(Сѣ пїанствѣ)

Кон во трѹдѣ ненаходитсѧ,
В' полезномъ дѣлѣ неупражняетсѧ,
Томѹ Венера пред' очима стоитъ,
Немирнымъ творитъ.
(Сѣ владодѣланїи)

На неким местима ово је обраћање изравно:

То читателю добрѡ разсѹди.
Твоимъ именїемъ ѹтѣшенъ вѣди
Имашли добро чѹжее во рѹкахъ:
Бащи из' твоихъ.
(Сѣ татѣ и ложной клятвѣ)

Лицемѣрна клонисѧ їако смїа отровна
Ибо їго словеса смертна їада сѹть полна
Котораа он сладкѡ в' сердце твое влагаетъ...
(Сѣ лицемѣрїи)

Їще та мѹчитъ велико желанїе
Много глаголати, послушай сїе
Кратко ѹченїе ѹчитель древныхъ
Мѹжей Разумныхъ
(Сѣ оѹдержанїи їззыка)

На класични дидактички модел упућује и објашњење, поука и позивање на изворе који следи после стихова. Ту су фрагменти из Сенеке, Цицерона, Сократа,

Ксенофона, Херодота, Хомера, Овидија, Хорација, Квинтилијана, Дионисија Хроника, јеванђелиста Луке и Матеје, Јована Златоустог. Ове врсте „литерарних афилијација“ се код Везилића појављују и на почетку и после самих песама.

И похвалне и дидактичке оде доносе низ савремених просветитељских идеја. Песник, наиме, пропагира просвећење, одбацивање сујеверја, развијање критичке свести и познавања себе као највише мудрости и предуслова среће, речју, доситејевске мотиве:

Добро познати себе ёсть велика,
Паче всѣхъ наукъ нужднша наука.
Щастіе всако ѿ ѿа зависитъ
Въ неи же состоитъ.

Нещастна глупость, велика слѣпота,
Искати знати вса науки свѣта,
За вса питати, ѿ всѣхъ разсудати,
Себе незрѣти.
(Съ познаніи себе самаго)

Везилићева дидактичка ода доноси и нову форму. Она настаје у прилагођеним класичним обрасцима: римованим 14-ерцима (силабичком опонашању хексаметра са одређеним акценатским тенденцијама),⁴²² сафијској

⁴²² Хексаметар је свакако најпознатији стих класичног порекла. Састављен је од шест стопа, најчешће пет дактилских (– uu) и једне спондејске (– –). Дактилске стопе могу да буду замењене спондејима:

– uu / – uu / – uu / – uu / – uu / – –

Стихови се тако појављују у различитој дужини, од 12 до 17 слогова, са цезуром најчешће иза првог слога треће стопе, првог слога четврте стопе или другог слога треће стопе (осим када је ова спондејска). У новоевропским књижевностима га налазимо у Ренесанси, те крајем XVIII века, под утицајем немачке књижевности и велике популарности Клопштоковог епа *Месија*, те затим немачког епа (Гете, Хебел, Хауптман). Неке Везилићеве оде из збирке *Кратко написаније у спокојној жизни* представљају прилагођавање обрасца: оде су испеване у римованим 14-ерцима који су представљали силабичко опонашање хексаметра (Матић). Схема је једноставна:

– u – u – uu // – u – u – uu

Ипак, могуће је уочити и неке акценатске елементе, с обзиром на такву организацију стиха која је претпостављала певање, нарочито у симетричним (7+7) 14-ерцима, које би, онда, реализовале и другачије схеме:

а) – u – uu – u // – u – uu – u

разноврсност почетака стиха, рима, извесне тенденције у акцентовању и предлагање мелодија уз које би се оде певале):

Пети могућеја написанија под числом1, 2, 5, 7, 8, 9, 13, 14, 16 јако Србије преславна или *Integer Vitae scelerisque purus*.

Под числом 3, 4, 6, 10, 11, 12, 15, 19 јако *Abi procul fraude plena, nil fortuna curio te!* Срећо бежи от нестална, за те више немарим.

Под 18. јако излијасја от уст твојих о(т)че пресвјатиј. Под 20. Јако Источник духовниј, и проч (Везилић, 1788, 142).

Мотиви пролазности и смрти која уклања разлике међу људима (*Раба, и Царя равнѡ покошаеѡ / Во гробѡ посилаеѡ... Стара и млада нималѡ*

(С) исправленіи ложнагѡ мечтаніа)

Подједнако су чести и сафијски стихови са дактилским почецима (– уи / – у / – у / – у / – у):

Званіе свое сами презирають...

Зане во всакомѡ часѡ нѣсть можнѡ...

Аще и стража предѡ дворомѡ стоить...

(С) исправленіи ложнагѡ мечтаніа)

Петерац је најчешће дактилско-трохејска диподија, дакле, организован дактилском и трохејском акценатском целином. Најучесталији је пример комбинације двосложне и тросложне речи, где је дактилска акценатска целина остварена у оквиру старе акцентуације али и комбинацијом тросложне и двосложне речи (дактил, трохеј):

Дивнѡ возвиси...

Чтоли дѣлаеѡ...

Себе нѣзрети...

Щастливѡ пребѣдетѡ...

(С) познаніи себе самагѡ)

Щастлившій быти...

Мѣжеска легша...

(С) исправленіи ложнагѡ мечтаніа)

Совѣстнѡ живѣщѡ...

(С) познаніи себе самагѡ)

Везилићеве оде могле су да се певају на мелодију Хорацијеве оде о часном животу (*Integer vitae*).

Ранији пример сафијске строфе налази се у рукописном зборнику школског штива и песама непознатог карловачког песника из 1734. (Павић, 1979, 240; Павић, 1975, 270-278). Строфе су римоване схемом рима (аабб), на основу чега Павић закључује о јужноруском утицају. Акценти су обележени. М. Кравар их оцењује као „метрички знатно правилније од познатих Везилићевих покушаја“ (Кравар, 1984/5, 371) и даје схему која „може послужити као опћи узорак“ (Исто, 371). Схема коју даје заиста се и налази у највећем броју строфа ове оде, изузев у првој, тј. управо оној коју Кравар наводи:

Здравствуй, Дунају, о́тче во́д бога́ти,
Твој бо изја́штни људе́м пото́к зла́ти,
Ко́л ини ре́ки хвали превиша́јет,

Тол на́паја́јет.

Здравствуй, Дунају, о́тче во́д бога́ти,
Твој бо изја́штни људе́м пото́к зла́ти,
Ко́л ини ре́ки хвали превиша́јет,

Тол на́паја́јет.

Handschriften, Cod. Slavici 127, fol. 102/103, Oesterreichische Nationalbibliothek, Wien. В. Павловић, А. (1997). Метрички обрасци и употребе у оди „Школе објективне лирике“. *Књижевна историја*, XXIX, 102, 172, н. 26.

⁴²⁴ Стефановић, М. (2011). Жива традиција српске лирике. У: А. Везилић, *О спокојној жизни*. Београд: Службени гласник, 214.

⁴²⁵ Прва два стиха су симетрични 12-ерци, понегде 9-ерци, 10-ерци и 11-ерци. Трећи стих је петерац али и шестерац и седмерац.

познаетъ / Кнази, и Владики жизни лишаетъ), чест и у побожним и мисаоним песмама грађанске поезије, затим, касније Стеријини, мотиви „сујете свих ствари“ осим божанске истине и спремности на смрт у тростисима песме *Ω смерти*, испевани су у традицији поучних побожних песама првих деценија века.

Всѣ сѣть суета, кромѣ истинномѣ,
Правѣ работати Бгѣ вѣчномѣ,
Творцѣ небесномѣ.
Кой по смерти можетъ насѣ примити,
Животѣ безконечный намѣ даровати
Вѣчно упокоити...
Зато готови быти есмы должні,
Чтобы по смерти были свободни,
Во вѣки спокойни.

Поново као вид „литерарне афилијације“, у објашњењима која је Везилић написао после стихова, налазимо цео низ дидактичких аутора: Августина, Овидија, Цицерона, Сенеку.

Дидактички тонови Орфелиновог и Рајићевог „богословља у стиховима“ појавиће се и у поезији **Атанасија Стојковића (1773-1832)**, овде у катренима унакрсно римованих 8-ераца и 7-ераца. У поучном и сентименталном роману *Кандор или откровеније египетских таин*, као Сократ у *Федону*, или Лукреције у *Природи ствари*, физичар и песник Стојковић предавање о реструктурирању материје после смрти и њеном вечном кружењу (*Но нестаетъ ли оваѣ скотъ изъ естества? Ни подѣ кой начинѣ. Всяка частица у свою стихію – отъ куду э дошла – отпази; ... Но изъ естества нестаетъ ни наименша! Само что соуженіе свое и свой составѣ премѣнява*), пореди са бесмртношћу душе (*А кадѣ то бѣва съ тѣломѣ, кадѣ оно не нестаетъ, душа ли... велимѣ наша да нестанетъ?*)⁴²⁶, преноси и у стихове на црквенословенском:

Прахъ и пепельъ естѣ намѣ тѣло,
Но Богомѣ обновитѣся:
Воспрянетѣ изъ гроба смѣло,

⁴²⁶ Стојковић, А. (1800). *Кандоръ или Откровеніе египетскихъ таинъ отъ Атанасіа Стойковича СС.НН. и Філософіи Доктора, и Іенскаго естество испытателнаго содружества члена дѣйствителнаго*. Въ Будимѣ: Печатано писмены Славено-Сербскія Печатни Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго, 53.

Къ безсмъртію устремится.⁴²⁷

За песмом следи 13 септима унакрсно и парно римованих 7-ераца и 8-ераца римованих *abcbdde*, у којима се објашњава присуство Бога у свој природи и одвраћа од гордости:

Ты отзыве вѣрный пой
побуждая все естество!
Человѣче гордый ты!
О! нищъ падни предъ Божество.
И твой духъ и твое тѣло,
есть дивное его дѣло
вѣчныхъ за насъ тайнъ тма.

Шест наредних октава разломљених польских тринаестераца величају сва дела премудрости божје и у природи и у човековом духу. Испеване су у језику и мотиву, а последња и у стиху, барокне традиције.

И человѣкъ егож' духъ,
разумъ къ тебѣ влечеть,
Егож' тѣло отъ ногу,
дивно есть до главы:
Честъ и вел'колѣнїе,
Созданїя сущїй:
Примѣръ есть всенасущный
вѣчныя ти славы⁴²⁸.

Овај лукрецијевски мотив структуре материје и духа, у стихове уводи дидактички прозни текст који их и тумачи. У разговору мудрог старца и Кандора, учитеља и ученика, разлажу се богословске (и просветитељске) идеје, које се, затим, преносе у стихове. Роман обилује, у савременом читању изразито комичним, драматуршким моментима типичним за сентиментализам, готово типским местима пуним театралне емоционалности (*Кандоръ окаменѣнь очи на старца обратїо есть, кой на колѣни лежетьи, съ рукама къ небу двигнутима говораше... При овьма рѣчма падну оба у прахъ предъ лицемъ непостижимаго и блажайшаго божества*), после којих су стихови сасвим супротног, озбиљног дидактичког тона још уочљивији.

⁴²⁷ Исто, 54-55.

⁴²⁸ Исто, 72-74.

Из исте године је и дидактичка Стојковићева песма *Стихи каковим образом љубов у браку сохранили можно*,⁴²⁹ приручник како се треба понашати у браку. Како читамо у предговору, стихови су посвећени тршћанском трговцу Јовану Паликући, уочи његовог венчања са Јелисаветом Мушкатировић, а касније, на наговор многих, и *за обшчу ползу* и објављени. Кроз парноримоване симетричне 12-це Стојковић најпре износи предмет поучавања

Јт' у пѣвать оно, что э мени мило,
И другомъ отъ версте мое всегда было.
Какобы две душе у едному тѣлу,
Не по речи были, но у самомъ дѣлу:
Како узалъ онай, коегасу сплели,
И коегъ намъ законъ нерѣшити вели...

а затим, недалеко од овидијевског мотива али у границама хришћанског морала (*Всякъ да терпитъ крѣпко, тому у часть дойдесть...*), обилато дели савете о узорном браку, чија је почетна претпоставка љубав (*Натерана любовь верло рѣдко с' плодитъ*). Уз пар стихова посвећених другачијим мотивима склапања брака (*Но или полит'ке иль богатства ради... / Без' слышаня ума: все су ти то вине / Вѣчногъ гроба, у комъ поне едно гине*), дају се детаљни савети о могућим брачним искушењима и начинима да се од њих сачува:

Аколи со врем'номъ (что се сбыти може
Между тимъ сачувай и сохрани Боже)
Аколи со врем'номъ любовь гаснуть стане,
И из' дома сердце шетати на стране:
Помысли, да вѣрность надлежаща браку
Треба да побѣди беззакону всяку
Любовь, коя теби у персима с' ражда.

Поред савета усмерених ка емоционалном, ту су и они „прозаичнији“, егзистенцијални, сасвим модерни:

Строеніе дома нужно обой части,
Кто бо отъ насъ желить у оскудность пасти?

⁴²⁹ Стојковић, А. (1800а). *Стихи каковимъ образомъ любовь у браку сохранили можно Аванасіа Стойковича, свободныхъ наукъ и философіи доктора и іенскаго естествоиспытателнаго содружества члена дѣйствующаго*. Въ Будинѣ: Писмены Кралевскаго всеучилища Пештанскаго.

Ипак, свакодневна искушења увек су прилика да се проговори о општем моралу, овог пута, у функцији адресата, жени:

Учи въ другу крайность са перве не ити,
Во присутствиі духа и мудрости быти.
Цѣлу храбрость твою употреби крѣпко,
И не прави горше, что э без' тогъ горко.
Кадъ ти э Сердце тежко, затворисе сама...
У собицы сама Бога ты призови,
Поравниты он'тье все, что врагъ твой рови...

Поред у предговору поменутих песникових пријатеља, чијој се брачној срећи стихови посвећују, управо у овом уопштавању пригодног, адресати су и српске кћери. Значајном циклусу песама о вредностима брака прикључују се и песници грађанске поезије, а допринос даје и митрополит Стратимировић неколиким студијама у оквиру канонског права о монаштву и о браку (Радојчић, 1936, 55), као и дидактичком песмом *Љубосава и Радован*. Као и Орфелин пре њега, и Дошеновић после, и Стојковић ће, у изношењу брачних савета, највећу пажњу посветити васпитању детета:

Найтрудніе дѣло есть воспитать чада...
Научи ты Сына, да онъ позна Бога,
Законъ, себе самогъ и ближнѣга свога,
И поступке свое по томъ да уредить,
Ни Бога, ни ближнѣгъ, ни себ' неувредить.
Добродѣтель всяку любить, исполнява;
Етоти Идеа, воспитаня права.
Гледай да ти чадо има здраво тѣло,
Ибо одъ тогъ всяко (знашь) зависить дѣло.
Зато сербска Дщери! Майка сама буди,
Недай да ти чадо сиса чужде груди.

Ова дидактична песма нема никакву директну литерарну афилијацију: и мотиви који би могли да буду прочитани као Лукрецијеви или Овидијеви, смештени су сасвим у оквиру хришћанског морала, као што се и песма завршава похвалом Богу. Песма почиње мотом из дела Луја Себастијана Мерсијеа (Louis-Sébastien Mercier, 1740-1814) *Моја ноћна капа* (*Mon bonnet de nuit*, 1784), чије су питорескне слике складног породичног живота биле Стојковићева инспирација:

Нежне везе природе: управо сте ви човековом срцу дале најтананије емоције! Има ли лепше слике од оне која показује складну породицу! Каква свакодневна размена задовољстава и осећања!⁴³⁰

Мотив живота после смрти наћи ће се и у Стојковићевом плачу поводом смрти Јована Рајића *На смрт бесмртнаго Јоана Раича* (1802), коју Павић посматра и као дидактичку.⁴³¹ У другом плачу (*Втори плач*) ове песме испеване на рускословенском у хексаметру,⁴³² Стојковић разлаже идеју о почетку правог живота после смрти, где некадашње барокне слике пакла овде видимо на земљи:

Но онъ живеть и душею во иномъ естествѣ.
Мы здѣ мертвы. Здѣ есть печальная и погребателна
гробовъ юдоль. Мы еще на кораблѣ мѣра

⁴³⁰ Служимо се личним преводом.

⁴³¹ „Песма је у исто време мисаона, дидактичка и обојена дубоком осећајношћу и полетом“. В. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Класицизам*, 261.

⁴³² Хексаметар, стих античког епа, састављен од шест стопа (шестомер), пет дактилских (или спондејских) и једне спондејске, има темељну схему: - uu – uu – uu – uu – uu - - (- - - - - - - - - -), и стих је са најмање 12 а највише 17 слогова. Цезуре су најчешће иза првог слога треће стопе, првог слога четврте стопе или иза другог слога треће стопе, уколико ова није спондејска. Са опонашањем класичног хексаметра почиње се већ у Ренесанси, а врло учестано крајем XVIII века. На популарност хексаметра утицао је Клопштоков *Месија*. Хексаметар је најчешћи у преводима класичних епова, *Илијаде* и *Одисеје* (Петровић, 1969, 314). Иако је био део метричких вежби латинских школа, у српској књижевности га први пут налазимо управо код просветитеља – Везилића, Стојковића и Григорија Трлајића, и то као лирски стих. Стојковићев хексаметар свакако напушта силабизам (број слогова варира од стиха до стиха) и организован је у оквиру рускословенске акцентуације, сменом трохејских и дактилских акценатских целина. Најпостојанија и врло разноврсна је комбинација дактила и трохеја у завршном делу стиха, и то или путем тросложне и двосложне речи (Царская рѣка / Куввала струны / фрушкая гора / Бачкая поля) или комбинацијом две двосложне између који је везник или именица или нека врста енклитике (храбрыхъ и вѣрныхъ / были вси Чада / златымъ да серпомъ / дѣла би была) или сменом двосложне речи са тросложном чији је акценат умерен на други слог (око вся/каго... тѣлу по/добно... иже е/динимъ). Подједнако су честе и комбинације четворосложне речи са акцентом на другом слогу и двосложне (мечтателна сила... востанїя духовъ... сумнителный огонь... сте/нанїе / рода... пе/чалнїя / мисли... писанїяхъ своихъ). Почетак стиха је најчешће организован комбинацијом две дактилске и трећом трохејском стопом

- uu - uu - u - uu - uu - u
Что л' снови/дѣнїя / бурна; / въ нихже меч/тателна / сила...
Нынѣ, во / время изъ / гробницъ / страшныхъ во/станїя / духовъ...
Слышу л' звѣ/цанїе / мѣди? / ил' погреб/бателный / вопль?
Ангеле / дивнаго / мужа, / Генїе / РАИЧА, / здѣ ТЫ?...

У неким стиховима, нарочито онима који почињу опкорачењем, први слог остаје ненаглашен, после чега следи дактилска целина и могуће је да их је Стојковић подвргавао квантитативној версификацији:

и еднымъ изрываетъ силнымъ изъ корене махомъ!...
ихъ слезы обливати возмозжетъ. Буди му мягка...
и священнымъ прахомъ Его кленутся имъ быти...

носимомъ и обуреваемомъ страшными моря
колеблющимъ ся волны. Здѣ сѣнь, война и гладъ,
язвы, подлунныя буры, горы огнемъ рыкая,
и угнѣтеніе въ осадѣ держатъ родъ челоуѣческь.
Жизнь есть брань и вѣчная брань: здѣ страсти и бѣды...
... Смерть насъ уводитъ въ существеность и свѣтлу
водитъ въ обитель, гдѣ съ прекраснаго древа живота
(смертныхъ начало судьбы!) при Творца престолѣ сбирають
Серафими безсмертность и дають приходящимъ.⁴³³

Песму читамо као изразито надахнута, мисаону и не уочавамо „пасторално-дидактички фрагмент“ који помиње Павић (Павић, 1979, 261). Можда би се тек међу завршним стиховима тако могао протумачити савет који Стојковић даје „свим смртним“, мада бисмо и ове стихове пре прочитали као варирање филозофског питања о могућности успостављања смисла уколико идеја о животу после смрти не би постојала:

Слыши всякъ смертнѣй! должны мы, должны быт' ОНѢ и мы вѣчны.
Аще б' угаснулъ вѣчнѣй звѣздъ огнь и веліе солнце
Съ круга вѣчна аще бы спало. Вся неисчетность
Шаръ тяготѣющихъ сокрутилис' въ зїянїе бездны...

Годину дана раније **Вићентије Ракић**⁴³⁴ (1750-1818), игуман манастира Фенека, парох у цркви Св. Спиридона у Трсту и први управник и предавач на Богословији⁴³⁵, испевао је песму *Собесѣдованије грѣшника с диаволом при разлученију души од тела*.⁴³⁶ Настала у дистисима парно римованих 8 - ераца,

⁴³³ Стојковић, А. (1802). *На смерть безсмертнаго Іоанна Раича архимандрита м. Ковля представшагося декемвря 1802 дода совершивъ 75 лѣтъ и мѣсяць времения жизни отъ Аванасія Стойковича*. Въ Будимѣ Въ началѣ 1802. года.

⁴³⁴ Скерлић је о Вићентију Ракићу писао у поглављу „Јозефинизам“ *Историја нове српске књижевности*, уз Доситеја, Јована Мушкатиновића и низ песника који су били Доситејеви следбеници. Ипак, Скерлић је подвлачио да Вићентије Ракић “сасвим одудара од овога доба и ради у супротном правцу” (Скерлић, 1953, 109), пре свега својом побожношћу која је била у супротности са „нехришћанским рационалистичким добом у којем је живео и ван општега духовног покрета који се на крају XVIII века оцртавао у српском друштву (Исто, 110).

⁴³⁵ О делима Вићентија Ракића насталим 1812, у Београду, када је већ био управник и предавач на Богословији и просветитељском његовом раду на Богословији в. Вујовић, Б. (1994). Слово о Викентију Ракићу. *Књижевна реч*, 447, 6-7.

⁴³⁶ Ракић, В. (1801). *Собесѣдованіе Грѣшника съ діаволомъ, при разлученіи души ѿ тѣла. Дѣлао Викентіемъ Ракичемъ Фенечкимъ, у сѣгашу Спиридѣна въ Трѣстѣ*.

представља очигледну поуку о пакленим мукама кроз које ће сваки грешник, ако не слуша Божју реч, проћи:

Г'. Бій й тѣцы й мѣчи мѣ,
Само тамо не водиме.
Д'. То не може тебе проћи,
Морамоте ѱ а́дъ вѣћи.
Г'. Кон ѱ а́дѣ находе се,
Како тамо подносесе.
Д'. Ѱ огнѣ се навѣкъ пѣкъ,
Юшѣ и Ѡ насѣ тѣрпе мѣкъ.
Г'. Ѡ господи застѣпи мѣ,
Ѡ демонѣвъ ѣзбави мѣ.
Д'. Залѣдѣсе трѣдишѣ сада,
Морашѣ ѣтти ты до а́да.

И завршава дидактичком поентом:

Г'. Рѣгосамсе ѣчителемѣ,
Й церковнымѣ правителемѣ.
Кадсе слово божѣ чита,
Дѣволѣ мене слѣшатѣ не да.
ѣхѣ садѣ выга тѣжанѣ слѣшѣ,
ѣлѣ ѣ веѣ терминѣ прошѣ.

Ракић је, на народном језику и у стиховима, писао и религиозне спевове, који су доживели велику популарност. Ове стиховане хришћанске легенде (*О Алексију, божјем човеку, Жртва Аврамова*) имале су и по неколико издања. Писане и превођене с намером да се библијски мотиви приближе народу, испеване у прилично правилним римованим десетрцима (4+6) и у поучном тону. Легенда се обично завршава снажно подцртаном поуком о вери у Бога:

Болѣ Сѣрро Бѣга послѣшати,
Негѣ заповѣдѣ нѣговѣ гѣзити.
Што вы бѣло дасѣмѣ прѣслѣшѣ,
Мѣже бѣти мѣртвога вы нашѣо.
Тевѣ онда гора жалостѣ бѣла,
Правда Бѣжа кадѣ вы насѣ сѣдила.
Не мѣжемо Бѣгѣ захѣалити,

Нитъ доволно нѣмъ исплатити.⁴³⁷

„Духовно усамљен, пише Скерлић, али у простом народу много и радо читан, он наставља прекинуту црквену традицију у српској књижевности“ (Скерлић, 1953, 110). Теме су библијске, тон је поучан, језик и стих су, међутим, другачији.

Невеликог обима је и дидактичка поезија испевана у народном десетерцу великог пријатеља и заштитника Ракићевог, митрополита **Стефана Стратимировића (1757-1836)**,⁴³⁸ „најмилијег ђака“ и „најбољег ученика“ Јована Рајића.⁴³⁹ Добар део његових богословских, историјских, филолошких и књижевних радова остао је у рукопису или је штампан под туђим именом, а за живота су под његовим објављена свега два рада: једна дидактичка песма и један етимолошки покушај (Радојчић, 1936, 54). Био је на челу познатог „Карловачког круга“ (Јован Лазаревић, Лукијан Мушицки, Гаврило Хранислав, Јосиф Путник, Геден Петровић, Павле Беницки⁴⁴⁰), малог приватног научног друштва, каква су крајем XVIII века и почетком XIX, постојала у Европи, претходнице Српског ученог друштва, „чији чланови су на седницама читали своје радове и водили историско-филолошке дискусије“.⁴⁴¹

Штампане анонимно 1800. године у Будиму, две Стратимировићеве оде, под насловом *Любосава и Радованъ*, указују и на његово интересовање за народни језик и поезију. У поднаслову је објашњено да је писана „по начину простонародних сербскиј пјеснеј“, и да је „пјесни наравоучителнаја“. Прву оду чини „совјет матере к дешчери“ о томе како ће „живот проводити“:

⁴³⁷ Ракић, В. (1794). *Жертва Авраамова и совесѣдованіе грѣшника съ Богоматерию Преведѣнное съ грѣческаго на Сербскій ѧзыкъ, Викентіемъ Ракичемъ Пронгъменомъ Фѣнечкимъ, обрѣтајущимся нынѣ при Церквѣ стѧго Стрѣдѣна сѣщенѣ, въ Свободномъ Градѣ ѧ Пристѧници Трѣстѣ. ѧ Которъ, ащд: Кодъ Франа ѧндреола Млетачкога ѧтѣщнѣка Кралевскога.*

⁴³⁸ Павловић, Д. (1935). Вићентије Ракић: живот и рад. *Градина: забава, поука, књижевна критика*, 8, 10-20.

⁴³⁹ Гавриловић, А. (1910). *Историја српске и хрватске књижевности народнога језика*. Београд: „Србија“, 45.

⁴⁴⁰ Радонић, Ј. (1900). Прилошци историји словенског препорођаја. *Летопис Матице српске*, 201, 46-66; 202-203, 158-194; Петровић, Т. (1960). *Карловачки круг митрополита Стратимировића*. Нови Сад: Матица српска, 3.

⁴⁴¹ Скерлић, Ј. (1953). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Рад, 119.

Сербска Майка Кт'ѣркѣ совѣтъѣ⁴⁴²:
 Любосава мое мило дѣте!!
 Крѣви моѣ! тыси ветѣ велика,
 Доиде време да ти майка каже
 И званїе, и званїа време,
 И кое ѣ тогѣ ѡблакшанѣ? –

Затим, истичући врлине (љубов, вјерност, помошт и утеху), детаљно образлаже сва три циља. Исте ове мотиве налазимо и у „брачном приручнику“ Атанасија Стојковића и, као и он, и Стратимировић указује на верност као хришћанску врлину

Бгѣ ѣ самѣ двое саставїо,
 Равнѣ множи и женско и мужко;
 И зато ѣ свима запретио
 Многоженство, и многомужество.

Позив домаћице је из тривијалног и свакодневног (*прести, ткати, плести, шити, ручак готовити*) уздигнут готово до просветителског и руководи се категоријама какве су *мера, време, закон, судба, возраст,*

Није доста да зна прести, ткати,
 Шити, плести, чтогодѣ покрѣпити,
 Илѣ какогодѣ ручакѣ сготовити;
 Но да она и сви съ нѣмѣ ѣ домѣ
 И ѣ здравлю и ѣ цѣломѣ стѣнио
 Непрестанно ѣ напредакѣ идѣ.

Тако је, на пример, категорија реда у кући представљена готово симболички:

Ред ѣ доварѣ свакомѣ дѣла дѣла
 И свакоме напредкѣ ѣ темель.
 У пролетѣ сѣлати за лѣто,
 А ѣ лѣто прибавлѣть за зима,
 О ветхагѣ ново прекронтити,
 О несетногѣ знатно произнести.

⁴⁴² Стратимировић, С. (1800). Любосава и Радованѣ или пѣсни нравѣучителныѣ по начинѣ простонародныхѣ сербскихѣ пѣсней. Въ Бѣдинѣ, Писмены Кралев: Всеѣчилица Пештанскагѣ.

А затим се, као и код низа других песника (Орфелина, Стојковића, Дошеновића), као највиши задатак поставља васпитање детета у хришћанским врлинама, чиме се, у исто време, остварују и просветитељски идеали:

Любитъ Бѣа хранитъ Ёгѡ законъ:
Любитъ ближнѣгъ какѡ самогъ себѣ;
Правдѡ, Мѡдростъ, ѿ Трѡдолубіе,
Светъ Правъ, Вѣрностъ, ѿ Воздержаніе;
Овнмъ дага ѿзъ младости ѹчи,
И кадъ леже, ѿ када ѹстае,
И кадъ важно дѣло започинѣ,
Свагда Божію помощъ да призыва.
Оботѣмѡ ѹпитомитъ сѣрдце.
А ѹмѣтѣсе просвѣтити наукѡмъ.

Савети су и општи (живети од рада, бити задовољан малим, клонити се раскоши, давати другима, умереност), упућени у циљу „поправљања света“ (да се *и с твоим трудом свијет поправља*), и упућени ширем кругу адресата:

Молсе Богѡ, ѿ ради, ѿ чѡвай,
Пакъ ти негѣ дойти зла година...
.....
Нейма доста кои много ѿма,
Негъ тко съ малымъ зна доволанъ быти.
йчи правдѡ, живитъ своимъ трѡдомъ;
Свакъ пропада, тко ѿ тѡдѣгъ живи,
Или самъ таки, ѿли ѹ потомствѡ.

Песма обилује дидактичким инвокацијама/дискурсима (*Душо моја тихо ме послушај!... / Мајка, очи пуне от радости / Са сузам, от детета клони,... / Пак науку тако продужава... /... У којему прими мајкин савет... Питај мајку от сад у свачему, / Да те самим делом обучава...)*), и поучава шта се очекује од девојке и како да се ова улога испуни

Свака Мѡма трѡе быти мѡра
Мѡжѡ любѡ, домѡ домѡтыца,
Своимъ чадѡмъ трѡдолубна Мајка.

У оквиру оваквог дискурса, који ствара илузију одређене дидактичке ситуације (учионице, пријатељског или родитељског разговора), јавља се и занимљив пример дидактичке самосвести песме: у констелацији подучавања на релацији учитељ/ученик (мајка/ћерка), на самом крају прве оде појављују се стихови експлицитне самосвести о сопственој припадности поетском:

Певай ѿ садъ ђвѣ песмѣ честѣ,
И прѣимѣ на паметъ ѣ сердце.

у којима, дакле, стихови мајчинских поука ћерки указују на то да су и сами – песма!

Друга песма, „совјет стараго Божидара ко сину својему Радовану, о начину љубавнаго со супругоју живота“, подучава како превладати брачна искушења која се овог пута појављују у животу супружника:

Ѡлъ ти вѣрна? ѣлъ те не милѣ?
Ѡлъ ти нѣ добра доматѣца?
Да ѣли незна чада воспитати?

И овде следе детаљни савети, који, као и у првој оди, упућују на хришћанске врлине али и на просветитељске идеале:

Тотѣ ѣдно молимъ ѿ све дѣше,
Ѡкотѣ мой благословъ мѣѣ,
Ты неслѣшай ђне дивѣ люде,
Кон жене держѣ каѣ рѣѣ,
И сѣровствомъ дѣтле дѣтераю;
Да ѣстане глѣѣ каѣ древо,
Гдѣѣ метне тамѣ ѣ да стѣн,
Чтѣ ѣѣ рекне то самѣ да знаде,
Ничтѣ сама⁴⁴³ ѣзмыслити незна,
Каѣ да ѣ ѣ главѣ бѣѣѣ.

„Сведочење старих“, којима се у дидактичкој песми прибавља и снажи ауторитет саветодавца, с обзиром на породични оквир или патријархални модел, остварено је овде позивањем не на филозофе или песнике него на претке (*Ја сам моје слушо родитеље... / ... Ти од Бабе научи за сина...*).

⁴⁴³ У *Антологији старијег српског песништва: XVIII века* Николе Грдинића, у овом се стиху поткрала штампарска грешка: само уместо сама. Н. Грдинић, 2005, 154.

Сасвим је дидактична песма Григорија Трлајића (1766-1811) *Славопјеније в жртву обшчаго благодаренија пречестњејшему Господину архимандриту Раичу, При случај трудов јего в дјеписании славјанских народов не свијет исшедших принесеноје родосиновнеју благодарностију*,⁴⁴⁴ написана 1794,⁴⁴⁵ која поред своје похвалне ноте (песма у славу дела Јована Рајића), неочекивано остварује класични модел дидактичке песме: она заправо подучава категоријама књижевне критике, етике и естетике.

У том су смислу бројни дидактички дискурси који одређују овај задатак:

Подобаетъ да всѧ здѣ точнѡ ѿбо срѧвнымъ,
И ѿзъ нихъ ѿзречѣмъ величинѸ дѣла...

.....
Ище сице ѿбо всѧ разсуждати надлежитъ,
За ѣже намъ ѡбрести, гдѣ полѣзно что лежитъ...

.....
Разсмотримъ же всю цѣнѸ первыѧ новизны...

.....
Да ѿзмѣримъ важность всю РАЙЧѢВЯ перѧ...

.....
Какѡ ли же все дѣло ѡценити намъ велитъ.

Уводни стихови песме упућују на предмет поучавања: шта значи славно дело и којим се критеријумима процењује

Чимъ бываетъ на землѧ всѧко дѣло славно?

Чимъ называется вынѸ оно всѣми главно?

Что в' немъ ѿвеселѧетъ юноши ѿ старцы?

Чимже ѡбаваются сердца в' немъ ѿ зрацы.

⁴⁴⁴ Трлајић, Г. (1794). СЛАВОПѢНІЕ въ жѣртвѸ Ѡбщѧго благодаренїѧ пречестнѣйшемѸ ГОСПОДИНѸ АРХІМАНДРИТѸ РАЙЧѸ, при случаѧ трудовъ Ѡго въ Дѣписанїи Славянскихъ НародѸвъ на свѣтъ ѿшедшихъ принесѣнное родосиновнею благодарностию Григ. Тѣрлайча Мѣсѧца Листопада 22. днѣ 1794. Въ Вїеннѣ, ТѸпомъ Г. Стефѧна Новѧковича.

⁴⁴⁵ Стихови према Н. Грдинић, *Антологија старијег српског песништва: XVIII век*, 135-140.

Дело, у исто време, подучава и весели али као и Доситеј, и Трлајић величину дела сагледава у мери ползе коју оно чини

Їзъ непцѣю, ꙗко тѣмъ, что веселитъ ѿ ѹчитъ,
Ползетъ же, ѿ славитъ, ѿ всѣхъ кѣпно величитъ;
Тѣмъ, глаголю, всако дѣло естъ похвално.

На схватање користи, међутим, утичу и време и друге околности, па је о *зрелој* ползи потребно критички расуђивати:

Но понѣже полѣзностъ бываѣтъ различна,
Ї висока важностъ находитса слична,
По различнымъ временемъ ѿ средствомъ неравнымъ,
Подобаетъ да вса здѣ точнѣ ѹбо сравнымъ,
Ї ѿзъ нихъ ѿречемъ величинѣ дѣла,
Разсудимъ же, естъ ли вса полза егѡ зрѣла.

Ауторитету онога који о нечему предаје придружују се овде речи мудраца, као класично „сведочење старих“, а затим се, кроз подробну и поетским сликама дату анализу које је дело само за похвалу (достахвално), а које уистину велико (чрезвичајно), у ствари подучава категоријама критике, етике и естетике:

Слышите ѹбо что Мудрына здѣ говоритъ,
Какъ ли же все дѣло ѡцѣнити намъ велитъ:
.....
Произвести что на свѣтѣ, что ни трудѣ многагѡ,
Ни долгагѡ време, ни тцѣнѣа строгагѡ.
Ни великихъ средствѣ, ни помѡци трѣветъ;
Но въ подвизѣ своемъ си предтѣчамъ кто слѣдетъ:
То такоѣ дѣло естъ ѹбо достохвално;
Но не называѣтса за то чрезвѣчайно.

Тридесетак наредних стихова представљају критички приказ елемената које велико дело, овде Рајићево, мора да садржи. Такав пример је Рајићева *Историја*, која отрже од „срамнаго мрака“ живот предака и потомцима открива „камен происхожденија“, неопходан у њиховом самоспознању

Показати народъ прадѣдвѣвъ начало;
Казати же сыновѣмъ тѣмныѣ Ѡчизни,
Каквыѣ были сѣтъ прѣотцевѣ ѡхъ жизни...

.....
Ѡмже дати средство, ѡ самыѣхъ себѣ познати,
И кто бѣ отѣць первый, ктоже перва мати...

.....
Какъ послѣ вѣки ѡхъ прѣмножи время
Куда же разсѣжж Главанско ѡхъ сѣмѣ...

и која показује ѡихову повест и опстанак али и ѡихов живот, вредности,
„добродјетели“, ѡихов ум, развој наука, успон и пад, све до данашњег дана:

Ѡднимъ слѣвомъ, ѡписати великагѣ народѣ,
Ѡ первагѣ начала до нынѣшна гѣда.

Овај подухват, подучава се даље, захтева да писац буде и историчар и
филозоф и песник, а само дело, баш какво је Рајићево, обимно:

Цѣлоѣ состоѣнїѣ, всѣже ѣгѣ звѣтїѣ,
Ѡкѣ дѣписецѣ, Любомѣдрецѣ, витїѣ,
И за ѣже сочинїти книгѣ дѣписнѣю,
Тѣль пространноѣтнѣю, тѣль же многолїстнѣю;

Писац треба да зађе на поље „глубокаго мрака“ и проговори о непознатом
или мало познатом, тамо где „никто не иштет, ни искати гдје знајет“:

Не нантї ничегѣ, ѡлї сѣлѣ мѣло,
Гдѣ ѣще что ѡ вѣше, все во мѣцѣ пропѣло...

А затим је ту и основни задатак писца:

То ѣсть, реци ѡстинѣ, ѡзѣ ничегѣ творїти,
Дѣла же тѣль великагѣ винѣвникомъ бѣти...

Ова теоријска разина допуњује се сада конкретним критичким освртом на
Рајићево дело. Уз хришћански Рајићев профил појављују се и просветитељски
идеали: просвећење и промена ума света и враћање у прво блаженство,
всеобщтеје благо рода и свеукупна срећа:

Вмѣняюще ѹма свѣтъ въ пѣрвое блаженство,
Производѣщій на земли людей совершенство...
Денница благовѣстнаѧ ѹмѡвъ просвѣщенїѧ,
Познанїѧ Прѡтцевъ, сердець восхищенїѧ.

Завршни стихови песме су похвала Рајићу, „раздратеља завјеси мрака нам тол вреднаго“. Снага ауторитета дидактичког песника сада јењава: песник похвалних стихова слаб је да искаже сву величину хваљенога:

... Пѣнїе моѣ слабое, чѹвственностїю киплїво;
Не даждь ѹвредїтисѧ слабостїю моѣю,
Распаленною рѣвностїю ѧ величиню твоѣю...
.....
Пѣснь моѧ слабаѧ знакъ ѣсть весма малый...
Слава себѣ чѹствѹѧ, пѣти ѹбо престѧю,
Свирѣль же хрѧплївѹю мою низлагѧю;
Идѹ въ моѣй тѣмности Тебѣ ѹдивлѧтисѧ,
Трудѡвъ Твоїхъ сладостїю несѹтъ наслаждѧтисѧ.

Песма је испевана у Рајићевом стиху, додуше доста неправилном парно римованом пољском 13- ерцу.

Српске песме **Михаила Витковића**⁴⁴⁶ (1778-1829), песника ни мало једноставне литерарне физиономије,⁴⁴⁷ писане на размеђи два века, биле су објављене анонимно, као *сербске песме* пре него што су се нашле у рукописним песмарицама XIX века.⁴⁴⁸ Витковићеве песме на српском језику, како је већ примећено, имају мало заједничког са поезијом која се писала у овом периоду, патриотском, дидактичком, свечаном и епиграмском и, независно од мотива, ове

⁴⁴⁶ О опусу Витковићевих српских песама в. Лесковац, М. (1935). Михаило Витковић. Његов живот и рад у српској и мађарској књижевности. Поезија Михаила Витковића. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, VIII, 227-234; О најраније датираним Витковићевим песмама на српском (1798, 1803, 1804), двома на народном и једној на рускословенском, в. Матић, С. (1927). Три песме Михаила Витковића. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, VII, 225-228.

⁴⁴⁷ Лесковац, М. (1936). Михаило Витковић. Његов живот и рад у српској и мађарској књижевности. Личност и карактер Михаила Витковића, његова смрт. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 26, IX, 4, 393.

⁴⁴⁸ Матицки, М. (1986). Лукијан Мушицки и Михаило Витковић о српском песништву. У: М. Матицки, *Језик српског песништва*. Нови Сад: Прометеј, 55.

су песме пре припадале „побочној“ али живој и популарној поезији.⁴⁴⁹ У исто време, међутим, како пише Лесковац, из „целе наше књижевности он је, изгледа, најбоље запамтио Доситејев наук, па је књижевност, углавном – а нарочито драму, роман, причу – схватао као оруђе васпитања и средство моралног утицања, као нешто врло интимно и скоро фамилијарно: онако како је то схватао осамнаести век, који је књижевност и искористио у своје сврхе боље и мудрије него икоји раније“.⁴⁵⁰ У поезији нема дидактичких песама, мада се, нарочито у оквиру посланица, могу издвојити неки од дидактичких елемената, какав је, на пример, дидактички дискурс у песми *Иштвану Хорвату*

..... Спреман сам милосну
Радозналост ти задовољит.
Ево ћу ти тачно све описат.
(*Иштвану Хорвату*⁴⁵¹)

па и занимљив предмет „поучавања“: време рођења и психолошки профил песников

У Јегри видех по први пута
Лепо нам сунце. Сред жеге, о Малој
Госпи, ил у месецу Госпе,
Четрнаестог дана, около

Подне, када већ после Христа нашег
Тисућу писаца писаше седам
Стотина и још седамдесет
Осму.....

Посланица *Пријатељу Иштвану Хорвату* истиче врлину спознавања трошности и пролазности овоземаљског, мотив вариран у неколико песама и прозних Витковићевих написа (*Песма о берби*,⁴⁵² *Моја жеља*⁴⁵³)

⁴⁴⁹ Лесковац, М. (1935). Михаило Витковић. Његов живот и рад у српској и мађарској књижевности. Поезија Михаила Витковића. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, VIII, 228-229.

⁴⁵⁰ Лесковац, М. (1936). Михаило Витковић. Његов живот и рад у српској и мађарској књижевности. Личност и карактер Михаила Витковића, његова смрт. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 26, IX, 4, 392-393. Басне су му поређене са Лесинговим, епиграми са Марцијаловим. В. Скерлић, Ј. (1953). Историја нове српске књижевности, 143.

⁴⁵¹ Витковић, М. (1979). Три песме. / превео Данило Киш. *Летопис Матице српске*, књ. 424, 5, 1278-1279.

⁴⁵² Витковић, М. (18??). *Скупљени списи Михаила Витковића*. Панчево: Наклада Књижаре браће Јовановића, 30-31.

И размотрим ли добро, сматрам да срећник је онај
Ко спознао је трошну пролазност свога бића
Па не тера раскош. Рад блага голема погипли
Неће изложит своју главу. Далеко од буке градске
У забитом селу живи. Има кућу и воћњак
Има и мајур свој. Хлеб му свагдашњи рало даје
Сеница – вино. Довољно му, макар било мало,
То што време пружа. Добротом се наслађује. Реч
Простачку не говори. Живот мудраца код куће
У тишини читајућ, душу улешава.

(Пријатељу Иштвану Хорвату⁴⁵⁴)

Дидактично је и предочавање порока у неким од Витковићевих натписа, какви су *Безбожном* и *Користољубље*, састављени у катренима унакрсно римованих 8 - ераца и 7 – ераца.

Блиска дидактичкој побожној поезији Вићентија Ракића и подједнако популарна, била је и поезија **Милована Видаковића (1780-1841)**,⁴⁵⁵ писана „љубезној простоти нашој“.⁴⁵⁶ Међу стиховима на народном језику, у којима су, ако и код Ракића, стиховане библијске легенде (повести које *лѣпъ и подражаніа достоиный за кротке и благочестиве люде, примѣръ побожности у себи содржава изъ Бібліе списана и на прсте стіхове сложена*, како стоји у наслову *Младог Товије*), наћи ће се, додуше у оквиру „уметнуте“⁴⁵⁷ поезије Видаковићевих

⁴⁵³ Исто, Прозаични састави. Моја жеља, 39-57.

⁴⁵⁴ Витковић, М. (1979). Три песме. / превео Данило Киш. *Летопис Матице српске*, књ. 424, 5, 1279-1281.

⁴⁵⁵ Видаковић, М. (1805). *Исторія ѿ прекрасномъ Іосифѣ*. На стіхове составлена Милованомъ Видаковичемъ. Нови Сад, Въ Бѣдинѣ градѣ: На тѣпъ же издата Г. Даміаномъ Кахлицій..., Печатана писмены Славено-сербскіа Печатни; Видаковић, М. (1925). *Младый Товія*. Повѣсть една древна кола лѣпъ и подражаніа достоиный за кротке и благочестиве люде, примѣръ побожности у себи содржава изъ Бібліе списана и на прсте стіхове сложена Милованомъ Видаковичемъ профессоромъ. На тѣпъ же издана усерднымъ иждивеніемъ Г(оспо)д(ина) Павла Анковича. Въ Бѣдинѣ: печатано писмены Кралевскаго Оуніверситета Пештанскаго; Видаковић, М. (1934). *Пѣтешествіе х Іерусалимъ*. Дѣлице за благочестиве и побожне Хрїстіане изъ Светога писма изведено и на прсте стіхове Сербске сложено Милованомъ Видаковичемъ Профессоромъ. Въ Бѣдинѣ: Писмены Крал. Всеучилища; Видаковић, М. (1939). *Пѣснь ироическа о святомъ в.м. Георгію*. На стіхови сочинена Милованомъ Видаковичемъ. На тѣпъ же издана трошкомъ Павла Анковича. У Новомъ Саду: Писмены Павла Анковића, ц.к. привил. Тѣпографа.

⁴⁵⁶ Ј. Скерлић, ц.д. 138.

⁴⁵⁷ Видаковић је написао тридесетак песама, од којих се половина, управо најпопуларнијих и најчешће преписиваних по песмарицама, налази у романима. В. Грдинић, Н. (2005). *Антологија старијег српског песништва: XVIII век*. Нови Сад: Светови, 220.

романа и црквенословенски, у којима су се, у изразитом дидактичном тону, величале хришћанске врлине. Једна од таквих песама је и антологијска *Надгробни стихови*, којој је наслов дао Црњански и, донекле је изменивши, објавио 1923. године⁴⁵⁸

О смертнѣй пекѣйся
 Души покой снискати,
Отъ порока клонися,
 Добродѣтель люби:
Добродѣтель насъ пратить
 Преко гроба мрачна,
И во мѣсто уводитъ,
 Гдѣ суть благозрачна.
Коль сладостна пища
 Ея тиха надежда,
Благорастворяюща
 Горкостъ смерти всегда.
Тѣло мое съ червми
 Истлѣти будетъ,
Душа же съ Ангели
 Во вѣки поживетъ⁴⁵⁹.

Стиховане библијске легенде подсећају на Ракићеве. Писани су у римованом 10 – ерцу (*Прекрасном Јосифу*), унакрсно римованим 8 – ерцима и 7 – ерцима (*Путешествије у Јерусалим*) и уз обавезна „благодаренија Богу“, доносе и савете о неговању хришћанских врлина:

Страдујте се са мном сви страдалци,
Кој' за правду јесте мученици,
Бодрствујте и мол'те се Богу,
Свагда стојте у добром подвигу,
Кој' праведне нигда не оставља,
Него од зла свагда их избавља.

⁴⁵⁸ Песма је објављена без неколико стихова, што је довело до промене лирског субјекта: изостављени су стихови „Аз старац смирени“, стихови који су били, у роману, уклесани на белој мраморној плочи старца Теофана. Црњански је поступак објаснио записом на крају песме: „Из књиге Милована Видаковића, печатане 1810. год., преписао радосно год. 1922. М. Црњански.“ В. Лесковац, М. (1972). *Антологија старије српске поезије*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, 368; Видаковић, М. (1923). *Надгробни стихови*. *Мусао*, XI, 1, 23-24.

⁴⁵⁹ 15-18.

Баш као што је Трлајићева песма *Славопјеније... архимандриту Раичу* поучавала о питањима књижевне критике, етике и естетике, и Видаковићево *Вступленије* стиховане библијске легенде *Путешествије у Јерусалим*, представља дидактичку песму испевану на мотиве улоге и функције поезије, и класичног „образовања књигом“, Видаковићева старе теме, образложене детаљно још у првој деценији века:⁴⁶⁰

И у н'рави исправља се
Дете читајући,
Моралом пак запаја се,
И не осећајући.
И радије дете чита
Књигу на стихови,
Кад је само написана
Просто на такови,
Зашт' му сложене речце оне
Стихотворенија
У ушима лепо звоне
На ударенија.

Адресати су читатељи, којима се скреће пажња на вредност читања у васпитању детета али посебно млади људи, којима је читање вишеструко потребно:

Особито ти, младежи
Сад у твој пролећу,
Која нам си красној ружи
Слична у светању,
Читај књиге, не проводи
Сује време у игри,
Читање пак руководи
И пут многим нам откри⁴⁶¹.

⁴⁶⁰ „О кољ красно, кољ пелезно естѣ средство чтеніе книга, кое насѣ не само учи, и у ветѣе совершенство доводи, но неискусну младежѣ у дне праздничне кадѣ се дѣломѣ не занимаю, отѣ свакога безчинія задержи, и храни!“ Видаковић, М. (1810). *Усамлений юноша: повѣсть нравоучителна отѣ Милована Видаковича наукѣ любителя на простому дїалекту Сербскомѣ сочинѣна*. Въ Будинѣ Градѣ, Писмены Кралевскаго Всеучилища Венгерскаго, VI.

⁴⁶¹ Према Видаковић, М. (2011). *Путешествије у Јерусалим*. У: Р. Ераковић, *Милован Видаковић*. Антологијска едиција Десет векова српске књижевности. Књ. 20. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 219.

Дидактичка поезија песника „Тршћанске школе“⁴⁶²

(Павле Соларић, Јован Дошеновић, Сава Мркаљ, Никола Бооројевић)

Под непосредним утицајем и покровитељством Доситеја Обрадовића, на размеђи XVIII и XIX века у Трсту, са снажно развијеном српском општином и у непосредној близини ћириличке штампарије у Венецији, формира се круг песника сличне стилске оријентације. О њима се говори и као о представницима „тршћанске песничке школе“ или песничком кругу, сличном онима који су постојали у Карловцима и Будиму. Овом кругу песника припадају Павле Соларић, Јован Дошеновић, Јоаким Вујић, Вићентије Ракић, Викентије Љуштина, Арон Јеленић и Јефтимије Поповић, који су у овом периоду живели у Трсту. За ово подручје били су везани и Јован Пачић, Сава Мркаљ и Никола Боројевић. Овом песничком кругу, предромантичарским стилским цртама, близак је и Милован Видаковић.⁴⁶³ Програм песника представљају критички радови Јована Дошеновића и Саве Мркаља, антикласицистички усмерени: критикује се српска поезија која врви од античке митологије, а залаже се за силабизам и риму, увођење неklasичних форми, нарочито оних романског порекла (сонет, сестина, терцина, октава, триолет, риторнел, газела.⁴⁶⁴

Стихови **Павла Соларића (1779—1821)**, „љубимца и ученика Доситејевог“,⁴⁶⁵ постхумно објављени у *Летопису Матице српске* (1826-1834),⁴⁶⁶ крећу се у оквиру неколико тематских целина. Соларић је песник љубавне, пасторалне, похвалне, мисаоне и поучне поезије. Ипак, ретко је могуће, иако

⁴⁶² Павић, М. (1991). *Историја српске књижевности. Књ. 4. Предромантизам*. Београд: Досије, Научна књига, 30.

⁴⁶³ Једини истакнутији песник српског романтизма који није везан за Трст је Милован Видаковић. Павић, ц.д., 30.

⁴⁶⁴ Исто, 36.

⁴⁶⁵ Суботић, Ј. (1853). *Цвѣтникъ србске словесности : читанка за више гимназіе у Аустрији. Св. 1. У Бечу : Трошкомъ ц.к. администрације школскихъ књига кодъ св. Анне,*

⁴⁶⁶ Списак песама и превода Павла Соларића дат је у Стефановић, М. (1996). *Поезија Павла Соларића*. У: Д. Иванић, М. Клеут, *Књижевно наслеђе Српске Крајине*. Нови Сад: Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 92-94. В. и Библиографија. У: Соларић, П. (1999). *Гозба*. Београд: Српско културно друштво „Зора“, 175-181.

потребно тек у хеуристичке сврхе, прецизније их одвојити. Изузев неколико сатиричних песама које би се условно могле прочитати и као дидактичке, у којима су адресати Србљи, заљубљени, граждани, Србкиње (*Вкус и мудрост, Љубов и среброљупци, О, граждани, Мал' и вел', Женидба по моди, Худа Србкиња*), у стиховима у којима се са читаоцима разговара о обичајима, пороцима и моралу времена, те кроз сатиру указује и на одбачени а пожељни морал, склони смо закључку да Соларић као песник „није био нити је желио бити дидакт, дубоко прожет спознањем да поезија не испуњава никакве утилитарне задатке, да је „чудо сви' чудеса“ и да пјесник пјева у божанској слободи, стижући увијек до златоносног језичког језгра (гдје се здружују најудаљенији свјетови) пречицом, у надахнућу, откровењу, а не околишним, рационалним путевима.⁴⁶⁷ Дидактичност је, ипак, у Соларићевој поезији могуће учити како, у поменутих песмама, уз сатирично, можда и више у оквиру пасторалне тематике: у Соларићевим стиховима *ПЋсна страстна на градску молву и селско спокојство* има одјека Вергилијевих пасторалних стихова⁴⁶⁸ и у мотиву, и у песничкој слици, и у расположењу, и у идеји која се прослеђује. Живот на селу, наиме, симболизује и овде вредности које полако нестају. У инвокацији пољске Музе износе се и циљеви поетике (*„лагкост пЋти изненада“ „груди жара“, „ясност“ гласа, „чувства пуна угодја, а без лести глава“*), али и просветитељске и сентименталистичке идеје о повратку природи (*Колико се више човек од туда удали, / И природу међу хитре града стЋне свали: / Толико се у нЋм више нове страсти буде, / да одселе незлобиви пострада за блуде*), одбацивању материјалне користи (*Блеск и раскош кад већ едном ту сердце замеме, / Обаяна чувства удъю у волшебне храмe*) и изокретању моралних вредности (*ДобродЋтель, кукољ одсад, плЋвесе од зерња; / Углада е граду мила, / срами се он терња*). Тако се топика сеоског живота поставља као подлога мисаоним уопштавањима и симболизацији (Иванић, 2011, 52).

Дидактичко се подједнако показује у приметној дискурзивности ове поезије, настојању да се слике и језик „рашчлане“, што је означено и графички: уношење

⁴⁶⁷ Крстановић, З. (1999). Небесно слово Павла Соларића. У: П. Соларић, *Гозба*. Београд: Српско културно друштво „Зора“, 9.

⁴⁶⁸ Утицај Вергилијевих еклога помиње и Андра Гавриловић. В. Гавриловић, А. (1910). *Историја српске и хрватске књижевности народнога језика*. I. Београд: „Србија“, 102.

додатних информација у заградама, у том је смислу, понекад уступак силабичности или, како би сам Соларић рекао, урађено *по потреби версте либо стиџа*⁴⁶⁹ „стилској моди“ или посебности, али могуће и дидактички манир:

Тужној мени (Милица се с' собом разговара)...	<i>Приб и Милица</i>
Басне поју дрвље светло (да ли је уклето?)...	<i>Златног в'јека дани</i>
Слушао сам ономадне (Да Бог не услиши, Да услишав' клеветницу језика не лиши!)...	<i>Худа Сербкиња</i>
Бози наши (ми смо всегда говјеини били)...	<i>Пјесна о древности Славјана II</i>

Независно од мотива, Соларићева поезија обилује стиховима у којима се песничко ја идентификује са јунаком песме, образујући при томе врсту поетске симултаности (*Оди, сједи, Радоване, да ти Милош каже*): оно што Милош говори врста је поучавања које, међутим, даље, може да „отвори“ мисаону или љубавну тематику. Наиме, као што је примећено „овакав третман љубавних мотива може довести до проширивања и раслојавања иницијалне теме, која тада обухвата исказивање глобалног схватања живота“ (Јовићевић, 1997, 97). Тако, на пример, песма о злохудој љубавној срећи (*Тужи срце јадно моје, за те је тек туга: / Све се грли с милим својим, а ти не имаш друга*), снагом мисаоног уопштавања о недостатку љубави као губљењу животног смисла (*Зора своје руменилом прсте не умива, / И Данице б'јело лице све тамније бива*) и дубином чемерног осећања⁴⁷⁰, прераста у овидијевску елегију. Ову врсту симултаности налазимо и у песми *Младен и Милоје*, чији стихови призивају Овидијева поучавања љубавника:

Теб' Милоје, све салеће младеж рад' пјесана,
Младеж љуби: умиљат је глас твога гортана.
Запјевај нам слатку пјесан, радост оног брака,

⁴⁶⁹ Соларић, П. (1826). Истоветностъ Скѣѣа и Сармата доказана изъ Печалїи и изъ посланїя Понтиски П. Овїдїа Насона, *Летопис Матице српске*, II, 2, 129.

⁴⁷⁰ Песма је дотакла чак и Николу Андрића, писца најнегативнијих критика Соларићеве поезије (Његово [Соларићево] непјесничко изражавање управо је по гдјекад одвратно, па не познајемо ниједног нашег пјесника (од временâ дубровачких маскерата, па све до модерних „Симфонија“), који би оволиком баналношћу говорио на сва уста ствари, која – њежно одгојени књижевник – једва сâм себи смије да призна.): „Једино „Љубов“ доимље се читаоца онако... како би требао да се доимље сваки лирски изражај: субјективношћу и особношћу пјесниковом. Овдје као да је Соларић вадио осјећаје у истину из властитог срца. Познајући јадну историју самотничког живота Соларићева, а још јаднију смрт, ову пјесму заиста можемо да прочитамо са слашћу и с великим саучешћем за пјесника.“ В. Андрић, Н. (1902). *Живот и књижевни рад Павла Соларића*. Загреб: Тисак Дионичке тискарне, 191.

Кога простор још раставља једне ноћи мрака;
 Све те мисли, све надежде предвкушене сласти,
 Што ће двоје уживати сутра с пуном власти.
 Или нам пој задовољство по дугом растанку,
 Како негда с љубом бјеше Сибињанин Јанку...
 Скажи што су спрва биле сербски гора виле:
 Пој што волиш, само нам пој, та оћеш ли, Миле?...

.....

Обећо сам, заљубљени, пјесну сам вам дужан
 Човек ничиј свога слова ваља да је сужан.

Соларићеви стихови су најчешће парно римовани 14-ерци (8+6), у којима се комбинују дактилске и трохејске акценатске целине,⁴⁷¹ језик је народни, са понекад тешко читљивом црквенословенском и руском лексиком.

Другачија схватања и о језику и о размеру српског стиха у односу на традицију али и на нова настојања око увођења римског размера у српску поезију (Мушички, 1809), исказаће **Јован Дошеновић (1781-1813)**, у познатом предговору збирке *Лирическа пјенија*⁴⁷². Дошеновић, још један од Доситејевих ученика из периода меценатства тршћанског трговца Драге Теодоровића, Соларићев земљак, вршњак и несумњиво пријатељ,⁴⁷³ ствара поезију богату облицима и првим песмама, записом на *Цвјетнику* Јована Рајића и рускословенском песмом *Участије радостеј*, доноси стих који је већ имао извесне метричке константе и свакако био ближи српском језичком осећању.⁴⁷⁴ Предговор (*Предисловије о пјеснотворству*)

⁴⁷¹ Исто, 87-88.

⁴⁷² Дошеновић се опредељује за другачији пут, иако је, поводом увођења квантитативне версификације у руску поезију, сматрао да би ми и у томе имали „много лакши поступак“ . В. Дошеновић, Ј. (1809). *Лирическа пѣнїя и Еше друга за увеселенїе сад најпре спевао на Сербски Иоан Атанасїев Дошенович*. ВЪ Будимѣ : писмены Кралѣв. Унгарск. Унїверситета, 151.

⁴⁷³ Гавриловић, А. (1907). О песнику Јовану Дошеновићу. *Глас СКА, LXXII, Други разред 44*, 173.

⁴⁷⁴ Дошеновићеви рани стихови (запис на *Цвјетнику* Јована Рајића и поздравна песма *Участије радостеј*) описани су као стихови у којима се већ испољавају метричке константе, и у доминацији, и у тенденцији ка успостављању акцената на одређеним слоговима (1, 3, 5, 7) у 8-ерцима, дактилско-трохејском ритму 7-ераца и комбинацији јампских удара (почетака стиха) са дактилима и трохејима у 8-ерцима у првој песми (... безсмртноје имја твоје, / О Раичу! Свјата главо! / И птичица славуј поје), те доминацији трохејског распореда акцената у првом и дактилског распореда у другом делу стиха (Иванић, 2005, 265). Примећено је да се по метричким константама каснији Дошеновићев стих не разликује од стихова Бранка Радичевића, да су у *Анакреонтикама* 8-ерци готово потпуно стабилне цезуре иза 4. слога (*Венцем перја // белог венчан; Погледа ме // умилъато; На ти перо // белоснежно*), да се ретко смењују седмерцима а уочавају се и одређене

метричке константе. У 13. анакреонтици седмерци се по правилу појављују у четвртом стиху, што се сматра имитирањем Виторелијевог седмерца (Ђурић, 2010, 284). Поред описаних у анакреонтикама и одама (дактилске целине непосредно пре цезуре у 3. и 4. стиху (у – уи // - у – у: С њом покваси очи, чело... / И дјевствене беле груди) и изукрштана симетричност у првом и трећем, односно другом и четвртом полустиху (- у и у / - у – у / - у и у / - у – у: Не играју јагничнице / Да поздраве сунца исток; / А љубиме пастирчице / Пролевају суза поток)(Иванић, 2005, 260), могуће је, уз постојање неколико варијанти, уочити правилност у организовању стихова. Показаћемо је на примеру организовања четвртог стиха, комбинацијом трохеја и две дактилске целине (– у – уи – уи):

Гдино вечно цветавају... (Анакреонтика 2)
 Са сто цветка јест сабрало...
 Јер би мене расцелило... (Анакреонтика 3)
 Звезда зарно трепетање... (Анакреонтика 4)
 Само мене не ограну... (Анакреонтика 6)
 Ни твој прозор просветила...
 Није тебе обзнанила... (Анакреонтика 9)
 Знати мене осветити... (Анакреонтика 11)
 Коју игла навезла је... (Анакреонтика 12)
 Биће љубве осветитељ (Анакреонтика 19)
 Христос воскрес! о сладости (Анакреонтика 20)
 Горе, шуму и ливаде (Анакреонтика 22) итд.

Подједнако, могуће је издвојити и неколико темељних схема анакреонтике. Поред описаних у анакреонтикама и одама (Иванић, 2005, 260)

- у – у // - у – у	Сваки данак, мила душо!
- у – у // - у – у	Како сване утро бело,
у – у и // - у – у	С њом покваси очи, чело,
у – у и // - у – у	И дјевствене беле груди.
у – у и // - у и у	Не играју јагничнице
у – у и // - у – у	Да поздраве сунца исток;
у – у и // - у и у	А љубиме пастирчице
у – у и // - у – у	Пролевају суза поток.

уочавамо и неколико другачијих:

- у – у // - у – у	Венцем перја белог венчан
у – у и // - у – у	И расплео златне власе,
- у – у // - у – у	Утром рано прво росе
- у – у // - у – у	Дође к мени отрок мали (Анакреонтика 1)
	На ти перо белоснежнo
	От љубовне руковети,
	Кога свако срце свети;
	Нека мој то дар ти буде.

Описани четврти стих, остварен у комбинацији трохеја и два дактила, често је такође изукрштано симетричан са другим:

у – у и // - у – у	И устадо како сунце
- у – у // у – у и	Зраком гору распрозари,
- у – у // - у – у	Давши радост свакој твари,

збирци коју смо помињали у контексту Дошеновићевог схватања о „сладошти“ и користи поезије (напомена 188). У њему се, међутим, поред узора (Касти, Виторели) одређују и тематске преокупације

Ја сам настојашче дјело моје спјевао на дар њежне љубови... која је начало, теченије, и вјечност свију видими и невидими јеште ствари; која нас обвезује предати себе драговољно на смрт за вјеру и отечество;... и која оца, сина, матер, кћер, брата, сестру содржава у непремјеном сојузу взајмнога наклоненија... Наш свијет, свијет за нас примјечателни, по љубви величества божјега создан је... љубов јест његов темељ, љубвом напуњен, љубвом се уздржава, и ходатајством све у њему стоји, све се рађа, и живи.⁴⁷⁵

- у - у // у - у у

Само мене не ограну...

Ах! Чувај се ако серце
Твоме слову не сведочи,
Земља, море, небес, очи

Биће љубве осветитељ.

У понеким строфама оваква се симетрија појављује и у трећем стиху:

у - у у // - у - у

- у - у // у - у у

- у - у // у - у у

- у - у // у - у у

Стој... сапет си на све стране.

Ти Сатиру басновити!

Овај бич ће огњевити

Знати мене осветити.

Налазимо је и у одама

С непорочним благодравјем,
Са пресветом чесностију,
Са разумом с мудростију
Чиста сердца и безлобна. (III Ода)

А и у строфама нешто другачијег првог стиха:

- у - у // - у - у

- у - у // у - у у

- у - у // у - у у

- у - у // у - у у

Њега није земљодјелец

Потом труда насадио,

Већ о њему јест радио

Амор сами на твој лону. (*Анакреонтика* 2).

Али и четвртог:

Јер без ови добри дјела
Сва пријатност и лепота,
Нису друго већ срамота...
И несрећа... и ругота...

Другим речима, свестан непостојања ни језичких а ни метричких норми (*нема у нас... правила, ни расположени родова*) Дошеновић експериментира различитим комбинацијама трохејских и дактилских акценатских целина, такође и јамспим почецима, управо у настојању да се испробају („увесителна проба“) метричке могућности српског језика.

⁴⁷⁵ Дошеновић, Ј. (2005). *Сабране песме*. Београд: Gensis internacional, 144.

Говори се, затим, о правилима (успостављању „слаткогласности“⁴⁷⁶) и „расположивим родовима“, сонетима (*припјеву*) и њиховој „разнослучајној“ употреби (пригодна, похвална, љубавна поезија), стиховима: *мартелијанском* четрнаестерцу и једанаестерцу и строфама, октави (*осмерици*) и анакреонтикама и њиховој употреби у „веселости, пријатељству, и услажденију“.⁴⁷⁷ Дошеновићева збирка⁴⁷⁸, у том смислу, својом поетиком, језиком, ритмом и тематским преокупацијама, значи раскид са дотадашњом песничком традицијом.⁴⁷⁹ Говорећи о српској књижевности на почетку XIX века и набрајајући неких седамнаестак имена (међу познатијим Атанасија Стојковића, Аврама Мразовића, Гаврила Хранислава, Димитрија Наблановића, Милована Видаковића, Јоакима Вујића), Андра Николић закључује да за њих важи све оно што је речено за песнике XVIII века. Њихове песме су или оде или дидактичка размишљања у недорађеним стиховима, и ово је стање све до 1809. и појаве првог лиричара у новијој српској књижевности, Јована Дошеновића и Луке Милованова (1810), који „ударају прве основе уметничкој лирици нашој новијега времена (Гавриловић, 1910, 217, 219).“⁴⁸⁰ Са дотадашњом поезијом Дошеновић не прекида само стихом: стих прати другачију поетику, предромантичарску, „настао у заокрету од аркадијскоидиличне

⁴⁷⁶ „Но *ставке* [риме] изнаћи и метнути на крају ретка јест најлакша ствар, на које мало велики пјеснотворци сматрају; обаче знати у целој ретку свагда речи све согласно спојити, да изрекавши једну, друга већ сама прилева се на уста за првом, и тако све једна за другом да се вежу слаткогласно... То је цела, пак силна вештина, и мили дар природе у једнога пјеснотворца. Многи наши – што сам примјетио до сад у разни мали пјеснотворенија, на српски, и славенски – varaју се, гледећи само на окончање *ставка* нека им је то сложно; а спреда цео редал нагрђен, и бо речи стрше противно као на жеу.“ (Дошеновић, 2005, 150-151).

⁴⁷⁷ Исто, 148.

⁴⁷⁸ У збирци су уводна песма *Вступленије*, 30 анакреонтских песама, *Анакреонтика сама*, 7 сонета, 7 ода и *Анакреонтика (Прво моје сочиненије после тримјесечне ми љуте болести сад 1809 у Пешти)*. Збирка се завршава напоменом о преко три табака стихова (Дошеновић, 2005, 231), о стиховима и преводима чије је објављивање цензура забранила (*но здјешњаја цензура ради своје предострожности није допустила*): превод Волтерове *Тактике* (вероватно првог превода Волтера код Срба), *Покајаније пред Музом*. Превод Волтеровог дела је изгубљен. *Покајаније пред Музом* је објављено у сабраним Дошеновићевим песмама, које су обухватиле све објављене песме, као и оне из песничке заоставштине (*Сабране песме*, 2005, приредио Душан Иванић). Издање чине факсимилни и приређени део. Факсимилни је урађен према издању збирке из Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ (Т Р 846). Приређени део чини поновљени факсимил транскрибован савременим писмом и песме из заоставштине Јована Дошеновића. В. и Иванић, Д. (2005). Коментари. Литература. Рјечник. У: Дошеновић, Ј. (2005). *Сабране песме*. Београд: Gensis International, 275.

⁴⁷⁹ Иванић, 2005, 257; Гавриловић

⁴⁸⁰ Гавриловић овде рачуна и Алексија Везилића, већ са три прве његове оде (1785). Исто, 219.

лирике ка лирици осјећања и љубави као чежње и жеље“ (Иванић, 2005, 266). Писац математичког приручника, преводилац, теоретичар, пропагатор просветитељских идеја о напретку, Доситејев следбеник, Дошеновић ствара поезију која ће, напротив, спој „сладошти“ и користи, и свој предмет - „сокровиште мечтанија слатки“ али и “богатство живогa уподобљенија“, пронаћи на сасвим другој страни у односу на дотадашњу српску поезију. О томе сведочи и његов разговор с Музом из песме *Моје покајаније*:

И ја онда гусал струне
Пустио сам, да одјечу
О љубови беспорочној,
Са којом нас роди мати,
И с којом ћу вазда млади
Свет будити, и красити.

Аутопоетичност стихова не доноси, међутим, и поетску симултаност: песма се завршава управо када ново певање почиње

Нов ми пољуб Муза даде,
И одлете у висине.
А са новим благословом
Започињем песму пети...

Моје покајаније, међутим, не само снажном аутопоетичношћу, него и неким другим елементима („дидактички заплет“ је донекле постигнут дијалогом између виле и песника; затим, нарочито, чињеницом да је лирски субјект управо песник; атипичним постављањем песника као адресата; страшно у убеђивању и постизању драмске ситуације (*Сад ми кажи, о песниче, / Шта си редом све чинио / Са дарови, што ти млада / Још одавно некад дадо? ... / Ха! Девице! О том казуј / Без прекида све по реду!...Јошт је рано за то, певче. / Јоште нећу одлазити, Нисам јоште ни све чула, Нисам теби ни ја рекла / Што ти сада оћу рећи...*)), представља врсту квази дидактичке песме, како је интерпретирана, видели смо, и Хорацијева *Посланица Пизонима*, дакле, не као песма која би подучавала о нечему конкретном, већ као песма која је дидактична пре у смислу позива на размишљање. Сличну ноту аутопоетичности и позива на размишљање о животним вредностима и Дамокловом мачу обешеном о коњску длаку изнад главе гордых, и песма је *Мој полаз*

Нема славе изван праве
Љубве што нам душу пои,
Сврх велике сваке главе
Дамоклеса гвозје стоји

На позив је, ако ико, песмом испеваном у Берлину 1846, одговорио, како пише Андра Гавриловић, Љубомир Ненадовић:

Тамо славуј у шумици
Свој радосни пушта глас,
А затворен он не пева
Већ свог ропства плаче час.

.....
Камени и високи
Тамо нема места дом:
У колиби спокојство је.
Узвишене згађа гром.⁴⁸¹

Дидактичка је, међутим, VII Дошеновићева ода, **Дојулица, њекој благоородној невјести како треба да одгоји сина**, препев Виторелијеве оде *La Nutrice a nobilissima dama*⁴⁸². Песник у 46 катрена римованих десетераца (4+6) у комбинацији са шестерцем (риме *abbc*), конкретно подучава „милородној науци“ коју свако пренебрегава, како треба одгајити сина. У песми налазимо битне елементе класичног модела дидактичке песме: констелацију учитељ – ученик у односу песника и младе жене пред порођајем, којој су потребни савети. Следи „техничка експозиција“ у виду прибављања ауторитета: песник се, будући надахнут божанском инспирацијом, поставља као онај који је меродаван да подучава и, како у дослуху са божанским силама, „објављује тајне“ (*Да објавим теби ја тајнаја / Што ћеш присвојити*):

Идо рано близу жртвеника
Са цвећем олтар посипљући,
И чу страни глас ми беседећи
Ради ползе твоје.

⁴⁸¹ Гавриловић, 1907, 178.

⁴⁸² В. Јовичић, И. (1953). Јован А. Дошеновић и Андреа Виторели. *Зборник Матице српске за књижевност и језик, I*, 78.

Констелација учитељ – ученик појачана је низом стихова који стварају „илузију учионице“ и којима се остварује „дидактички заплет“

Седи, драга! смотри и ванимај, / Послушај ме, прељубезна моја!..

Седи, цвете мили супружества! / И научи каквој добра чина...

Де! Послушај предрага невјестице!.

Предмет подучавања је важан и користан, а изабран је од богова:

Ово су ти милородне науке,
Које пренебрегавају мнози;
И које изабраше ти бози
Да себе поможеш.

Аутентичност учења се даље потврђује низом детаљних практичних савета (о налажењу дадилге која је са села у коме владају мир и доброта (*Пита, распитује, гледи, избере / Благообразну сељаницу, / Којеј здравље сјаје на лицу, / И невина простота... Она не зна скорби, нити страсти, / И не знаде по гражданској сласти / Здравље убављати*); о дечјем плачу због кога се не треба бринути (*Крепост јатру беломе дарива, / И цели му состав утврђава, / Мозак чисти паче*), о користи од свежег ваздуха (*Не помисли да му зло што бива / Ако зефир тихи затрепти*), о угледању на децу пастира (*Узми ти за пример чада пастиреј! / Какви багр, и какво здравље... Тога ради та су деца шчастна / Што на лаком зраку одресту*), о склањању од студени (*Ако стужа дише угрожајушта / От сјевера; па на зими грубој, / Тогда... немој на студени побој / Дете износити*), о правилном повијању (*Кад у повој чадо повија се, / Опрезно га треба повезати, / Лако, и не одвећ пристезати / По глупу начину*), о пажљивом избору песама пред спавање (*Попевчива к санку сладушнаја / Мал' по малко чувства сва обаје, / Покој слатки серцу и додаје / Тихости душевне... Вјеруј мени нужна је љупка пјесњ*), о правилном љуљању (*Да не стреса детенце нимало... / Будући да се кров сва онда узмути / И до мозга поспјешно бежи, / За њом влага нечиста тежи, / И опасне паре*), о добром положају колевке у односу на прозор (*Ако с једне, а не с друге стране / У зенице видност дијејствује, / Ајме! Лако то узрокује / Да је дете зрооко*), о играчкици којом се ублажава бол при расту зуба (*Нек с' игра. По малко / Да к деснима вуче грискајући*), о правилној исхрани (*И кад тако син твој*

понаресте, / Јела промењивати му ваља, / А не оно што је њега воља), о размажености (Не гледи сузама угодити, / Већ нека га ради возводити / Покорну привичају) и, најзад, сасвим у Доситејевом духу, о образовању (А ти с сином остај у радости; / Дјелај о напретку пак далшему, / И о просвјештенију болшему / Више што можеш). Дошеновићева песма дидактична је у мери правог слепоорођајног приручника, са медицинским и педагошким саветима. У том смислу, као у класичном моделу дидактичке песме, техничке (медицинске и педагошке) инструкције стоје у непосредној вези са преношењем моралних савета. Више од педагошких савета, Дошеновићева песма пропагира укупан морални систем, готово истоветан са Соларићевим: сеоски живот као норма и идеал исправног живота и просвећивање као циљ.

Тако се Дошеновић у седмој оди приближава класичном моделу дидактичке песме, под непосредним утицајем Виторелија, италијанског аркадског песника, чије је песништво имало за циљ и упознавање и приближававање класицима и подражававање узора у грчкој и латинској, као и старијој италијанској књижевности.⁴⁸³

За трећу Дошеновићеву оду, такође дидактичку, ***Сверху женскога лепшаня спевата из наравоученія Басне 119 Г. Доситеа Обрадовича***, у којој је у стихове преточено наравоученије Доситејеве басне, није утврђен непосредан узор.

У жељи да не буде „жесток предикатор“ (Доситеј, 1961, I, 570), Доситеј саветује „предраге серпске кћери“ да „благообразије и красноличије“ мора да буде сједињено са „целомудријем, с светом чесностију, с смиреномудрим благоразумијем, с незлобивим и непорочним благонравијем, с разумом и мудростију“ (Исто, 570). Све ово код Дошеновића је преточено у римоване осмерце у катренима

Наресити, накрасити
Образ, прсе, лице цело:
То је вама прво дело,
И наука сама мила...

Словесности што у нами

⁴⁸³ В. Јовичић, И. (1957). Јован А. Дошеновић и Ђанбатиста Касти. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, II, 272.*

Мисли, суди, разум има
Добродјетељ лако прима;
Не маримо баш ни мало!...

И у Доситејевом тону саветује српске кћери

Зато чујте, о предраге
Србске кћери! Миле мајке!
Чујте добро, и познајте,
Да накиће, и хаљине,

И да свака благообразност
Онда јесу миле, драге,
Богу, људма, и предраге
Кад су чврсто сједињене

С непорочним благодравјем,
Са пресветом чесностију,
Са разумом с мудростију
Чиста срца и беззлобна.

Јер без ови добри дјела
Сва пријатност и лепота,
Нису друго већ срамота...
И несрећа... и ругота...

Песма прати образац Доситејевог наравоученија, понекад и сасвим буквално, али не проналазимо дидактичке елементе седме оде: полази се од констатације овог обичаја раширеног свуда по свету, позива се на Бога али и природу као норму (*Што год бива без разлога... / Увређује творца Бога / И природу свету мајку*), и кроз савете се истиче идеал: разум, мудрост и чисто срце. Адресати су „драге сестре“, „српске кћери“, „миле мајке“ али се дидактички заплет не остварује.

О Дошенивићевим дидактичким песмама први је детаљније писао Андра Гавриловић. Поредиши песме овог песника „по предмету,“ и „по облику“, Гавриловић закључује о извесној посебности у употребама облика код овог песника: у анакреонтикама се понекад „и јад пева у том облику, који је првенствено за милине овога живота“. Сличан изузетак уочава и у одама, „где у лаком облику даје Дошенивић поуке српском женскињу о сујетности гиздања“ и закључује да

„општи утисак тих песама као и предмет певања јесте за опевање одом, али томе певању даје Дошеновић тако лак облик, да он са свим одступа од онога што су нарочито дотадашњи читаоци српски свикли добијати под именом оде (Гавриловић, 1901, 254). Две дидактичке песме тако су се нашле у оди. Састављене од катрена парно или унакрсно римованих осмераца (*abbc*), најчешће у комбинацији трохејски и дактилски организованих стихова⁴⁸⁴, понекад унакрсно римованих шестераца (*abcb*) и унакрсно римованих седмераца у комбинацији са шестерцима и римованих десетераца (*abbc*), оде су „његове [Виторелијеве], моје, и прочих“ (Дошеновић, 2005, 150). Поводом превода и прераде Кастијевих и Виторелијевих стихова склонији смо мишљењу да је Дошеновић користио поезију италијанских песника да би се и српска средина упознала са њом и облике пренела на своје тле (*да можемо ли и на српски имати преимуштво каквог год пјеснотворства*) и у том смислу, и усавршавању сопственог песничког израза и поетике.⁴⁸⁵ Или, како је Гавриловић о овом питању проговорио, Дошеновић је код италијанских песника „управо тражио само ослонац, бирајући оно што је мислио да је по облику или новини мисли важно за српску поетску књижевност“ (Гавриловић, 1910, 248)⁴⁸⁶.

Сонети су испевани махом у 14-ерцима са нестабилном цезуром, 12-ерцу, различитог распореда рима (у катренима: *abab abcb; abba cddc; abab abab...*; у терцетима: *aba bab; cdc dcd...*).⁴⁸⁷ Теме су љубав, чари и лепоте природе, слава Бога, и похвални и пригодни (Рајићу, Соларићу). Савковић ове последње назива и дидактичким (II, VI, VII и *Дубровнику*), мада се, изузев понегде наглашенијег

⁴⁸⁴ Стихови су често организовани сасвим трохејски: - у – у // - у – у (*Она дом свој // мудро строји*), комбинацијом трохејских и дактилских целина: - у – у // у – у у (*Бедно, глупо // поступање*), јампски организованих почетака са дактилским или трохејским целинама: у – у у // у – у у или у – у у // - у – у (*Наресити, // накрасити... / И белила, руменила... / По прилици // свој, да зато... / Отуда су // свакојаке*). Последњи пример указује и на проблеме највероватније ненормиране акцентуације језика ових година уопште.

⁴⁸⁵ В. Ђурић, Ж. (2010). Песнички свет Јована Дошеновића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 52, 2, 270, 294.

⁴⁸⁶ О схватању оригиналности Дошеновићеве поезије, појму оригиналности у романтичарском смислу, у XVIII веку и ранијим периодима в. и Петровић, С. (1953). Студије о Пачићевом канцонијеру II. *Зборник Матице српске за књижевност*, XXIV, 2, 244; Грдинић, Н. (2005). Српска култура у 18. веку. У: Н. Грдинић, *Антологија старијег српског песништва*. Нови Сад: Светови, 241.

⁴⁸⁷ Детаљан опис код Савковић, Н. (1997). Сонети Јована А. Дошеновића. У: М. Клеут, *Књижевно насљеђе Српске Крајине*, Нови Сад, Матица српска, 106-107, 110-111.

дидактичког тона (у хуморној ноти сонета *На бракосочетаније једне благовоспитане дјевице, која књиге чита, и лепо зна вести*), или замишљених Рајићевих савета роду о потреби читања „вечних књига“, у њима не уочавају изразитији дидактички моменти.⁴⁸⁸

У невеликом а вишеструко драгоценом⁴⁸⁹ песничком опусу **Саве Мркаља**⁴⁹⁰ (1783-1833) нема ни грчког „баснословија“ нити уобичајене дидактичности времена:

„На Баснословију мрзим; она ми је као трн у оку. А да је заиста садашње употребљење Баснословије непристојно и невриједно, и неблагоразумно, сваки ће ми ваља онај допустити, који се добро и збиљски опомене, да је она или већ одавна издерата, и сљедователно сад празна и смијешна, сад мртва; или не доста познана, и због тога тавна и мрачна; или дивија и неблагообразена, коликогођ и времена она, у којима је измислише; још да је нашем Ришћанском Закону, добрим уредбама и наравима супротивна, и на саблазан; јер коме нијесу позната гадна и злочинска дјела Грчкоје и Римскије Богова? (Мркаљ, 1821; писмо Давидовићу; 1994, 126).

У *Божићној песми*, која, међутим, не настаје као дидактична него је пре излагање његове христологије,⁴⁹¹ могуће је прочитати и понеки поучни стих, подједнако као што се у и у његовим преводима и препевима псалама (14, 132) или *Сонету* Лукијану Мушичком, уочава афинитет за религиозну тематику и религиозно-моралне проблеме или мотиве вере и језика:⁴⁹²

Тко год може убогу нек даје;
Нитко данас код нас да не пости,
Изобилно сватко да се гости.
Гди је била омражња и вражда,
Љубов сложна и мир нек се ражда.
Нека пукне адски враг от једа
Пуне видећ нас љубовног меда.
Цвјетом љубве дјелми да кажемо,

⁴⁸⁸ Исто, 106.

⁴⁸⁹ Мркаљ је, између осталог, први прави песник српског тонски организованог јамба и творац првог српског сонета у јампском једанаестерцу. О карактеристикама Мркаљевог стиха Ружић, Ж. (1975). Српски јамб и народна метрика. Београд: Институт за књижевност, 273-280.

⁴⁹⁰ Двадесет пет песама и превода. Око половине је објављено тек 1959. године. В. Недић, В. (1959). Необјављене песме Саве Мркаља. Зборник Филозофског факултета у Београду, IV/2, 415-424. В. и Мркаљ, С. (1994). *Песме и списи*. Топуско: Српско културно друштво „Сава Мркаљ“, 7.

⁴⁹¹ Радовић, А. (1984). Религиозни лик Саве Мркаља. *Књижевност*, 4-5, 558.

⁴⁹² Исто, 569-571.

Дан с радости каквом празнијемо...
(*Божийна песма*)

Сви гледе союзъ; не смѣ вукъ ни доћи;
Гласъ „ВѢРА! ЄЗИКъ!“, ватра є той злоћи.“
(*Сонет*⁴⁹³)

Потребно је поменути и Мркаљев препев *Гласа народољупца* Лукијана Мушицког, као песму која у поднаслову истиче дидактичност.⁴⁹⁴ У спису *Образи (слике) који скупа не опстају*, Мркаљ, разлажући идеју о вери и језику као темељу и просвећења и опстајања народа, као и песничком поступку Лукијана Мушицког, пише:

Сад није ли то раскош, која читатеља збуњује? Рекао би човек, да се Поета с читатељем игра и титра. Али није тако. Поета је ћио списателну Роду истину, коју је или сам нашао или у књизи читао и научио, извјесно, брзо и живо читатељу изјаснити, па је њу с том намјером под различне врсте образа, који сви скупа никако не опсташе, поставио и тако читатеља само смео и забунио... Како то Орац далеко другојачије и боље знаде!⁴⁹⁵

Говорећи о поезији **Николе Боројевића (1796-1872)**, Јаков Игњатовић је издвојио „увеселење“ и њен „морални мотив“.⁴⁹⁶ Овај је спој, који и сам упућује на одређену песничку традицију, имао у виду и Младен Лесковац, који је у Боројевићу видео утилитарно-дидактичког песника просветитељских идеја. И заиста, ова је поезија управо пригодношћу и дидактичношћу, као и ширењем просветитељских идеја, блиска поезији песника Тршћанске школе. Боројевић је песме почео да објављује крајем тридесетих година по српским листовима, напустивши идеју илиризма.⁴⁹⁷ Став о поезији која забавља али и подучава експлицирао је у песми посвећеној забавнику „Драгољубу“:

⁴⁹³ Мркаљ, С. (1832). Сонетъ, или сагласица. Мѣсеца Јунія 1828. У Гор. Карл. *Голубица*, 145-146.

⁴⁹⁴ *Глас народољубца. Песна лиричко-дидактическа спевана Л.М.Л.* 1819.

⁴⁹⁵ С. Мркаљ, Песме и списи, 138-139.

⁴⁹⁶ „Садржај његови' песама је из српско-социјалног живота извађене пикант идеје, које поред увеселења и морални свој мотив имају.“ В. Игњатовић, Ј. (1988). Поглед на књижевство. У: Ј. Игњатовић, *О књижевности*. Одабрана дела. Књ. IX. Нови Сад, Приштина: Матица српска, Јединство, 42-43.

⁴⁹⁷ О неспоразумима поводом Боројевићевих опредељења у погледу илиризма в. Лесковац, М. (1972). *Антологија старије српске поезије*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, 409-411. Историја књижевности посматра Боројевића, додуше у завршној песничкој фази,

Нит' под уздом строга стила,
Ни без сваког реда,
Већ онако како вила
Бистрим оком гледа
Да забавља и весели,
И научи и усели
Српски дух без вреда.
(Драгољубу, 1846)

Поучне тонове налазимо и у стиховима испеваним почетком пете деценије, као у познатој песми *Славеносрпски језик* (1841), у којој се залаже за компромисно схватање језика и правописа. Трећа је строфа изразито дидактичког тона и испевана је у директном обраћању адресату:

Но цену му познај и очи отвори,
О друже, јер руже је твоје то цвет:
Све језике учи, ал' својим говори,
То жели и вели сав паметни свет.
Кô сваки да своје,
И ти се за твоје
Не штеди, но дај:
Све више сведочи
Да благослов точи
Твог имена језик кô небесни мај.

Песма је испевана у Малербовој одској строфи,⁴⁹⁸ у Боројевићевој песми у хетеросилабичкој комбинацији унакрсно римованих 12 – ераца, 11 – ераца, - 6 – ераца и 5 – ераца, следећег распореда: 12, 12, 12, 11, 6, 6, 5, 6, 6, 11, схеме рима *ababccdeed*.

Изразит дидактички тон и дидактичке ставове налазимо у циклусу Боројевићевих песама посвећених књижевним питањима. Велики број песама подучава о моментима значаја рада на књижевности и, у колебањима између старог и новог, путевима њеног развоја (*Позив, Одзив на песму о времену, Глас*

као „поклоника Бранковог“ и представника „лирско-идилског правца“ који се постепено губио и прелазео у „романтичко-национални“, те као „златну спону између два паса песничка (Гавриловић, 1910, 292; 1902, 716); као песника који стоји између Јована Пачића и Јована Хаџића (Вуловић, 1878, 17-18), присталицу средњег слога Лукијана Мушицког (Лесковац, 1972, 412), песника чије се дело налази између класицизма и романтизма, Мушицког и Змаја (Деретић, 1983, 314), припадника Тршћанске песничке школе (Павић, 1991, 30), те, уз Соларића, Дошеновића и Мркаља, и “четвртог од крајишких Срба који се нашао у самом језгру предбранковске епохе српског пјесништва“ (Иванић, 2011, 75). В. и Грдинић, Н. (1995). Поезија Николе Боројевића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 43, 2, 3, 299-309.

⁴⁹⁸ В. Н. Грдинић, ц.д., 306.

родољупца, Српском Меценату, Непорушна својства српског књижества, Славеносрпски језик, Скоротечи, Пјеснику, Старом љету, Српски језик, Српске гајде, Болесни крилаш).

Када сравним туђе с нашим
Развијање књижевности,
Онда морам да се плашим
Од изгледа будућности...

Сачувајмо Сион стари
Како извор свега блага,
Ал' без да се занемари
Народнога живца снага.

(Српске гајде, 1847)

Такође и питањима књижевне критике (*Реч у своје време*), улози књижевних гласила и удружења (*Сербским народним новинама, Правдање, Драгољубу, Српско коло, Књижевна sloga, Zagrepčanom, Nevenu, Зори далматинској*). Објављена у „Невену“ 1854, латинична *Књижевна sloga* позива на књижевно и братско јединство

Poslušajte, braćo mila,
Što nam pjeva mlada vila.
Pjeva da ne dangubimo
Nego da se sjedinimo
U jeziku književnomu
Našem jugoslavenskomu...
Što li zlatna kruna grbu,
To nek' Hrvat bude Srbu;
Jer bi jedan bez drugoga
Bio drug bez druga svoga...

Боројевић подучава и о питањима језика и правописа али и заједничког порекла Срба и Хрвата (*Младому пјеснику, Србомрсцу*)

Али само јаким пером
Правописа братинскога,
Сложном вјером, скупним см'јером
Рода југославенскога.

(Младому пјеснику, 1868)

Канимо се, дакле, раздорице,
Коју цигли нацрт кирилице
Горе него л' трн у око боде;
Те пренимо троми сан слободе,
И зорицу коју сунце рађа,
Штоно колу под липом угађа,
У ком пјесма рачи и нагађа
Збор хрватско-српске задружбине,
Осв'јест југославјанксе родбине.
(Србомрсиу, 1869)

Циклусу дидактичких песама о питањима књижевне критике, из репертоара тема Боројевићеве поезије, које смо срели већ код Трлајића и Видаковића, придружује се и октаве парноримованих 9 – ераца песме *Реч у своје време* (1846):

Да многи који се пером рита
Сам себе, и то строго пита
Је л' оно што он жаром брани
И за свој род написат кани
Не само њему духосродно,
Нег' општем укусу тако сходно
Да читат буде сваком мило –
Знам да би књига мање било.

Песма *Позив*, испевана у Госпићу после обнављања рада Матице (1838), у три дециме комбинованих унакрсно римованих јампских 11 – ераца и 10 – ераца разлаже мотив српске слоге и потреба устрајавања на српском Хеликону:

Та зашто, браћо, да нам жеља дрема?
Развијати све плоде умности,
Без охоте и слоге знаш да нема
За никог славе ни обилности,
Већ стрме стазе српског Хеликона

Освјетљава небеска царица,
Већ достојна хеленског Пантеона
И српске сине броји Матица.
Гдје царска милост рачи художество,
Ту благостање буји и књижество.

Ове песме носе сву озбиљност уверења, одлучност у исказивању судова и поука и врло изражен тон убеђивања:

Не сумњај више, родољубе мили,
Кој' тако лепо бодрост српску будиш.
И пријатно о сљедству њеном судиш,
Препјатствија већ нема духа сили.
(Одзив на песму „о времену“)

Напред, браћо, напредујмо
I odluke svete чујмо...
Zar posqedwi da je samo
Naš ilirski mili rod?
(*Probuda*⁴⁹⁹)

Напред, браћо, напредујмо,
Мушицкога дивног чујмо,
Божествене лире глас,
Спасоносно како зове
Красног чувства силе нове
Да развија сваки нас.
(*Сванутак*)

Само слепац о штапу се води,
Само гуска тумарајућ плови,
Све што мачка коти, мише лови,
Само умна слога зна куд броди.
(*Српска вила*, 1842)

Подједнако, иако не прате класични дидактички модел, овакве песме редовно имају и дидактичну поенту:

Ком' су ума глуве уши,
Тај је страсти роб.

⁴⁹⁹ Варијанта песме према Боројевић, Н. (1997). *Сабрана дела*. Београд: Српска академија наука и уметности, 35-36.

(*Гојко и Ружа*, 1841)

И тако, о, судбо света,
Добро се за добро врати,
Коме добродјетелъ цвјета,
Тог' хранитељ ангел прати.
(*Мзда добродјетелъи*, 1841)

По перју се позна свака птица,
А по дјелу и човјек и враг,
Само соко а не кукавица
Зна пронаћи измеђ' оба траг.
(*Ђаво*, 1855)

Песма *Непорушна својства српског књижества* (1841), излаже концепт књижевног развоја

Зато Србин било гдје му драго,
Премда прима сјајност умног св'јета,
Али ц'јени за најлепше благо
Рода име, језик, слова света.

Песма има неке од елемената класичног дидактичког модела: жеља срца инспирише „невјешта“ песника и даје му ауторитет да опева „главна својства“ књижевности (*Восхиштеним срцем жеља моја / Невјештом ми пружа златну лиру / Да опјевам главна својства твоја*), издвајање адресата (*Ученоме св'јету и пастиру*); предочавање предмета (*Да опјевам српско красно име... / Буди сваком то задатак главни*), и, најзад, „методологију“ остваривања циља (*У народним пјесмам на олтару / Има више од тисућу љета, / Позна сваки ону вредност стару, / С којом српски језик красно цвјета*), *могуће заблуде (Нити грчке нити од Латина / Већ сопствене просвештења зраке...)* и коначну поуку

Једни мисле спорије ће наћи
С овом стазом виспрену вјештину,
Бар у туђе коло неће наћи
Тражећ свога генија висину
А кој' дуго не спава нит лежи
Том и зимња ноћ од зоре бјежи.

Песма, која је иначе похвала српског имена и рода, не подразумева ову врсту ауторитета – напротив, песник похвале је по правилу скроман и Боројевић зато поново постаје „невјешт“, како би оно што се песмом слави постало још веће:

Восхиштеним срцем жеља моја
Невјештом ми пружа златну лиру
Да опјевам главна својства твоја
Ученоме свјету и пастиру...
(Непорушна својства српског књижевства)

Овај је поступак још уочљивији у Боројевићевој песми *Сјени Мушицког*, и у инвокацији божанства (виле), а и у завршним стиховима песме:

О дођи ми, премила вило,
С висине велебитских гора,
И удеси танане жице,
И даруј Орфеов им глас,...
.....
Да опјевам веселим срцем...
.....
Да опјевам српскога духа
Л'јеп памјатник Палас Атине,
Мушицкога виспрену лиру
У свјетлост што претвара мрак.
Прем тога да достојан нисам,
Ал' његовој блаженој сјени
Тко може одољети жељи
Да љубави жртвује знак.

Дидактично је, подједнако, издвајање врлина у песми *Српски карактер*

Савјест чиста, срце вјерно,
Памет бистра, крепка воља...
Јер је храбрен, поштен, благ,
Сваком кој' га позна драг.

Своју православну вјеру...
Љубит - у том не зна мјеру...
Свога цара, отечество...
Ц'јени као преимушчество...

Песма *Српској дјевци* (1840) и *Српски син* (1843), девојке и младиће поучавају врлинама – скромности, вредноћи, умерености и разумности.

Српска дјево благородна,
Ако желиш таква да си,
Мила, блага и угодна,
Добродјетељ коју краси,
Онда буди совјет мој,
Теби дневни милопој.

Песма *Српски син* је испевана у четири ноне унакрсно римованих 8 – ераца, први (и последњи) стих сваке ноне поднаслов је одређеног мотива и поетске слике (*Што је прави српски син?, Кој' је прави српски син?, Гди је прави српски син?, Какав да је српски син?*), која се детаљно образлаже и чему се подучава:

Као отмјеног оног мужа,
Кој' се срцем, душом бави
Да процвјета српска ружа
И усрећи отечество,
Кроз приљежност и књижество,
Поштен, бредан и невин.
Такав да је српски син.

Врлинама супротставља пороке (разумност/лакоумност, храброст/кукавичлук, кроткост/ћудљивост) и песма *Темељ српске просвјете*, која нуди прегршт савета мушкарцима, женама, младићима, девојкама и деци. Настала је у катренима унакрсоримованих 7 – ераца и 6 – ераца а испевана је, као и *Чесна супруга* и *Српкиња*, на мотиве познате још код Дошеновића, Стојковића и Стратимировића.

Такве су и песме о зависти (*Братомрзост, Огледало садашњости*), хипокризији (*Будилник*), српској слози (*Глас народа, Слога, успомена неумрлом Јелачићу Бану на његов повратак из Беча 1850. године*), милосрђу (*Печена кокош*). *Огледало садашњости* поднасловом, врстом (глоса) и стихом призива Доситеја (*Све што мене окружава, све то за мном тужи*): песма је глоса која варира неколико Доситејевих мотива (празноверје, пакост, чамотиња духа). Испевана у парно римованим 14 – ерцима, у катренима, чији је сваки последњи стих преузет из Доситејеве песме:

Па ако је што и знатно, то се једва трпи,
Осуђује, укорава, растеже и крпи,

Код такова зла еспапа а горег пазара,
З е ф и р м и с е м е ђ у л и ш ћ е м н а ж а л о с т п р е т в а р а .

Боројевићеве родољубиве и мисаоне песме, као и, често, похвалне и поздрави, редовно носе и дидактички тон и дискурс: пуне патоса и узвишеног тона, њима се убедљиво предочавају одређене истине и шире идеје просвећености (*Српском роду, Узајамност, Поздрав Теодору Павловићу, Дух времена*):

Јер само тако кад нам приљежност здраву
Развијао са умном буде слогом,
Досећи може сваки трудом, Богом,
Књижевства свога напредак и славу.
(*Узајамност*)

Да се сваки учи и научи
Оно што му његов гениј гласи,
Да се труди, настоји и мучи,
Постигнути што сав народ краси.

Уметности, науке и школе,
Књиге, писма, друштва литерарна
Да се дјеца поносе и холе
И његују чувства благодарна.
(*Дух времена, 1845*)

Тако се, на пример, у похвалној песми *Високопреосвештеном господину Стефану Кнежевићу, православном епископу Далмације, Боке-Котора и Истрије* (1862), у стиховима у којима се предочавају његове заслуге, уједно износи и прави просветитељски програм:

Да се цркве походе и красе,
Да се школе умноже и шире,
А све мржње и неслоге гасе
Кроз паметне и добре пастире,
Да у послу светог винограда
Не остаје нитко од свог рада.

Неке од ових песама испеване су у метафоричким сликама и ведром тону (*Никове гусле, Приповјетка, Овај свјет, Никина тананајка*).

Сваки своју башту сади
Да не жели туђи сад,
Сваки своју кућу гради,

С тим је тврђи општи град,
Гди се што је право ради,
Ту престаје мрзост, јад;
То, о Србе, Срб ти гуди,
Је ли тако, сам пресуди!
(*Никине гусле*, 1843)

Метафора се преводи у последњим стиховима песме, дакле на месту на коме се износи дидактичка поента, прелазећи, на пример у песми *Приповјетка* из римованих 8 – ераца и 7 – ераца у римоване 10 – ерце, и из катрена у астрофични низ стихова:

Путник то је сваки човек живи,
А камила што се супротиви,
То је нашрег ц'јелога живота
Скорб и печалъ и свака тегота,
Аждаја пак што под ногам' чека,
Смрт је грозна свакога човека.
Б'јел и црни миш што корен трате
Дан и ноћ је, који време крате;
На купини бобе пуне сласти,
То су људске похоте и страсти,
А све скупа није празна вика,
Нег' живота а и смрти слика.
(*Приповјетка*, 1844)

Дидактично је код Боројевића приметно и у неким сатиричко-хумористичким песмама, где је издвојено готово на нивоу структуре: као својеврсна поента песме, после стихова долази закључак, врста „наравоученија“. Поступак је више но очигледан у шаљивој песми *Тврдица*⁵⁰⁰ (1842), састављеној од три строфе парноримованих 12 – ераца, где свака строфа доноси по дистих више: у првој је десет стихова, другој дванаест, трећој 14 парноримованих 12 – ераца. Ван риме, међутим, остаје 15. стих, те издвојен из строфе, засебан, још један стих, који се са претходним римује, правећи „простор“ за поенту песме и изношење поуке:

13. стих: Ћифто на те речи једва одговара,
14. стих: Прођи ме се, оче, није ми до квара,

⁵⁰⁰ Текст песме према Лесковац, М. (1972). *Антологија старије српске поезије*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, 232-233.

15. стих: Како сам живио, тако ћу умрети.

С таквим несретником није што почети!

Дидактично се, слично, одваја и на нивоу стиха: у бројним Боројевићевим стиховима и строфама, два последња стиха катрена, секстине или дециме, често су другачији. Одвајају се, наиме, од стиха у коме је писана песма или другом римом или другим стихом стих (*Домаћи 'лебац*).

Боројевићеве критике друштвених прилика међу Србима (*Питомица, Покладница, Бал, Карневал, Воспитаније, Домаћи 'лебац, Враголија, Баћа Хитипраћа, Покладница*), као и песме које певају о људској природи и пороцима (*Луда младост, Себичност, Пјанство*), испеване су у маниру оних песама грађанске поезије у којима се сатирично приказују нови обичаји и нови морал српског друштва:

Из свачије повеснице
Зна казати до ижице
Све старо и ново,
Само о свог листа гори
Не зна, кад се о том збори,
Ма ниједно слово.
(*Питомица*)

Зато кифле неки воле,
Нег' домаћи 'лебац јести,
Од ког глава тако боле
Да се једва ум осв'јести.
(*Домаћи 'лебац, 1847*)

Халберцвелфе, фербел и макао,
Шах, домино, коцке и билгара,
Вист и тарок, ђаво га знао,
Што се ту све ствара и обара.
(*Враголија, 1848*)

Баћа нам је примјер правог гизделина,
Начичкан по новој моди харлекина,...
Талијански пјева, холандески свира,
Мађарски се хвали, а српски прецира;
Сваку игру знаде, свакога познаде,
Туђу муку троши, своје данке краде...
(*Баћа Хитипраћа, 1855*)

Критикујући устаљене обичаје, *Воспитаније* (1841) указује како треба подизати децу:

Кад се дјете роди у Србина Гојка,
Не пита га мајке већ туђинска дојка...
Немецки, мађарски, ако ћеш и турски,
Само да, забога, што не чује српски...

Ретко оправдање женске помодности а осуду мушке налазимо у песми *Мода* (1839)

А на руке сто прстена,
Не као човек већ као жена
Начичка да сваки броји
У чему му вредност стоји.
И зелене наочари
Себи на нос натакари,
Да и пуки простак види
Даље носа да не види.
А каже му већ и брада
Да је права накарада...
Онда срећа што се срами,
Он у роду бити с нами,
Јер окреће свакојако
Име, језик наопако
Да покаже да по моди
Окајани живот води.

Боројевићева поезија доноси обиље строфа и стихова: **катрене** унакрсно римованих 8 – ераца (*Младићима, Печена кокош, Чезност, Српске гајде, Пјанство, Младому пјеснику*), обрргљених и парно римованих 8 – це (*Никина тананајка*), парно римованих 8 – ераца и парно римованих 6 – ераца (*Приповјетка*), унакрсно римованих 10 – ераца (*Зори Далматинској, Одговор на пјесму „Обрана обичаја српски“, Дух времена, Враголија*), римованих десетераца схеме абба (*Српском Меценату, Српском художнику, Српска вила, Србским народним новинама, Чудновати људи*), парно римованих 10 – ераца комбинованих са једним 6 – ерцем (*Братомрзост*), римованих 11 – ераца схеме рима абба (*Одзив на песму „О времену“, Узајамност*), унакрсно римованих 7 –

ераца и 6 – ераца (*Луда младост, Темељ српске просвјете*), унакрсно римованих 10 – ераца и 9 – ераца (*Милошу, Ђаво*), унакрсно римованих 8 – ераца (*Мзда добродјетелји*), 10 – ераца у комбинацији са 6 – ерцем и парном римом (*Себичност*), унакрсно римованих 8 – ераца и 7 – ераца (*Пјеснику*), парно римованих 14 – ераца (*Огледало садашњости*), обгрљено и парно римованих 14 – ераца (*Загрерџаном*); **квинте** римованих 10 – ераца схеме *abbba* (*Српски језик*), **секстине** комбинованих 8 – ераца и 7 – ераца схеме рима *aabccb* (*Пробуда, Сванутак*), унакрсно римованих 8 – ераца комбинованих са парно римованим 7 – ерцима: схеме риме облика познатог као *sesta rima* (*Српски карактер, Српској дјеви, Карневал, Бал*), парно римованих 8 – ераца (*Славјанка*⁵⁰¹), парно римованих 8 – ераца комбинованих са обгрљено римованим 6 – ерцима (*Питомица*) или 7 – ерцима (*Будилник*), парно римованих 10 – ераца (*Србомрцу*), унакрсно и парно римованих 10 – ераца (*Вис. Г. Стефану Кнежевићу*), **септима** унакрсно римованих 8 – ераца и 7 – ераца комбинованих са парно римованим 8 – ерцима и 7 – ерцима схеме *a, b, a, b, c, c, b* (*Дух времена*), унакрсно римованих 8 – ераца и 7 – ераца комбинованих са парно римованим 8 – ерцима и једним 6 – ерцем (*Драгољубу*), **октаве** унакрсно и парно римованих 8 – ераца (*Братомрзост*), унакрсно римованих 8 – ераца и 7 – ераца комбинованих са парно римованим 8 – ерцима, дакле у рими која се јавља у облику познатом као *ottava rima* (*Никине гусле, Глас народа*), парно римованих 9 – ераца (*Реч у своје време*), унакрсно римованих 11 – ераца и 10 – ераца са парно римованим 11 – ерцима (*Скоротечи*), **ноне** 7 – ераца и 8 – ераца схеме *a, b, c, b, c, d, d, a, a* (*Српски син*), **дециме** унакрсно и парно римованих римованих 8 – ераца (*Домаћи лебац*), парно римованих 8 – ераца са 6 – ерцем, као последњим стихом строфе (*Немарном човеку*), унакрсно римованих 11 – ераца и 10 – ераца комбинованих са парно римованим 11 – ерцима (*Позив*), унакрсно и парно римованих 10 – ераца (*Непорушна својства српског књижевства, Добар наук*), комбинације унакрсно римованих 12 – ераца и 11 – ераца са парно римованим 6 – ерцима и 5 – ерцем схеме *a, b, a, b, c, c, d, e, e, d*: Малербова одска строфа (*Славеносрпски језик*). Подједнако и астрофичне: парно римоване 8 – ерце

⁵⁰¹ Од 8 секстина, само је једна испевана у унакрсно римованим 8 – ерцима, комбинованим са два парно римована. Н. Боројевић, Сабрана дела, 113.

(*Књижевна слога*), парно римоване 8 – ерце комбиноване са 4 – ерцем (*Драгољубу*), парно римоване симетричне 12 – ерце (*Воспитаније, Терпсихори, Тврдица, Правдање, Баћа Хитипраћа*). Честе су и астрофичне песме у парно римованим 8 – ерцима (*Мода*), комбинацији 5 – ераца и 9 – ераца *abcdd* (*Овај свјет*) и сонети (*Двоструки сонет*).

Дидактичку поезију овог периода можемо да пратимо код свих песника овог периода управо у смени традиционалних стихова и мотива поезије „богословља у стиховима“ и новијих, просветитељских, у најширем смислу, тематско-мотивских преокупација. Консеквентно, до промена долази и у стиху. Док пољски 13- ерац уступа привилеговано место другим стиховима, а поезија „богословља у стиховима“ световним мотивима, дидактичка поезија овог периода, уз нове мотиве, биће још једном испевана у традиционалним мотивима, овога пута у другим стиховима, тек једном, као омаж Рајићу, додуше не баш правилном пољском 13 – ерцу (Трлајић) или октавама разломљених пољских тринаестераца, испеваних у језику и мотиву, и стиху, барокне традиције (Стојковић).

Њен развој следимо од поука о хришћанским врлинама и слављењу просвећивања народа у асилабичким парноримованим стиховима већ код Доситеја (далматински период, 1764) и изразитог поучног тона сентименталистичких или похвалних Доситејевих песама стабилније силабичности (10-ерци, 14-ерци, 12-ерци), у катренима и сталним рефреном, преко дидактичких ода Алексија Везилића о неговању врлина на путу до спокојног живота, испеваних у опонашању хексаметра у римованим 14-ерцима, сафијској строфи и тростиху: „посрбљеном облику класичног обрасца“, са неким акценатским елементима (метричка разноврсност почетака стиха, рима, извесне тенденције у акцентовању и предлагање мелодија уз које би се оде певале). Дидактички тонови ових мотива традиционалног „богословља у стиховима“ јављају се и даље код већине песника. Видећемо их и у поезији Атанасија Стојковића, сада у катренима унакрсно римованих 8-ераца и 7-ераца, септимама унакрсно и парно римованих 7-ераца и 8-ераца и октавама разломљених пољских тринаестераца, испеваних у језику и мотиву, и стиху, барокне традиције али и опонашањима хексаметра на

рускословенском (Стојковић, *На смерт бесмертнога Јоана Раича*, 1802). Језик и стих барокне традиције дидактичке песме налазимо и код Глигорија Трлајића (*Славопјејаније Раичу*). Мотиви ове традиције, у дидактичкој поезији Вићентија Ракића, настајаће у дистисима парноримованих осмераца (*Собеседованије грјешника с диаволом при разлученију души од тела*), на народном језику, као и римованим 10- ерцима (стиховане хришћанске легенде). Пронаћи ћемо ову традицију и у поезији Милована Видаковића, у стихованим библијским легендама на народном језику у римованим 10- ерцима и унакрсно римованим 8 – ерцима и 7 – ерцима, али и у песмама на црквенословенском, у којима се, у изразитом дидактичном тону, величају хришћанске врлине, каква је и антологијска песма *Надгробни стихови*, коју је 1923. објавио Црњански:

О смертнѣй пекѣйся
 Души покой снискати,
 Отъ порока клонися,
 Добродѣтель люби:
 Добродѣтель насъ пратить
 Преко гроба мрачна,
 И во мѣсто уводитъ,
 Гдѣ суть благозрачна.
 Коль сладостна пища
 Ея тиха надежда,
 Благорастворяюща
 Горкостъ смерти всегда.
 Тѣло мое съ червми
 Истлѣти будетъ,
 Душа же съ Ангели
 Во вѣки поживетъ.

Просветитељски мотиви наћи ће се у парноримованим симетричним 12- ерцима (Стојковић, *Стихи каковим образом љубов у браку сохранили можно*) или народним 10 – ерцима, на којима „по начину простонародних сербскиј пјеснеј“ настају „пјесни наравоучителнаје“ митрополита Стефана Стратимировића (*Любосава и Радованъ*, 1800). Тако, заправо, просветитељски и „световнији“ мотиви представљају у неку руку наставак „богословља у стиховима“: љубав и верност, на пример, као узорне врлине или, како би Соларић рекао „покорни

привичај“ (Соларић, 1999, 225), као и позив домаћице, ред у кући и нарочито васпитање деце, посматрају се у оквирима хришћанског морала:

Бгъ љ самѡ двоѣ саставіо,
Равнѡ множи њ женско њ мужко;
И зато љ свима запретио
Многоженство, њ многомужество.

Ово је поезија изразитих дидактичких инвокација и дискурса, праћена редовно дидактичким елементима какви су „илузија учионице“ (Стојковић, Стратимировић), поетска самосвест: свест песме о сопственој припадности поетском (Стратимировић):

Певай ѡ садъ ѡвѡ песмѡ честѡ,
И приимѣ на паметъ њ сердце...,
(Стратимировић)

или експлицитно предочавање предмета поучавања

Чимѡ биваетѡ на земли всѡко дѣло славно?
Чимѡ называетсѡ вынѡ ѡно всѣми главно?
Что в' немѡ ѡвеселаетъ юноши њ старцы?
Чимже ѡбаваютсѡ сердца в' немѡ њ зрацы.
(Трлајић),

те *testimonium veterum*, „сведочење старих“:

Слышите ѡво что Мудрына здѣ говоритъ,
Какѡ ли же все дѣло ѡцѣнити намѡ велитъ:
(Трлајић),

и низ прецизних упута, какви су на пример они које налазимо код Трлајића, о томе шта се тражи од историчара, филозофа и песника:

Цѣлоѣ состоѡніѣ, всѡже ѣгѡ звытѣѡ,
Икѡ дѣписецъ, Любомудрецъ, витѣѡ,
И за ѣже сочинѣти книгѡ дѣписнѡю,
Толь пространнѡтнѡю, толь же многолистнѡю;

Поменимо овде и просветитељска залагања Милована Видаковића на „образовању књигѡм“, у *Вступленију* стиховане библијске легенде *Путешествије*

у *Јерусалим*, дидактичкој песми испеваној на мотиве улоге и функције поезије и класичног образовања:

И у н'рави исправља се
Дете читајући,
Моралом пак запаја се,
И не осећајући.
И радије дете чита
Књигу на стихови,
Кад је само написана.
Просто на такови,
Зашт' му сложене речце оне
Стихотворенија
У ушима лепо звоне
На ударенија.

Ова поезија неретко остварује класични дидактички модел (Стојковић, Стратимировић, Трлајић). Неке од дидактичких елемената, као на пример, изразити дискурзивни дискурси, могуће је пронаћи и код песника који нису писали дидактичку поезију (Витковић):

..... Спреман сам милосну
Радозналост ти задовољит.
Ево ћу ти тачно све описат.
(*Иштвану Хорвату*)

Дидактичке стихове налазимо и код песника који су подједнако били под непосредним утицајем Доситеја Обрадовића, о којима се говори као о представницима „тршћанске песничке школе“ (Соларић, Дошеновић и Боројевић).

Дидактичност је, тако, могуће уочити и у махом сатиричним песмама Павла Соларића испеваним на мотиве морала и обичаја новог времена, као и у оквиру пасторалне тематике (*ПЂсна страстна на градску молву и селско спокојство*), где, и у песничкој слици и мотиву али и расположењу, основном тону и идеји песме, има одјека Вергилијевих пасторалних стихова. Дидактично такође проналази место у приметној, па и графичкој, дискурзивности ове поезије и „рашчлањавању“ и објашњавању слика („Басне поју древле светло (да ли је уклето?“... *Приб и Милица*), као и посебној врсти поетске симултаности, проистеклој из идентификације песничког ја са јунаком песме (*Оди, сједи,*

Радоване, да ти Милош каже... или Обећо сам, заљубљени, пјесну сам вам дужан).

Иако су, како је Дошеновић писао, спој „сладошти“ и користи, и свој предмет - „сокровиште мечтанија слатки“ али и “богатство живога уподобљенија“, проналазили на сасвим другој страни у односу на дотадашњу српску поезију:

И ја онда гусал струне
Пустио сам, да одјечу
О љубови беспорочној,
Са којом нас роди мати,
И с којом ћу вазда млади
Свет будити, и красити.

(Моје покајаније),

ови песници ће оставити значајан број дидактичких стихова, понекад остварених сасвим по класичном дидактичком моделу (Дошеновић, Боројевић). Тако ће управо песма *Моје покајаније*, снажном аутопоетичношћу, „дидактичким заплетом оствареним у дијалогу виле и песника, једначењем лирског субјекта са самим песником, атипичним постављањем песника у функцију адресата, те, нарочито, страшћу у убеђивању и постизању драмске ситуације

Сад ми кажи, о песниче,
Шта си редом све чинио
Са дарови, што ти млада
Још одавно некад дадо?...

.....
Ха! Девице! О том казуј
Без прекида све по реду!...

.....
Јошт је рано за то, певче.
Јоште нећу одлазити,
Нисам јоште ни све чула,
Нисам теби ни ја рекла
Што ти сада оћу рећи...,

представља врсту квази дидактичке, хорацијевске, песме, чија се дидактичност испољава у позиву на размишљање. Сличну ноту аутопоетичности и позива на размишљање о животним вредностима и Дамокловом мачу обешеном о коњску длаку изнад главе гордих, јесте и песма *Мој полаз*

Нема славе изван праве
Љубве што нам душу пои,
Сврх велике сваке главе
Дамоклеса гвозје стоји.

Дошеновићева седма ода, *Дојулица, њекој благоородној невјести како треба да одгоји сина*, препев Виторелијеве оде *La Nutrice a nobilissima dama*, испевана у 46 катрена римованих десетераца у комбинацији са шестерцем, римована схемом *abbc*, конкретно подучава „милородној науци“ коју упркос значају свако пренебрегава, како треба одгајити сина. У песми налазимо битне елементе класичног модела дидактичке песме: констелацију учитељ – ученик у односу песника и младе жене пред порођајем, којој су потребни савети. Тако је Дошеновић, под непосредним утицајем италијанског аркадског песника Виторелија, остварио класични модел дидактичке песме.

О новим „употребама облика“ код ових песника писао је, како смо видели, још Андра Гавриловић, уочавајући ново рухо дидактике, пре свега код Дошеновића, „где у лаком облику даје Дошеновић поуке српском женскињу о сујетности гиздања“ и закључује да „општи утисак тих песама као и предмет певања јесте за опевање одом, али томе певању даје Дошеновић тако лак облик, да он са свим одступа од онога што су нарочито дотадашњи читаоци српски свикли добијати под именом оде (Гавриловић, 1901, 254). Две дидактичке песме, *Дојулица* и *Сверху женскога лепшаня спевата из наравоученія Басне 119 Г. Доситеа Обрадовича* тако су се нашле у оди. Састављене од катрена парно или унакрсно римованих осмераца (*abbc*), најчешће у комбинацији трохејски и дактилски организованих стихова, понекад унакрсно римованих шестераца (*abcb*) и унакрсно римованих седмераца у комбинацији са шестерцима и римованих десетераца (*abbc*).

Приближавање класичном моделу налазимо и код Николе Боројевића. У песми *Непорушна својства српског књижевства* жеља срца инспирише „невјешта“ песника и даје му ауторитет да опева „главна својства“ књижевности (*Восхиштеним срцем жеља моја / Невјештом ми пружа златну лиру / Да опјевам главна својства твоја*), јасно се издваја адресат (*Ученоме св'јету и пастиру*);

предочава се предмет поуке (*Да опјевам српско красно име... / Буди сваком то задатак главни*), и „методологија“ остваривања циља (*У народним пјесмама на олтару / Има више од тисућу љета, / Позна сваки ону вредност стару, / С којом српски језик красно цвјета*), препреке и заблуде (*Нити грчке нити од Латина / Већ сопствене просвештења зраке...*) и коначна поука.

Поезија „тршћанске школе“ доноси стихове изразито поучних тонова и дидактичких ставова какви су Боројевићеви испевани у мотивским циклусима посвећеним књижевним питањима: значају рада на развоју књижевности, путевима њеног развоја, питањима књижевне критике, улози књижевних гласила и удружења, о питањима језика и правописа али и заједничког порекла Срба и Хрвата. Подједнако су дидактичке и песме које сучељавају врлине и пороке, као и сатирично-хумористичке, наглашене дидактичке поенте (Боројевић).

Ова поезија уводи и обиље нових стихова: од 4 – ераца до 14 – ераца, различите комбинације ових стихова, астрофичне или у катренима, квинтама, секстинама, септимама, октавама, нонама, децимама, различитих схема рима, као и посебну Малербову одску строфу: хетеросилабичку комбинацију унакрсно римованих 12 – ераца, 11 – ераца, - 6 – ераца и 5 – ераца.

Тако ће дидактичка поезија, појавивши се још по неки пут у свом традиционалном стиху и мотиву, увођењем практичнијих просветитељских мотива и обиљем нових стихова, постепено попримати световнији, често и сатирично-хумористички карактер.

4. Дидактичко у поезији „буквонеискусних бербера, фелчера, дућанџија и њихових калфа, занатлија свих врста, војника, ђака, разних „мадама“ и свакојаких „фрајлица“⁵⁰¹

На појаву грађанског песништва први је обратио пажњу Тихомир Остојић⁵⁰², посматрајући је као субкултуралну, полукњижевну или некњижевну појаву, „доњу

⁵⁰¹ Лесковац, М. (1946). Српско грађанско песништво осамнаестог века. *Летопис Матице српске*, књ. 356, 1-2, 62. Уз примедбу да је српска грађанска поезија била више сталешка него еснафска (Клеут, 1990, 426), опредељујемо се за ове, често навођене, Лесковчеве редове, сматрајући да собом носе део атмосфере и расположења ове поезије.

⁵⁰² Остојић, Т. (1904). Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића. Бранково коло, X, 37, 1171-1172; Остојић, Т. (1905). *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*. Сремски Карловци, Срп. Манастирска штампарија, 72-73. Прво критичко сагледавање ове поезије, назване и српски *Meistergesang*, учинио је свакако Тихомир Остојић, у чијој се заоставштини нашло 14 песмарица грађанске поезије, којима је Владимир Ћоровић придодao и један зборник Народне библиотеке у Београду (520/445; *Каталог Народне библиотеке Србије 4, Рукописи и старе штампане књиге*, 1903, 367-368), приредио за штампу и 1926. године објавио (Остојић, Т., Ћоровић, В. (1926). Српска грађанска лирика XVIII века: из старих песмарица. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Српска академија наука. Одељење 1. Споменици на српском језику*, књ. 13. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија. Пре Остојића су о овој поезији писали Димитрије Тирол 1818. године (Тирол, Д. (1818). *Привѣствователная книжица за премилу и прелюбезну сербску јуностъ*. Будим: Писмены Крал. Всеучил. Пешанскога; Атанасије Николић (Николић, А. (1827). *Сербскій славуј. Частица I-II*. [Нови Сад], Будим: иждивеніемъ Константина Каулиціи, Писмены Крал: Университ. Пештанскогъ; Николић, А. (1936). *Сербскій славуј. Частица III*. [Нови Сад], Будим: иждивеніемъ Константина Каулиціи, Писмены Крал: Университ. Пештанскогъ; Илић, Л. (1844). *Славонске варошке пјесме. Св. 1*. Загреб: Тисак Фрање Супанна; Илић, Л. (1844). *Славонске напитнице. Св. 2*. Загреб: Тисак Фрање Супанна; Илић, Л. (1845). *Славонске љубезне пјесме. Св. 3*. Загреб: Тисак Фрање Супанна; Илић, Л. (1847). *Славонске варошке пјесме. Св. 4*. Загреб: Тисак Фрање Супанна; Србска лира. (1847). *Србска лира или Варошке веселе, љубавне и јуначке пјесме. Књ. 1*. Београдъ: У Правителственной Књигопечатњи; Караџић, Ј.О. (1854). *Забавна песмарица*. Београдъ: У Правителственной Књигопечатњи; Песмарица 1. (1862). *Песмарица 1*. У Новом Саду: Епископска печатња; Песмарица 1. (1865). *Песмарица 1*. У Новом Саду: Брзотиском Игњата Фукса; Песмарица. (1868). *Песмарица*. У Новом Саду: Платонова штампарија; Песмарица Саве Петровића. (1864-1870). *Песмарица Саве Петровића*. Сремски Карловци; Дежелић, Ђ. (1865). *Пјесмарица или сбирка радо пјеваних пјесама*. Загреб: Д. Албрехт; Огњановић, И. (1883). Какве су се песме певале пре сто година. *Јавор*, X, 44, 1399-1401; 45, 1431-1434; 46, 1461-1465 (опис песмарице Аврама Милетића, 129 песама); Огњановић, И. (1885). Обрштар Михаило Продановић. *Јавор*, XII, 1, 31; Огњановић, И. (1885). Михаило Продановић. *Јавор*, XII, 3, 94; Огњановић, И. (1900). Једна стара збирка народних песама (од пре 120 година). *Бранково коло*, 25-26, 819-821. У овом периоду појавио се и велики број других песмарица и штампаних такозваних „лира“. О критичкој литератури о грађанској поезији, као и библиографији грађе за њено проучавање после Остојићеве и Ћоровићеве студије в. Маринковић, Б. (1966). Предговор. У: Б. Маринковић, *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX века*, 92; Бекић, Т... (1988). *Српско грађанско песништво*. Нови Сад: Матица српска, Институт за југословенске књижевности и општу књижевност Филозофског факултета у Новом Саду; Клеут, М. (1991). *Песмарица карловачких ђака*. Сремски Карловци: Библиотека „Љубав“.

струју полукњижевних или и некњижевних песника“ (Остојић, 1905, 73), дакле ону која је постојала истовремено са званичном књижевношћу учених песника, која је „у јавности репрезентовала службену књижевност нашу“ (Остојић, 1905, 73). На слично одређење наилазимо и у студији Младена Лесковца, по коме је ова поезија, поезија старих рукописа и рукописних песмарица од средине XVIII, до првих неколико деценија XIX века, настајући по градовима и будући лаичка, била и по духу и по намени сасвим далеко од наше раније хришћанско-схоластичке културе.⁵⁰³ Говорећи о прилично неочекиваном развоју српског песништва XVIII века, у коме се оно развило у оквиру општег утицаја руске поезије и русификације српског језика, а не, како би једино било природно, да се „из народне поезије органички излила“, Остојић је ову врсту природног контакта и еволуције видео пре свега у грађанској поезији (Остојић, 1911, 472): она је прихватала и метар, и дикцију, и песничке слике и сву виталност народне поезије. С друге стране, она је у свом истовременом постојању са традицијом поезије рукописних књига, примала и утицаје ове, официјелне и званичне, „високе“ књижевности.⁵⁰⁴

Српске рукописне песмарице настајале су на простору под јурисдикцијом карловачке митрополије али носе трагове додира са другим народима (између осталог, у стиховима на грчком, украјинском, немачком, мађарском, руском), у песмама које су вариране и у српским и у хрватским песмарицама (Клеут, 1991, 6).⁵⁰⁵

⁵⁰³ „Не може се – ни по духу, а још далеко мање по намени – ни приближити првим плодовима нашег модерног песништва... које је све у идејама монаштва и хришћанства..., по католички схваћених загробних грозота, ... а својим аксиоматичним обликом и дидактичким карактером штуро и убого као арапске макаме.“ В.Лесковац, М. (1946). Српско грађанско песништво XVIII века. *Летопис Матице српске*, 67.

⁵⁰⁴ Феномену грађанске поезије се у српској књижевној историографији прилазило са неколико аспеката: социјалног (грађанство као ноислац појаве), порекла (народно, усмено, уметничко, анонимно, колективно), начина преношења (усменим путем, певањем, записивањем), као и иманентно књижевног (дух, садржај, форма ове поезије). С обзиром на версификацијски систем и поетски репертоар М. Павић феномен грађанског песништва посматра као поезију рококоа, заједно са другим елементима ранијих и каснијих стилских комплекса (барока и класицизма). В. Клеут, М. (1990). Српско „грађанско песништво“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 3, 408-9; Павић, М. (1970). *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*. Београд: Нолит, 502.

⁵⁰⁵ Први трагови о српском грађанском песништву везују се за *Ерлангенски зборник*, између 1716. и 1733, а најстарије, колико се данас зна, потичу из прве половине XVIII века. Међу најстаријима су *Париска песмарица* (прва половина XVIII века), *Песмарица Димитрија Теофановића* (1742) и

У жанровском смислу, највише је љубавних, сатиричних, хумористичких и винских песама али и побожних и еротских. Књижевноисторијске и књижевнокритичке рационализације воде рачуна и о времену настанка ове поезије, омеђене, колико сада знамо, песмарицама првих деценија XVIII и последњих XIX века.⁵⁰⁶ Имајући у виду прилично отворено питање еволуције извесног традиционалног тезауруса ове поезије (врста, мотива, тема, строфа и стихова), с обзиром на време постојања рукописних (и каснијих штампаних) песмарица,⁵⁰⁷ закључује се о релативној стабилности система врста и тема, нарочито у старијим песмарицама. До промена долази тек у каснијим песмарицама али је без обзира на ове промене могуће говорити о традиционалном репертоару и врста и тематских преокупација (Клеут, 1990, 433). Љубавне и еротске су међу највише проучаваним врстама (Пешић Ненин, Лесковац, Ј. Ређеп, С. Дамјанов), а њихову истовремену заступљеност и распоред у песмарицама тумачена је и њиховом тривијалношћу и лошим укусом: „По саставу песмарица се види, да је укус био неразвијен, кад су записивачи могли да на једном месту саставе тако разноврсне ствари: има доста и порнографских песама, и лош укус доказује и то, што има случајева, да је одма иза црквене песме уписана порнографска“ (Остојић, 1905, 73). Поред овога, примећено је да су границе између барокних песничких

Песмарица Теодора Добрашевића (1763). Последња позната датирана је 1892.године. Већ од првих деценија XIX века уз рукописне песмарице се јављају и штампане (лире), а добар део садржаја песмарица се објављује у календарима, алманасима, те разним другим популарним књигама „за народ“. В. Клеут, М. (1990). Српска „грађанско песништво“. Зборник Матице српске за књижевност и језик, 3, 415-417;

Клеут, М. (1991). *Песмарица карловачких ђака*. Сремски карловци: Библиотека „Љубав“, 6-7.

⁵⁰⁶ У том смислу, посебно је питање еволуције одређених врста или било којих других тенденција ове поезије у оквиру корпуса који је настајао више од једног века. Дијахронијски развој рукописних песмарица помиње Марија Клеут у раду о песмарицама из периода романтизма. У раду је установљено да се половина песама насталих и преписиваних пре 1817. појављује у песмарицама између 1830. и 1870, као и да на популарности најпре губе побожне песме, затим и историјске и патриотске, док се љубавне најдуже чувају. В. Клеут, М. (1988). Рукописне песмарице у доба српског романтизма. У: Т. Бекић, *Српско грађанско песништво*. Нови Сад: Матица српска, 16-17; У неколико деценија старијем раду, описујући рукописну песмарицу Максима Брановца из 1817, Радмила Пешић Ненин закључује да се у овој песмарици, насупрот онима из Остојићеве и Ђоровићеве књиге, не налази ниједна побожна песма, црквена химна или тропар, па чак ниједна морално-дидактична песма у хришћанском духу. В. Ненин, Р. (1952). Једна песмарица грађанске лирике из 1817. године. *Зборник радова Института за проучавање књижевности*, XVII, 2, 141.

⁵⁰⁷ У овом је смислу темељан рад Радмиле Пешић Ненин која је, пратећи друге амбиције, истакла неколико битних књижевнотеоријски проблема у вези са грађанском поезијом, какав је, на пример, дијахрони моменат у њеном сагледавању. Резултате овог рада, често без позивања на аутора, налазимо у истраживањима нарочито деведесетих година.

врста лабилне: „да се песма зачас претвори од религиозне химне у родољубиву, да се на изглед љубавна лирика одмах покаже као покајнички плач“, песма о пролазности живота пређе у похвалу љубави, ламент у галантну лирику, галантно у фриволно, итд. (Павић, 1970, 219-220).

Трагајући за дидактичким песмама или неким од дидактичких елемената у грађанској поезији, примећујемо да су ови, очекивано, најочљивији унутар циклуса побожне и рефлексивне поезије, нарочито у старијим песмарицама (Теодора Добрашевића, Аврама Милетића). У њима се налази приличан број мисаоних и морално-дидактичних песама. Дидактичност је уочљива и у неким другим тематским циклусима, бар на одређеним нивоима: поенте песме, у љубавним, сатиричним и хумористичким, на пример, или уопштено у приметном поучном тону. У каснијим записима, очигледни су у сатиричким песмама које приказују савремени начин живота, супротстављен некадашњем, што постаје повод и даје оквир за изношење моралних судова.

Већ је примећено да се побожна поезија јасно издваја, „првенствено својом конзервативношћу и традиционализмом по идејама, а школским формализмом и угледањем на познате обрасце по својој техничкој структури и песничким поступцима“, те је допринос новог незнатан (Лесковац, 1946, 68). У питању су духовне песме, божићне и уопште празничне (*Вси јазници восплешчите рукама, Слава по вишњих Богу, Ликуј днес Сионе, О, кто, кто, Николаја служат*), или сасвим преузете или настале под руским утицајем. Међу њима има доста Рајићевих. „Духовне песме нашег грађанства остатак су, дакле, нашим претцима тако омиљене хришћанске поезије и доказ су присне везаности њихове за цркву, хришћанство и религиозну мистику, али нису одраз онога стања и многостраних промена – економских, друштвених, моралних и уметничких – у којима се нашао наш свет у завршним деценијама XVIII века“ (Лесковац, 1946, 69). Дидактички тон је чест у оваквим песмама, нарочито у њиховим завршним стиховима, у којима се редовно саветује посвећивање хришћанским врлинама. Таква је, на пример, песма *Среди игри, сред забави*, са мотивима пролазности живота и неумитности

смрти, мотива честог и у уметничкој поезији, у катренима и дистисима парно римованих осмераца:

Среди игри, сред забави,
Сред богатства, среди слави,
Воспомните, чнловјеци,
Кол' кратки сут ваши вјеци.

Умрет' всјак јестеством, равен,
Богат, нишч, презрен и славен!

Черви јадјат и гордих књазеј,
Тақ как' простих сирих људеј.
(Среди игри, сред забави⁵⁰⁸)

У истом тону је и *Песна умиљенија о души*⁵⁰⁹, у којој се кроз дијалог са грешном душом саветује како је очистити и припремити за Бога. Испевана је у терцетима римованих 12-ераца и шестераца (*aba*):

Ридај зд[ј]е за грехи јешче прежде смрти,
И тако можеш
Ак' грех отерти.

Смерт грешников љута, всјак то может знати,
Чисту душу взјали,
Чисту треба и дати.

Ашче не сами ти размотриш что треба,
В телу јешче суши
Доступити неба.

Кто же се очистит ју, ашче не чрез Бога,
Иже и сотворил?
Ох, надежда наша!

Такав је и цео циклус песама о сагрешењима блудног сина и покајању:

Прегорка водиц[е], чеме[р]на ружице,
Излећа жалфио, бољезно с[е]рд[а]шце,
Жастином, ва[т]рином и злато се чисти,
Како д[у]ша наша покором се бистри.

Ради побољшања поборе су дате
Да на[с] о[д] см[е]рти грехова о[д]врати.

⁵⁰⁸ Према Б. Маринковић, *Српска грађанска поезија II*, песма 404, стр. 136 (по издању Милована Сучевића. В. Сучевић, М. (1955). Неколико примера српске грађанске лирике XVIII века. *Зборник Матице српске за књижевност и језик, III*, 3,168-169.

⁵⁰⁹ Исто, песма 396, стр. 127. Из *Песмарице Германа Крестића*, 1800.

Да на[м] не шкоди худоба паклена,
Него [с]игурни да идемо до н[е]ба.
(Ах, моји славни дни и славна годишта⁵¹⁰)

Дидактичност је присутна и у неким мисаоним песмама, где се, у развијању мотива о мудрости душевној, на пример, предочавају и темељне вредности

О глубину прем[у]д[р]ости,
О вечнија ти радости!
Тобом мнози просијаша
Венец слави просијаша,
Б[лаго]датију насишчатисја,
Со а[н]г[е]ли радоватисја,
Со с[вја]тими веселитисја.

Прекрасна му[д]рости душевна,
Подобна си с[у]нцу јасна...
(Откако је свет постао⁵¹¹)

У овим се песмама готово редовно у завршним стиховима даје и савет:

Они кто јест беспорочен,
Добродјетељи кто точен,

Ти на гору возлетајет,
С тобом, Боже, обитајет!

Такви су и завршни стихови дидактичне песме *Пијанство је ружно дело*,⁵¹²

Да се о[д] вина уклони[мо],
Да се Богу покоримо.
И со страхом вопијући,
Милостивом говорећи:
[...] сотворитељу,
Предраги спаситељу,
Допусти нам што молимо,
Јер понизно сви говоримо,
Да терзвено ми стојимо,
А тебе се сви бојимо...

Налази се, како смо навели, у *Зерцалу христијанства* Дионисија Новаковића.⁵¹³ У Маринковићевој *Српској грађанској поезији* знатно је дужа.

⁵¹⁰ Маринковић, ц.д. II, песма 401, стр.132, према *Песмарици Аврама Милетића* (1778-1781). Варијанте у *Песмарици карловачко-костајничкој* (1781), *Песмарици Николе и Павла Лукића*, *Песмарици Павла Поповића I*.

⁵¹¹ Маринковић, ц.д. II, песма 402, стр. 134; *Песмарица Аврама Милетића* (1778-1781).

⁵¹² Маринковић, ц.д. I, песма 297, стр. 500. Из *Песмарице Теодора Добрашевића* (1763). Варијанте у *Песмарици карловачко-костајничкој* (1781) и *Песмарици Народне библиотеке*.

Песма *Нарав, мати, време дели*⁵¹⁴ **Јована Авакумовића (1747/8-1810)**, кога је као аутора песме открио Димитрије Тирол, уз наслов песме који једино он доноси – *Сравњеније чловеческаго века с теченијем нрава*,⁵¹⁵ поредећи људски живот са сменом годишњих доба, доноси и низ поука о неговању врлина, правим вредностима, о трудољубивом и мудрому животу, како се, „кад јунак конак тражи“ не би покајало:

Није зато мудра глава
Гди тек новце броји;
Нит' је глава дична слава
Сав' у свили што је.

Трудљуб, добар, научени,
Учтив, благи што је,
Тај јест славом обручени,
Убог весео поје...

У младости док је роса,
Трудно расејавај,
И в мужестве, већ кад коса
Бела, умножавај.

Да кад јунак конак тражи,
Твоју косу седу –
Не поплъју твоји врази
Срамом на победу.

Сатирично-дидактичка је и „дуга и заморна“ (Маринковић, 1966, II, 302), често и неразумљива песма Аврама Милетића *Видиш, брате, труди твоју*.⁵¹⁶ Песма је у недоследним парно римованим осмерцима, који понегде оде до 12-ерца, у којој се јунак, жалећи се пријатељу како је прошао у послу са Цинцарима, сећа његових поука и сам дели савете, уз низ погрдних примедби, најчешће о немогућности заједничког живота са Цинцарима:

Али сада памет моја

⁵¹³ Синдик, Н.Р., Гроздановић-Пајић, М., Мано-Зиси, К. (1991). *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије Будимске у Сент Андреју*. Београд, Нови Сад: Народна библиотека Србије, Бигз, Матица српска, 60-62.

⁵¹⁴ Маринковић, ц.д. I, песма 12, стр. 130. Из *Песмарице Максима Брановца (1817)*. Варијанте у *Академијиној песмарици VI, Прашкој песмарици, Запису анонимног бележиоца*, код Димитрија Тирола (Тирол, Д. (1818). Привјестователнаја књижица за премилу и прељубазну сербску јуност. Будим).

⁵¹⁵ Маринковић, ц.д., II, 295-6; о песми је писала, у поменутом раду, и Радмила Пешић Ненин.

⁵¹⁶ Маринковић, ц.д. I, песма 16, стр. 140. Из *Песмарице Аврама Милетића (1777-1781)*.

За твојим иде поученија...

.....
Сваки Сербљин нек' не мисли,
Да ће овде прокопсати
[Гди] ће голуб међ' гаврани,
Да се ш њима уједини.

.....
Него сваки нек' се узме,
И нек промисли своје уме,
Какав суд хоће добити...

Дидактички тонови подједнако су присутни и у циклусу песама испеваних на тему нових обичаја и морала српског друштва. Таква је песме *Чистоје огледалце*,⁵¹⁷ вероватно Николе Стаматовића,⁵¹⁸ у којој се саветује девојка да не слуша мајку која је погрешно саветује (*Вертоглава твоја мати / не мисли ти добра дати, / Она диже луду главу / И не смотри теби славу / Већ те води по балови, / Да ти она ког улови*), него њега, песника, искреног пријатеља:

Ја истину љубим свагда,
Сваки каже то је правда...

.....
Послушај ти добро конец,
Что ти каже Богољубац,
И пријатељ твој велики,
Захвали му ти на веки.

Неморалу времена супротстављен је сеоски и пастирски живот, где је јуност „как ружица“, где су девојке кротке и стидљиве, где влада искреност, радост, здравље и природна равнотежа

Удовољство, мир, тишина,
Там' царствује и дружбина...
Летом сеју и копају,
А ујесен плод збирају.
В зимно доба вино пију,
Бригу плаше, песне поју...

.....
Ако љубиш тиху радост,
Ако мерзиш сердца празност,
Хитро теци простим људем',
Земљоделцем' и пастирем'.

⁵¹⁷ Маринковић, ц.д., I, песма 30, стр. 170. *Песмарица Јакова Иљина* (1807), Песма је посебно штампана у Бечу 1793. И поново 1804, и Георгије Михаиловић је приписује Николи Стаматовићу. В. Маринковић, ц.д. II, 308.

⁵¹⁸ Маринковић, ц.д. II, 309.

(Дружбина је нашег века⁵¹⁹)

Мотив изопачености новог времена налазимо и у сатирично-дидактичком спеву *Стара и нова Сент Андреја*, где се кроз сећања два Сентандрејца у Јелисеуму призива некадашња слава а осуђује морални пад нове Сент Андреје.⁵²⁰ Дидактички заплет остварен је позивом на причу, најпре Богољуба (*Пробуди се, Богољубе / Дед' расклопи твоје зубе, / Пак спомени место мило, / Које нас је одојило... Драговољно, мили друже, / Ма трајало и подуже...*), са којим се у разговору износе све врлине некадашњег живота (чувство душе, совјест, свето право), а затим Петра (*Сад нам о[в?] де међ' нас седи, / све нам редом преповеди... Стани, деко, питат' престај, / Покор чути себе справљај*), који сведочи о данашњем животу у Сент Андреји: међу Србима влада неслога и злоба (*Брацка љубов нема места, / Уместо ње злоба честа*), девојке су помодне, судије су похлепне (*Они само за тим [т]јечу / Да на преко јадни[х] стечу... Тужно гону удовице, / Нити штеду сиротице*) а градом влада општа поама за господством:

Сад већ биров, сенатори,
Варошгазда, општинари,
Стражамештер и пандури,
И бакали и шнајдери,
Учитељи и тутори,
И месари и пекари,
Не зову се *господари*
Јер *господин* из њи[х] вири.
Господа се називају,
Ма се гуњцем покривају.

У истом спеву налазимо и мотив Дошеновићеве *Дојилице*, а касније Боројевићеве песме *Воспитаније* (1841):

Тужне мајке сад се боју
Чеда своја да одоју,
Тек да себе отлакшају,
На дојкиње чеда дају,

⁵¹⁹ Маринковић, ц.д., I, песма 31, стр. 175. Из песмарице Вука Стефановића Караџића (1808-1813). Варијанте у *Песмарици Василија Јовановића* (1805), *Записној књижици* (1813), *Академијиној песмарици II*, *Песмарици Максима Брановца* (1817), *Запису анонимног бележиоца*, *Анонимној песмарици Народне библиотеке*, *Песмарици Арсенија Ћирића* (1846).

⁵²⁰ Маринковић, ц.д., I, песма 44, стр. 202; Према издању Јакова Игњатовића (Маринковић, ц.д., II, 325).

Нит' им тужна јадна срдца
Что прелепа њина деца
Тек што окцен прогледају
С отровом се запајају,
Млеко м жена искварена
Душом, срцем разврашчена.

Уз женску помодност иде и криза „мушких“ врлина (*Слушај мало, пак се диви, / Пак ћеш престат' жене клети, / на мужев' ћеш гнев пренети*):

Верност, храброст не познају,
Један друго[м] зло продају
.....
Старце гони младеж сада,
Брат од брата горко страда.
Храброст српска ишчезнула
Страва јуност обузела...

Ретко занимљива песма, у чију иронијску дистанцу нисмо сигурни, песма је *Благоутробни отци, девице се туже*, из *Песмарице Аврама Милетића* (1778-1781).⁵²¹ Песма такође говори о месту жене у друштву, а право гласа о свом положају присвајају девојке и у том смислу дају поуке о устројству школа за офицере:

Совершено што је, мора бити цело,
Јер најмањи порок осакати тело.
Нит' народу пол женски последњи член,
Стих размотрит следујушће вених.

Жена мужу венец, муж јест жени глава,
Није л' дивна вел'ка венец слава?
Не вели ли Сирах вероватељ тому,
Шту с[у]нце на н[е]бу, то жена у дому...

Дакле, свак са[д] види да јест и нас вре[д]но
Послушати јер смо и бићемо једно
Тело с љу[д']ма цело, две воље и ћуди,
Нема с нама једно - нек' не мисле људи.

⁵²¹ Маринковић, ц.д., I, песма 293, стр. 493. Из *Песмарице Аврама Милетића* (1778-1881). Варијанте у *Песмарици Матије Ивковића*. Песма је штампана неколико пута. В. Маринковић, ц.д., II, 405. У вези са песмом постоји и Ђоровићево објашњење: В некој компанији в Новом Саде некторе девице јавиле что би оне раде за офицере удати се; на которо слово казао стихотворец да би лушче по их желанију било и полезније кадетништифт поставити него школе о којих тогда на синоду трактиралос, и да би нуждно било инштанцију предложити синоду о том; на которо отговориле: „Добро би било“. И тако по њином желанију сеј сатир произведем,, Маринковић, ц.д. II, 404-405.

Не молимо да би ми првенствовале,
Допустите што би ми саветовале.

И затим следе конкретни савети

Не трошите новце! На што су вам школе?
Кадетенштифт начинисте боље.

Нашто реторика, нашто ли стихови?
И без тог су били до сада попови.
Нашто вам физика? Знамо ми натура
Ку[д] вуче! Нам' нису о[д] потребе јура.

Ко је крив нек' трпи, ко дужан нек' плати,
Ко краде нек' бију, нек' главом заплати.

И док заврше све те школе, младићи оседе

Дакле, која полза, раде смо ми знати,
Што ћемо се с људ'ма такима венчати...

па је решење у подизању „кадетенштифта“, школе за официре
(*Кадетенштифт боље начините један, / О[т]ку[д] ће официр бар изићи вредан*),
која ће разрешити „фундус вечни“:

Ето фундус вечни јербо девојака
Бити ће док буде под н[е]бом облака.

Поуке су честе и у љубавним песмама (*Који о[д] зависти болује, / Нек' мој
рецепт потребује*). И грађанска поезија је, као и уметничка, дала прилог циклусу
песама о брачном животу. *Пјесн о женитвје*⁵²² поучава о заблудама „ласкателне
љубави“ и правим животним вредностима

Ласкателно кој милује
веруј себи не верује,
да јест љубав Богом дана
нам за срећу основана.

⁵²² М. Сучевић је нашао пет песама записаних на унутрашњим странама корица Фенелонове књиге *Les aventures de Télémaque, fils d' Ulysse*, објављене у немачком издању 1778. у Улму, Франкфурту и Лајпцигу. Песме је записао власник, Спиридон Поповић. В. Сучевић, М. (1955). Неколико примера српске грађанске лирике XVIII века. *Зборник Матице српске за књижевност и језик, III*, 3, 169.

Што јест благо овог света,
излишество сребра, злата,
ова јесу порушила,
цена их јест кратка, мнима.

.....
Није л' боље имат једну
сердцем нашим изабрану
в објатијах њеним тада
в самој скорби јест отрада.

Дан пролази као невидим,
Час не стаје неошчушчим
Радост јесте и в старости
Спомен такове младости.

Слична је песма *Женити се ко ј' намеран*,⁵²³ у којој се песник обраћа читаоцима „као синовима“ да буду паметни како се у старости не би кајали:

Женити се ко ј' намеран,
Мора бити жени веран,
У болести и несрећи
Не треба се ње о[д]рећи.

.....
Кад сте здрави, не марите,
Већ код друге ви гледите,
Те памети ја сам био,
Ево данас - остарио!

.....
Очи плачу, сердце вене,
Ах, жалостно моје време,
Што учини у младости
[Д]а умирем у старости.

Строфична организација ове поезије посматрана је као доказ контакта наше културе са западноевропском.⁵²⁴ С једне стране, преузета је од уметничке версификације, а на народну поезију упућује избор стихова. Типичан пример је организација и различите комбинације седмераца и осмераца (и петераца и

⁵²³ Маринковић, ц.д. I, песма 53, стр. 231. Из *Песмарице Јована Алексијевића* (1814). Варијанте у *Песмарици Максима Брановца* (1817), *Академијиној песмарици XI*; *Сербској лири* (1847) и *Забавној песмарици Јеремије Караџића* (1854). В. Маринковић, ц.д. II, 329-330.

⁵²⁴ Стефановић, М. (1988). Ка римованој строфи у српској грађанској поезији. У. Т. Бекић, *Српско грађанско песништво*. Нови Сад: Матица српска, 84.

шестераца у припеву), народног типа, које налазимо најчешће у катренима. Стихови су редовно римовани.

Дидактичке песме грађанске поезије задржавају ове особине: осмерци су најчешћи стихови. Налазимо их парноримоване у катренима (*Чистоје огледалце*), и у комбинацији са дистисима (*Среди игри, сред забави*), у септимама са дужом уводном строфом (*Откако је свет постао*), у комбинацији са 6 – ерцима унакрсне риме (*Сравњеније човеческаго века с теченијем нрава*). Парноримовани осмерац је и стих дидактичког спева (*Стара и нова Сент Андреја*). Чести су и 12-ерци: парно римовани у катренима (*Ах, моји славни дни и славна годишта; Благоутробни отци, девице се туже*) или у терцетима у комбинацији са 6-ерцима (*Песна умиљенија о души*), са римом *aba*.

У погледу стихова и строфа дидактичких песама није могуће издвојити било какве посебности, као се што, уосталом, ни ове не издвајају као посебна, строго омеђена врста. У овој се поезији дидактичко оцртава у неким општијим елементима: тону, пре свега, који је могуће уочити у већини песничких врста на које наилазимо. Са мањим изузецима, у грађанској поезији није могуће издвојити управо дидактичке песме: неки од елемената, типа тона, понегде исказа који упућује на „дидактички заплет“ (*Сад нам о[в?]де међ' нас седи, / све нам редом преповеди... Стани, деко, питат' престај, / Покор чути себе справљај*) или дидактичке поенте песме, могуће је уочити традиционално у побожним песмама, где се подучава о хришћанским врлинама или одвраћа од порока (*Пијанство је ружно дело*), али и љубавним, сатиричким и хумористичким песмама. Подједнако, и побожне и морално-дидактичке песме заступљене су у старијим песмарицама (Пешић Ненин), док су у каснијим периодима сасвим ретке. То свакако стоји у вези са природом ове поезије која је служила за забаву и задовољство простог народа, дакле, најмање ону која би била намењена моралним усавршавањима.

5. Дидактичка поезија Лукијана Мушицког

Трагање за дидактичким елементима у поезији Лукијана Мушицког, у којој је српски класицизам добио завршни облик,⁵²⁶ почећемо донекле неочекиваним местом, критиком његове пословичне и честе нескромности,⁵²⁷ како је писао Ђоровић, или „самохваљењем“, како налазимо у студији Ђорђа Рајковића, сматрајући да ова врста „нескромности“, пре свега, указује на један од темељних дидактичких елемената. Ова црта произилази из нечега што није далеко од очекивања условљених врстом, позваности песника да открива истине, његове надахнутости и дослуха с музама и да је, будући уступак поетици правца⁵²⁸ коме је песник припадао, део наслеђеног античког поетичког

⁵²⁶ Деретић, Ј. (1983). *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит, 211.

⁵²⁷ У изванредном раду о интерпретацији песама Лукијана Мушицког (1777-1837), Мирон Флашар говори о два снажна изворишта интерпретацијских проблема не само у читању Лукијанових песама, него и песама класициста, потеклих, пре свега, у књижевној историји и књижевној критици која је у темељу носила вуковско начело народности и романтичарски култ емотивности. Једно је извориште **подражавање античким узорима**, засновано на класицистичкој варијанти хеленистичке теорије имитације, друго је нарочита **спрега жанровских захтева и морфолошких одлика**, при чему класицистичка песма настаје не само као одговор на очекивања условљена врстом, већ и као реализација постављаних правила која је одређена реторика и поетика постављала за одређене типове исказа (Флашар, М. (1989). О интерпретацији песама Лукијана Мушицког. У: Д. Давидов, *Манастир Шишатовца: зборник радова*. Београд, Нови Сад: САНУ, Друштво историчара уметности Србије, Матица српска, 98-99). Наше виђење проблема, као и анализе дидактике у поезији Лукијана Мушицког, почећемо овим моментом у интерпретацији његове поезије у дисертацији Владимира Ђоровића, брањеној пред Ватрославом Јагићем и Константином Јиречком 1909. године у Бечу, у којој се, на неколико места, говори о пословичној или, како Ђоровић каже, Лукијановој, као уосталом и Клопштоковој, „честој нескромности у говору о себи и својим пјесмама“ (Ђоровић, 1999, 298). Иста врста неспоразума у интерпретацији је и критика Ђорђа Рајковића, коју налазимо у његовој исцрпној студији о поезији Мушицког: „Једно би се замерити могло, што Мушицки оде своје веома често почиње са призивом...: „Пой, Музо“ – „Слѣдуй ми, Музо“ – „Та не ћу, Музо“ – „О, ако самъ ти и када, Музо“ и т.д. То Пиндар чини ретко, а Орације још ређе.“ В. Рајковић, Ђ. (1879). Лукијан Мушицки и његов књижевни рад. У спомен Мушицкове стогодишњице. *Летопис Матице српске, књ. 120, 148.*

⁵²⁸ Постоје најмање два схватања класичних поетика: схватања и доктрине које се односе на античке поетике у периоду од 750. године пре нове ере до 200. нове ере; мање или више кохерентна критичка доктрина представљена Аристотеловом *Поетиком* и Хорацијевог Посланицом Пизонима (*Ars Poeticae*), доктрина обновљена у Ренесанси, што је условило и рађање класицизма (Brogan,TVF., Cole, A.T. (1993). *Classical Poetics*, У: A. Preminger, T.V.F. Brogan, *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 204-205. Изведен из придева класичан (о седам схватања „класичног“ (*classicus*) в. Исто, 215), класицизам се дефинише и као књижевни правац, а термин „класичан“ се од 16. века успоставио у значењу који су му дали хуманисти: односио се на највеће писце на које се угледало (Beatus Rhenanus, 1512) али и на оне који су, подражавајући грчке и римске писце, духом и вредношћу постали блиски античким писцима (Витановић, С. (1985). *Класицизам*. У: Д. Живковић, *Речник књижевних термина*. Београд: Нолит, 329. Пресудну улогу у ширењу доктрине одиграли су италијански хуманисти, откривајући темеље Аристотелове и Хорацијевог естетике, одакле се полазило у успостављању нове, која је, једном за увек, требало

модела. Примајући божанску инспирацију, песници су освајали приступ највишим знањима, како филозофским и моралним, тако и практичким и техничким (Далзел, 1996, 9).

У првој строфи оде на смрт Ане Палик-Учевны⁵²⁹ стиховима се тумачи пригодност оде:

Навыкша, Лвро, быти участницей
Въ слѣчаехъ Рода, иже носиша на
Челѣ печаль, ил' свѣтлѣ радость,
Се воздыханіа нова (та бо

Сѣдба естъ негли нашихъ часѡвъ) прими
Твоа во стрѣны, скорбѣ ѡблегчающы.
Неси мѣ къ гробѣ хладнѣ, окрестъ
Коегѡ лѣпїа дѣши плачѣтъ:...

Пригодност песама на све „случаје“ у погледу питања за које је песник сматрао да су важна и од опште користи у животу народа упућује на темељну

да постави општеважећа правила. Ова поетика се исписује уз неколико темељних категорија (надахнуће, разум, ентизијазам, природа, култ антике, схватање уметности као користи и забаве и постављање општих правила). Правац је најпотпуније дошао до изражаја у француској књижевности XVII века (Корнеј, Расин, Паскал, Декарт, Молијер, Ла Фонтен, Ла Бријер и др.) али и раније у неговању класичних форми песника Плејаде, Жана Шаплена, Д'Обињака, Никола, „другог Теокрита“ Рене Рапена, Николе Боалоа. Француски утицај биће пресудан и у енглеској књижевности (Поп, Адисон), немачкој (Готшед, Бодмер), руској (Кантемир, Тредјаковски, Сумароков). Немачки класицизам одбацује, међутим, и француске и римске писце и окреће се једино античкој Грчкој (Винкелман, Лесинг, Гете, Шилер, Хелдерлин). Класицизам је, и у светској и у нашој књижевности, „post factum“ књижевне историје: уобичајено је да се под њим подразумева француска књижевност XVII века и светска XVIII века. Ипак, немачка књижевност стриктно разликује класицизам под утицајем француског класицизма, сматрајући га маниристичким, псеудокласичним, академским и сл., од кога се класицизам касних деценија века значајно разликује, па се пре прибегава концептима у којима се посматрају различити стилови и тумаче класичне форме у односу на „отворене“ форме романтизма или „неправилности“ барока итд. Подједнако, у енглеској књижевности је већ од XVI века уочљиво имитирање грчких и римских мотива и форми, све до романтизма и викторијанских песника XIX века, можда и више но код песника XVII и XVIII века. У другим европским књижевностима се правац одређује углавном контекстом утицаја француског класицизма на одређену књижевност. B. Fleischmann, W.B., Newman, J.K. (1993). *Classicism*. У: A. Preminger, T.V.F. Brogan, *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 218). Први талас класицизма Павић смешта у период 1780-1810., са Доситејем, више као ауторитетом који се, иако није прихватао античку версификацију и језичку дихотомију, одушевљавао античком уметношћу али и преводиоцем (Еурипид, Вергилије, Клаудијан), Везилићем, Трлајићем, Стојковићем, Гаврилом Храниславом, Димитријем Налбановићем, Јоакимом Хедлом. И каснији српски песници, представници такозване Школе „објективне лирике“, сматрали су управо Везилића родоначелником овог књижевног правца. Године 1810. Лукијан Мушички почиње да пева у античком размеру и стаје на чело српских класициста.

⁵²⁹ XLVII *Сѣда на смерть благородныа госпожи Анны Палик-Учевны, ѡ Фтрлѣкъ и дешестье, рожденныа Пѣтникѣ. л. 1821., У. Мушички, Л. (1840). Стихотворенія. Књига друга (славенска).* Скупіо Дрѣ Георгій Мушицкіи Серб. Княж. Личный Лѣкарѣ, Султанскогѣ Ордена Нишани-Ифтихара Кавалѣрѣ. Трошкомѣ Крал. Совѣтника Савѣе отѣ Тѣкѣли. Издаа Матица Сербска. У Будиму: Писмены Кр. Свеуч. Пештанс., 137.

ангажованост ове поезије.⁵³⁰ Управо из овакве ангажованости поезије следе и њена дидактичност и дискурзивност. У том је смислу Лукијанова поезија искључиво дидактичка. Мушицки је, пише Ћоровић, „желећи да користи народу, да га васпитава за боље, постајао дидактичар. Он је то постао из патриотског осјећања, из потребе да буде такав. Он је имао да каже оно, што је мислио, да ће бити од користи, и казивао је то увијек пјесмом, једино пјесмом. Сва његова поезија, која није била чисто лична и пригодна, дидактичарска је и по тежњи својој и по тону свом. Као и сви Славеносрби ранијег доба, тако је и он прожет једном искреном жељом, да буде користан по народ, да га васпитава, да му буде учитељ.“ (Ћоровић, 1999, 313).

Вукови савети Мушицком у погледу језика којим је писао своју поезију и пророчанство да „живот ода зависи од језика“, у нашем времену чини се сасвим испуњено, није то било и у Лукијановом: његове су оде доживеле велику популарност а две изразито дидактичке песме постале и врсте национално-просветног програма.⁵³¹ Те две песме, које је и сам песник означио као „лиро-дидактичке“, видећемо, прате задати песнички модел, прецизније, прате врсту класичног, хорацијевског дидактичког модела. Дидактично је, с друге стране, у различитим поетским слојевима присутно готово у свакој песми Лукијана Мушицког. Покушаћемо да осветлимо и једне и друге.

Не само у раним песмама, Лукијан и двадестетих година има кратких поука у силабичком стиху (*Песн, Песма*): у катрену унакрсно римованих 7 – ераца и 6 – ераца, настаје поучна *Песн*

Храни ти добродетель
И другом ближњим буд'.
Тогда тебе содетель
Откријет к шчаст'ју пут.
(*Песн, 1823*),⁵³²

а у два тростиха 9 – ераца и 8 – ераца, римованих *aabccb*, 1826. *Песма*:

Свој језик сваки народ чува:
Зашт' њиме својим родом бива,
Њим слађе куша ума плод.⁵³³

⁵³⁰ Иванић, Д. (2011). Лукијан Мушицки. У: Д. Иванић, *Ка генези српске поезије*, Београд: Лицеј, 34.

⁵³¹ Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 133.

⁵³² Мушицки, Л. (2010). *Моје струне*. Београд: Службени гласник, 88.

⁵³³ Исто, 91.

И у поздравима и похвалама „сплеменика дела“ (*Наймилія забава Музи / Есть моіой сплеменника дѣло / Лѣпотно, полезный трудъ*), испеваним већ од 1816, посебно онима у архилохијској строфи,⁵³⁴ налазимо и дидактичке

⁵³⁴ Мушицки је користио и **архилохијске строфе** (*archilochia*). Наводи их Ћоровић, са примерима ода које је Мушицки испевао у овој строфи (**I: 18, 20, 22, 40**): XVIII. **Вуку Стефановићу**. У М. Шиш. 27. Окт. 1816 (I, XVIII, стр. 46), XX. **Димитрију Давидовићу** сербскомъ типографу, у М. Шиш. 30. Окт. 1816 (I, XX, стр. 51), XXII. **Копитару**. У М. Шиш. 1. Нов. 1816 (I, XXII, стр. 55), XL. **Дружбный союзъ сербскогъ и славенскогъ варвѣта**. У М. Шиш. 14. Јануар, 1822. (I, XL, стр. 124); II: **12, 23, 46**: XII. Сѡда. **На миръ Еуропы** (II, XII, стр.30), XXIII. **Везыличу** л. 1818. (II, XXIII, стр. 59) XLVI. Сѡда **Ко мнѣ самомъ** (II, XLVI, стр. 135); III: **2: II.Сѡда. Егѡ Величествъ Императору Александръ Павловичъ**. Л. 1819. (III, II, стр. 2), и **превод псалама 1 и 130** (Ћоровић, 1999, 331-332):

1. - у у - у у - у у - у у
(- у - у - у - у) } - у у - у

у - - у - у - у -

2. - уу - уу - уу - уу
(- у - у - у - у) } - у у - у

- у у / - у у / -

3. - у у / - у у / - у у / - у у
(- у - у - у - у) } - у у - у

у - у - у - у - у

- у у / - у у / у

Док прве две сасвим одговарају Ћоровићевој подели (други и трећи тип)
Любљанску Дику краснѣйшу, и братію поздрави Сербску
Граду у Францовомъ там.
(*Вуку Стефановићу*)

Забавникъ / Твой есть ве/селіе / дѣвамъ на / уборномъ / столу.

у - у - у - у - у

Изъ свѣта вѣсти твоѣ уче

- у у - уу -

Съ забавомъ село и градъ.

(*Димитрију Давидовићу*),

оде *Копитару* и *Дружбный союзъ сербскогъ и славенскогъ варвѣта* значајно од ње одступају.
Како је и наведено у предговору ода *Копитару* прати нешто другачију схему:

- уу - уу - уу - уу

(- у - у - у - у) } - у у - у

у - у - у - - - у - у - у

- уу - уу - уу - уу - уу - уу -

Већ су те твоѣмъ на поприщу познали Ироя крѣпка

у - у - у - - - у - у - у

Словени, свимъ по родомъ, даж и дальне земље.

(*Копитару*)

а ода *Дружбный союзъ сербскогъ и славенскогъ варвѣта*, не одговара ни Ћоровићевој подели архилохијских строфа, а ни метричкој схеми из *Предговора*. Наведени архилохијски стих је према Ћоровићу, а и објашњењу у предговору, састављен од два дактила и једног јаког времена, и долази после хексаметра:

- уу - уу -

Стих је, међутим, за читав слог дужи:

- - - u u - u u - u u - u u - u
 Старый Варвѣтъ за Еллиномъ, па за Латиномъ до звѣзда
 - u u - u u - u

Лети, и новый ѣ за нѣме!

(Дружебный союзъ сербскогъ и славенскогъ

варвѣта)

Доста је, нажалост, непрецизности у иначе тешко читљивој Лукијановој метрици: тако је, на пример, и са следећом одом, *На миръ Европы*, коју Ђоровић наводи као архилохијску. Уз њу је, у Лукијановој збирци, дата и метричка схема

- uu - uu - uu - uu - uu - u
 (- u - u - u - u)

u - -- u - u - u -
 - u u - uu -

Са изузетком јаког времена на крају другог стиха, видимо да одговара трећем типу архилохијске строфе по Ђоровићевој подели:

**Одавы никогда ѡбзѣли гордынею смѣртни!
 Гдѣ цѣнтъ творца, пугмѣй тамъ ѣсть,
 Прахъ же ѣ сѣнь чловѣкъ.
 (На миръ Европы)**

Када, непосредно затим, говори о начинима читања ове оде 1816. године, Ђоровић испушта целу реч, и то у три наврата, и слог и консеквентно, даје погрешну схему: „Сваки би од нас и од оних читалаца 1816. године, кад је ова ода написана, то читао овако:

Мѣра Бѣгиње! Свѣшченикъ народа Сѣрбска и цѣркве
 Кѣторихъ в лѣне днѣс блѣстѣѣт
 Здѣ Стратимѣровић.“

Последњи стих прве строфе ове Лукијанове оде, међутим, гласи:

Здѣ Стратимѣровиць, тамъ

въ чѣрной Петрѣвич горѣ...

И поново, док ода *Везыличъ* прати Ђоровићеву схему (други тип)

**Частъ на ѣмъ мнѣ приходиши, пѣвче спокойнымъ жизни!
 Частъ забава мнѣ ты...**

следећа коју Ђоровић убраја у архилохијске, *Ко мнѣ самомъ*, поново одступа. Песма је испевана у тешко читљивом елегијском дистиху. Јосифовић, који је детаљно писао о метрици Мушицког (Јосифовић, 1956), то уочава али греши када у оде испеване елегијским дистихом додаје и оду *Копитару*. Код Јосифовића налазимо нешто другачију класификацију архилохијских строфа (о типовима ове строфе у: Preminger, A., Brogan, T.V.F. (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 97-98) и комбинација са другим стиховима (Јосифовић, 1956, 203-5), а задате метричке схеме, настале по угледу на Хорацијеве, дао је и сам Лукијан. Потешкоће у читању метрике ове поезије су вишеструке (пре свега, настојања успостављања квантитета слога као носиоца ритма, непостојање стандарда у многим слојевима језика и преиначавање стопа (дактила у трохеје, на пример) самог песника), па су и интерпретације, често, значајно различите (Ђоровић, 1999, 332; Јосифовић, 1956, 204).

Забуну, подједнако, уносе и различити системи класификација ове строфе: Јосифовићева **прва архилохијска строфа**, коју налази у песми **Вуку Стефановићу** (I, XVIII, стр. 46) и оди **Везыличх** (I, XXIII, стр. 59), код Ђоровића одговара метричкој схеми друге архилохијске строфе (Ђоровић, 1999, 331); Ђоровић наводи такође оду Копитару (I, 22), као оду испевану у архилохијској строфи (Ђоровић, 1999, 332), док је Јосифовић, како смо видели, наводи као оду у елегијском дистиху (Јосифовић, 1956, 202) итд. Према Лукијановој метричкој схеми, датај уз оду **Везыличх** (II, XXIII, стр. 59), строфа је дистих: први стих је дактилски хексаметар са завршним трохејем или спондејем али и могућношћу замене дактила трохејима, док други образују два узастопна дактила и дуга последња стопа. Значајно се разликује од Хорацијеве оде *Diffugere nives*, која је предложак, и у којој се користи више спондеја, често узастопних (метричка схема, превод и читање А.Е. Housman, преузето са <http://www.johnderbyshire.com/Readings/diffugere.html>; http://www.columbia.edu/itc/classics/fogel/3012/recording%20sheets/horace_4-7.pdf 7. априла 2013.). Погледајмо Лукијанову:

1. стих

- **uu - uu - uu - uu - uu - u**
 (- u - u - u - u - uu - u)

2. стих

- **uu - uu -**

Частѡ на / ѱмѣ мнѣ при/ходиши, / пѣвче спо/койныа / жизни!
 Частѡ за/бава мнѣ / ты:
 Не то/лико / самаа / лѳра,/ аще ѱ/ хвална,
 Сердце, ѳ/лико и / дѳхъ.
 (Везыличх)

Овако је реализована и у песми *Вуку Стефановићу* (I, XVIII, стр. 46):

Стани, / Вуче дра/жайшій! не / тужисе / выше ты / на ме:
 Спѣшимъ ти / платити / дугъ
 Кнѳижный ми / тай да/леко естъ / лакшій, / нежели онай
 Въ новцу па/пирноме, / знашь...

Друга архилохијска строфа, према Јосифовићу (код Ђоровића трећа метричка схема), употребљена је само у песми *На миръ Европы* (II, XII, стр.30), баш као што је и Хорације ову строфу користио само једном. Мушицки је поново дао и метричку схему. Њена је особеност у јампски организованом другом стиху: први стих је онај који се користи и у првој архилохијској строфи, а затим следи стих јампског почетног и јаког последњег слога. Последњи стих је исти онај који се користи и у првој архилохијској строфи. Мушицки, тако, дели Хорацијев други стих (u- u- u- u- // - uu - uu u: Јосифовић, 1956, 205):

- **uu / - uu / - uu / - uu } - uu / - u**
 (- u / - u / - u / - u)
 u- / - u / - u / - u / -
 - uu / - uu / -

Метричка схема која је дата уз песму у другом стиху је другачија:

Міра Богіне! сваци́нникъ наро́да Сѣрвска ѱ цѣркве,
 u - - u - u - u -
Котóрыхъ въ лóнѣ днѣсь влестáтъ
 - u u - uu -
Здѣ Стратиміровнчъ, тáм'

елементе: основни тон или редовни савет. На пример, похвала, у којој се углавном опевају заслуге појединаца, пригодна је и за изношење поука: тако је песма *Димитрију Давидовићу*, у којој се слави његов допринос српској култури, прилика и за саветовање:

Не купцѣ само, брой ти чтеце
Роду и себина честь.

.....
Подвиге твоје узвиси и препоне съ пута уклони.
Ты Брайткопф буди наш' ты Курцбекъ,
Шниреръ и Штимбауеръ.

И најзад, пригодним саветима у вези са развојем Давидовићевог *Забавника*, прикључује се и темељни мотив „српске јуности“

Юность є Роду најкрѣпчія надежда; ...
Старцыма юность є щить.

У песни *Дружебниј сојуз* подучава се о правилима поетике

Два су, Любителъи Словесности, Сербскоме Пѣвцу
Варвѣта; старый и новы й.
Онај ударанье по старымъ тонов'ма иште,
Старе што књиге насъ уче.....
Новы й Варвѣтъ нашъ умилне оѣе живота
Тонове...
Сладко ће быти обоицы дѣло, духове Сербске
Будити къ дѣлама славнимъ...

.....
Разумъ неће узлетит', нит' умъ, чувствованія нравна
Ако ѣи недигну къ небу!
Садъ умъ мора у природи чувственой та произвести.,
Себе да дѣятелнымъ яви....,

о језичким и књижевним питањима и у песни *Григорију Гершићу*⁵³⁵

Презри твоје ругателъе; съ кумваломъ Сербскимъ ты иди,

у одама *На мир Европи* и *К самом себи* излажу се хришћанске идеје

⁵³⁵ Григорију Гершићу, народны школа директору. У М. Шиш. 12. Ноемв. 1816. I, XXIII, 57. Издвојена у предговору Стихотворенија I као пример песме испеване у комбинацији хексаметра у првом стиху и „обильствујућегъ ямба у другомъ стиху“. В. Стихотворенија I, непагинирана 5. страна:

– у у / – у у / – у у / – у у / – у у / – у
Гершићу! Тихо при/бѣжище / Музе изъ / пустинье / траже
у – у – у – у – у
Код тебе, Аристарха свога...

Гдѣ щить творца, пугмей там' есть,
Прахъ же и сѣнь челоуѣкъ...

Чиста совѣсть нама щить.
Терпѣнье крѣпко груди нашей оклопъ...

у оди **Моје тезоименство** пева се о вечној теми српске слоге

Любов'ю дружбомъ међусобномъ Сербльи ће обстати моћи,
И красне жизни плоде вкусит'....

у оди императору **Александру Павловичу** идеје су просветителске

Сербомъ, сѣдбою завидною, міра по морѣ пловѣщымъ
Наѣки сѣтъ щастливый лѣчь;
Котва же вѣра, азыкъ...

а у оди **Димитрију Стефановичу** мотив опште користи исказан је готово
Доситејевим речима

Цѣнѣ дни полѣчають ѿ ползы, твореныя ближнимъ.
Тѣмъ сладка жизнь, тѣмъ легка смерть...

Ови стихови ће се, понављањем Доситејевог, па Лукијановог мотива управо у делу у коме се као ликови појављују њихови духови, дакле у виду врсте литерарне афилијације, појавити 1845. године у прологу *Споменика Лукијану Мушицком*⁵³⁶ Ђорђа Малетића:

Одъ ползе расте⁵³⁷ текъ животу цѣна,
И цѣль се ньоме постизава быѣна.

Мотив налазимо и у Малетићевој алкејској оди *Наставницима младежи србске*:⁵³⁸

Одъ ползе ближњи диже с' престоль
Важности, цѣне, достоинства жизни.

Античку идеју о образовању као путу до врлине и моралном усавршавању кроз учење, којој је Просветителство било последње уточиште, наћи ће се и у асклепијадским строфама⁵³⁹ песме **Димитрију Давидовићу**.⁵⁴⁰

⁵³⁶ Малетић, Ђ. (1845). *Споменикъ Лукіяну Мушицкомъ. Позор'е духова у єдномъ дѣйству одъ Ђорђа Малетића*. Београд: У Княжеско-Србској Књгопечатњи, I.

⁵³⁷ У *Споменику* „расти“.

⁵³⁸ Малетић, Ђ. (1841). *Наставницима младежи србске. Голубица съ цвѣтомъ књижества србскогъ, III*, 182-184.

Найприличнїя є наука човеку
 Човекъ. Красно є быт' човекомъ добрымъ, и
 Слава народу, такимъ
 Быти. Просвѣте тай є плодъ!

Независно, дакле, од пригодности оде или песме, како је то сам песник у првој строфи оде на смрт Ане Палик-Учевны тумачио, и видећемо, независимо од метра и врсте, могуће је увек прочитати по неки изразито дидактичан, сентенциозан стих, у коме песник, „гениј рода“ подучава род. Баш као у поменутој оди, којом провејава елегично расположење и оплакивање смрти младе жене

..... Человѣче,
 Въ дѣш и величье естъ и крѣпость!

Просветитељске идеје тумачиће се и у „памјатницима“ асклепијадске строфе, циклусу песама испеваних у знак сећања на српске песнике, *О чести народној Сербов*,⁵⁴¹ *Александру Милуновичу*⁵⁴², *Сѣни Прокопија Болића*, *Пријатељем*⁵⁴³, *Оди чувствованија ... народу сербскому*⁵⁴⁴, оди *Карољу*

⁵³⁹ Једна од омиљених Лукијанових строфа је и асклепијадска строфа, у којој су испеване песме из *Стихотворенија I*: 33, 44; II: 13, 19, 22, 24, 26-31, 48-50, 56-58, 60; III: 8, 13, 15, 25, 26; превод псалма 7 (Ђоровић, 1999, 331; Јосифовић, 1956, 205).

Античка схема

Лукијанова схема (II, Ода XIII)

- - <u>и</u> <u>и</u> - // - <u>и</u> <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u>	- <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u> - // - <u>и</u> <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u>
- - - <u>и</u> <u>и</u> - // - <u>и</u> <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u>	- <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u> - // - <u>и</u> <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u>
- - - <u>и</u> <u>и</u> - // - <u>и</u> <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u>	- <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u> - <u>и</u>
- - - <u>и</u> <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u>	- <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u> - <u>и</u> <u>и</u>

Дрѣзи, Болича нѣсть! // Виждь печалныхъ васъ,
 Самъ печалю покрытъ; самъ въздыхалъ, вашъ
 Слышъ стонъ въздыханій.
 Какъ не скорби предатисъ за

Дрѣгомъ!...

(Ѡда сѣни Прокопиа Болича, бывшагѡ ѿрѣимандрѣга
 Раковачкаго.л.1818)(II, XXII, 55).

⁵⁴⁰ I, XXXIII, *Димитрїю Давидовићу. Учреднику Новина сербски и печатателю у Виенни. У М. Шиш. 26. Март. 1819, I, XXXIII, стр. 81).*

⁵⁴¹ XIII. *Ѡда. Ѡ чести народној Сербовъ; ѡ общемъ приношенїи жертвъ на единъ олтарь народнагѡ изображенїа; ѡ воздвиженїи единагѡ пантеона за всѣхъ Сербовъ (22. Авгѣста 1817.). II, XIII, стр. 33;*

⁵⁴² XIX. *Ѡда, господину Александру Милуновичу. л. 1818.(II, XIX, стр. 49).*

⁵⁴³ XXIV. *Ѡда. Пямятникъ умершымъ прїателемъ. л. 1818. (II, XXIV, стр. 60).*

⁵⁴⁴ VIII. *Ѡда. Чувствованїа Пѣвца Арфы шишатовачкіа къ народу сербскому на ново лѣто 1828. (III, VIII, стр. 15).*

Алојзију,⁵⁴⁵ у одама о оснивању гимназије и катедри српског језика у Новом Саду (*Стихотворенија* II, XXVIII, XXIX, XXX), као и у најбројнијим похвалама и полемичким одама испеваним у алкејској строфи.⁵⁴⁶ Темелјна идеја је просветитељска, какву налазимо, на пример, у оди *Мојему пријателю Михаилу Витковићу. У М. Раковцу 1811.* (I, IX, 18):

Дѣлаймо; свѣтъ есть. Цѣль человѣчихъ силъ
Есть трудъ, не покой. Сви да смо ревностни.

Пригодност ће готово редовно бити повод и за изношење општијих савета, етичких ставова и филозофских размишљања:

Дне наши как' цвѣтъ! Жизни урокъ есть смерти!
Кратокъ убо животъ, долгъ хѣдожество.
Азъ боюся сегѡ, не
Смерти, Сербѡвъ драгихъ пѣвецъ.

(*Пмятникъ умершымъ пріателемъ л. 1818, II, XXIV, 60*)

Та задача на вѣкъ людемъ пребѣдетъ всѣмъ;
Ка к' небесный Сѡтець, бѣдѣ свершени так'!

.....
Иже, сый человекъ, падъ на стези къ добрѣ
Бодрѡ встаетъ опять, къ цѣли су ближитсѧ.

(*Къ моимъ Дрѣмъ, III, XV, 49*)

Многи су стихови, као овај о кратком животу и „дугом художеству“ реминисценција Хораџијевих

Пропашће дела смртника,

⁵⁴⁵ VIII. Сѡда. Къ Сѡмъ Кралевскомъ Высочествѣмъ Инфантѣмъ Каролѣмъ Алојзиѡмъ, Ерцогѣмъ Лѣчкомъ (*De Lissa*), Кралевско-Венгерскагѡ ордена С. Стефана великагѡ Креста Кавалерѣмъ. л. 1831. (III, VIII, стр. 41).

⁵⁴⁶ Две трећине песама Мушицки је испевао у алкејској строфи. Метричка схема дата је у предговору Стихотворенија I:

у – у – у – уу – уу
у – у – у – уу – уу
у – у – у – у – у
- уу – уу – у – у

Витезомъ своимъ дѣлама храбрости
Покрившимъ полѣе Марсово, Царева
Вѣнчавша рука шлеме прашне –
Вѣрному спутнику ево чисте

Минерве меѣ сѧине на перси крестъ
Витежкѣй данасъ.

(*Маломъ кругу пріателя. 27. Дек. 1808. I, V, 12*)

Али лепота и чар говора живеће вечно⁵⁴⁷ ...

Дакле, у десетак песама које је испевао у периоду од 1816. до 1822, од којих шест 1816, у архилохијској строфи и комбинацијама са неким другим стиховима (архилохијском метру са алкманском и хорејском строфом),⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ Хорације (1966). Луцију Калпурнију Пизону и његовим синовима. У: М. Павловић (ур.), *Римска лирика*, Београд: Просвета, 98.

⁵⁴⁸ Неколико превида налазимо у Ћоровићевој и Јосифовићевој анализи двају комплексних метричких форми употребљених у Лукијановој поезији. Најпре, у Јосифовићевој анализи алкманског стиха: комбинацији у којој су први и трећи стих дактилски хексаметри, а други и четврти дактилски тетраметри:

- у у - у у - у у - у у - у у - у
- у у - у у - у у - у ,

Јосифовић је представља одама Димитрију Фрушићу (Јосифовић, 1956, 203; као и Ћоровић, 1999, 332):

Гдѣ си / драгій Ди/митриє? / Гдѣ си? / Давно те / нема!
Ево, / чуй изъ Ви/енне ми / пише
Сербскій / Лексі/кографъ, и / пита: / „Гдѣ нам' є / Фрушићъ?...
Флаккова / златна у/мѣреность, / оћу да / влада на / столу.
Ела на/ручи / начиномъ / Сербскимъ.
Даві/довићъ, / милый ти / именьякъ, / нека / части
Другове, / раскошной / там' у Ви/енни...
(Димитрiю Фрушићу)

и одом Григорију Гершићу. Метричка схема ове оде знатно је другачија и такође се налази у предговору Стихотворенија I („јамбијски стихови“, в.): састављена је од дактилског хексаметра у првом стиху и јампски организованог другог стиха (четири јамба и кратак слог):

- у у - у у - у у - у у - у у - у
(у - у - у - у)
у - / у - / у - / у - / у

Презри твоє ругательє; съ кумваломъ Сербскимъ ты иди,
Но засадъ само къ єдном' другу
Г е р ш и ћ у! Тихо прибѣжище Музе изъ пустыньє траже
Кодъ тебе, Арістарха свога.
(Григорью Гершићу, I, 57)

Ову комбинацију Јосифовић издваја као значајну у поезији Лукијана Мушицког (комбинацију дактилског хексаметра и јампског кватернара), описује метричку схему и повезује је са другим песмама: *Моє тезоименство*. У М. Шишатовцу 15. Окт. 1816. (I, XVI, стр. 42), *Ќда, Димитрiю Стефановичу, Парохъ Ново-Ќадскоиъ, поставшемъ Профессоромъ Грамматикальнымъ въ новой Гимназiи Новосадској. 14 Ноемв. 1816.* (II, XI, 28) и песмом *Чувствованија на ден рожденија Цара Франца* (IV, 160). Прва ода коју је Јосифовић узео за пример, *Моє тезоименство*, одступа од показане схеме али је Мушички, сматра Јосифовић, додао један слог више (Јосифовић, 205). Овако, она је испевана по метру који смо видели у оди Григорију Гершићу, што, међутим, Јосифовић, и поред објашњења у предговору Лукијанове збирке („јамбијски стихови“, в.), не помиње:

- у у - у у - у у - у у - у у - у

Любовію дружбомъ међусобномъ Сербльи ће обстати моћи.

и - и - и - и - и

И красне жизни плоде вкусит.

(*Моє тезоименство*),

У оди Димитрију Стефановићу хексаметри се заиста смењују са четири јамба у схеми:

- и и - и и - и и - и и - и и - и

и - и - и - и -

Съ ѱношскимъ жаромъ тецы. мраковорче, поприцемъ славнымъ:

Краснѣ на цѣли поженѣ мздѣ.

(*Ода, Димитрију Стефановичу, Паро́ху Ново-Са́дскому, поставшему Профессоромъ Грамматикальнымъ въ новой Гимна́зїи Новоса́дской. 14 Июнѣ. 1816.*),

али већ следећа ода коју за пример питијамбског система (дактилског хексаметра и јампског кватернара) узима Јосифовић, ода *Чуствованія на высокаторжественный День Рожденія Его Императорско-Кралевакаго Величества Франца I . Г. 1831. 31. Јан. 12. Февр.* (IV, 160), значајно одступа. Ово је ода у којој се, најпре, смењује неколико метричких схема, од којих, међутим, ниједна коју помиње Јосифовић. И овде се други стих, који долази после хексаметра, образује путем четири јамба, дакле, не као у песми *Моє тезоименство* али првих шест строфа су тростиси, те схема изгледа овако:

- и и - и и - и и - и и - и и - и

и - и - и - и -

- и и - и и -

Їй воспою! Что досто́инѣе мнѣ творити лѣт здѣ

На дѣнѣ, свѣщенѣ Царю? вгда

Братѣ шастлившаѣ там

Въ Карловцѣхѣ, Новомѣ-Са́дѣ, Бѣдинѣ, Пакрацѣ, Вѣршцѣ,

Сивинѣ, Черновицѣ, таж

Там Шивеницѣ выспрь слютѣ,

Цѣркве по чинѣ, молѣнїѣ крѣтка, съ людомѣ и клиромѣ,

Царю Царей за жизнь Царѣ.

(*Чуствованія на высокаторжественный День Рожденія Его Императорско-Кралевакаго Величества Франца I . Г. 1831. 31. Јан. 12. Февр.*)

То је, међутим, управо строфа о којој сам Јосифовић говори нешто даље о тексту, као другој архилохијској строфи, не препознајући је као такву у *Чуствованију*, коју, дакле, чита као два претходне и за коју каже да је код Хорација употребљена само једном, и то у тринаестој Еподи: „Другу архилохијску строфу употребио је Хорације само у својој тринаестој Еподи, а и Мушицки ју је употребио само једампут у Оди на мир Европи...(Јосифовић, 203):

- и и - и и - // и и - и и - и и - и

и - и - и - и и // - и и - и и и

Занимљиво је да аутор ове темељне и изванредне студије чак уочава да је Мушицки овај стих поделио на два посебна стиха али их као такве у *Чуствованију* не препознаје. Погледајмо оду *Чуствованије*...:

Їй воспою! Что досто́инѣе мнѣ творити лѣт здѣ

већином су поздрави и похвале. Једна је рефлексивна (*К самоме себи*), а једна је, међутим, изразито дидактичка. „Лиричко-дидактичка“ песма **Глас народољупца**, у 265 стихова, у погледу задатог модела, прати Хорацијеву *Посланицу Пизонима*: адресат је наведен и у наслову (*Сербскоме роду*), и директно се призива стиховима:

Вы писателѝ равно люб'те езыкѝ
Церкве своѝ, Рода свог'...

У десетак тесно повезаних поетских слика песник се обраћа Србима и, посебно, српским писцима, износећи поетичке и етичке поуке: о потреби очувања језика и вере (*Један су сојуз роду: вера, језик. / Они појас нама свим'. / Они су нама, расејаним свуда / Спасенија шлем и штит*), делима којима се осваја слава рода (*Не само вером ти, но дели слави с': / Ишту људи, цар и Бог*), чувања језика као одраза ума и карактера народа (*А посвемесни српска рода језик / Ум, карактер јавља наш*), компромисног односа према словенском и народном српском језику (*Нит' је онај привезан само цркви, / Нити колеби овај*), о могућностима коришћења оба (*Где коме Рајић, а где ком Доситеј / Пером слатко дира слух... Широко књижевства нам, браћо, поље! / Разне силе, једна цел... Славеснки, српски језик – два су пута! / К једној цели воде нас*), о чистоти говора и писма (*У разговор не мешај речи, које / Стамбул скова, Беч и Рим. / Не пиши, Србе, Србу туђим словом! / Так' не чини Тевтон, Гал*), о слози (*Сви к једној цели, сложно да идемо ! / У јединству сила јест*), о потреби образовања и општој ползи (*Са светом здружити се мора школа! / Пуст без ползе славе глас*), о односу граматика и песника (*Граматици! Покор' те вечном благу / Рода лестну вашу ћуд! / Поета, вितिја могу вам закон / Дават', ал' ви њима не!*).

Песма за узор има Хорацијеву *Поетику* и врста је поетичког приручника, који је, судећи по прихваћености, то неколико деценија и био: двадесетак година после објављивања, песму је „слабомућан преписао по својему

На дѣнѣ, свѣщенѣ Царю? Бгдѣ
Братѣ џастлившаѣ там'

Први стих је хексаметар, други је састављен од четири јамба а трећи од два дактила и једног јаког времена на крају, дакле, управо онако како их је користио у оди *На мир Европи*, ипак, како смо видели, не и једини пут.

обичнијему начину, да у свепрељутој невољи својој пева Сава Мркаљ“.⁵⁴⁹
Песма излаже конкретне поуке о функцији споја речи и мисли

Союзъ намъ рѣчій, мысли есу лѣпе,
А лѣпоте нема рѣчь!

компромису дихотомије језика

Нит' е онай привезанъ само Цerkви,
Нити колеби овай...,

класицистичком схватању хармоније и укуса

На што необычайна мрска смѣса?
Буди предѣлъ сваком' свой.

.....
Гдѣ - коме Раићъ, а гдѣ ком' Досіѳей
Перомъ сладко дира слухъ.
Орфеи, Флакки дѣйствую крозь сердце,
Свагда съ успѣхомъ на умъ...,

о вежби у читању узора

Текъ Флакка прилѣжно читай, свакогъ ѣнешъ
Дужность писца видити.

Поучава се, затим, о сврси науке. Уз поетичка правила, међутим, увек су дата и етичка, те се саветује и о несебичном односу према другима и општој користи

Наука вышша кои намъ е конаць?
Мудрымъ, вештымъ, нрравнымъ быт';
Што знашь ты самъ, сообщит' браћи сродной;
Мудрость у оклакъ не крыт'.

Дидактички тон српског „богословља у стиховима“ XVIII века осетиће се и у Лукијановој поезији: у поменутој асклепијадској посмртној оди Прокопији Болићу, у неколико стихова разлаже се идеја живота после смрти:

Есть за дверми гробницъ вѣчнаа жизнь. Тоа
Въ лоно дрѣгъ водворис! Уж' преобразшихса
Онъ въ содрѣжествѣ Сербѡвъ
Доблихъ, рызы страстей съ себе

Свлекшихъ, зращихъ на ны, къ щаст'ю текѣщымъ...,

⁵⁴⁹ Мушицки, Л. (1841). Гласъ народолюбца. *Голубица съ цветомъ кнѣжества србскогъ*, III, 161-173.

а рефлексивна ода и у Анакреонтовом и Катуловом омиљеном фалекијском стиху (*I, XXXI. Григорију Гершићу. У М. Шиш. 11. Дек. 1818.*).⁵⁵⁰ Тако ова друга ода испевана Григорију Гершићу, подсећа на Хорацијеву дидактику: рефлексивна, ода развија мисао, овде о снази духа у животним недаћама, и у исто време подучава. Примећено је већ да су моралне поуке расуте по свим Лукијановим песмама, нарочито у „јерархическим“ одама, са практичним мислима у основи и дидактичким циљем и да су ове у традицији српске поезије XVIII века (Калезић, 1989, 115.⁵⁵¹

„Преложеније“ псалма 1, на пример, баш као и Мркаљев превод псалма 132, у основи су такође врсте књижевних афилијација: псалм је поетском мишљу или мотивом, врста предлошка песме. Лукијанов и Мркаљев избор, међутим, упућују не само на врсту афинитета, него и припадност врсти:

Бѣй междѹ человѣки влажѣнѣ, ѣсть ѣже не ѣдетѣ
 Ко зыѣмѣ въ совѣтѣ, ни грѣшныхѣ въ слѣдѣ;
 Съ тѣми котѣри привѣдатѣ во пѣгѣвѣ ѡбразомѣ лѣстнымѣ,
 Не вкѣпѣ мигѣ ѣдинѣ сѣдитѣ.

Пѣче же нѣциѹ ѣ днѣмѣ ѡ Господни мѣслиѣ законѣ
 Влечѣтѣ ѹмѣ, вѣлю въ слѣдѣ сегѣ.⁵⁵²

Глас арфе шишатовачке, песма коју је песник такође издвојио као лиро-дидактичку, и у српској и словенској варијанти, настаје у алкејским

⁵⁵⁰ Схема такође дата у предговору *Стихотворенија I*:

- u - u u - u - u - u
 - u - u u - u - u - u
 - u - u u - u
 - u u - u u -

Друже ! я самъ ти веѣъ на среди синя
 Мора. / Буря ми / чунъ ко/леба / страшно.
 Я т' не / оставлямъ / весла;
 Отгони / таласе / духъ.

⁵⁵¹ Димитрије Калезић даје подробну анализу оваквих моралних стихова, налазећи им паралеле у хришћанској филозофији. Посебно је успело поређење стиха IX оде друге књиге (*Добри по смерти живѣтъ въ народѣ*) са Јованом Дамаскином. В. Калезић, Д. (1989). Филозофија у дјелима Лукијана Мушицкога. У: Манастир Шишатовац. Београд, Нови Сад: САНУ, Матица српска, 117.

⁵⁵² Ово је псалм 1. О два пута: „Благо човеку који не иде на веће безбожничко, и на путу грешничком не стоји, и у друштву неваљалих људи не седи, него му је омилио закон Господњи и о закону његову мисли дан и ноћ!“ У преводу Ђуре Даничића. *Псалми*, 2007, 479.

стиховима. Почиње исказом експлицитне намере о поучавању и изразитом поетском симултаношћу, у којој се подучава самом песмом

Виш! готовимсе пѣвати Србљима;
Сѣмена сѣят' нѣжна у сердца...

Мото и први стихови песме *Глас арфе шишатовачке*, упућују на „литерарну афилијацију“ – Хорација,⁵⁵³ „мисионарску ургентност“ а непосредно уз инвокацију музе, која даје ауторитет песнику (*по светој вољи твојој*), и издвајање адресата, српске „јуности“, наде и велике бриге (*Младим, / Виш, готовим се певати Србљима*)

Варвит ми сладошћу обли данас...

Приведи струне победоносно у
Согласје. Данас песму ниспошљи ми,
Која ће живит док је српска
Племена јарким под сунцем! Младим

Ви'ш готовим се певати Србљима;
Семена сејат' нежна у срца, и
Душе по светој вољи твојој!

Не нескромно, него следећи један од основних постулата класичне дидактичке песме, песник је *позван* да саопшти истину (*чрез мене знате!*):

Тим јој, ти, мене, народа геније
Навек учини: мудрост нам долази
С Олимпа. Дај, казуј под перо
Правила полезна; пут ко срећи

Отвори!

Предмет поучавања је, као и у Рајићевом предговору *Историје* и у Стојковићевом *Кандору*, мотив сејања и жетве врлине и порока, овде семеном Доброг, Лепог и Истинитог:

.....Ти си мени њива желајема,
На којој желим, док је у телу дух,
Семена чиста Доброг, Красног,
Истиног сејати, теби, роду

⁵⁵³ Како наводи Ћоровић, од 165 разних сентенција и реченица, наведених као мото, у Лукијановим одама и натписима, 58 их је из Хорација. В. Ћоровић, ц.д., 293. У песми посвећеној императору Францу I, мото је погрешан: *Est Deus in nobis, agitante calescimus illo*, стих је Овидијев (*Fasti*), означен као Хорацијев.

За златну жетву!

Налазимо га већ и у оди Михаилу Витковићу из 1811. (*Семена свега, истинно, красно, и /Что добро, сјејте Обшту на ползу, Чест*).

А затим следе „правила полезна“: вера у себе, познавање себе, чување језика и вере, „изображење“, постављање циља, свакодневно посвећивање, борба са унутрашњим демонима

Зажели, смисли, љубављу внутрени
Зажежи орган к намери полезној.
Без потпетице коњ не лети.
Успећеш, право тек трчи к цели.

.....

.....

..... Много човек
Тајни врагова у себи носи.

.....

..... Најпре победи те,
Лако ћеш стране, били јавни,
Или у мраку, победит' моћи.

Над самим собом најтежа победа!

„Дидактичком заплету“, малој интертекстуалној драми којом се остварује илузија подучавања погодује и директно обраћање адресатима у посебном „педагошком језику“: ексцесивној употреби императива: *чујте, гледајте, мету избери, Улису дај, следуј, претрпи, уздржи се, зажели, смисли, зажежи, трчи, размисли, храбри се, победи, не дај, подвргни, утесни, срежи, затвори, памти, научи се, преобуци, избери, представи.*

Посебно занимљива врста адресата и његовог изједначавања са лирским субјектом и песником, сам је Лукијан у оди *Ко мнѢ самомѣ*. Мотив је вечно зло, „спољни врази“, невоље које су се обрушиле на песника који се, поредећи се са Рајићем и Хераклом, овога пута обраћа себи

Помни, ѿ Лѣкіане, всреди злобѣ, пакостей свѣрскихѣ,
Вѣ крѣзѣ ихѣ что б' творил' Сенека, что б' Епѣктитѣ.
Бездны нещаст'а еше не бойса: беспластный та движеть!
Плащемѣ покрывса заслѣгѣ, умѣ кѣ безсмѣртнымѣ впери!

.....
Коего Бози хотатѣ возвысити, мещѣтѣ предѣ нозѣ
Тѣх препатствѣй семѣ. Тѣх побѣждаа растеть.

Натписи на српско књижество, посвећени разним питањима (слова, језика, буквара, узора, плагијата, плагијатора и сл.), подсећају на оно што Ефе назива „директном“ дидактичком поезијом.⁵⁵⁴ Ослобођени осталих елемената, нарочито фикционалних, који би, евентуално, доприносили стварању „илузије учионице“, они су кратке расправе писане у елегијском дистиху⁵⁵⁵: о слову ХЕР (*Књижни Прометеј (X)*),

Шта ћемо с књижним прометејем, писменом ХЕР?
 Да се нигди
 Стани зар оно у нас? Пра(х)? Вр(х)?Стра(х)? Свети ду(х)?
 Кажу: без изјатија ниједног правила нема.
 Допушта Гал, а и Брит! Зашт' да не следује Срб?
 (*Књижни Прометеј (X)*)

Чтец ли, зар, а не читатељ? Ал' има и чтиоц.
 „Чтец“ – рече наш прадед. Рећ' праунук да не сме?
 (*Revenge*)

Кољ их чувствителен род, хвалниј Флак тја учит.
 Пјеснеј книжно-сербских воспјетих размјерами Греков
 В слух предстојашчих пиит јавно сеј да не четет,
 Иже не вјест приличним словим ударениј давати;
 Кто преврашчајет стопи: јамба в хореја, а там
 Дактила в амфибрахија, кретика там в анапеста!
 Уши затакнут, бјежит худиј музики пјевец.
 (*Епистола Димитрију Давидовићу*)

Изразито дидактичка, поезија Лукијана Мушицког, пре свега, подучава. Све друго је, како је Ћоровић писао, „споредно и случајно“ (Ћоровић, 1999, 339). У том смислу, свака метричка форма, чијим богатством врви ова поезија, заправо је исте употребе, као што је и сваки мотив усмерен само ка једном: успостављању морала рода. Или, управо онако како је Георгије Мушицки, приређујући Лукијанова дела, написао у једној напомени:

⁵⁵⁴ В. напомена 70.

⁵⁵⁵ Дистих елегије, натписа и епиграма, користио је у мањем броју ода и песама прве три књиге (I: 22; II: 46; III: 1-3 6; IV: *Муза к Калистје* (стр. 143), *Мисли о књижеству* (стр. 172), као и сви епиграми (IV, 1-112) и рускословенски превод моралистичке збирке *Премхдрагω Катона нравочителниџи стіси преведенни л. 1815.* (III, стр. 165). Схема је

- uu - uu - uu - uu - uu - u
 - uu - uu - // - uu - uu -

Помни, ω / Л х к ња н е / среди слобъ / пакостей / свѣрскихъ,
 Въ крѣзѣ / ѡхъ что б' тво/риль // Сенека / что б' Епѣ/титъ...

Ову је песму поета преправљајућима се та богословију ученицима у Плашком г. 1826. на тај конач сачинио да би у младим њи(х)овим срцима родољубије пробудио.⁵⁵⁶

Понекад везана за барокну традицију (јерархијске и духовне оде), ова изразито дидактичка поезија настаје у напуштању силабичког и силабичко-тонског стиха и у покушају увођења квантитативне версификације. Основни смисао је поука, која се прилагођава поетским законитостима, истовремено их обликујући у песникову поетику: песма се „прави“ високо дискурзивним „материјалом“: напоменама, коменатрима и разним интервенцијама овога типа, подвргавајући се основном метричком обрасцу, и самом отежаном метаметричким елементима античких узора: поред Хорацијевог метра, Лукијанови стихови неретко су реминисценције песниковог узора.

Са Хорацијем, као узором, и Лукијанова дидактичка поезија је хорацијевског типа: сваки стих је дидактичан али класичан модел песме у којој су заступљени елементи које савремена теорија своди на неколико темељних (експлицитна интенција подучавања, дидактички заплет, поетска самосвест, независно од ексцесивних метапоетичких елемената, и поетска симултаност), не постоје (Фолк, 2002, 42). У том смислу, Лукијанове дидактичне песме, и поред страсне полемичности, представљају пре позиве на размишљање:⁵⁵⁷ оне настају са изразитом доцентском намером, и у дослуху са адресатом стварају врсту дидактичког заплета али, независно од вредности, немају, баш као ни

⁵⁵⁶ Стефановић, М.Д. (2005). Напомене о песмама. У: Л. Мушички, *Песме*. Београд: Српска књижевна задруга, 188.

⁵⁵⁷ Хорацијевски тип дидактичне песме је, као реакција на „распевану“ Лукрецијеву и Вергилијеву дидактику, „враћање почецима“: у епистоларној форми, метру и „филозофском“ садржају, снижавању емоционалног тона и промени циља: песма више нема улогу „конвертирања“ него стимулисања размишљања (Кокс, 1969,153). Не само што код Хорација не постоје елементи поетске самосвести и симултаности, него су релативно чести стихови у којима се песник појављује пре као учитељ него као, или као и истовремено, песник. Погледајмо: „Ако бих хтео нешто да пишем...“ (у преводу Младена С. Атанасијевића, Хорације (1966). Луцију Калпурнију Пизону и његовим синовима. У: М. Павловић (ур.), *Римска лирика*, Београд: Просвета, 96); „Ви који пишете...“ (стр. 97), „Ја, ако бих писао сатире, Пизоне...“ (стр. 106); „Нико други не би вам саставио боље стихове, / али то не вреди толиког труда. / Вршићу улогу бруса / који може звожђе да изоштри, / мада сам не сече. / Ништа сам не пишући, учићу песнике, / какав је њихов задатак и дужност, / како да обогате таленат, / шта храни и образује песника, / шта приличи, шта не приличи, / како да разликују / праву вредност од привидне“... В. и Volk, К. (2002). *The Poetics of Latin Didactic*. New York: Oxford University Press, 42; Grube, G. M. A. (1965). *The Greek and Roman Critics*. London: Methuen&Co LTD., 232-235.

Хорацијеве, елементе какви су поетска самосвест и поетска симултаност. С друге стране, дидактички елементи (тон, поуке), појављују се, независно од мотива и метра, у свим Лукијановим песмама.

6. Дидактичка поезија песника *мирнога чувства*

*Лепо је име цвет, само
Свак не мириши цвет, гдикоји даје са мирисом ползу.*
Владислав Стојадиновић Чикош

У *Историји нове српске књижевности*, Скерлић под Школом „објективне лирике“ или „мирнога чувства“, која се ствара четрдесетих година претпрошлог века, подразумева поезију која је, полако напуштајући псеудокласицизам, под утицајем немачке поезије („лирике мисли“ и немачке версификације) прешла у „објективну лирику“, склону поуци и моралисању и у основи рационалистичку (Скерлић, 1953, 130). Његова, међутим, темељна студија о овој Школи,⁵⁵⁷ написана 1910. године, која је, са више или мање непрецизности, у увреженој употреби и данас, широко је обухватила песнике који су се јавили после Лукијана Мушицког а пре Бранка Радичевића, који су почели да певају под Лукијановим утицајем око 1830, или нешто раније, били на врхунцу око 1840, чији је углед око 1850. полако почео да опада и који су већ око 1860. припадали прошлости. Овој новој генерацији песника, школованих на универзитетима Пеште и Беча, који се у књижевности јављају око тридесете године XIX века, припадају Павле Берић, Јован Хаџић, Стефан Стефановић, Владислав Стојадиновић Чикош, Јован Стерија Поповић, Василије Суботић, Јован Суботић, Ђорђе Малетић, Никанор Грујић и Васа Живковић. И они чине „једно јасно обележену идејну и књижевну целину, они представљају групу која је доцније названа школом „мирног чувства“ или „објективне лирике“ (Скерлић, 1964, 235).

Сви ови песници почињу да певају под јаким утицајем класицизма, у време када је „била већа дика лепо и чисто латински говорити него српски“.⁵⁵⁸ Школовани по немачким и мађарским гимназијама, на класичној традицији и неретко сасвим на латинском, са реториком и поетиком као основним предметима, већ као ђаци су писали поезију у класичном метру. Тако, Хаџић пише: „Ја сам њи [преводе] понајвише у младо доба моје радио онда, кад сам

⁵⁵⁷ Скерлић, Ј. (1964). Школа „објективне лирике“. Прилог историји српске уметничке поезије. У: Ј. Скерлић, *Писци и књиге I*, Београд: Просвета, 230-267.

⁵⁵⁸ Кићовић, М. (1930). *Јован Хаџић (Милош Светић)*. Нови Сад: „Натошевић“, 239.

се учио, и кад сам силе моје душевне о полет и вештину првих песника' огледао и њиховим се духом крепио“ (Хаџић, 1858, III), Јован Суботић у *Аутобиографији* помиње своје латинске оде, а Никанор Грујић за своје још као ђак добија награде.⁵⁵⁹ Ђорђе Малетић 1845. године пише *Споменикъ Лукіяну Мушицкомъ*,⁵⁶⁰ а због успешних ђачких латинских ода Стерију називају *poetarum patriarcha*.

У шестој школи учила се прозодија латинска; а ја сам уз то о свом трошку проучио и немачку.

Лети некако напишем метром алкајским латинским језиком оду митрополиту Стратимировићу, коју и сад имам пред собом. Ова се почиње:

Fides sonoras Calliope aureae
Lyrae perito concute police,
Vocemque melle dulciorem
Purpureis labiis profunde!

(„Калиопо, зазвучи струне златне лире; удри вештом руком и излиј руменим уснама глас слађи од меда“).⁵⁶¹

Четрдесетих година се, уз утицај класицизма, снажно осећа и утицај немачке књижевности, Гетеа, Шилера, Хердера, Геснера, Виланда, који ускоро и преовлађује. У погледу народне поезије, ови су песници најближи компромисном неговању и класичне и немачке и народне књижевности. Али, да поново цитирамо Скерлића, „Хаџић и његови песнички другови ипак су више у идејама XVIII века, и ако би имали да бирају између слепога гуслара и Хорација, они су пре за писца *Ars poëtica*. Ипак, и сами се огледају у поезији под утицајем народне, и у народном метру (Хаџић, Суботић, Малетић), а Суботић се у *Науци о србском стихотворенију*⁵⁶² 1845. одриче класичне у корист народне поезије. Ову врсту „књижевне фрустрације“ можда је најбоље уочио Мираш Кићовић, наводећи Хаџићеве стихове које су је изражавале, а на које Мушицки није одговорио:

Жар сумње пали, распиње дух ми. Он
Лабуду диви с'; перје му сјајно, пак
Високу главу, леп лик његов

⁵⁵⁹ Ј. Скерлић, Школа „објективне лирике“, 236.

⁵⁶⁰ Малетић, Ђ. (1845). *Споменикъ Лукіяну Мушицкомъ: позоре духова у єдномъ дѣйству*. У Београду: У Княжеско-Србској Књигопечатњи.

⁵⁶¹ Суботић, Ј. (2009). *Аутобиографија. Први део: Идила*. Нови Сад: Градска библиотека, 86, 103.

⁵⁶² Суботић, Ј. (1845). *Наука о србскомъ стихотворенију*. [Пешта], Будим: Трошкомъ Матице Србске, писмены кр. Свеучилишта Пештанскогъ.

Гледи прерадо, милином, сластју.

Облива с'. Лака крила му згодна за
Глас, срдце, уши римске. „За србске ли?“ ...
.....
Дај милу руку, дај да летимо там'
Међ сродну браћу.....
..... срце јуначко коима
Баш србски куца. Послушај Вишњића
Глас како т' трза слух?
(Србском поети)⁵⁶³

Следбеници европског рационализма у поезији, ови песници успостављају разум као врховну естетичку категорију, коме и машта и укус треба да буду подређени. Консеквентно, опште је увек изнад појединачног, идеја изнад емоције а вечито над пролазним. Таква су и етичка и естетичка правила. Још једном, и овога пута сасвим одлучно, потврђује се Хорацијево начело о корисном и забавном. Основе естетике ових песника изложио је Јован Хаџић у предговору превода Хорацијевог *Писма Пизонима*.⁵⁶⁴ Лепота је, пише Хаџић, „пут цветовит, но опасан: љути непријатељи са обе стране вребају, и само онај срећно достиже крај, коме природниј дар, наука и искуство светли“ (Исто, 92). Обе стране, о којима Хаџић говори, темељне су естетичке категорије: силе уображења и разума. Док се сила уображења „диже... у небесне висине, спушта се у дубину морску, носи се по целом јестеству, и предмете грли, и топло прима; па пуна скупљена блага са истом скоростју опет се натраг повраћа, да у седишту своје плен донесениј разложи и нове образе ствара“, разум, као највиша категорија, „предмет од предмета по својствама разликује... ствари цепа, части дели, и сајуз испитује; што је у јестеству скопчано, то и у мислима веже, прилична својства слаже, неприлична разлаже, и тако пристојан избор ствариј чини, и у ред ставља, те вкус управља и наставља“. Трећа категорија је управо укус, који стоји између осећања и разума и „на обе стране жале своје простире, и са обе трајање и снагу добија; но

⁵⁶³ М. Кићовић, 243.

⁵⁶⁴ Хорације. (1858). Писмо Пизонима о Пјеснотворству или Вјштини спјвной. (Двояко преведено и печатано у Бечу 1827.). У: Ј. Хаџић, *Дѣла Јована Хаџића, у књижевству названого Милоша Светића, Књига II. Преводи спјвни*, У Карловци, У Митрополитско-гимназијалној Типографији, 82-93. В. и Павловић, А. (1997). Поетика Објективне лирике. *Свеске*, IX, 37/38, 106-111; Павловић, А. (2012). „Друштво мртвих песника“: рационалистичка филозофија Школе објективне лирике. У: Т. Јовићевић, *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

заједно ум са чувствама све јаче скопчава, свет телесниј са безтелесним меша, и у једно цело слива“. Све три категорије имају стриктно одређено место и делокруг: укус је усмерен ка облику и површини предмета и подређен је и разуму („као отцу своме“) и сили уображења („као матери својој“); слобода силе уображења је подједнако ограничена разумом „јер како сила уображења испод узде разума изиђе, прелази у царство блуђења; огањ њен не греје више, но бесни, и само штету за собом носи“. Она се, такође, односи само на облик предмета, никако „внутреност“. Ова је, пак, искључиво ствар разума (Хаџић, 1958, 84-87).

Естетику школе, која је била за народни језик али стари правопис, изложио је у неколико дела и Ђорђе Малетић.⁵⁶⁵ Темељ ове естетике је савремена немачка идеалистичка филозофија.

Објективизам, као темељна црта рационалистичке естетике, трага за лепотом у самом објекту, а субјективно се, када се препозна, ограничава и контролише. Ове границе одређује објективно, како природу, тако и естетску законитост, и даље, интерпретацију уметности. Доситејева рационалистичка мисао присутна је у Школи „објективне лирике“, можда највидније, у књижевној критици, у којој је основни критеријум *полза* али уз Доситејеве мисли, овде налазимо и неколико темељних ставова Хегелове, Кантове и Шилерове естетике. Сама креација је, према Малетићу, иманентна људској природи:

Човекъ е могућствомъ ствараня обдаренъ. Чимъ дође до прве свести и до управе своимъ орудјима, появлуе се нѣговъ духъ у свестраной дѣлательности, ствара, поправля, руши и опетъ ствара, ово у камену, ово на платну, ово у речма и т.д. Ово появльиванѣ духовне дѣлательности зовемо мы *вештиномъ*, а особу, ову вештину упражнявајућу, *вештакомъ*.

У рационалистичкој естетици Школе уметност тек својом гносеолошком функцијом постаје вредна, шта више ово место у односу на науку и филозофију завидно је високо:

⁵⁶⁵ Малетић, Ђ. (1844). Критическій преглед" стихотворны производа г. Вукашина Радишића. *Подунавка*, 2, 5-7; 3, 11-12; 4, 15-16, 5. 19-20; 7, 26-28; 8, 30-32; 9, 35-36; 10, 40; 11, 42-43; Малетић, Ђ. (1851). *Примери поетски састава: за младежъ у IV гимназіалномъ разреду*. У Београду: при Књигопечатњи Княжества Србскогъ; Малетић, Ђ. (1854). *Теорія поезіе, изъ различнихъ извора црплѣна одъ Ђорђа Малетића Професора поезіе и Реторике*. У Београду: у Правителственой књигопечатњи; Малетић, Ђ. (1855). *Риторика I*. У Београду: у Правителственой Књигопечатњи Княж. Србскогъ; Малетић, Ђ. (1856). *Риторика II*. У Београду: При Правителственой књигопечатњи.

Прва учителька [поезија] у детињству бившег човечества, одржала је и до данас, на страни науке и мудрости, своје место, и преотима им често лавров венац за заслуге у исправљању и облагорођавану човечества. Док ове дальним и често стрмим путем човека к његовом одређеном путу, постигава она много пречим путем своју циљ (Малетић, 1854, 9-10).

А како то чини:

Благотворни оган у ледене прси лијући, а у распалћеним прсима оган разблажујући, слабе крепећи а тврде мекшајући, добродетелне люде награђујући а зликовце казнећи, стои она, као неко више суштество, међу небом и земљом, и везуе небо за земљу, и земљу за небо. Каквом силом н.пр. дејствује на нас драма, да остале струке песмоторства и неспоминемо! „... Као што је истина, да видима представљена силније дејствује него мртва писмена и ладно приповедан, тако је исто истина, да позориште силније и постојаније дејствује, него морални закони. Каквимъ выпренимъ чувствама, намерама, страстима подиже намъ оно душу, какве намъ божествене идеале за подражаван предъ очи ставля! Кадъ се Франц одъ Сикингенъ, на свомъ путу, да княза казни и за туђа се права бори, случайно обазре и подигнутый димъ на својој тврдињи види, гди су му жена и деца помоћи лишена остала и – далъ одлази, да задану реч одржи – како намъ је онда велики човекъ, а како је мала и презрителна страховита непобедима судбина (Шилер) (Малетић, 1854, 10-11).

Уметност, дакле, треба да буде утилитарна и, видећемо, општа и објективна. На први поглед збуњујуће, и субјективна поезија у ствари је објективна. Ова дихотомија је у теоријским радовима Школе разрешена Хегеловим схватањем лепог, природно лепог и уметнички лепог или идеала. Према дефиницији коју даје у *Науци о песмоторству*, објективна или предметна поезија су епска и драмска, док је субјективна или подложна лирска и дидактична.⁵⁶⁶ Ипак, за разлику од лирске поезије, где се, будући субјективној, песник окреће не сада спољашњем свету него самом себи и тако пробудено осећање излива у песму, песник дидактичке поезије, такође „повративши се у самог себе“, у виду *музике излива пробудене мисли, мисли, истине*. Објективно се одређује на неколико равни, пре свега у опозицији општег и појединачног, а будући да се поезија усмерава ка општем, јер је њен предмет, као и сваке друге уметности, идеал лепоте (*очисћена, неограничена, савршена* лепота), она је увек објективна. Поезија, дакле, не сме да буде од

⁵⁶⁶ Малетић, Ђ. (1854). *Теорија поезије, из различних извора црпљена од Ђорђа Малетића Професора Поезије и Реторике*. Београд: У Правителственој књигопечатњи, 15.

„едне чувствености и простогъ увеселяваня“ јер се тако не показује „характеристическа черта правогъ стихотворца, узвышенный надъ чувственносћу духъ и блага озбильность произтичућа изъ сагласія са собомъ самымъ“ (Малетић, 1844, 12). У *Теорији поезије* ово је прецизирано: она почиње темељним Хегеловим ставом о уметнички лепом или идеалу, који је наведен већ у првој напомени:

Тиме што уметност све што је у неком одређеном бићу запрљано случајностима и споредностима своди на ову хармонију са његовим правим појмом, она баца у страну све што у појави њему не одговара, и тек тим *чишћењем* производи идеал... То може да се оцени као неко ласкање уметности, као што се, на пример о портретистима каже да су ласкавци. Али у томе смислу *мора* да ласка чак и портретист, који још понајмање има посла са идеалом уметности, то јест он мора да одстрањује све споредности у лику и изразу, у форми, боји и цртама... па да дотични субјекат схвати и представи у његовом општем карактеру и његовој трајној особености... Јер за идеал је апсолутно потребно да спољашња форма одговара души... Рафаелове богородице показују нам такве форме лица, образа, носа и уста које су као форме уопште већ саобразне материнској љубави која је блажена, радосна, побожна и у исто време скрушена“ (Хегел, 1970, 155, 156, Малетић, 1854, 1).⁵⁶⁷

Уметничко дело, према Хегелу, није само општа представа, већ њено отеловљење, ипак прожето карактером општости: и управо захваљујући овоме, рађа се виши идеалитет поетског. Одатле, задатак уметности јесте спознаја предмета у његовој општости:

Ако уметник узме себи за узор природу и њене творевине, уопште оно што постји, он то не ради зато што га је природа створила тако и тако, већ зато што га је створила како треба; то „како треба“ јесте нешто узвишеније од онога самог што постоји (Хегел, 1970, 164).

Ова делатност и осећање за лепо, побуђени су у нама лепотом природе. Како свако уметничко дело настаје у аналогiji са природом и космосом, оно је уједно и „сена“ (природе) или „сена сене“ (природа као сена идеје), тј. „прве лепоте“. Али, само почетак уметности је, под Хегеловим утицајем, подражавање „лепих јестествених предмета“. Теорија поезије, наиме, почиње темељним Хегеловим ставом о уметнички лепом или идеалу, кога Малетић наводи у првој напомени:

⁵⁶⁷ Хегел, Г.В.Ф. (1970). *Естетика I*. Београд: Култура, стр. 155-156.

Тиме што уметност све што је у неком одређеном бићу запрљано случајностима и споредностима своди на ову хармонију са његовим правим појмом, она баца у страну све што у појави њему не одговара, и тек тим *чишћењем* производи идеал... Рафаелове богородице показују нам такве форме лица, образа, носа и уста које су као форме уопште већ саобразне материнској љубави која је блажена, радосна, побожна и у исто време скрушена“ (Хегел, 1970, 155, 156, Малетић, 1854, 1).⁵⁶⁸

Или, како је то Малетић рекао стиховима:

Дай ствари важной границе нуждне,
Излишне мысли съ образа свуцы;
Нужднѣй законъ некъ значи
Просторе духу.

Овакво «отеловљење» појма али и Кантово тумачење мишљења посебног као општег, Малетић тумачи и даље:

При свемъ томъ, што є чувство у лирской поезіи, чистѣй изразъ унутрашности и одушевленя певца, и потоме производъ поедине особе, опетъ мора у самомъ себи истинито чувство быти, за коє поезія и сходнѣй изразъ измышля, опетъ се мора представити као обште, по найвышемъ идеалу човечества очисѣно, као чисто-людско чувство, у комъ ће се свака образована людска особа као у собственомъ чувству огледати» (Малетић, 1854, 40).

Консеквентно, предмет уметности јесте лепота али не природна већ идеална. Ни уметност, тако, није сведена на *mimesis*: она је стварање и враћање природног свету „прве лепоте“, идеји природе и духовном. Проналазимо у овоме Хегелову категорију уметнички лепог или идеала, који се односи на враћање спољашњег бића у духовност, у унутрашњост и на сагласност онога што је само спољашње и онога што је само унутрашње (Хегел, 1970, 156) и „идеал јесте идеја идентификована са својом реалношћу“ (Хегел, 1970, 242).

Управо о овоме „хладном чувству“ је писао и Коста Руварац, у критици песама Љубомира Ненадовића: „Ја мислим да у нас засада имаде управо само две песничке школе, Једна, *старија*, тражи најмање у песми оно што срце узбуђује и пред фантазију бијне и једре слике изводи, уопште што *расположење* изазива, и држи се, истина у теорији, такозване *лирике мисли*, где се чувство до мисли узвишује и носилац идеје постаје... Од туда у производима те школе уз

⁵⁶⁸ Хегел, Г.В.Ф. (1970). *Естетика I*. Београд: Култура, стр. 155-156.

врло мршаву фантазију и врло млако, да не рекнем, ладно чувство – пуно рефлексија, разматрања, философисања, сентенција и дидактика. Данас пак људи мисле да и нема дидактичне поезије. Чим песма служи за поучавање и за морал, одма није више производ слободне уметности; ту онда нема поезији места.⁵⁶⁹

Таква емоција, која је чисти израз унутрашњег бића песника, дакле, поједине особе али у исто време истинита, мора бити представљена као општа, и то према највишем идеалу, као чисто људска емоција у којој ће сваки (ипак, сваки образовани (!) читалац) моћи да се огледа. И, консеквентно, најпогоднија поезија која би се бавила оваквом емоцијом је дидактична! Малетић управо у њој види суштину „објективне лирике“ када 1857. године пише Никанору Грујићу, надајући се да ће овај српску поезију успети да спасе од „заблудевших“:

С Мушицким паде наша дидактична поезија, коју се узалуд трудио оживети покојни Поповић у своме *Даворју*. Поврати нам дакле ти дидактичку поезију у целој њеној красоти⁵⁷⁰.

А исте године, већ на трагу романтизма, проналазимо и код Јована Суботића стихове у којима је могуће пронаћи дидактичко схватање поезије:

Ово теби каже
Лака моја пѣсна,
Пѣсна често јавља,
Што рѣч друга незна.
(Свѣтови)

*Пѣсне изворне Јована Хаџића (1799-1869), одъ самога сачинителя скуплѣне*⁵⁷¹, поред похвалних, посмартних и родољубивих ода у класичном метру, еклоге, натписа, те песама испеваних под утицајем народне поезије, доноси и Хаџићеву родољубиву и дидактичку лирику. Хаџићева поезија свакако је под утицајем Мушицког: у погледу метра, општег дидактичког тона и темељних родољубивих мотива.

⁵⁶⁹ Руварац, К. (1869). *Скупљени списи Косте Руварца. II*. Нови Сад: Издао Ђ. Поповић, 14.

⁵⁷⁰ Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, 189.

⁵⁷¹ Хаџић, Ј. (1855). *Дѣла Јована Хаџића, у књижеству названого Милоша Светића. Књига I. Пѣсне изворне одъ самога сачинителя скуплѣне*. У Новомъ Саду. Књигопечатња Др. Дан. Медаковића.

Дидактичка поезија Јована Хаџића готово је искључиво родољубива. Основни просветитељски циљ Мушицког, просвећење и народно благостање, постају и основни мотив Хаџићеве дидактичке поезије. Напазимо га најраније у песми *Одзивъ Млагога Србскогъ духа на Гласъ Арфе шишатовачке (у Пешти 13-га Јануаря)*, у којој песник, у алкејским строфама⁵⁷², „подучава“ тако што призива ауторитет другог учитеља, Мушицког:

⁵⁷² Метричка схема алкејске строфе (Дела 1: I-IV, VII, VIII, X-XIII, XVI, XVII, XIX, XX, XXIV-XXVI, LI), најчешће строфе Лукијанове поезије, дата је већ са првом Хаџићевом одом. Постоје мање разлике у погледу могућности замене одређених стопа: последњи слогови, са изузетком првог стиха, код Хаџића су ненаглашени. Хаџић је, наиме, за разлику од покушаја Мушицког, класични стих реализовао принципом „германским“ „као што је већ Мушицки радити почео... по висини, а не по дужини гласа (количности)“. И у наставку, Хаџић објашњава: „Мушицки је по свој прилици тај основ зато узео, што је држати морао, да у језику Србском нема оне количности у смислу стари' класични' језика.“ (Хаџић, 1955, непагинирана 6. Страна предговора):

Мушицки	Хаџић
<u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u> – <u>уу</u> – <u>уу</u>	<u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u> – <u>уу</u> – <u>уу</u>
<u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u> – <u>уу</u> – <u>уу</u>	<u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u> – <u>уу</u> – <u>уу</u>
<u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u>	<u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u> – <u>у</u>
- <u>уу</u> – <u>уу</u> – <u>у</u> – <u>у</u>	- <u>уу</u> – <u>уу</u> – <u>у</u> – <u>у</u>

Већина почетних слогова једанаестераца није под акцентом, а када се акценат и нађе на првом слогу, следећи је редовно под дужином.

И горко пиће // гаси намъчесто жеђь...
 Ни Марка не'ма // страшнога душманомъ...
 Совѣсть пристеже. Обрана томе кам'...
 (Ода Моме Роду)
 Витѣза верне груди с надимаю...
 (Ода имену Милош)

Други полустих остварен је најчешће дактилским акценатским целинама или другачијим комбинацијама: трохејски наглашеном двосложницом у комбинацији са наглашеном једносложницом на крају:

О, ако си ми икада, Душе мой!...
 Томъ намъ юначко Милоша / име слухъ
 Потреса силно, мишцу те / пружа онъ...
 (Одзивъ Млагога Србскогъ Духа)

Први полустихови деветераца алкејске строфе остварују се углавном као и једанаестерци: акценат је редак на првом слогу, а ако се на њему ипак нађе следећи је редовно под дужином. Подједнако, иако у метричкој схеми на почетку песме Хаџић не дозвољава могућност наглашеног последњег слога деветерца, ипак га, као и Мушицки, остварује, додуше ретко, и наглашеном једносложницом (пример у другом наведеном стиху):

Ко полю там' крвавом пустом...
 Саюзи лиромъ танкій гласъ свой...
 (Одзивъ Млагога Србскогъ Духа)

Цезуре су у 9 – ерцима, као и у 11 – ерцима, очуване а други полустих остварен трохејским распоредом акцената.

Десетерци алкејских строфа одговарају задатој схеми и остварени су у комбинацији дактилских и трохејских акценатских целина:

Образе / стварати / красне. Старость...
 Жаркой ах! / свезатѣ, / тужанъ! / Жице...

Ты га прійми
Крыло подь свое, на Парнась носи,

Любимче Муза! нека се б'блога
Нагледы св'бта; силномь са твоіомь некъ
Саюзи лиромь танкй глась свой,
Човечность лива крозь слухь у срдца

Іошть млада, гибка: т'бло пакь съ душомь некъ
Согласи братски. Пол'б му Косово
Укажи прстомь, в'бнце како
Достойне с'бнкама плести валя

Д'бдова храбры', радо га учи Ты.

Мотив је вариран у неколико песама:

Но дай, утврди, управи см'блый тай
Успарь твогь гласа, основь намь постави,
Образаць дигни намь нелажный,
Кь ц'блы кой безб'бно, право води.
Србскомь поети (Л. Мушицкомь)

Србьи озбильски намь веће мысле;

Прерадомь рукомь справлаю л'бствицу,
На славу рода кь дверма безсмертія
Да с' пен'бшь дичань. Жаркимь огн'бмь
Сркати желе твогь ума нектарь...
(Лукіану Мушицкомь)

Занимљива констелација учитељ – ученици успоставља се и у песми *Д'блаје дондеже св'бтъ имате!*, која даје детаљан просветитељски концепт и, развијајући Хорацијев мотив *carpe diem*, сама поучава о томе чему и како треба поучавати:

О! Дижы срдце и умь, па д'бчици

Мудростю / прси ук/р'бпи, / стр'бла...
Подобно / кь Фебу вы/соко, / гордо!
(Ода Моме Духу)

Од 22 Хорацијеве оде, сакупљене и преведене у *Преводима спевним* (Хаџић, Ј. (1858) *Д'бла Јована Хаџића, у књижеству названого Милоша Светића, Књига II. Преводи сп'вни, У Карловци', У Митрополитско-гимназијалной Типографіи*), већина је објављена до смрти Мушицког (17/22). У класичном метру, највише их је у алкејској строфи (7/17), једна у сафијској строфи. Све остале су у народном метру: народном 10-ерцу (6/17), једна у комбинацији 8 – ераца и 10 – ераца, једна у неизменичним 10 – ерцима и 12 – ерцима, а једна у 8 – ерцима. Већина Хорацијевих ода, чак и до смрти Лукијана Мушицког, испевана је у народном метру. В. Павловић, А. (1997). Метрички обрасци и употребе у оди „Школе објективне лирике“. *Књижевна историја*, XXIX, 102, 161-162.

Покажи прстомъ, сунце шта узводи
На небо свако јутро, зашто
Огань иј пали, а вода топи?

Зашт' муня сѣва, какви су стубови
Свѣта, чимъ воће цвѣта, шта л' звѣрину
Изъ зимна санка буди? Являй
Истине силу и правде.

Под истим утицајем је и *Ода Моме Духу*, у којој се, као и Мушицки, обраћа
песничком духу, који ће, поново, остварити славу рода

Храмъ човечности зидай ми Роду ты;
У нѣга води рукомъ га радостномъ...

Духу се, као адресату, упућују савети, који се, у песми, уобличавају у
својеврсну поетику

На лири сгласи срдца са жицама,
И чувства нѣжна, чиста, утанѣна
У уши младе лій, но слично
Уму и срдцу твогъ брата, сестре.

Знашь! Да су мысли мудре са чувствама
Довѣка вѣнацъ лавровъ добіяле...

Нова поетика исписује се и у другим Хаџићевим дидактичким песмама:
пре свега о компромисном утицају античких и народних извора

То ли заливат' намъ валя сокомъ
Прекраснымъ, чистымъ умова Грчки', пакъ
И Римски', тако неговат', плодити,
И своимъ цвѣћемъ красит' прси?,

али је циљ увек исти:

Везати славомъса својомъ ползу

Намъ драгогъ рода...

(*Србскомъ поети*)

Родољубиве оде редовно имају дидактичку поенту у којој се, као и код
Мушицког, подучава ревности, мудрости и труду како би се достигло
благостање и слава рода

..... Сви да се любимо
К'о сродна браћа, тежимо сложно пакъ

Къ выокой мети, слави рода!
Стазу да крчимо бодро, умомь

И мишцомь, рѣчма, огнѣномь ревностью.
(*Ода Моме Роду*)

Где вѣра, мудрость блиста, учеѣ'народъ,
Ту се свѣтли саяна грудь.
Умъ снажанъ, чисто сердце, воля къ добру
Сладакъ носе роду плодъ,
И врстной глави вѣнаць славе плету,
Да се краси поздный вѣкъ.
(*Србскомъ роду*⁵⁷³)

Веселѣ, шала, подобно санку ће
Одлетит' навѣкъ. Сила што мудрости
И труда дигне, то ће остат'
Яче одъ Цера и славне Фрушке.
(*Дѣлаје дондеже свѣтъ имате!*)

Примећујемо да се у Хаџићевим дидактичким песмама ауторитет песника који саопштава истину или подучава не остварује призивањем Музе, како је то најчешће код Мушицког. Код Хаџића се, међутим, готово редовно призива поетски „дух“, кога, како каже, „позива да пева и даље, докле год снага траје, изразивши се и шта и како да пева, т.ј. да подиже *храм човечности* (*die Humanität*) за род свој“ (Хаџић, 1855, 155):

Духа вамъ шилѣмь, тихо да пришапће
На уво свакомъ: „Иштите рода честь!“
И донде седеѣ' нека тишти,
Жаръ докъ неосѣти топлы' грудій.
(*На Новосадско обштество србско. 7/19 Окт. 1836.*)

Ван класичног метра ови се мотиви опевају после 1838, у секстинама парно римованих 8 – ераца и 7 - ераца

Цркве Вышнѣмь подижите,
Манастире украсите,

⁵⁷³ У песни *Србском роду* налазимо хорејску окрњену форму, као једну од четири класичне форме које је користио. В. Ј. Хаџић, *Дела I*, предговор):

- u - u - u -
u - u - u - u - u - u

Умъ снажанъ, чисто сердце, воля къ добру
Сладакъ носе роду плодъ,
И врстной глави вѣнаць славе плету,
Да се краси поздный вѣкъ.

Да се вѣра чиста снажи,
Да небесна любовь важи...
.....
Дѣцу свою наставляйте,
Школе, званя прибавляйте.
Умъ съ наукомъ гди годъ сія,
Тамо благо свако клія.
Народу є мудрость свѣтъ;
Она пита славе цвѣтъ.
(Зора є)

Дидактичне су и алегоричне политичке песме у народном 10-ерцу *Басна и Гуштер и човек*, које такође износе животне истине – не жели оно што ти не припада и не чини другоме оно што не желиш себи, те, посебно, песма испевана у недоследно римованим 15 – ерцима (8+7), *Старацъ, ябука и дѣца*, коју, у *Примедбама*, на крају збирке овако и тумачи (Хаџић, 1955, 188). Песме су испеване у народном метру и ведријем или, понекад, и хуморном тону.

Песме **Владислава Стојадиновића Чикоша (1805-1844)**, кога је Мушицки похвалио Хорацијевим стихом,⁵⁷⁴ поучавају о неговању „добродетељи“, искренности, трпеливости, искорењавању порока:

Рака зія предъ нам', - ногу помакни, у
Гробу си. – Изби страсть брате! Изъ сердца твогъ,
Самъ за себе неживишъ,
Дрво с' осланя на дрво.

Вѣруй у Творца, и
Добродѣтель люби; она є вѣрный ти
Свуд' содругъ у несреѣи,
Среѣи, чести и нуждама.
(Песма⁵⁷⁵)

⁵⁷⁴ Натпис *К Чикошу (Петому песн твоја дат имат памјатник вечни, / Чест парнаску тебе, слатку забаву чтецем)*.

⁵⁷⁵ Асклепијадска строфа је код Чикоша основни облик свечаних похвалних и посмртних ода, као и песама религиозне инспирације. Често значајно одступају од задате метричке схеме, како у броју слогова, тако и цезури и распореду акцената или дужина. В. Павловић, А. (1997). Метрички обрасци и употребе у оди „Школе објективне лирике“. *Књижевна историја*, 102, 171-172. Задату метричку стопу понекад је могуће прочитати тек „славјанском“ акцентуацијом:

-и – ии - // - и и – и и
..... Вѣруй у Творца, и
- и – и и - // - и и – и и
Добродѣтель люби; она є вѣрный ти
- и – и и - и
Свуд' содругъ у несреѣи,
- и – и и – и и
Среѣи, чести и нуждама

Чикош се јавља у књижевности под непосредним утицајем Лукијана Мушицког, асклепијадском одом испеваном на славјанском језику Герасиму Зелићу.⁵⁷⁶ Користио је и друге класичне форме: алкејску строфу, елегијски дистих и хексаметар, а писао поезију махом пригодну и родољубиву. Независно од врсте, ова је поезија такође обојена дидактиком. У оди *Летопису* из 1828, бодри се просветитељским саветима:

Вољу не губи, труда не штеди, и
Зной сѣ чела тари, моћи ћеш сѣ временомъ
Ако не Сократъ быт' ил' Флакъ,
К намышлѣной Сербѣ, доспети цѣли.

.....
Трудисе,
Сѣ позднымъ да рекнемо потомцы
Ума намъ Матица даде очи!!
(Ода на Сербску Лѣтопись)⁵⁷⁷ ...

Одјеци духовне поезије XVIII века осећају се и у песми *Сујетно, земно је све*. Испевана у елегијском дистиху,⁵⁷⁸ варира мотиве пролазности живота, велича хришћанске идеале и опомиње на спасење душе:

Кристаловидно зарѣ свгда потоцы теку?
Руже красота вене, стварь својой свака, Вишѣ стремисе,
Ствари теку к' цѣли купно са стварма и мы...

(Песма)

⁵⁷⁶ Стојадиновић, В.Ч. (1828). *Ода блаженој сѣни Герасима Зелича бывшаго архимандрита общежителнога монастыря Крупы и пр. преставшагося въ Будимѣ 26 марта лѣта г. 1828. Въ знакъ благодарности и воспоминанія лѣта Владиславом Чикошемъ Правѣ Слышателемъ*. Въ Будимѣ: писмени Крал: Всеучилища Пештанскогъ.

⁵⁷⁷ Строфа коју је као пример Чикошеве алкејске строфе навео Милорад Павић (1979, 304) показује већину неправилности: одступања од задате схеме и у погледу броја слогова у трећем и четвром стиху, као и распореда акцената или дужина:

у - у - у // - у у - у у
Вољу не губи, труда не штеди, и
у - у - у // - у у - у у
Зной с чела тари, //моћи ћеш временом
Ако не Сократ ил Флакк
К намишљеној Сербѣ доспети цељи.

⁵⁷⁸ Омиљени класични облик сетног расположења, елегијски дистих, остварен је доста слободном организацијом стопа. Стопе се остварују углавном акценатски али понекад је очигледан покушај организације стопе принципом квантитета:

-- - у у - уу // - у у - уу - у
Залуд' време не/пробавляй // тражи спа/сенія/ души...
- у у - уу - // - у у - уу -
Помысли ову на рѣчь: „Суѣтно земно е све...
Тамный и земная сва грозная у гробѣ вуче смерть

.....
Залуд' време непробавляй, тражи спасенія души,
Живи законно; стиза душа праведна покой!

Међу „свакојаким пољским цвећем“ посебно ране поезије панчевачког проте **Васе Живковића (1819-1891)**, кога је строги Скерлић назвао једним од најбољих „љубопеваца“ пре Бранка Радичевића, и „бранковцем“ и пре Бранка,⁵⁷⁹ налазимо и неколико дидактичких песама. Одвојене у издању Живковићевих песама Милана Ћурчина⁵⁸⁰ као „дидактичке и рефлексивне“, ове песме, настале пре 1856, позне Живковићеве поезије,⁵⁸¹ рефлектују мисао Школе о поезији уопште, посебно дидактичкој. У песми *Пролог панчевачког позоришног друштва у Београду 1847*, налазимо стихове о слатком плоду који ће родити потомству и општој користи и забави у подизању Српског позоришта

С надеждом дакле тврдом, поузданом,
И ми се вољни на спод позоришта
С куцањем срца указасмо радо.
На споду овом српског Позоришта,
Које шредрота Књагиње превсетле
На *корист* општу и *забаву* диже,
С ког ће ју Муза вечито захвална
Као прву своју славит' добротворку;...

У овом смислу, типична је позната Живковићева песма *Радост и жалост* из 1838, у комбинацији 10 – ераца и унакрсно римованих 9 – ераца, која развија антички мотива Икара и Дедала и поучава о послушности, мери, цени страсти, гордости и брзој смени радости и жалости:

Так' и љубав у времена струји
Губи јасни пређашњости глас,
Сјајни престол радости поништи
Кратког века чудновати час!

И у другим раним песамама Васе Живковића има приметне дидактичности. Често се песме, независно од мотива, завршавају управо дидактичком поентом, у којој се варира нека од општих истина, нека од поука роду или пријатељу:

⁵⁷⁹ Скерлић, Ј. (1907). *Васа Живковић*. У: В. Живковић, *Песме*. Београд: С.Б. Цвијановић, XXXIII, XXXV, по популарној Живковићевој песми „Љубопевац“ (*Ти плавииш, зоро златна...*).

⁵⁸⁰ Живковић, В. (1907). *Песме*. Београд: С.Б. Цвијановић.

⁵⁸¹ Каснија Живковићева поезија, све више под утицајем немачке поезије и романтичарских струјања, личнија је и субјективнија, посебно љубавна поезија испевана педесетих година века (Скерлић, 1907, XXXIX).

Хајд дружино и то српска
Твој управи нови плуг,
Иди тамо где ће т' умор
Наградити славе луг.
Срећно певај, к целји хити
Род невенем српски кити.
(*Пролеће*, 1839)

Љубите дакле Српкиње
Оне су наше радости,
Премиле деве Српкиње
Носе нам рајске сладости.
(*Лела Маца*, пре 1845)

У бунилу све пролази,
Младост, љубав, све пропада;
Пријатељу, добро пази,
Страст да тобом не овлада.
(*Утеха тужећем пријатељу (Н.Б...у)*, 1845)

Поука је и песма *Изневерена девојка*, у којој се неверници упозоравају на силу више правде

Ал је правде будно око,
Више звезда жив је Бог.
Неверниче, тешко теби,
Од поступка дрхшћи свог!
.....
Погазити љубав чисту,
Проиграти деве чест,
Раскинути слатку свезу, -
Грех до Бога велик јест!
(*Изневерена девојка*, 1842)

Епиграм Г. д-ру Јов. Стејићу, као Живковићев допринос полемици о језику и правопису која се 1838. водила између Јована Стејића и Павла Стаматовића,⁵⁸² испеван у елегијском дистиху и полемичком тону, донео је и стихове поуке о непрепуштању страстима

Несносним обузет гле! Пламеном освете жедне
Буктињу ватрену ти проклете распре у род
Подиге српски, пољу на књижевства нашег; ил' мислиш,
Победоносац си? Јест! Свет шта говори чуј:
„Чувственост умом и душом овлада Стејићу твојом“,
Човек пак оне кад сужни постане роб,

⁵⁸² В. Живковић, *Песме*, 206.

Не зна слободе какве су сласти; тог разума светле
Пределе вечити ах! Покрива облака мрак...

..... Кужна кад јарост, гнев или гризе ти срце,
Мани се пријане свег, одмора духу свом дај!

Аргументи ове полемике су правда и истина (*братску истину чуј .../ Правда је невиног штит, време ће судија бит' / Не, не, правда је то, истина не да се крит'*), а песма доноси и цитат из Мушицког

Стејићу! Труди се оне божествене речи Мушицког
Улит' срце у твоје, бићеду преки ти лек:
„Бит' јунаком пољу на нравности, људска је слава“,

и позива на хришћански закон односа према ближњему

Али свагда нек свето ти буде не помрачават'
Твога ближњега чест, да, да, то да т' је цељ.

Сатиричне су и дидактичне и песме *Нешто о удатби и Помодарима*, испеване у неколико октава и секстина парно римованих 8 – ераца и 7 – ераца, у традицији грађанске поезије, у којој се осуђује помодарство

Наши стари нашег рода
Нису знали шта је мода,
А сад свака знаде бака
До најлуђег њу простака
У зао час по све нас!
Од свуд тужан лети глас...

И, наравно, дидактичком поентом

А ви, Срби, браћо драга,
Чувајте се њеног трага;
Мача, пера и заната,
Плуга држ'те с' без ината,
Јунаци сте као и пре,
А невоља тако мре.

Овом кругу песама, које призивају сатиричну и хумористичку поезију Јована Авакумовића, припада и Живковићева песма *Неке црте женског лукавства*

Ја сам прошао полак света,
Видео сам свака чуда,
Ал' је чудо понајвеће,
Да су женске равне свуда.

Зато трпи, мушка душо,
Па се Богу моли само;

Сваки своје зло покривај,
Из те коже куд ни камо,⁵⁸³

заједно са наставком, песмом *Женска о'брана* и дидактичким „додатком“:

Овом писму није нужно
Придодати коментара –
Женска шала кошта много,
Пословица вели стара.

У Живковићевој поезији нема класичног модела дидактичке песме. У поменутих песмама уочљив је пре дидактички тон, као и песникови савети, нарочито у завршним стиховима песама. Нешто од класичног модела, пре свега дискурзивност, полемичност, ангажман и директно обраћање адресату, присутни су једино у *Епиграму Г. д-ру Јов. Стејићу*, испеваном у класичном метру.

О дидактичким песмама **Василија Суботића (1807-1869)**, први је писао Алојз Шмаус, издвајајући морално-поучне теме и морализаторски тон ове поезије,⁵⁸⁴ Суботићево класично образовање и немачке узоре и сагледавајући Суботићеву поезију, посебно филозофско-религиозне тематике, као „морална разлагања стављена у стихове.“⁵⁸⁵ Примећено је, такође, да се Василије Суботић приближио класицистима мисаоном дискурзивношћу, достојанственим тоном, искључивањем риме и у поезији која је писана у силабичкој версификацији.⁵⁸⁶ И заиста, дидактичне су, пре свега, Суботићеве песме религиозне и филозофске инспирације (*Хименъ на добродѣтель, Блажено мѣсто, Лѣствица, Суза, Сердце, Безсмртіє, Размышленіє, Теченіє света, Упованіє на Бога*), испеване у комбинацијама 8 – ераца са 7 – ерцима, 10 – ерцима, 4 – ерцима, 6 – ерцима и 14 – ерцима, у октавама, катренима и секстинама, те сафијској строфи.⁵⁸⁷ Оне тумаче где се налази место које не

⁵⁸³ Ковачевић, Д.М. (1990). *Васа Живковић*. Београд, Панчево, Нови Сад: Народна библиотека „Вељко Влаховић“, Народна библиотека Србије, Матица српска, Војвођанска академија наука и уметности, 202.

⁵⁸⁴ Шмаус, А. (1932). Василије Суботић. *Венац*, XVII, 9-10, 704.

⁵⁸⁵ Исто, 705.

⁵⁸⁶ Павић, Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Класицизам, 308.

⁵⁸⁷ Сафијски 11- ерци почињу или дактилском акцентском целином

Грле се јубко, да сестрице миле...

Судба є ружи одредила образъ...

Вита се ела, поноситель кедръ... (*Теченіє света*),

или померањем акцента са првог слога

По овогъ точно // **окруженомъ** строю...

познаје печал и тугу, каква је лествица добродетели, која је суза права и на чије срце се може ослонити, какво је предосећање бесмртности, сила божанске љубави и вечни поредак

Закони яки незнаюћи мене,
РушенѢ коим' есте непознато,
Поводцем благимъ хармоніи любкой
Вешто све воде.
Различнымъ путемъ єдной нужди служе
Скросени умно по єднакомъ плану,
Скопчани Целогъ членови твореня
Своме у току.
(Теченіє света)

Блажено мѢсто, за којим трага песник, није тамо где кажу Хомер, Хесиод, Пиндар и Вергилије (октаве 8 – ераца и 7 – ераца)

Ту блажено мѢсто, души
Водружено наћићешъ;
Кадъ Закона ЗаповѢди
Свето будешъ хранію.

У смислу дидактике, ове песме подучавају животној филозофији, најчешће хришћанским идеалима – духовности, светости, чистоти и милосрђу:

Чуй човече ударъ сердца,
Човечески пакъ мысли!

Изъ верта нѢног' // **подигла**; то братска...
Други полустих је, такође у прилагођавању ритмичким особинама српског језика (в. Ружић, *Српски јамб и народна метрика*, 264), остварен преношењем акцента са 6. на 7. слог, често у оквиру старе акцентуације.

- **у** **у** / - **у** // **у** - **у** **у** / - **у**

Кою є топла, // по/**ложила** / юбовь...
Скросени умно по **є**днакомъ плану...
Низкій є прелазъ // у **станиште** руде...
често у оквиру старе акцентуације:

Истиче, майке // у/**редба** єсть / света...
Вита се ела, // по/**носитый** / кедръ...
Поводцемъ / благимъ хар/**моніи** юбкой...

Сафијски 5 – ерац је остварен или дактилском и трохејском акцентаском целином, ненаглашеног почетног слога или се остварују у оквиру старе акцентуације:

НѢжности нѢне...
Своме у току...
Тужно за/цвили...
Студеный камень...
Нит' другим' смета...
Органи вышши...
Да стићи немож'шъ...
ВѢчный по/**редакъ**...

Осећашъ ли да крозъ жиле,
Крвь ти тече временна!

.....
Што се зове човечество,
То у теби остає,
Ма све да се око тебе
У небыће разаспе...

(Чувствованіє)

Славјанска хексаметарска⁵⁸⁸ ода призивањем ових идеала подсећа на дидактичне стихове осамнаестог века:

Добродѣтели! Ты невине, тіхе, и красне душе
Красото безпятна, наслажденіє крѣпко безсмерт' емь
Вѣнчаны духова, златозарна лучо, мекодвижна
Доброспѣюћа за коіомъ младость грамзи, и кою
Озбильска старость крѣпкими достиже подвигма,
Подпоро угнѣтаєме благовоне невиности,
Допусти ми скверномъ ногомъ ступити у храмъ
Твой нескверный, приими всесоженіє кадила
На олтарь съ сокрушенымъ сердцемъ приносимо теби..

(Химень на добродѣтель)

Суботићева поезија саветује род, девојке и младиће: у виду жеље у песни *Серблѣмъ* (1838):

Да дысат' само незовесе живит',
Већъ добро дѣлат' и мыслити свагда;
Да добродѣтель, пріятелство, любовь,
Доносе срећу.

(Серблѣмъ)

Савети о томе какве треба да буду девојке подсећају на Доситеја, Дошеновића и Стојковића:

Просто пакъ сердце и невина душа
Да дѣву красе; не смешане масти,
Малена нога, шарено одѣло
И витко тѣло.

⁵⁸⁸ „Квантитета слогова што се каса, нека се неистражує тако строго, ерѣ є ово само покушеніє хексаметра“, стоји у напосени четврте књиге Летописа за 1834. годину, уз песму *Химень на добродѣтель*:

Цѣлогъ соз/данія / богато / злато и / драго ка/менѣ,
Тавнѣ у / ясноу / свѣтлости / благе / кѣри не/бесне...
Красото / безпятна, / наслаж/деніє / крѣпко без/смерт' емь...

Дидактичне су и песме које се баве поетичким питањима, упућују савете младим песницима и говоре о даровима које доноси поезија (*Младом' поети, Стихотворцу, Поезији*)

Како макаръ врстне главе,
Некъ не ствара тебе летъ;
Своіомъ главомъ самъ ты ради,
И за вѣнаць спремай цвѣтъ:
Савъ и Шиллеръ ніе раванъ,
Вели Пелиць и самъ славанъ.
(*Младом' поети*).

Честе су и осуде порока (*Напомянѣ, Питанѣ и одговорѣ*):

Кадъ ти брата прегнѣжденог' туга
Сузнымъ окомъ камчи рани лекъ,
А съ усхитомъ твога срдца руга
Радує се, што чує лелекъ,
Ко си онда? Изъ каква л' вещества
Душу т' справи преблагост Божества?

Као претпоставка напретка и просвећења, српска слога је и у Суботићевој поезији чест мотив:

Заръ тако валя радити, да онай
Смѣє се, кои о глави намъ ради,
И срдце му на мѣру дође,
Гледећ', гди намъ с благомъ тоне срећа?
Имате лепу и снагу и време,
Само у слогу: онда ма избиле
Бурѣ изъ свога места месецъ,
И сѣверный поолъ смешале съ южнымъ, -
Ви сте сигурни.
(*Сербіи и Серлѣмъ*⁵⁸⁹)

⁵⁸⁹ Ода је испевана у алкејском метру. Алкејски 11-ци махом почињу ненаглашеним слоогом:

На средъ Дунава...
Одъ кадъ є првый...
А нить ће хасныт'...
На ноге свакий...

али и дактилским акценатским целинама:

Јоштъ ми Ми/шара...
Или у руку...
Знаде ли, тога...
Доцне по / глави... (*Сербіи и Серлѣмъ*)

Други полустих алексјоког 11 – ерца остварен је или дактилским акценатским целинама:

Кошаве нагла // сила ти / ухвати...
Или у руку // кормчиє / вештога...
А нить ће хасныт', // плѣснути / рукама...

И док је дидактичност увек присутна у Суботићевој поезији, како смо видели, пре свега у тону, мотивици и редовном поучавању у изношењу савета, махом о животної мудрости и хришћанским врлинама, спев *Образи живота*⁵⁹⁰ представља, како је писао Јован Суботић, „... стихотворно дело...које у себи истине и ... мудрост живота у стихотворној одећи обучене садрже.“⁵⁹¹ То су „савети брижљивог оца невештој деци“, дидактички спев који чине 416 октава римованих десетераца, који осуђује морално посрнуће времена, и који је „плод зрелог разсуђења и апробираног искуства“ (Суботић, 1853, V):

Сфера' старый редъ се прерушио,
 Елементи изгубили путе,
 Нередъ првый образъ наружио,
 И света се хранительи смуте.
 (II, 6)

Основу дела чини Кругова аретологија, наука о врлини, а дело, кроз савете оца сину, али и призивање ауторитета мудријих (Сократа), излаже цео низ порока, „истино и верно извајане грехе“, од којих се, „као од живе ватре“ треба чувати: блуд, пијанчење, Бахусове чете, расипништво, оговарање

Но нека є и истина права,
 Одъ куда є теби так'во право,
 Да претресашъ туђъ поступакъ здраво... (II, 46).

али се акценат, као онај у сафијском 11 – ерцу, често са 6. помера на 7. слог, наравно у оквиру старе акцентуације:

На средъ Дунава // не/**свр**шену лађу...
 Знаде ли, тога // да іоштъ ніє было...

Када се акценат задржи на 6. слогу, други полустих алкејског 11 – ерца често је сасвим трохејског распореда:

Зна л', да тамъ страшне // **н**ьойзи / **п**рете / **ст**ѣне...
 На ноге свакій, // **к**ои / **м**айку / **ю**би...
 Алкејски 9 – ерци се остварују најчешће изменом трохејских и дактилских слогова:
 Ту іой / грозе / вртлози / безъ дна...
 Десномъ / грли / юба, а / лѣвомъ...

путем дактилских:

Было, па / прошло: што / усреѣит'...

или сменом дактилских и трохејских:

Палия / пловъ, да / къ цѣли / доспе
 Бурѣ изъ / свога / места / месецъ...

Алексјки 10 – ерци су понекад сасвим трохејског распореда акцената:

Гледеѣ', гди намъ съ благомъ тоне среѣа...

Или трохејско-дактилског:

Новъ веѣъ / отровъ, о / кукавна майко...

Или слабог почетног слога и низа дактила:

На матицу упусти опасну... (*Сербіи и Серблѣмъ*)

Стихови се метрички увек читају у оквиру старе акцентуације:

Срдцу / мирном' при/влачи на/слѣдникъ...

⁵⁹⁰ Суботић, В. (1853). *Образи живота или Совѣти брижљивогъ отца невештой дѣцы списао Василій Суботичъ, парохъ земунскій, и патриаршеске консісторіе членъ*. Земунъ: Брзотискомъ књигопечатнѣ І. К. Сопрона.

⁵⁹¹ *Сербскій Лѣтописъ, XIX, 1845, 70, 3, 131.*

искушења власти

Ако среќа високо те попне,
И постави да ты съ людма владашъ,
Трпить' немой да предъ тобомъ копне,
Немой да имъ блаженство подкрадашъ.
Власть и сила ніе на то дана,
Да сатире, руши и обара,
Већъ да криво исправи, и кара
Право пази, одбрани одъ раана.
(III, 6),

ласкање

Н и т к а слово диже до небеса;
К у е П р а з к а стихове у звезде;
Т в р т к о чини милости чудеса;
С ъ д о г л а в а цъ нема длаке седе;
Т ъ у б р е т а р а чистота є сама;
С е л у м и л а врстна кућаница;
У з в і о й л а скромна радилица;
О б а й г о р а цѣломудра дама.

К у к а в и ц а юнакъ одъ мейдана;
Б л е б е т у ш а витія є славный;
Т р ч и л а ж а вѣра поуздана;
Б л е с а н о в и њ мудрацъ одабранный;
С у р о в о в и њ истину искаже;
Т і р а н о в и њ каштиге подѣли;
У б о е в и њ чести борацъ смѣлый;
С и л е д ж и њ и што є ньино траже.
(III, 22-23),

лаж

Три нек' рекне, две су дометнуте,
Кадъ онъ дѣло другом' каже чие –
Велил' рѣчи, те су праметнуте,
Те су друго руво задобиле...
(III, 46),

притворност итд.

И тогъ, кои изъ любовног' срца
Гледи сваком' да помоћи може,
Са єзыкомъ поганимъ иззврца,
И тай, вели, бува исподъ коже
Доста има, и труди се яко
Да докаже: та нису зактела
Коме другом' да помогну дѣла,
Већъ се люди съ ньима лове тако.

(III, 85).

Спев има неке од одлика класичног модела: бројни су стихови у којима се огледа експлицитна дидактичка намера:

Казаћу т' и само ме послушай... (I део, строфа 72)
Айде дакле да започнемъ съ нова... (I, 93)

Учи слово, кое ти задаемъ,
Чедо мое, бриго моя тежка,
А држи се одъ збилѣ витежка
Аманета, кога ти предаемъ...(I, 96)

Ерѣ ће мои залудъ быти труди,
Та наука кою теби пружамъ,
Коя твое стазе кити съ ружамъ... (III, 1)

Слушай: да те укорѣ непостигне,
и съ презиромъ да те врлѣ негледити... (III, 80)

Ово мое утуби совѣте... (III, 90)

Я самъ ове начертао слике
Нѣи предаемъ теби на аманетѣ,
Често гледай буди имъ мукаетѣ,
Съ тимъ избѣгнешѣ све зле неприлике... (III, 102)

Да те ова некупи бѣда
Имай ово увѣкъ у памети... (IV, 19)

Ал' повѣруй мени, мом' искуству... (IV, 30)

Ово, сыне, о чемъ садѣ ћу рећи,
Добро слушай, па се лати тога... (IV, 34)

Ипак, „интертекстуална драма“ и дидактички заплети нису остварени, адресат остаје сасвим апстрактан, а делом се, у јаком морализаторском тону, ређају сви греси на које наилази млад човек.

Мисао о песнику као пророку истине код **Јована Стерије Поповића (1806-1856)** више је но присутна. Овај човек од истине, пише Скерлић, „искрен дух... презире лаж, самообману, личну и националну сујету, фразу,

„красноречија шум“, но казује нагу и тужну истину, ствари онакве какве јесу, неуплепшавану „сушчност.“⁵⁹²

Гордиње блеска и раскош и праска
Заноса смешна су плод,
Нек сен рогушцем у одама ласка,
Моје је лечити род.

.....
Кој' преза роду истину рећи
Худ је да народ учи.
На лађи светској кормила два су:
Срца чистоћа и ум,
Без њих је раван клепала гласу
Свак красноречија шум.
(*Моја тежња*)

Стеријина поезија је интелектуална и дидактична и дидактичност је присутна у сваком времену његове поезије: ране, у којој настаје црквенословенска поезија у барокној традицији Рајића, Орфелина и Везилића; класицистичке, под утицајем Лукијана Мушицког, сатиричне и хумористичке тридесетих година и најзад, касне, песимистичке и „трезвене и очајне“⁵⁹³ поезије *Даворја*. Дидактичност је такође једна од „линија повезивања“ која се противи распаду Стеријиног опуса на непомирљиве целине.⁵⁹⁴

Већ у црквенословенској *Појми Славено-сербском у народу на ново лѣто 1826*, налазимо прибављање ауторитета песника зазивањем Музе која улива мудрост, као и сав просветитељски полет:

Терпсіхоры пресвѣтлое лице!
Возвись силу яснѣйшаго гласа,
Вдохни въ умъ мой выпренную Мудрость,
Лірѣ даруй сіренску пріятность,
Струнь съ чувствама сложи нити,
Да возвѣщу концемъ вселенныя.
Сея стіхій премѣны знатныя
Вину тобой буду пѣти.
Тма невѣжства, еуж' долго Серби
Покровеніи были, днесъ прогнана,
Днесъ конецъ есть многолѣтной борбы,
Блескомъ утра мгла побѣждена,
Знаменіе побѣды видится...

⁵⁹² Скерлић, Историја нове српске књижевности, 165.

⁵⁹³ Павловић, М. (2006). Јован Стерија Поповић, његова поезија. У: Н. Грдинић, Јован Стерија Поповић: Дела. Београд: Драганић, 918.

⁵⁹⁴ Иванић, Д. (2007). *Огледи о Стерији*. Београд: Чигоја, 12.

И ране алкејске⁵⁹⁵ похвалне оде, какве су оде господар Јеврему из 1829. године⁵⁹⁶ и Пахомију Јовановићу,⁵⁹⁷ откривају у мотивима очувања језика, вере и закона, те служења роду, просветитељске идеале и похвале науке:

Што мудри любе, ты то ценишь,
Своима гледашь осладит' науку. –
(Ода господар Јеврему)

Сладко је Рода шчастију служити.
Признање верно труде награђује.
Всује отровно бодље злобе
Чиста гди совест не нија с' судбом.
По недрју Рода јато ученика
Презелну ревност Твоју опомиње.
Насљедие једно Србљем: Језик,
Једно сокровиште: Вера, Закон.
(Ода Пахомију Јовановићу)

У смислу дидактичности, ову рану Стеријину поезију одликује просветитељски занос, па и оптимизам, изражен махом у позиву „делатељима“ на српском пољу (*Поље Србско / Јоште делатеља труде треба*), похвалама науке или анегдотским поукама каква је она из песме *Лађица брака на морепловеню живота*. Подвлачећи, наиме, да још нико у књигама није давао

⁵⁹⁵ Стерија има свега неколико песама испеваних у алкејској строфи (Ода Димитрију Тиролу (1827), Поздрав Јефрему Обреновићу (1829), На природу (1830), Ода Пахомију Јовановићу (1834), Стефану Душану (1855). В. Ж. Ружић, Стеријино слогомерије и његова класична метрика, 161). Рана алкејска ода акценатски је организована:

у - у - у // - у у - у у
О, прими мене, мајко не/беснице,
у - у - у // - у у - у у
Теб' љубног прими сина у / наручја,
у - у - у - у - у
Кој' с' око мајке нежно вије,
- у у - у у - у - у

Танка к'о вињага око стабла. (*На природу*, 1830)

Ода Стефану Душану, објављена у Седмици 1855. (37, 285), доноси квантитативну алкејску строфу, реализовану путем дугих акцената, дужина и позиције самогласника у односу на групу сугласника. (Детаљно о Стеријиним квантитативним стиху Ж. Ружић, Стеријино слогомерије и његова квантитативна метрика):

- - у - - , - у у - у -
Мужу громовни, // суду потомства стој!
- - у - - , - у у - у -
Мишце јуначке, // давно ти рс клону,
- - у - - , - у - у
С венцем, с победа // блеском јасним
- уу - у у - у - у

Векове удећ' у чами мрака.

⁵⁹⁶ Поздравъ нѢговомъ сіятелству господару Ефрему Обреновићу 15гъ августа 1829 лѢта у Темишвару бывшемъ.

⁵⁹⁷ Поповић, Ј.С. (1834). Ода ПречестнѢйшемъ Господину Пахомию Јоанновичу приликомъ произведенія нѢеговогъ на степенъ архимандритства : дне 4. Дек. 1834. отъ Јоанна С. Поповичъ. У Новомъ-Саду : Писмены Павла Јанковића, ц. кр. Привил. Типографа.

брачне савете (*јошт' се нико не сети / Да за науку путника у књигама примети*), без помињања Атанасија Стојковића, *Лађица брака на морепловеню живота*, поучава о чудној галији *бракосочетанія*:

И ако любовници безъ довольне преправе
Слепо нѣномъ позыву стопе своє управе,
Лако могу одъ буре непогода пропасти.

Следи и јасна поучна поента:

Но девојко, но момче, чувстел' брака путаню?
Добро пазте, унићи како ћете вы у ню.
Єр' пре животъ у шуми са змяма провести,
Нег' на лађу рђаву брака себе навести.

Зато с' всує путниче одъ нѣ клонишь и бегашь! –
Благо теби, ако є бодримъ духомъ дочекашь.

(Смрть у различномъ виду на путу живота)

Нек' ти разумъ као свогъ друга
Увекъ прати чувства страсть;
Срамъ є друже кад' умъ тежи
Страхма тѣла самъ подъ власть.

(Младомъ моме пріятелю, 1841)

Дидактичност касне рефлексивне Стеријине поезија у многоне је суптилнија: проистичући из дискурзивности, ово је дидактика песника који, откривајући болне и мрачне истине, отвара многа питања. У том смислу, дискурзивност ове поезије призива и њену дидактичност: обе су, како је то приметио Јован Христић, консеквенце исте рационалистичке поетике: много више од пуког давања поуке, дидактичност Стеријине поезије смешта се у њену врлину и консеквенцу да се или искуство заокружи дискурзијом или да се дискурзија потврди искуством.⁵⁹⁸

Дидактичност Стеријине поезије можемо да посматрамо из угла њене опште реторичности: структуралне⁵⁹⁹ или композиционе (остваривања песме

⁵⁹⁸ За разлику од енглеских метафизичких песника седамнаестог века, у којој је сама слика заснована на интелектуалним премисама, у Стеријиној је поезији слика „повод, или изговор,, за један подужи ланац дискурзивног закључивања, који се, опет, завршава и закључује једном сликом. Видети: Ј. Христић, ц.д., 948.

⁵⁹⁹ Пажљиво читање Стеријиног тумачења делова беседе (приступ, изложеније/расположеније, изјасненије, утврђеније, убеђивање, закљученије) открива не тако различиту структуру песме. У симплификованијем виду, „...свако слово има уход, ком се и предложеније причисљава, иследованије, и закљученије“. В. В. Јелић, Стерија и Квинтилијан, 226 и даље, 233. У погледу Стеријиних превода и „предложака“, такође, постоји нешто што подразумева ову структуру. Код Стерије увек долази, примећује Мирон Флашар, „прво тачност литерарне асоцијације и

око филозофског става који се износи, који се доказује (и у који се, дакле, *убеђује*) и реторичности исказа (избор поступака). Повезана са класицистичком (античком) поетиком, ова реторичност проистиче из паралелних техника конструкције песме и беседе,⁶⁰⁰ и подразумева, пре свега, образовање песме око става или идеје, низом амплификационих поступака, поредбених и контрастних, синтетичких или антитетичких, спајаних по сличности (*подобуја* (*similitudo*)) и различитости (*неподобуја* (*dissimilitudo*)) на свим плановима: семантичком (поређење, метафора, алегорија, парабола / контраст, парадокс, оксиморон, катахреза),⁶⁰¹ на синтаксичком и лексичком, подједнако, у класицистичком „онеобичавању“ геометрије реченице,⁶⁰² кроз инверзију, хијатус, хипербатон и сл. Наиме, „пронаод“ (*inventio*), у делу који се тиче увођења споредних мисли, „кружења“ око главног предмета и његовог „рашчлањавања“, већ укључује и стилистику (поступке рашчлањавања: синоним, контраст, епитет и сл.) и топику (трагање за доказима⁶⁰³). У том је смислу већ примећено да је у Стеријиној поезији могуће реконструисати реторичку организацију песничког дискурса и поступака којима се песник служио (*егзорд* у непосредном сликању као Стеријиним омиљеном „извору мисли“, на основу супротности; *expositio* и *explication* (*изјасненије*) у додатним сликама, *argumentatio* у изношењу песничких слика као „доказа“, рекапитулација и *закљученије*.⁶⁰⁴ О овим деловима реторике (*inventio-dispositio-elocutio*) Стерија каже:

Као што се у свакој беседи пазити има 1. О чему ћемо говорити, 2. Како

реминеценције, а тек потом смишљено одмицање од „предложака“ и лично модификовање исказа.“ В. Флашар, М. (2006). Интерпретације уз *Даворје*. Variatio као композиционо начело. У: Н. Грдинић, Јован Стерија Поповић: Дела. Београд: Драганић, 898.

⁶⁰⁰ На спрегу реторике и поезије и у античком периоду и периоду од „открића“ Аристотелове Поетике у XV веку, те чињеницу да Стерија у Реторици не одваја строго поезију (која „обузима уобразиљу, и жели угађати“) од прозе (која „дејствује на разум, и за циљ има поучавати“), „премда ни у поезији разум, нити у прози чувство сасвим искључити се може“, указује Ж. Ружић. В. Ружић, Ж. (1986). Реторика Стеријине поезије. У: Ж. Ружић, *Над загонетком стиха*. Књижевна заједница Новог Сада, 203; в. и Јелић, В. (1988). *Стерија и Квинтилијан*. Нови Сад: Матица српска.

⁶⁰¹ В. и Иванић, Д. (2011). Јован Стерија Поповић. У: Д. Иванић, *Ка генези српске поезије*. 154-155.

⁶⁰² М. Павић, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, 352.

⁶⁰³ Детаљно у „пронаоду“ код Квинтилијана и Стерије у: В. Јелић, Стерија и Квинтилијан, 65. и даље. Такође, о непосредном сликању (*in medias res*) на основу супротности (сада „болан“ некад „звер“), као омиљеном Стеријиним „извору мисли“ в. Ж. Ружић, ц.д. 205. и даље.

⁶⁰⁴ Реторичку организацију песничког дискурса Ружић показује на примерима Стеријиних песама *Злочинац* и *На смрт једног зликовца*. В. Ж. Ружић, ц.д., 205-206.

Ћемо мисли разредити, 3. Како ћемо оно, што смо смислили, изразити: тако и општа реторика разлива се на три оделенија, од који прво гласи о пронаоду, друго о расположенију, треће о израженију мисли.⁶⁰⁵

Тако, када анализирамо у којим се све, у смислу реторичке организације, „деловима“ песме указује дидактичност, тамо где ова, наравно, постоји (и где се, Стеријиним речима, не жели „само угађати“ и обузимати „уображеније“, већ и „дејствовати на разум“ и поучавати), уочићемо да се код Стерије, као и других класициста, она указује на неколико места, а кроз разноврсне поступке:

Обратићемо, најпре, пажњу на уводне стихове касније Стеријине лирике. Глас песника пророка овде постаје другачији: значајни су стихови који призивају ову врсту и ауторитета и функције поезије

К народу српском дижем глас озбиљни (*Споменак*)

Али, у овом призивању ауторитета, песник пророк, говори често и кроз уста судбине, „Генија“, неког другог „вишег гласа“ или једноставно, још неког, који ће допринети већој веродостојности изреченог:

„О, уклони, свемогућа,
Ово од твог народа;
Није народ, није земља,
Гди не цвета слобода.“

.....
„Чујте, Србљи, божја помоћ
Милостиво здравља вас.

Што је Србин злопатио,
Причина је себи сам,
Вражду, раздор и неслогу
Он обљуби себ' на срам...

.....
Будите се ви синови
Из дремежа сваки свог,
Нек вас Србин брат дочека
Као жељног брата свог.

Свет разума почитујте
Да познате среће цвет,
Тек је онде права срећа
Гди с' глупости руши сплет.“

(*Спомен Видова дана*)

„Шта, безумни, чиниш, зар то су основи вере?

⁶⁰⁵ Јелић, В. (1988). *Стерија и Квинтилијан*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Филозофски факултет, 65.

Тако л', јадниче, свог творца с висине славиш?
Остав' тај нечестија пут, поврати се амо,
Познај бога ко ми, ил' ће те затрти мач.“
(Година 1848)

Исто је и у песми *Српски народ и његова судбина*, у којој судбина објашњава *причине* српске пропасти:

„Неслога и наглост јест
Живаљ српског рода,
Ове страсти најпреча
Несреће су згода.
Нека данас устане,
Сутра ће већ пасти,
Јер је наглост и распра
Предгроб'је пропасти...“

За разлику од ауторитета дидактичког песника, у раној алкејској поздравној и похвалној оди господар Јеврему, песник наступа са изразито скромне, готово недостојне позиције (*Неука муза крылы на слабачки / Гле, жельомъ пламти Тебе споменути... мојой ни песницы / Одрецы крова, слаба є, признаємъ*). До изражаја овде долазе „прагматичне“ фигуре, којима се симулира акт говора, а које, као „фигуре заједнице“ потврђују заједништво са аудиторијумом и упућују на неку културу, традицију и прошлост, као алузија, цитат, апострофа, питање и ораторска комуникација (Ружић, 1986, 212). Нама су интересантна, пре свега, обраћања и апострофе, у којима се „концентрише“ дидактично и које симулирају „илузију учионице“, као и алузије и цитати који би, евентуално, упућивали на неку врсту „литерарне афилијације“.

Дидактички елементи се, затим, проналазе у *пронаоду* (*inventio*), у делу у коме се исказује тема, припрема (као мото, цитат, наслов песме), основна тема, споредне које је осветљавају, и, нарочито, аргументација (*доказатељство*). Међутим, док у одређивању и приступу теми, не мора неминовно да се појави дидактично, него једноставно мотив рефлексивне песме уопште, сентенца (као и мото, цитат или алузија), којом се или уводи споредна мисао или се „доказује“ основна тема, готово редовно упућује на дидактику⁶⁰⁶:

⁶⁰⁶ Стеријина сентенца је појмовно блиска Аристотеловом ентимему, кратком и непотпуном реторском силогизму, иако је овај део реторике ближи римској, по којој се топка схвата као место са кога се „извлаче“ докази. Ипак, чини нам се да коначношћу исказа, сентенца, наиме, укратко и безусловно (без додатних филозофских премиса) „рекапитулира“ оно што би требало да послужи као основна тема, која се, онда, развија. О разлици у односу на римску реторику, где се схватају као места са којих се „извлаче“ докази в. Јелић, ц.д. 74.

Вук не рађа јагње, нит' коприва питомо воће...

(Деспот Ђурађ Бранковић I)

Промено света, шта је обичније, чешће од тебе...

Ал' у прсима свак' трулежа усев носи...

(Спомен-путовања...)

Само правда, само честност

Вечна стоји као вечност.

(Српски народ и његова судбина)

Ништ' не бива с лакоћом, бол је радости мати,

И што више желиш, цена је тиме већа...

(Година 1848)

Спокојна совест и жизан нескверна

Копља не тражи, ни топуза перна,

Нит, мили друже, стрела јадородних

Отровом шкодних.

(Невиност, по Хораџију)

Гди су били градови

Сада расте трава.

(Даворје на пољу Косову)

Ал' је подла слабост!

(Човек)

Грбави пути, што нас воде к' вису,

Убави нису.

(Титеславије)

Познатим бити на позорју света

Чуство нас дражи и напретка свест,

Знамо ли способ, којим народ света

Шта слави општој придоноси чест?

(Споменак)

Гордиње блеска и раскош и праска

Заноса смешна су плод...

(Моја тежња)

Ума лакоћи одан не пријања проматрати древност...

.....
Ал' грех разне један навлачи патње и беде.

(Турци)

Дидактични елементи се, даље, појављују у развијању теме, све док разум није „довољно уверен“, када, Стеријиним речима, „одступа вितिја више или мање од дидактичког слога... и стара се занимајући уображеније и чувства слушатеља побудити.“⁶⁰⁷

⁶⁰⁷ Ружић, ц.д., 204. Такође, део Стеријине *Петорике* у коме се објашњава *dispositio* (расположеније), конкретно хрија (кратка анегдота поучног карактера), даје структуру: „Поставља се изреченије с похвалом онога који је то изреко...“

Реторичност ове поезије произилази из поимања утилитарне функције књижевности. Будући да поучава и просветљује, она мора да увери и убеди, она такође постаје податна секцијама какве су *explicatio*, *argumentatio*, *refutatio*, *peroratio*, како ћемо видети. Или, како пише Јован Христић, класична инспирација Стеријине поезије, долазила је преко једне општије рационалистичке песничке амбиције, која је била начин на који је век класицизма и рационализма схватио етичку релевантност класичне, нарочито римске поезије. „Та амбиција је у најгорем случају дидактична, а у најбољем дискурзивна. Током читавог осамнаестог века, поезија је била писана више по правилима реторике него по упутствима неке самосвојне поетике“ (Христић, 2006, 946). Кохерентни и затворени логички систем Стеријине поезије, према мишљењу дела савремене критике⁶⁰⁸, ипак се, својим песимизмом и скепсом у погледу тријумфа врлине, те тако и сасвим оригиналном противуречношћу, „отворио“ модерној осећајности.

И док се песма образује по реторичким нормама, избор мотива одговара утилитарном схватању поезије.

Као код већине српских класициста, и овде налазимо мотиве слоге

Бесна пуста неслого,
Кћери адске зније,
Гди би знала живити
Да Србина није?
(Даворје на пољу Косову),

пролазности

Ништ' на земљи постојаног!
Данас весео, сутра тужан,

Обстојатељније описаније изреченија...

Узроци и утврђивање предложенија...

Противно, којим се изреченије боље објашњава...

Подобије, тј. навод истог случаја из другог круга мислиј...

Пример...

Сведочанство... којим се на изреченије славни мужева позивамо

Закљученије... које се састоји у кратком повторавању онога, што смо у предложенију казали,, у поучењу, и опомињању (Стерија, Реторика, 60-61).

⁶⁰⁸ Уосталом, не тако унисоне. Не делимо мишљење по коме је Стеријин нихилизам и песимизам досегао степен противуречности у његовој поезији (Павловић). Пре смо склони мишљењима о варијацији (иронијом, сарказмом, изокретањем) стоичких и епикурејских ставова у његовој поезији (Флашар) и, нарочито, не битно другачијем, мишљењу које Стерију сагледава не као песника који је у животу видео само пролазност и привид, него песника који је успео да сагледа нужност пролазности и привида (Христић). „Ни очајан, ни резигниран, ни помирен са светом, Стерија схвата нужност света и ставља је пред нас као чињеницу“ (Христић, 2006, 953).

Данас силан, сутра сужан,
Данас богат, сутра дужан,
Данас славан, сутра ништ'.

.....
Јуче страшан, данас смирен,
Јуче важан, данас презрен,
Јуче славан, данас потрен,
Јуче силан, данас роб.

(*Спомен Видова дана*),

трагање за узроцима пада:

Што је Србин злопатио,
Причина је себи сам,
Вражду, раздор и неслогу
Он обљуби себ' на срам.

(*Спомен Видова дана*),

мотиве испразности и сујете:

Прођи се грамзит' за сујетном славом...

(*Честољупцу*)

Човече, сине блата, чедо слабости, суза и беде,
Шта се лудо бацаш, тражећи срећу у сну?
Украс, достојинство, и чин. И злато и драго камење
Шта је, кад вечни дремеж наиђе на нас!

(*Деспот Ђурађ Бранковић*)

Говори дивно о гордости, сујети, ништини света,
Сам у дубини срца сујетан, лаком и горд...

(*Човек*),

али и стихове који, упркос песимизму, указују на остатке темељних вредности:

Нек се порок вије око слабости природе људске,
Благо ко добру семе не може затрти он.

(*Човек*)

Упркос песимизму, добро, врлина и разум, „небесни дар“, „преимућство највеће људи“ (*Човек*) истинита је и једина вредност света⁶⁰⁹:

Тако са грозом крије обесвећена природа лице,
Кад узбуњена страст поткопа разуму моћ...

.....
Вечност, изумљива реч! Миријаде векова пред њом.

Стапају с' кратки у час, брзо да прођу кô сан.

Вечност недомашна, којој вишњи исхода не да,

Ову заслужи, пак је наплаћен ти труд.

⁶⁰⁹ Овде треба поменути и интерпретацију Миодрага Павловића, који говори о Стеријиној психолошкој противречности у погледу коначног тријумфа врлине. В. Павловић, М. (1979). *Ништитељи и свадбари: Јефимија, Кантакузин, Његош...*, 121. Овоме је блиско и схватање М. Флашара о изокретању стоичког идеала „безчувствености“ у песми *На смрт једног с ума сивашег*. Ц.д. 906.

(Деспот Ђурађ Бранковић)

И наше, Друже, нек' су веће блести,
Неће нам име потомству одвести,
Ако врлином нисмо стекли глас.
(Честољупцу)

Посебном тематском циклусу, у чијем је средишњем делу превод Хорацијеве оде *О спокојној жизни*, припадају рефлексивне песме које постављају темељна филозофска питања и готово у градацији, говоре о људској страсти, њеној „животности“ али и погубности и најзад, одсуству страсти као стоичком идеалу (*Спомен Видова дана, На смрт једног с ума сишавшег*). Ове песме представљају посебну дидактику, поуке филозофске моралистике.⁶¹⁰

Нарочита места Стеријине „литерарне афилијације“⁶¹¹ је анафора обрта „сладак је“ и слика брода у бури песме *Гробље*, исте које користи Лукреције у филозофском спеву *О природи*:

Кад ветри пучину разривају
са копна туђу муку гледати
слатко је – не што патња ичија
радост у нама буди; но је *слатко*
видети зло које смо избегли⁶¹².
(Лукреције)

Сладак је заклон кад ветар љути
Мора тишину пакосно узмути
И трошна лађа у највећој беди
Гибелъ победи.
(Стерија)

Ови стихови, као Лукрецијеви мотиви грамзивости и жуђи за чашћу, те Хорацијеви савети о спокојном животу (*Покоја многи од богова ишту...II*, 16), стоје у основи Стеријиних стихова песама *Гробље* и *На смрт једног с ума сишавшег*, које носе и ставове одређене филозофије.⁶¹³ Ово је морал стоички и

⁶¹⁰ Израз М. Флашара, у интерпретацији песме *Гробље*. Ц.д., 906.

⁶¹¹ О цитатитима и алузијама из Овидија у првој Стеријиној песми, *Слези Болгарији*, као формалном месту које показује да поезија, „као и свака друга литература, зависи од свега онога што је до тада било написано“ и „улази у традицију литературе и историју писане речи“, надахнуто пише Јован Христић. В. Христић, Ј. (2006). *Песник Стерија*. У: Н. Грдинић, Јован Стерија Поповић: Дела. Београд: Драганић, 942.

⁶¹² Превод А. Савић Ребац. В. М. Флашар, ц.д. 909.

⁶¹³ О Епикуровој и стоичкој филозофији код Стерије и додирима са Лукрецијем и Хорацијем в. М. Флашар, ц.д., 914.

епикурејски (Флашар, 2006, 905,915) и морал одговорности римске републиканске аристократије, Марка Аурелија и Епиктета (Павловић, 2006, 919).

Најзад, Стеријина поезија обилује дидактичким поентама, у реторичком делу који чини „рекапитулацију“ и *закљученије* „... које се састоји у кратком понављању онога, што смо у предложенију казали,, у поучењу, и опомињању (Стерија, *Реторика*, 60-61). На исто место наилазимо и у Малетићевој *Реторици*: када говори о „закључењу“ расправе, Малетић каже: „Закљученѣ є дакле управо само кратка разправа; єрѣ у нѣму се понављаю главне части разправе, најсилнїя доказателства и побуђеня, коима беседникѣ непосредствено постизава свою намеру (Малетић, 1856, 132). И када говори о деловима хрије (увод, обписивање главног предложења, утврђивање, противно, подобије, пример, сведочанство, закључење): „Ово понавља у сбивеној краткоћи главне точке целогъ састава и изводећи какву практичну страну изъ тога, обраћа є у ползу, у виду каквогъ ободраваня или предузиманя“ (Малетић, 1856, 68).

Радо човек спомиње
Своје негда јаде,
Кад му бољег живота
Дне часови сладе.

Но корист је спомена,
Што страдалци гледе,
Да с' пажљиво чувају
Од подобне беде.
(*Спомен Видова дана*)

Всује ти сузе ласкатељи точе.
Числећи лажно твоје врлине,
Всује и гробне са натписа плоче
Траже обманут' слабост светине.

Зликовца дела из спомена људи
Не може стрти лицемера труд,
И чак из гроба повест грешне буди
Строги да приме по заслуги суд.
(*На смрт једног зликовца*)

Људи, чествујте правду, стресте се себичне тежње,
Љубите ближњег свог, век да просине среће!

Народност и слобода, једнакост рајске су биљке,
Човеку на земљи прво је човечество.
(Година 1848)

Ти, кој' ове врсте читаш,
Проли сузу о судбини људи,
Зли благују, добри пате,
Но на небу правда сваком суди.
(Надгробје Стефана Поповића, владике
Вршачког)

О ти, који на трошним останцима предака милих
Временом за старим уздишућ тужно стојиш,
Устани, куцнуо је час; на народне славе попришту
Дижиме и чест, делима, рода милог.
И на твоје ће стајати гробу потомака нога,
Гроб нек ти заслужном споменик сјајан буде.
То Белизара, Трајана, Вељка, Доситеја диже;
Кратак је живот кô сан, дела су вечита тек.
(Спомен-путовања по дољним пределима Дунава)

Дидактичка поента је неретко и сама сентенциозна. Гномски дискурс, као израз духовности, често изједначавање са антрополошким песимизмом, а кога савремене интерпретације доводе у везу са модерном европском поезијом (Радојчић, 2006; Дамјанов, 2010, 20), додуше не сасвим без повезивања са античком поетском сентенцом, на пример, Хераклита или Парменида (Дамјанов, 2010, 20), сагледавамо у Стеријиној поезији, пре свега, као филозофски дискурс оног схватања поезије у чијем средишту стоји поучавање и откривање истине, па и када је „непросветитељски“ песимистичка. До сличног закључка долази и Дамјанов, доводећи рационално-рефлексивну компоненту Стеријиних стихова у везу са њиховом дидактичком компонентом: „Рационално-рефлексивна компонента... се овде разликује од симплификовано-просветитељског дискурса поуке и исказује као својеврстан филозофски став (најчешће, опет, у гномском облику!).“⁶¹⁴

⁶¹⁴ Дамјанов, С. (2010). Антологија Стеријана. У: С. Дамјанов, *Јован Стерија Поповић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 21. Занимљиво сагледавање сентенциозности у Стеријиној поезији налазимо код Д. Вученова. В. Вученов, Д. (1982). Горчине и животна скепса у Стеријиној поезији. *Научни састанак слависта у Вукове дане: реферати и саопштења*, 11/1, 77.

Песме **Јована Суботића (1817-1886)**, писане педесетих година XIX века, посебно песме тематског круга *Космос*⁶¹⁵, испеване најчешће у катренима римованих 8 – ераца (*abcb*), комбинацији 8 – ераца и 6 – ераца (*abcb*) и 6 – ерцима римованим *abcb*, изразитије су дидактичке, мада је једна врста баналне дидактике присутна у његовој поезији уопште. Ове рефлексивне песме у дидактичном тону опевају мотиве живота после смрти (*Дан и ноћ, живот и смрт, Мрљње, Пљсма смрти, Рођај и смрт, Сан и смрт*). Суботић нема дидактичких песама које би у поучавању пратиле класични модел: на првом месту оних у којима би се, уз намеру о подучавању, уочила „поетска самосвест“ песме. Ипак, чести су стихови који носе идеју о песми којој је сврха подучавање:

Ево вам се људи каже,
 Да мислити научите...
 (*Дан и ноћ, живот и смрт*)

Кажем једном, кажем другом,
 Вљрујте ми, браћо драга...

.....
 Неће људи да вљрују;
 Залуд пљва моја пљсна...

.....
 А то ли је! То ћ' и бити!
 С тога људи мој свљт неће...
 (*Пророк*)

Чујте људи, па вљрујте,
 Лагати вам нећу,
 А и да бих лагат' хтљо,
 Несмљм, знам, умрећу.
 (*Душевне очи*)

Ово теби каже
 Лака моја пљсна,
 Пљсна често јавља,
 Што рљч друга незна.
 (*Свљтову*)

Једни ову пљсму хвале,
 А други ће да је куде,
 Али она слово рече,
 Па мудраци нек јој суде.
 (*Ноћни живот*)

Редовна је и дидактичка поента песме:

Зашто дакле да се смрти
 Ми људи боимо,

⁶¹⁵ Суботић, Ј. (1858). *Дљла Јована Субботића. Књига I. Пљсне лирске*. У Карловци: У митрополитско-гимназијалној Типографији, 194-215.

У лѣпши свѣт улазимо,
Кад овај губимо.

(*Мрѣње*)

Нечекај јаснога
Анђела из неба,
Кад ти небо даде
Све, што т' знати треба.

(*Земља и сунце*)

Мотиве цилкуса *Космос* не прати ни свечани ни узвишени тон „богословља у стиховима“. Напротив, мотив смрти испеван је готово редовно у лаком и разиграном римованом 8 – ерцу (*abcb*) и, сагледавајући смрт далеко од барокног патоса XVIII века, у сасвим ведром тону:

Смрти лѣпа, смрти мила,
Нек се други тебе плаше,
Ја ћу да ти пѣвам пѣсну
Као невѣсти моме наше.

(*Пѣсма смрти*)

У земљи јој леш се кида,
Руши и разтвара,
У лѣптира гусеница
Кроз то се претвара.

(*Гусеница*)

Овакву дидактичност је, мада ређе, могуће уочити и у другим Суботићевим циклусима, пре свега *Различитим песмама*,⁶¹⁶ где међу родољубивим, описним и рефлексивним песмама, наилазимо и на песникове савете о овоземаљским радостима

Кратко врѣме овог свѣта
Треба да се неизгуби,
Зато нико нек несмета
Ко се воли, да с' нељуби,
Јер су дани земље сладки
Одвећ рѣдки, врло кратки.

(*Правила живота*).

Зато бриге збацѣте
Жалости се ман'те,
Омркните сѣ песмама,
Сѣ песмама одан'те:
Шалите се весели
Око чаше вина,
Овај животъ не трае
Хиљаду година.

(*Употребленіе живота (по Хелтію)*)

али и савете о узорном овоземаљском животу:

⁶¹⁶ Исто, Различите пѣсне, 216-358.

Лѣп је спомен више од живота,
 Он ужасну поражава смрт:
 Њиме човѣк кроз столѣтства живи,
 Он тисуће лѣта даје нам.
 Ал' га само добра дѣла дају,
 Чиста воља и велики дух;
 Себичност га у сѣмену дави,
 Подле жиле подсѣца му страст.
 Ком се хоће да на свагда живи,
 Нек му није све тај живот свој;
 Нек му благо прву цѣну нема;
 Нек не тражи тек за себе све.
 Нека очи у висину баци,
 Нека гледи свѣт, ил' народ сав,
 (Елегија на Косову)

Никанор Грујић (1810-1887), „Срб-Милутин“, крушедолски архимандрит и епископ пакрачки, у кога је, како смо видели, Малетић полагао највеће наде (*Буди достојан пријемник Мушицкога. С Мушицким паде наша дидактична поезија... поврати нам дакле ти дидактичку поезију у целој њеној красоти*), и чија је, по Скерлићевим речима, „сва песничка еволуција... ишла ... ка дидактици, педагогији и богословљу“ (Скерлић⁶¹⁷, 1964, 299), већ 1838. године, мотивима, метром, дискурзивношћу и реторичношћу, гномичним исказом и широким рефлексима, те „патетиком слике“ (Иванић, 2011, 83), улази у круг песника под јаким утицајем класицизма. Овим елементима се прикључује и дидактичност.

Године 1838. наступа с песмом у којој је уочљива јака литерарна афилијација: алкејска ода *ОпоминанѢ младомѢ Србљину на Ново лѣто*,⁶¹⁸

⁶¹⁷ Скерлићева страст у схватању дидактичности као контрадикције песништву равна је Крочеовој: не спорећи Грујићев песнички таленат, он експлицитно пише: „Грујић је био писац од извесног талента, али је црквени човек и дидактичар и моралист угушио у њему песника“ (Скерлић, 1953, 188).

⁶¹⁸ Грујић, Н. (1838). ОпоминанѢ младомѢ Србљину на Ново лѣто. *Србски народни лист*, 3, 3, 17.

Грујићева алкејска схема прати задати образац, са нешто више посебности тек у организацији алкејских 9 – ераца. 11 – ерци су остварени најчешће ненаглашеним почетним слогом, двосложница или често тросложница и дактилски организованог другог полустиха, неретко у оквиру старе акцентуације:

и - и - и - и и - ии

О мильй Отче! // зрѣніемъ / лица ти
Радость намъ пуна! // Тога насъ / лишене...
 Тысуѣна желя // быстриимъ потокомъ...

објављена 1838. у *Српском народном листу*, развија Лукијанове мотиве и наводи читаву његову строфу:

Широко књижевства намъ, браћо, поље!
Разне сыле една цѣль!
И разна воля, духъ ал' еданъ свима!
Наука вышши кои намъ є конаць?
Мудрымъ, вештымъ, нравнымъ быт',
Што знашъ ты самъ, сообщит' браћи сродной;
Мудрость у облакъ не крыт'.

Ова строфа уводи у основни мотив Грујићеве песме

Ко крозъ санъ чуемъ Србскога Геніа
Печалну тужбу „Славе се Народи,
Дижу се Музамъ храми нови;
Ты ми о Роде немарно дѣлашъ.“

(НЬОВОМЪ ВЫСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВУ
МИЛОСТИВѢЙШЕМЪ ГОСПОДИНУ СТЕФАНУ
СТАНКОВИЧЬ ПРАВОСЛАВНОМЪ АРХИ-
ЕПІСКОПУ КАРЛОВАЧКОМЪ, свега восточне
православне цркве у Австрійской Держави народа
МИТРОПОЛИТУ, кадъ є у Бечъ полазіо Месеца
Априліа 1838. год.)

Алкејски 9 – ерци су доста специфични, понекад остварени у задатој схеми али и старој акцентуацији и коришћењу дужина:

у – у – у – у – у – у
Зефире! Знај да / Благо / Рода...
Побѣдит' зна се чуват' путемъ...
Предрагій Роду Отаць жарке...
И блеска грађанскогъ стру/ећемъ...
Негледећ' на стужу **воз**/духа...
Дуго не оставлай ! **Искренность**...
Божества преблагомъ **за** / Твою...
(*Стефану Станкович*)

Алкејски 10-ерци су организовани дактилским и трохејским акценатским стопама:

- у у – у у – у – у
Пунъ благо/дарности / брода / светымъ...
Извору / пливати / жельомъ / прелить...
Найдраго/цѣніе / онъ у / себи...
(*Стефану Станкович*)

Тек понегде у оквиру старе акцентуације:

Добрый СТАН/КОВИЧЬ! / срећу / едне...
(*Стефану Станкович*)

Грујићева песма носи темељни просветитељски савет о неопходности сталног просвећивања и „опомињање“ да после славног почетка златног века оно не сме да се заустави:

Почетакъ вѣка, кои намъ дадоше
Ахъ тужанъ! Тай заръ съ тима да престане? –
Не дай се Судби! . све побѣди,
Што ти бездѣйствіе подло слади!

И баш као и Мушицки говори о неопходности слоге и „друштва союзу“:

У дружству цѣль се лакше домаша. Самъ
Малень си. Скидай клевете, зависти,
Упорства, претвараня туђеъ
Страшило; друштва союзъ то руши.

Мото који се појављује у броју 36 *Сербског народног листа* за 1838. чине две строфе, Драгутина Раковца и Лукијана Мушицког, после којих је објављена песма Никанора Грујића *Младомъ Хорвату*. Слога рода је мотив и песме Драгутина Раковца

Zbudimo sze u poszlujmo
Szlosnim korakom putujmo,
Dan am ono nerogine,
Shto je nashe od sztarine.;

а заклинање имену рода на чување светиње мотив оде Мушицког:

О име Рода! Не ће те срећанъ сынъ
Изневѣрити! Светиня с' Народу
Ты Сербскомъ! Свештеникъ є свакій
Сербльинъ при свештеномъ огню твоемъ.

Савете о неопходности слоге, и српске и „југословенске“ налазимо и у песми испеваној у сафијској строфи, *Младомъ Хорвату* (1838):

Тако подѣли желю твою свима:
Рода славенског' поузданымъ сынма:
То ће єдинство плоде ти принети,
Стаћешъ на мети. –

Па и у септимама и октавама унакрсно и парно римованих 8 – ераца и 7 – ераца (*На Мену, Рой безъ Матице*):

Гди се само за се брине,
Ту щастіе обште гине...
.....
Безъ разума плотске страсти
Не чувствују Неба сласти; -
Нит' се Добру надај там',
Гди безъ слоге блудишъ самъ.

(Рой безъ Матице)

Метафизички мотиви Грујићевих песама често носе и животне и филозофске савете. Такви су они о слобађању од страсти и духовном миру, искушењима која буде и учвршћују врлине, те моралне поуке о зависти, пакости клеветама, подлости, „земним“ пропастима и душевном миру:

Будакъ, и тупа мотика съ рамена
Страстїй некъ свакомъ спадаю! Слободне
Погледи душе кругъ прелећу
Земный, къ надземномъ дижу се лепо.
(Въстникъ)

Земномъ се рукомъ никомъ додирнути
Недашъ. И самъ духъ редко те домаше.
Бежишь одъ руке, ума бежишь
Одъ итленогъ; къ себи мысли мамишь.
(Идеалу)

Тко ни є глуве пустынѣ у нѣдру
Пребыво немомъ, - самоће образе
Сматро; незна тай дружебног' власть
Живота цѣнити право Друже!
(Другу)

Заръ свући порокъ Судба забранюе? –
Већ свѣтле не знамъ дворе за нѣне я –
Видимъ ю, гди гмизи по тами
Колибе. Свобода Царства умног'
На трону духомъ управля и вольомъ. –
Оклевашъ зашто? – Слађе ти порокомъ
Баченымъ лажно на содруга
Приспѣти къ извору срејне жизни?
(Єдномъ назови-Србљину)

Понавля ранне свирѣпа судбина
На срдцу често. Често се враћаю
Ужасни на земность удари:
Коло се бѣде окреће вавѣкъ.

.....
О кадъ бы смртни свету на нравственность
Погледе своє увѣкъ управляли!
Свакомъ при теженю траянѣ
На вѣчно мыслили, цѣль на вѣчну!
(Муза при пожару)

Само нагонъ земне сласти
У презыра бацай гробъ;
Тко се кланя подлой страсти,
Тай є вѣчный Орка робъ.
(Роду)

Такве су, пре свих, песме које уводе и чине циклус песама насталих у полемици са Ђорђејем Малетићем а које излажу Грујићеву метафизику: песма под насловом *Роду*,⁶¹⁹ која поучава и саветује о неопходности враћања духовности, повратку у *внутреност*, скровишту и заклону од „блистања варљиве опсене“, оној у којој нестаје сујета и свака варка (*Јдна имъ вѣчностъ*), и која је ближа свакој срећи и слави:

Ближе є своє свакој човечности
У свога быћа предѣлма. Силніе
Божества искре згрѣва у себ';
Осећа високе цѣли важностъ.

.....
Тысућу стаза стои къ безсмертію
Кораку нашем' отворены, - твоє
Ал' найпре о Роде у быће
Врати се, - испуни овог' празностъ!.

(Роду)

У поетским сликама живота као реке, малодушја, клонућа оцртава се Грујићева метафизика

Ко рѣку гледай живота токъ земногъ:
Дижу се често таласи; тишина
Опетъ іой с' повраћа: и наши
Вѣчности у море дани теку!
(Утѣха на тугу Сербіянскогъ Пѣвца)

Песме доносе и мудре савете: о малодушју

Ахъ зашт' открывашъ свѣту
На Ліри низкогъ знакъ малодушія?! -...
Немой
Сквернити светинѣ земнымъ чувствомъ!...
Вышій є свѣтъ забава духовма
Безсмертнымъ...

Побѣди страсти „шлюнакъ“ кадъ не носишь
У грудма нѣвешть гибкости; па познай
Да „правый човекъ“ гибель трошной
Земности свойственну, съ даномъ своимъ

⁶¹⁹ Под овим насловом Грујић је испевао две песме: *Сербский народный листъ*, 13, 97; 50, 393.

Ерѣ доћи мора, не плаче...

.....
Опетъ ти кажемъ „празднимъ са образа
Протекше жизне често не дружи се“...
Болѣ научисе изъ нѣ путове къ щастію
Царства водеће познати...

...недай се
Судбини. Творца не дрема око. –
(На Апологию Сербіянскогъ Пѣвца)

У сладкомъ чувству блажје слободѣ
Лепшій є животь людскогъ величія. –
Гди ланцы робства звече, ту се
Пламенный душе умали огань.
(Слобода духа),

о песничким питањима (*Благор. Г. Исідору Николићу*) и значају чувања језика
(*Младом Хорвату*)

Езыкѣ є благо Роду умилято
То тко не люби.....
Не зна за красно.
Езыка свога тко се годъ одриче
Презире Родъ свой; - а тко на све виче
Име му н и т к о - чини л' то тко ласно
Не зна за красно.
(*Младомъ Хорвату*),

Српкињама (*Бечкой Српкињи*)

Юначки кадгодъ майка сынова ћешъ
(Опрости речма) звати се; - отрасли
Родъ своѣ изгледа отъ тебе
О мила Српкињо, жива была!
Кам' злато, важность ког' бы заменула
Богомъ ти дато доброте благо! - Кам'
Трептећа предрагимъ каменѣмъ
Дичнија круна...
(*Бечкој Српкињи*).

Одјеке „богословља у стиховима“ налазимо и у 8 – ерцима, у похвалама
Творцу и молитви да се све што је „добро, чество, красно“ назове српским
(*Божидару, 1838*)

Око творца све прегледа,
И свакоме, и свачему

Благость своју по заслуги,
Ил' по своме провиђеню
Ко што треба мудро дае.
(Божидару)

Чести су стихови који потврђују ауторитет дидактичког песника

Ал' Пѣвцу вѣруй!... (Бечкој Српскињи)
Опетъ ти кажемъ... (На Апологию Сербіанскогъ Пѣвца)
Твомъ другу вѣруй... (Другу)
Вѣруй ми Роде... (Роду)

Дидактичке поенте се јављају и у медитативним песмама силабичког стиха (*Моје задовољство*)

Срцу, кадъ є совестъ чиста,
Недосади змія, свѣтъ.

Поезија **Ђорђа Малетића (1816-1888)**, водећег естетичара четрдесетих година XIX века, професора „србске словесности“, књижевног критичара и теоретичара, заиста полиграфа, како га је назвао Скерлић,⁶²⁰ по темељном схватању поезије је дидактична. Према дефиницијама које је давао у *Науци о песмотворству*⁶²¹, а којих се у поезији строго држао, и у погледу стила, врста и посебно метра, поезија је без обзира на предметност или подложност – утилитарна.

Дидактика је присутна у његовој поезији независно од метра и мотива: и у похвалној и у родољубивој поезији готово редовно налазимо савете и дидактичке поенте у којима су исказане старе просветитељске идеје о слози народа и просвећености (*Београд, Побуда*)

Слабачакъ є свакиј за се,
С'дружена є яча моћ,
Єданъ зрачакъ неће никадъ
Разгонити тамну ноћ.

.....
Срби ће се с'единити
Свеславія дићи сводъ;
Прежельно ће полетити
Онострански Срба рой.

⁶²⁰ „Радио је на разним пољима, стално и обилно: био је песник, и лирски, и епски, и драмски, и драматург, и естетичар, и историчар, и политичар, и школски радник.“ Историја нове српске књижевности, 183.

⁶²¹ Малетић, Ђ. (1854). *Теорија поезіе, изъ различних извора црплѣна одъ Ђорђа Малетића Професора Поезіе и Реторике*. Београд: У Правителственој књигопечатњи, 13-117.

Носит' даре драгоцене
 Просвештєня вышегъ строй.
 (Београд)
 Да б' таква зора скоріє синула,
 Одъ васъ се чека, Феба напрсницы!
 Удвойте ревность къ общемъ благу,
 Полѣ намъ къ борби отвор'е скоро!
 (Наставницыма младежи србске)

Подједнако, у неким похвалним Малетићевим песмама, у којима се славе заслуге савременика (*Григорију Возаревићу, Димитрију Аврамовићу, живописцу, посвета Милану Петронијевићу*), налазимо и неке од елемената класичне дидактичке песме: поред дидактичког тона и поенте, често се, наиме, уз похвалне мотиве налазе и стихови који су предавања из естетике и поетике. Таква је похвална ода *Григорију Возаровићу* из 1840. Уз похвалне мотиве, опевање Возаревићевих заслуга (*Подижешъ србској младежи разсаде / Текъ чиста вкуса; ума очи / Браћи отварашъ за лепшиј животъ*), ова алкејска ода⁶²²

⁶²² Као и у другим класичним стиховима, Малетић поштује метричку схему. Остварује је акценатским принципом а одступања су најчешћа у случајевима другачије акцентуације (в. јампски почетак трећег стиха организованог тросложницом „надежде“):

и – у – у // - и и – и и
 Кадъ ведре дане „својскога щастія“
 и – у – у // - и и – и и
 Помрачит грозе Србима облацы;
 и – у – у – у – у – у
 „Надежде любке“ громъ кадъ грозно
 - и и – и и – и – и
 Столпове свѣтле разрушит прети...

(Апологија Србијскогъ Пѣвца на Утѣху)

Алкејски 11 – ерци се остварују јампским почецима најчешће ненаглашеном првом једносложницом

Збогъ кивне злобе, // зависти / отровне...
 За слепце праве // сунце не / свѣтли нам...
 Нит' нѣжно чувство, // права и / ученост...
 Да братски сваке // дѣлимо / незгоде...

Али понегде долази до одступања, најчешће због другачије акцентуације, непренесеног акцента или додавања слога, овога пута највероватније из разлога поштовања правописа (последњи пример):

Немой ми друже // найода/браніи
 Што разумъ бистрый, // чиста на/клоность по...
 Одъ свакогъ шума // Ирой **не** / **плаши** се...
Истине света // война и / извѣстна...
 У таквой борби // слабъ ми от/врднуо є...
 (Илій Захарієвићу)

У погледу 9 – ераца, и генерално јампских стихова, Жарко Ружић подвлачи да је Малетић уочио проблем фразирања, изговор јамспих стихова, како је Малетић писао „по трохејском, а не по јамбиском ритму, одцепивши први слог“ (Ружић, 1975, 30). Ово је нарочито видно у алкејским 9 – ерцима

и – у – у – у – у – у
 Бадава ћ' блесанъ празднымъ рѣчма...
 За вѣчне слуге туђій мыслій...

настаје у директном обраћању адресатима, Возаревићу и српским песницима и излаже поетику школе којој је песник припадао:

Истина, правда, честность и теженѣ
За срећомъ рода, то су ми предмети...
.....
Овечит' дела хвална и заслуге
У роду врстны лица, за навекъ ће
Остат' ми дужность света, мила..,

а затим и хораџијевске савете песницима о „достојном“ предмету песме:

Овакогъ, певцы, желимъ у песмама
Текъ вашимъ чути; делма покажите
Да знате ценит' врстна мужа
Заслуге, душе и благородство.
Да, дайте струнам' достойне предмете
И храму светомъ чистого кадила;
Немойте печать богоданный
Црно на чело ударат' срамно!

Неколико октава комбинованих 8 – ераца и унакрсно римованих 7 – ераца песме *Димитрију Аврамовићу, живописцу* излажу основе естетике Аврамовићевог сликарства, идеала лепог, односа делова и целине, хармоније:

Духъ у твојем живопису
Целомъ ясно говори,
Части вешто саставлѣне,

Али и овде има одступања, или у броју слогова:

Свѣтъ. Има такovy, вѣруй! душа...

или у акцентуацији:

Побѣда, сладка чистомъ срцу...
Нашъ Милош славно **на Косову**...

Све ово налазимо и у алкејским 10 – ерцима:

- **у** **у** - **у** **у** - **у** - **у**
Праве за просяке сѣе сѣме...
Лѣпомъ у / Народу / нашемъ / Србскомъ..
Тымъ намъ созрѣваю / плоди / сладки...
Бранићешъ такву ю/**начки** / самномъ...
(Илій Захарієвићу)

Реч побѣда се, тако, у истој песми на два места различито акцентује: у алкејском 9 – ерцу, акценат је на другом слогу:

у - **у** - **у** - **у** - **у** - **у**
Побѣда, сладка чистомъ срцу...,

а у алкејском 10 – ерцу на првом:

- **у** **у** - **у** **у** - **у** -

у

Побѣда истину, правду прати.

Душе, срца извори,
 Изъ кои се тайна црпи
 Характера скривеногъ,
 Тайна чистогъ идеала
 Съ част'ма дивно сливеногъ.

У том смислу, подучавање поетици се јавља и у познатој Малетићевој полемичкој песни *Левцу* (1841), која, поучавајући песника како се осваја поетска слава, у елегийском дистиху⁶²³ излаже основе дидактичке поезије:

Найпре просвети твой умъ, и познай с' съ тайнама Муза
 Пре нег' што ступишъ у храмъ правый к'о свештеникъ њинъ⁶²⁴.
 Ко проповедати съ амвона жели намъ мудрости слово,
 Мударъ тай нека е самъ, добаръ у слогу и вештъ...

Песник је, дакле, пре свега пророк мудрости, а када то постане имаће и следбенике:

Преправанъ тако на гори позлаћеной србскога света
 Будешъ кадъ певао ты, скупѣ ће с' певаца хоръ;
 Лепа ће онда текъ желя у прсима букнути нежнымъ

⁶²³ Стопе елегийског дистиха остварују се акцентима и дужинама, често старом акцентуацијом

- и и - - - и и - ии - ии - и
 Любкомъ у ладу тобомъ посађена граната раста
 - и и - ии - - и и - и и -
 Блажень одъ трудова ты // тихо по/чивашъ намъ / садъ...

 Блажено / место ти / гроба / покрива леденый / камень –
 Гени / рода на / нѣм' // Бога про/славляю / свогъ...

 Добри су / Срби и / достойи / милости / вечнога / отца;
 Дићи ће / гробу на / твоъмъ // заслуге славе и стубъ!
 (На гробу Доситея Обрадовића, 1841)

(На гробу Доситея Обрадовића)

Хексаметри се остварују најчешће путем дактилских тросложница или дактилских акценатских целина, четворосложнице старе акцентуације и последње трохејски акцензоване двосложнице, а пентаметри дактилским тросложницама и акцензованом једносложном речју:

Опкопи / падаю / еданъ за / другимъ у / вражие / руке
 Букти у / пламену / градъ // друштво ме / остави / сво...
 Страшни са/юзници, / прогнани / Богомъ са / престола / света,
 Зависть и / гордостъ и / гнѣвъ, // клевета, / омраза / лажъ,
 Пакленымъ / силама / врагу ми / подпору / даю о/пасну:
 Ужасанъ / куца ми / часъ, // страшнии / прети ми / рокъ...
 (Момъ другу, 1842)

⁶²⁴ Ове исте савете Малетић ће упутити Вукашину Радишићу и објавити у неколико наставака 1844. године у *Подунавци*: „... я бы Г. Радишићу збильски савѣтовао, да се у напредакъ оваквогъ стихотворства окане, и не троши у лудостъ време, но на мѣсто тога да се свойски постара срце свое облагородити, вкусъ угладити и умъ свой истиннымъ свѣтомъ науке просвѣтити, ако жели, да и себи и роду одъ ползе буде и оно име праведно заслужи, кое е досадъ тако неправедно себи присвоено.“ (Малетић, Ђ. (1844). Критическый прегледъ стихотворны производа Г. Вукашина Радишића. *Подунавка*, 11, 43).

Следоват' примеру твоємъ, певати роду на честь...

Годину дана раније, у *Голубици* 1840, Малетић објављује песму *Певцу* ***⁶²⁵. У класичној форми⁶²⁶, она је такође предавање поетике и излагање питања о јасној идеји и односу према форми

Зашт' быстромъ оку образе праздне
И смесу черта незнаногъ лица
Ставляшъ чуднымъ подъ видомъ
Сметеногъ духа?,

предмету и адекватном облику песме:

Изъ прва цвеће красно избери,
Пакъ онда плети смыслѣный венаць;

односу делова и целине:

Некъ т' у свакоме цветку
Строй проговара...
За себе члени красни некъ буду,
Ал' текъ у целомъ склоплѣне вешто...

Али разум треба да одреди границе и важном предмету песме:

Дай ствари важной границе нуждне,
Излишне мысли съ образа свуцы;
Нуждный законъ некъ значи
Просторе духу.

И у *Сватовима*, спеву испеваном под утицајем мотива и стиха народне поезије (8 – ерац, 7 – ерац, 6 – ерац, 5 – ерац), налазимо и седам катрена дидактичке поенте: док у епским песмама Малетић користи комбинацију 8 – ераца и римованих 7 – ераца, у лирским пасажима и разломљене 8 – ерце, 6 –

⁶²⁵ Малетић, Ђ. (1840). Певцу ***. *Голубица съ цвѣтомъ књижества србскогъ*, 166-167.

⁶²⁶ Малетић уз песму даје и метричку схему:

у – у – у // - у у – у
у – у – у // - у у – у
- у - у у - у
- у у – у

Прва два стиха су десетерци махом јампских почетака, трећи је ферекратски трохејско-дактилски организован стих а четврти петерац састављен од једног дактила и једног трохеја:

у - - у - у - у у - у
Дед' съ кипа свуцы шарну одежду,
у - у - у - у у - у
Остати неће л' наго, бездушно?
- у - у у - у
Теби самомъ ће быти
- у у – у
Гнусно погледат'.

ерце и 5 – ерце, завршни стихови спева написани су у катренима 7 ераца и унакрсно римованих 6 – ераца и позивају на хришћански морал, одупирање страстима, верност Богу и покајање:

Нека ову памти свакъ
Невољу и тугу,
Страсть разуму подчини
Свию зала другу.

.....
У свакоме сеє злу
Ползе, блага семе,
Те у нѣму благуе
Найпоздніе племе.

.....
Бог є отаць милостивъ,
Наше зло поправля,
И безумлѣмъ опушћенъ
Опетъ светъ понавля.

Мотив орања и сејања духовног, врлине и порока, поетска слика сејача који трудом заслужује покој, и који можемо да пратимо од Рајића (*Зане и оряй о надеждѣ добраго упованія, сиргъчь намгъренія, какъ пишешся, долженъ есть орати*) и Атанасија Стојковића (*Мой духъ вѣчность ищетъ, къ ней мужественно, весело и достойно идетъ! Что э овде сѣяо, тамо жнети будетъ!*), налазимо и у октавама унакрсно римованих 11 – ераца и 10 – ераца посвете Милану Петронијевићу, секретару „Србске агенције у Цариграду“, друге књиге Малетићевих песама.⁶²⁷

Кадъ сунце сине и обася горе,
И животь прене по спокойномъ сну.
Прилѣжный сеячь гледа горе,
Каквомъ се има надат' новомъ дну.

Метафорика материјалног и духовног поетске слике постаје и повод за општију, моралну покуку:

И Т в о гъ живота тако ютро ведро
Сеячу умном лепъ прориче данъ,
И радость ліе у тегобно недро,
И духу брижномъ чара златный санъ:
На слабой нъиви да ће ума семе
Штедроте греят' и снажити светъ,
Да цело Србство новимъ духомъ прене

⁶²⁷ Малетић, Ђ. (1855). *Песме Ђорђа Малетића. Књ. 2, Сватови: народна приповедка у три песме*. Земун: Издава књигопродавница I.K. Сопрона, непагиниране прве две стране.

За венаць слави лепъ процвета цветъ.

Школовани у класичним гимназијама, са реториком и поетиком као основним предметима, и под јаким утицајем поезије Лукијана Мушицког, песници школе „објективне лирике“ стварају класицистичку поезију, следећи не само версификацију, акценатску или квантитативну, и наслеђену мотивику, него и поетику која се заснивала на едукативној функцији поезије. И када су се колебали у погледу приклањања узорима немачке или народне поезије

Дај милу руку, дај да летимо там'
Међ сродну браћу.....
..... срце јуначко коима
Баш србски куца. Послушај Вишњића
Глас како т' трза слух?

(Јован Хаџић, *Србском поети*),

ови песници не показују ни најмању сумњу у погледу позиционирања и функција разума, маште, укуса, надахнућа, дара, науке и искуства на општем плану естетике: појединачно је подређено *општем*, емоција *идеји*, пролазно *вечном*. Гносеолошком функцијом уметност придобија завидно место у односу на науку и филозофију јер „док ове дальнымъ и често стрмымъ путемъ човека къ нѣговомъ опредѣленю воде, постизава она много пречимъ путемъ свою цѣль“ (Малетић, 1854, 9-10). Поезија, тако, „слабе крепећи а тврде мекшаюћи, добродѣтельне люде награђуюћи а зликовце казнећи“ (Малетић, 1854, 10-11), „пречим путем“ подучава.

Призивање ауторитета дидактичког песника у овој поезији носи одређене специфичности. Уз инвокацију музе или исказивања ауторитета самог песника, што налазимо већ у раним Стеријиним песмама

Терпсіхоры пресвѣтлое лице!
Возвись силу яснѣйшаго гласа,
Вдохни въ умъ мой выпренную Мудрость,
Лірѣ даруй сіренску пріятность,
Струнь съ чувствама сложи нити,
Да возвѣщу концемъ вселенныя.
Сея стіхій премѣны знатныя
Вину тобой буду пѣти.

(Стерија, *Поема Славено-србскому народу на ново лѣто 1826*)

К народу српском дижем глас озбиљни...
(Стерија, Споменак),

често се призива ауторитет узора, Мушицког (Хаџић, *Одзивъ Млагога Србскогъ духа на Гласъ Арфе шишатовачке, Србскомъ поети (Л. Мушицкомъ), Лукіану Мушицкомъ*):

Полѣ му Косово
Укажи прстомъ, вѣнце како
Достойне сѣнкама плести валя

Дѣдова храбры', радо га учи Ты.
(*Одзивъ Млагога Србскогъ духа*)

...основъ намъ постави,
Образацъ дигни намъ нелажный,
Къ цѣльи кой безбѣдно, право води.
(*Србскомъ поети (Л. Мушицкомъ)*)

Жаркимъ огнѣмъ
Сркати желе твогъ ума нектаръ...
(*Лукіану Мушицкомъ*)

У истој функцији је и Хаџићев „поетски дух“:

Духа вамъ шилѣмъ, тихо да пришапѣ
На уво свакомъ: „Иштите рода честь!“
И донде седећ' нека тишти,
Жаръ докъ неосѣти топлы' грудій.
(*На Новосадско обштество србско. 7/19 Окт. 1836.*)

Видећемо да код ових песника песник пророк, говори често и кроз уста судбине, „Генија“ или неког другог „вишег гласа“ (Стерија) или се српски гениј, као у поезији Никанора Грујића, јавља у сну:

„О, уклони, свемогућа,
Ово од твог народа;
Није народ, није земља,
Гди не цвета слобода.“
(Стерија, *Спомен Видова дана*)

Ко крозъ санъ чуемъ Србскога Генія
Печалну тужбу „Славе се Народи,
Дижу се Музамъ храми нови;
Ты ми о Роде немарно дѣлашъ.“
(Н. Грујић, *Опоминанѣ младомъ Србљину на Ново лѣто*)

У истој песми Никанора Грујића појављује се и снажна литерарна афилијација: Лукијанова строфа, као директни поетски цитат, док је литерарна афилијација исказана, подједнако, и избором и местом објављивања оде: непосредно испод Лукијанове строфе која се налази у заглављу овога броја Србског народног листа за 1838.

Широко књижевства намъ, браћо, полъе!
Разне сыле една цѣль!
И разна воля, духъ ал' еданъ свима!
Наука вышши кои намъ є конацъ?
Мудрымъ, вештымъ, нравнымъ быт',
Што знашъ ты самъ, сообщит' браћи сродной;
Мудрость у облакъ не крыт'.

Дијалогизација или успостављање те врсте „ораторске комуникације“ у дидактичкој поезији „објективне лирике“ успоставља се нарочито исказима у којима се огледа експлицитна дидактичка намера:

... братску истину чуј ...
Стејићу! Труди се оне божествене речи Мушицког
Улит' срце у твоје,
(Васа Живковић, Епиграм Г. ђ-ру Јов. Стејићу)
Казаћу т' ии само ме послушай... (I део, строфа 72)
Айде дакле да започнемъ съ нова... (I, 93)
Учи слово, кое ти задаемъ,
Чедо мое, бриго моя тежка,
А држи се одъ збилѣ витежка
Аманета, кога ти предаемъ... (I, 96)
Еръ ће мои залудъ быти труди,
Та наука кою теби пружамъ,
Коя твое стазе кити съ ружамъ... (III, 1)
Имай ово увѣкъ у памети... (IV, 19)
Ал' повѣруй мени, мом' искуству... (IV, 30)
Добро слушай, па се лати тога... (IV, 34)
(Василије Суботић, Образи живота)

Ево вам се људи каже,
Да мислити научите...
(Јован Суботић, Дан и ноћ, живот и смрт)
Кажем једном, кажем другом,
Вѣрујте ми, браћо драга...
.....
Неће људи да вѣрују;
Залуд пѣва моја пѣсна...
.....

А то ли је! То ћ' и бити!
 С тога људи мој свѣт неће...
 (Јован Суботић, *Пророк*)
 Опетъ ти кажемъ...
 (Н. Грујић, *На Апологию Сербіанскогъ Пѣвца*)
 Твомъ другу вѣруй...
 (Н. Грујић, *Другу*)
 Вѣруй ми Роде...
 (Н. Грујић, *Роду*)

Поезија песника „објективне лирике“ обилује дидактичким елементима које смо анализирали узимајући у обзир реторичку структуру ове поезије, која је у жељи да поучава и просветљује, уверавала и убеђивала (*explicatio, argumentatio, refutatio, peroration*), у поимању, како је Јован Христић писао, етичке релевантности античке, посебно римске поезије и амбицији, у најбољем случају дискурзивној, у најгорем – дидактичкој. Ово се огледа у деловима у којима се исказује тема (мото, цитат, наслов песме) и нарочито аргументација (*доказатељство*), пре свега у стиховима сентенцама:

Вук не рађа јагње, нит' коприва питомо воће...
 (Стерија, *Деспот Ђурађ Бранковић I*)
 Ништ' не бива с лакоћом, бол је радости мати,
 И што више желиш, цена је тиме већа...
 (Стерија, *Година 1848*)
 Грбави пути, што нас воде к' вису,
 Убави нису.
 (Стерија, *Титеславије*)
 Ума лакоћи одан не пријања проматрати древност...

 Ал' грех разне један навлачи патње и беде.
 (Стерија, *Турци*)

Успостављање дидактичког заплета присутно је у неколиким песмама, пре свих Хацићевој *Дѣлаје дондеже свѣтъ имате!*. Развијајући Хорацијев мотив *carpe diem*, песма настаје као просветитељски концепт и сама поучава о томе чему и како треба поучавати:

О! Диж срдце и умъ, па дѣчици
 Покажи прстомъ, сунце шта узводи
 На небо свако јутро, зашто
 Огань њ пали, а вода топи?

 Зашт' муня сѣва, какви су стубови
 Свѣта, чимъ воће цвѣта, шта л' звѣрину
 Изъ зимна санка буди? Являй
 Истине силу и правде.

Дидактичка поезија „објективне лирике“ обилује просветитељским мотивима, просвећења, уздизања и напретка рода

Волю не губи, труда не штеди, и
Зной съ чела тари, моћи ћешъ съ временомъ
Ако не Сократъ быт' ил' Флакъ,
К намышлѣной Сербѣ, доспети цѣли.

.....
Трудисе,
Съ позднымъ да рекнемо потомцы
Ума намъ Матица даде очи!!
(Чикош, *Ода на Сербску Лѣтопись*)

Ове песме поучавају често о поетици, питањима узора, надахнућа, избора предмета, образовања песника (Хаџић, Василије Суботић, Малетић):

Како макаръ врстне главе,
Некъ не ствара тебе летъ;
Својомъ главомъ самъ ты ради,
И за вѣнаць спремай цвѣтъ:
Савъ и Шиллеръ неі раванъ,
Вели Пелиць и самъ славанъ.
(В. Суботић, *Младом' поети*).

Овакогъ, певцы, желимъ у песмама
Текъ вашимъ чути; делма покажите
Да знате ценит' врстна мужа
Заслуге, душе и благородство.
Да, дайте струнам' достойне предмете
И храму светомъ чистого кадила;
Немойте печать богоданный
Црно на чело ударат' срамно!
(Малетић, *Григорию Возаровићу*)

Найпре просвети твой умъ, и познай с' съ тайнама Муза
Пре нег' што ступишь у храмъ правый к'о свештеникъ нынъ.
Ко проповедати съ амвона жели намъ мудрости слово,
Мударъ тай нека е самъ, добаръ у слогу и вешть...
(Малетић, *Певцу*)

Дай ствари важной границе нуждне,
Излишне мысли съ образа свуцы;
Нужднѣй законъ некъ значи
Просторе духу.
(Малетић, *Певцу****),

као и теорији сликарства и позоришта (Живковић, *Пролог панчевачког позоришног друштва у Београду 1847*, Малетић, *Димитрију Аврамовићу, живописцу*):

Духъ у твоме живопису

Целомъ ясно говори,
Части вешто саставлѣне,
Душе, срца извори,
Изъ кои се тайна црпи
Характера скривеногъ,
Тайна чистогъ идеала
Съ част'ма дивно сливеногъ.

Као и код просветитеља XVIII века, уз мотиве просвећивања и благостања рода, код свих песника налазимо и мотив о српској слози:

Заръ тако валя радити, да онай
Смѣе се, кои о глави намъ ради,
И срдце му на мѣру дође,
Гледећ', гди намъ с благомъ тоне срећа?
(В. Суботић, *Србији и Серлѣмъ*)

Бесна пуста неслого,
Кѣри адске зније,
Гди би знала живити
Да Србина није?
(Стерија, *Даворје на пољу Косову*)

Гди се само за се брине,
Ту щастие обште гине...
.....
Безъ разума плотске страсти
Не чувствују Неба сласти; -
Нит' се Добру надај там',
Гди безъ слоге блудишъ самъ.
(Н. Грујић, *Рој безъ Матице*)

Слабачакъ е свакиј за се,
С'дružена е яча моћ,
Еданъ зрачакъ неће никадъ
Разгонити тамну ноћ.
.....
Срби ће се с'единити
Свеславія дићи сводъ;
(Ђ. Малетић, *Београд*)

Савете о неопходности слоге, и српске и хрватске и „југословенске“ налазимо и у песми Никанора Грујића *Младомъ Хорвату* (1838), која развија мотиве песама Лукијана Мушицког и Драгутина Раковца:

Тако подѣли желю твою свима:
Рода славенског' поузданымъ сынма:
То ће единство плоде ти принети,
Стаћешъ на мети. –

Подједнако, ова дидактичка поезија открива врлине, „добродетељи“, искрености, трпељивости и осуђује пороке

Веруј у Творца, и
Добродетель љуби; она је верни ти
Свуд содруг у несрећи,
Срећи, чести и нуждама.
(Чикош, *Песма*)

Кадь ти брата прегнѣжденог' туга
Сузнымъ окомъ камчи рани лекъ,
А съ усхитомъ твога срдца руга
Радує се, што чує лелекъ,
Ко си онда? Изъ каква л' вещества
Душу т' справи преблагост Божества?
(Василије Суботић, *ПитаньѢ и одговоръ*)

Прођи се грамзит' за сујетном славом...
(Стерија, *Честољупцу*)

Човече, сине блата, чедо слабости, суза и беде,
Шта се лудо бавац, тражећи срећу у сну?
Украc, достојинство, и чин. И злато и драго камење
Шта је, кад вечни дремеж наиђе на нас!
(Стерија, *Деспот Ђурађ Бранковић*)

Говори дивно о гордости, сујети, ништини света,
Сам у дубини срца сујетан, лаком и горд...
(Стерија, *Човек*),

Заръ свући порокъ Судба забраное? –
Већ свѣтле не знамъ дворе за нѣне я –
Видимъ ю, гди гмизи по тами
Колибе. Свобода Царства умног'
На трону духомъ управя и вольомъ. –
Оклевашъ зашто? – Слађе ти порокомъ
Баченымъ лажно на содруга
Приспѣти къ извору срећне жизни?
(Н. Грујић, *Едномъ назови-Србљину*)

Дидактички спев Василија Суботића *Образи живота* излаже у 416 октава римованих 10 – ераца „истино и верно извајане грехе“, од којих се, „као од живе ватре“ треба чувати: блуд, пијанчење, Бахусове чете, расипништво, оговарање

Но нека є и истина права,
Одъ куда є теби так'во право,
Да претресашъ туђъ поступакъ здраво... (II, 46).

И у класичним строфама и у силабичком стиху (комбинацијама 8 – ераца са 7 – ерцима, 10 – ерцима, 4 – ерцима, 6 – ерцима и 14 – ерцима, у октавама, катренима и секстинама), настају рефлексивне песме приметне дискурзивности. У погледу дидактичности, ове песме представљају врсту филозофске моралистике (Чикош, Стерија, Василије Суботић, Никанор Грујић, Васа Живковић), подучавају животној филозофији, најчешће хришћанским идеалима – духовности, светости, чистоти, милосрђу, овладавању страстима и спасењу душе и, неретко „славјанске“, призивају дидактичку поезију XVIII века али не без додира са поезијом Лукреција Кара, подучавају и стоичкој и епикурејској филозофији (Флашар, 2006, 905, 915) и моралу одговорности римске републиканске аристократије, Марка Аурелија и Епиктета (Павловић, 2006, 919).

Кристаловидно заръ свгда потоцы теку?
 Руже красота вене, стварь своіой свака, Вишь стремисе,
 Ствари теку к' цѣли купно са стварма и мы...

.....
 Залуд' време непробавляй, тражи спасенія души,
 Живи законно; стиза душа праведна покой!
 (Чикош, *Сујетно, земно је све*)

Али свагда нек свето ти буде не помрачават'
 Твога ближњега чест, да, да, то да т' је цель.

.....
 „Чувственост умом и душом овлада Стејићу твојом“,
 Човек пак оне кад сужни постане роб,
 Не зна слободе какве су сласти; тог разума светле
 Пределе вечити ах! Покрива облака мрак...

.....
 Кужна кад јарост, гнев или гризе ти срце,
 Мани се пријане свег, одмора духу свом дај!
 (Васа Живковић, *Епиграм Г. ђ-ру Јов.*

Стејићу)

Да дысат' само незовесе живит',
 Већ добро дѣлат' и мыслити свагда;
 Да добродѣтель, пріятелство, любовь,
 Доносе срећу.
 (Василије Суботић, *Серблѣмъ*)

Ове, као и родољубиве мотиве налазимо и у другачијим стиховима, катренима 8 – ераца и унакрсно римованих 7 – ераца, римованих *abcб* (Живковић), секстинама парно римованих 8 – ераца и 7 – ераца (Хаџић)

Ал је правде будно око,

Више звезда жив је Бог.
Неверниче, тешко теби,
Од поступка дрхшћи свог!

.....
Погазити љубав чисту,
Проиграти деве чест,
Раскинути слатку свезу, -
Грех до Бога велик јест!

(Васа Живковић, *Изневерена девојка*, 1842)

Цркве Вышнѣмъ подижите,
Манастире украсите,
Да се вѣра чиста снажи,
Да небесна любовъ важи...

.....
Дѣцу свою наставляйте,
Школе, званя прибавляйте.
Умъ съ наукомъ гди годъ сія,
Тамо благо свако клія.

Народу є мудрость свѣтъ;
Она пита славе цвѣтъ.

(Хаџић, *Зора* є)

Посебном кругу дидактичких песама „објективне лирике“ припадају алегоријске, сатиричне и хумористичке песме. Испеване су у традицији грађанске поезије, најчешће октавама и секстинама парно римованих 8 – ераца и 7 – ераца (Васа Живковић), или секстинама парно римованих 8 – ераца и 7 – ераца и народном 10- ерцу, 15 – ерцима (8+7) (Хаџић), али приметно ведријег, понекад и хуморног тона:

Наши стари нашег рода
Нису знали шта је мода,
А сад свака знаде бака
До најлуђег њу простака
У зао час по све нас!
Од свуд тужан лети глас...

(Васа Живковић, *Помодарима*)

Има савета о томе какве треба да буду девојке који подсећају на Доситеја, Дошеновића и Стојковића:

Нек' уче ћерку домъ водити путно,
Чистоту любити вѣрно и воду
Ютрошню пити, вѣрна любя быти,
Супругу своме.

.....
Просто пакъ серце и невина душа
Да дѣву красе; не смешане масти,
Малена нога, шарено одѣло

И витко тѢло.
(Василије Суботић, *СерблѢмъ*)

Песме се редовно завршавају дидактичким поентама, „рекапитулацијама“ и, Стеријиним речима, *закљученију* „... које се састоји у кратком повторавању онога, што смо у предложенију казали, у поучењу, и опомињању (Стерија, Реторика, 60-61).

У бунилу све пролази,
Младост, љубав, све пропада;
Пријатељу, добро пази,
Страст да тобом не овлада.

(Васа Живковић, *Утеха тужећем пријатељу*
(*Н.Б...у*), 1845)

А ви, Срби, браћо драга,
Чувајте се њеног трага;
Мача, пера и заната,
Плуга држ'те с' без ината,
Јунаци сте као и пре,
А невоља тако мре.

(Васа Живковић, *Помодарима*)

Но корист је спомена,
Што страдалци гледе,
Да с' пажљиво чувају
Од подобне беде.

(*Спомен Видова дана*)

Ти, кој' ове врсте читаш,
Проли сузу о судбини људи,
Зли благују, добри пате,
Но на небу правда сваком суди.

(*Надгробје Стефана Поповића, владике*
Вршачког)

Зашто дакле да се смрти
Ми људи боимо,
У лѢпши свѢт улазимо,
Кад овај губимо.

(Јован Суботић, *МрѢње*)

ЗАКЉУЧАК

Дидактичка поезија се у новој српској књижевности јавља на самом почетку, у прелазном њеном добу и у времену додире и смене старе и нове традиције, у рукописној уметности сентандрејског скрипторијума и раним поетским покушајима црквених великодостојника угарских Срба. Први дидактички стихови су стихови Кипријана Рачанина, прочитани као „рогобатни александровци, поучне или боље педагошке садржине“ (Остојић, 1905) *улишеног* разума Кипријана Рачанина, потекли из периода делатности сентандрејског скрипторијума и сачувани у његовим недовољно прочитаним рукописним књигама. У Кипријановој рукописној књизи *Букваръ или наука детем и юном* (1717) налазимо обиље моралних изрека на српкословенском језику, са примесама народног српског језика, а у непостојаним силабичким парно римованим стиховима. Предговор делу ове рукописне књиге редак је дидактички фрагмент у коме је, заједно са стиховима који следе (*Начело иное аза*), могуће идентификовати неке од темељних дидактичких елемената: експлицитну намеру за подучавањем, јасно издвојен предмет предавања, директно обраћање адресатима, поетичку самосвест и поетску симултаност. Овај дидактички фрагмент је уједно и први додир са античким дидактичким моделом, остварен овде кроз видове средњовековне њене рецепције, каква се јавила у просветитељском деловању православног јеромонаха, руског песника и просветитеља, Кариона Истомина. Кипријанови дидактички стихови, наиме, а посебно елементи које смо издвојили, представљају вид преводне књижевности и стоје под јаким утицајем руских оновремених буквара.

О раној барокној дидактичкој поезији, тако, можемо да говоримо тек условно. У питању су, наиме, најчешће моралне поуке које су настајале или у оквиру преводне књижевности или у средњовековном наслеђу уопште, а које су проповедале хришћанску филозофију. У том смислу, дидактичко се, заједно са панегиричким, појављује овде као наслеђе средњовековне рецепције античке књижевности и прилагођавања и модификације ових врста (моралне расправе, сентенце, похвалне беседе), чему је основа била средњовековна естетика корисности (Григорије Богослов, Августин, Тома Аквински).

Ове моралне поуке настају и у ритмичкој прози али често и у парно римованим стиховима, у основи стиховима непостојане силабичности. Налазимо стихове у распону од шестераца до четрнаестераца, са тенденцијом дванаестерца али и римованог једанаестерца (Истоминов стих) и деветераца (Мелетијевић).

Дидактичност је врло присутна у овој раној црквеној поезији, писаној српском редакцијом (Кипријан, Венцловић), посрбљеним црквеноруским (Мелетијевић) или на народном језику (Венцловић), у којој има и догматике, и полемике и црквеног беседништва (Остојић, 1904, 1171). Одликујући се својеврсним спојем старих и нових форми, средњовековног осећања стиха

и облика који су блиски црквеној химничкој поезији али и новим тенденцијама, силабичкој организацији стиха пре свега, увођењу риме и успостављању песме као целине (Иванић, 2011, 18), ово хришћанско-схоластичко песништво је у нашој историји књижевности и књижевној критици оцењено углавном као штуро, убого, неспретно и рогобатно (Остојић, 1921; Лесковац, 1946), чему се, консеквентно, посвећивала и недовољна пажња или се, пак, у покушајима приближавања модерном читаоцу, у извесном смислу, и мистификовало (Павић).

Стихови морално-побожне садржине, у којима налазимо зачетке дидактичке поезије, појављују се у оквиру традиционалне, црквене, тематике. Осим предговора *Буквару* Кипријана Рачанина и моралних стихова који следе, у којима проналазимо наглашене дидактичке елементе у виду јасне дидактичке намере и предмета поучавања, директног обраћања адресату и непосредно датих савета (*Повѣсть ѿ писциѣ слышай нехтрѣждно.../... Юны, въ разѣм ѿтверъзай твое гши!*) и нарочито присутних метапоетичких елемената какви су моменти поетичке самосвести (свест да је у питању прво дело ове врсте) и симултаности (предмет подучавања се образује у тренутку писања песме управо самим словима!), дидактичка поезија раног барока је „учителна“ у преношењу моралних поука и „душеспасителна“ (Петковић, 1914, 141) у предочавању врлина којима треба тежити и порока од којих је потребно склањати се. Тако се, као мотиви, појављују десет божјих заповести, јеванђеоски савети, седам тајни, ништавност овоземаљског живота, полагање светих места, покајање, исповест и сл. (Кипријан, Венцловић, Мелетијевић). Приметна је и експлицитна дидактичка намера и одређење адресата: поуке су намењене посебно неписменима и простим људима:

Богѣ нашемѣ слава даѣшемѣ почети срб'ско простим ѡзыком и сѡвр'шити на слѣжбѣх селѣном некнижев'ным, на хвалѣх светым им'же слова сѣтъ.

(Венцловић, *Похченіа и слова разлика*, 3516)

Паки да приложи(м) ва про(с)те хченіе ради про(с)ти и неразмни чове(к), да хразхмю(т) болше.

(Мелетијевић, *Стихослов*, Седма статија).

Дидактично је присутно и у сентенцама, народним пословицама и изрекама Венцловићевих беседа и на народном језику (1732-1746). Подучавају Христовом учењу и износе *еванггелске приповѣдке и апостолскога гчени* (Новаковић, 1904, 187), а наука којој се подучава води спасењу (Венцловић, *Пресађеница*, лист 500а), али и подучавају подједнако и свакодневном животу. Мотив спасења душе учењем, треба рећи, Кипријан такође преноси из Истоминовог буквара, тачније његовог предговора, мада је порекло мотива свакако средњовековно:

Да в' ползѣ свою всѡкаѡ Дѣла во ѡмѣни Гдѣи пишѣци ѡнаѡ ѡ чтѣци спасѣніе ѿгорститѣ, ѡ полѣчитѣ Бѣгословѣніе Бжѣе в' заповѣданно(м) дѣланіи своѣмѣ наземли ѡ на небесі.

Ево и Кипријана:

... да въ плъзѣхъ въсакаа дѣша въ имени господни пишѣшти она и чтѣшти спасеніе полѣчит и благословеніе божіе въ заповѣданномъ дѣланіи своемъ на земли и на небеси, сего ради и писано ѣст...

а и Венцловића:

... Тѣмже въсѣка дѣша иже чѣтѣщи спасеніе полѣчитъ и благословеніе божіе пребывающе въ заповѣдѣхъ его наследитъ къ трѣдемъ своимъ на земли и на небеси. (Молитве, акатисти и др.)

У питању је суптилна модификација средњовековне рецепције античког схватања моралног усавршавања кроз образовање књигом: до моралног савршенства се свакако долазило читањем и књигом али је оно значило – спасење душе. У вези са овим схватањем, могуће је осетити благу критику у размишљањима митрополита Ненадовића о неопходности учења граматике, ипак, једино ако би учење било лишено граматике или неког већег усавршавања:

Јако издревље на сих странахъ в народје нашемъ дјетоводцемъ и учителемъ бје и јест, учити дјети малија вначаље азбуки, потомъ часословцу и псалтирју, таже писати, по сихъ же њеци преподајут и чтеније апостолскоје; возрастшихъ же ко чтенију и свјашченија библији препровождѣјут и бесѣдъ евангелскихъ и апостолскихъ и к разсужденију високаго во онихъ књигахъ лежашчаго разумјенија, а истаго на таковоје разсужденије орудіја (јеже јест граматика) онимъ напредъ не показујут, почему бу свјакоје реченије и периодъ и все слово разабрати и в подобајушчи чинъ разполагати и кријемују в њемъ силу разума разсуждати (посланица од 30. априла 1753).

Исте генезе је и мотив „корекције“ написаног: извињења аутора на недовољности или погрешци, и редовно стоји у вези са топосом скромног представљања аутора, као црта која ће у каснијој, већ самосталној, дидактичкој поезији прећи у свој опозит. Налазимо је и код *худог* Кариона, *улишеног разумом* Кипријана и *многогрешног тобож јеромонаха* Венцловића:

А идѣже въ вѣщехъ и словехъ бѣжварѣ сего недостѣлость ѣзрит се, ѿко в прѣводѣланіи бл҃гоуразѣмне неосѣдне изволи каажды въ приличство исправити.

(Истомин)

А идѣже в вѣштѣхъ и словахъ бѣжвара сего недостѣло ѣзрит се, ѿко в прѣводѣланіи бл҃гоуразѣмне неосѣдне изволи каажды въ приличство исправити.

(Кипријан)

А идѣже въ вѣщѣхъ и словахъ кнѣги сеѣ недостѣлѣлость ѣузрит се, ѿко въ прѣводѣланіи, бл҃гоуразѣмне и неосѣдне молю се, кааждо въ приличство изволи исправити.

(Венцловић, *Молитве, акатисти...*)

И понижно просим чатѣщих не за смѣх имѣти вам, нѣ погрѣшен'на исправлѣи, и сего хѣдаго писца, трѣдившаго се ѡ сих на парохи свои, благословите и простите, амин. Гаврил съписа въ лѣта 1732.

(Венцловић, *Поченіа и слова разлика*)

А що и многа погрѣшеніа сѣт, дѣхом кротости исправите, и сего хѣдаго писца благословите. Аще что нѣст комѣ людем кое слово за ползѣ глаголати, и оучителю не свидѣи се ѡ том, а вы то червенилом начртаите, и преиди.

(Венцловић, *Мач духовни*, л 154а)

... дѣхомъ кротости исправлѣати молю, и благословеніа ѡ чатѣщихъ прошѣ...

(Венцловић, *Пресађеница*, л 500а)

... Темжѣ доѣхомъ кротости преклоніно молю въсакого христолюбца прочитающаго сію преведенію ѡ покрвѣнскаго сложеніа кнігѣ простим людемъ на разѣмност глаголемѣ, съ тихостію погрѣшенна исправлѣайте...

(Венцловић, *Великопостник*, л 770б)

Молбу за „исправлѣање“ дела налазимо и код Орфелина: у песни која уводи у *Зрцало науке, Пред'словије благочестивому читателю*:

...и јаже в словах и в прочих неправос издало, / благоразумијем ти твојим исполни / и ашче погрешно љубезно наполни...

Блиски овоме су и мотиви слепила и незнања (**невѣдѣніа слѣпотѣ**) и таме умних очију (**умныхъ Ѡчесъ нашихъ тмы**), и магле незнања и предрасуда, које налазимо у предговору Епитому Дионисија Новаковића (**Предисловіе к' читателю**, 1767): просвећивање је неопходно јер

„нѣ токмѣ все мірское сословіе“ него и „всецѣлій кліръ рѣда нашегѣ тѣжкѣ притискаетѣ мгла“,

Мотив налазимо још код Венцловића, када, позивајући се на библијска места, говори о народном језику

... а не въ маглѣ и чрезѣ облакъ оучити и глаголати невѣштїе въ писмѣ, нѣ просто имѣ ѣзыкомѣ ихъ вѣштати...⁶²⁹

Истом кругу мотива припада и молитва *Благодареније Богу*, погрешно приписана Јовану Георгијевићу (*Боже едины въ трїехъ вѣпостасѣхъ, / Буди вѣст и слава присно тебѣ въ гласѣхъ*), за коју смо установили да припада јеромонаху Истому, а која ће бити пренесена и у *Буквар* Кипријана Рачанина (л 53, 53б) и Венцловићев *Молитвеник* из 1739. године (Венцловић, *Молитве, акатисти и др.*, л. 354б).

⁶²⁹ Новаковић, 1904, 181.

Дидактично је, тако, у раним деценијама XVIII века присутно и даље као вид средњовековне рецепције античке дидактике, и у виду обиља моралних садржаја и поука којима песници подучавају (Мелетијевић), и као елемент, пре свих тон и дидактичка поента, у похвалној и богослужбеној поезији (Партеније Павловић, Висарион Павловић, Јован Георгијевић). У визијама пакла и мука које судњег дана очекују грешнике, виђени су и утицаји јужноруске схоластичке поезије, под утицајем пољске католичке схоластике (Петковић, 1914, 127). Ове мотиве ћемо касније препознати и у стиховима Партенија Павловића и Захарија Орфелина из 1760., превода песме византијског цара Лава Мудрог *Ода на воспоминаније втораго Христова пришествија*.

Дидактична поезија барокног периода наслеђује овај круг мотива а настаје у парно римованим 12-цима који алтернирају са парно римованим 11-цима (Орфелин, Рајић), те пољском 13-цу (Жефаровић, Павле Ненадовић, Орфелин, Рајић) и комбинацијама стихова неједнаке дужине (Орфелин, Рајић). Недовољно су испитани утицаји и ових стихова: у поезији Теофана Прокоповича, на пример, честе су комбинације управо парно римованих 5 – ераца са парно римованим 4 – ерцима, 8 – ерцима и 10 – ерцима:

Прочь уступай, прочь,
 Печальная ночь.
 Солнце восходит,
 Свет вотводит,
 Радость родит.
 Прочь уступай, прочь,
 Печальная ночь.
 Коликий у нас мрак был и ужас!
 Солнце Анна воссияла –
 Светлый нам день даровала.
*(На приход Государыни Императрицы Анны
 Иоанновны в подмосковное село Владыкино⁶³⁰)*

Барокне дидактичке стихове настале у традицији „богословља у стиховима“ (Петровић, 1986, 261), духовне песме и побожне песничке поуке (Кипријан, Мелетијевић), и даље је могуће пронаћи (*Молитва* Христу на крају *Вечног календара* (1789) написана је у ритмичкој прози и традиционалним мотивима):

Ты, ѿ пресладкѣи Гдѣи Іисе! кровѣю и смертѣю твоею мене ѿ
 вѣчнѣи смерти, дѣвола, и ада избавилъ, и себе мнѣ въ правду
 и освѣщенїе вѣсе даровалъ еси. Ты, ѿ Бжѣ Дшѣ стѣи, мене
 словомъ призвавъ, во истиннѣи вѣрѣ освѣтилъ, во вѣрномъ
 зпованїи и надеждѣ всыновленїа и наследїа жизни вѣчнѣи звѣрилъ
 еси...

⁶³⁰ Прокопович, Ф. (1935). *На приход Государыни Императрицы Анны Иоанновны в подмосковное село Владыкино*. У: П. Берков, *Вирши: силлабическая поэзия XVII-XVIII веков*. (Б.м.): Советский писатель, 176-177.

Овој поезији припадају и стихови познати као „барокна готика“: која је још у средњовековним мотивима и мислима (Анђал, 1959, 22). Мотиви су библијски: песничке слике често настају разрадом делова предговора, проповеди и цитата апокрифних или канонских поучних књига. Уз мотиве које налазимо још код Кипријана Рачанина, појављују се и мотиви барокног богословља (*Ода на воспоминаније втораго Христова пришествија*, мотиви унијаћења код Рајића).

Језик је најчешће рускословенски, ређе српски, понегде и помешан (Рајић, *То празднует всесвјетло мој стари родитељ, Мој цвјет и утјешење, мој мили питателъ*), Тон ове поезије је свечан и узвишен. У сасвим другачијем тону и стиху (неразломљени римовани осмерци (Новаковић), парноримовани 14-ци (Рајић) у „дослуху“ са грађанском поезијом (Дионисије Новаковић, Рајић), настаје други тип ове поезије, на свакодневније теме (*Песен од пијанства* Дионисије Новаковић, Рајић).

Дидактични елементи, пре свега побожне поуке, појављују се у оквиру барокних врста: плача, панегирика, историјске песме али превасходно у оквиру духовне песме и побожне поуке наслеђене из старијег периода (Кипријан, Мелетијевић, Новаковић). До осамостаљивања врсте долази тек у Орфелиновој поезији. У песми *Пред'словије благочестивому читателју* могуће је учити практично све елементе класичног модела: подучавање као намеру, јасну издвојеност и комплексност адресата, „дидактички заплет“ у констелацији учитељ-ученик, „техничка експозиција“ у изношењу теме, позив ка изношењу истине („мисионарска хитност“), одатле озбиљност и узвишени тон ове поезије, позивање на ауторитете и „литерарна афилијација“ (Соломон, Давид, Исус Сирах, апостол Павле). Честа је и појава обраде истих цитата.

Такође, уочљиве су и уметнуте епске епизоде, поетска симултаност у разради методологије и посебна врста литерарне афилијације, која проналази стих као погодну форму подучавања изабраних прозних узора (фрагменти писма Павла Ненадовића или предговор дела Теофана Прокоповича *Крѣткое толованіе Законнагв ДѢСХТОСЛОВІЖ Молітвы Господни, Символа Вѣры, ѿ девѣти Блаженствъ*).

Комплексна је и недовољно истражена густа „мрежа“ литерарних афилијација овог периода. Показали смо је на примеру Орфелиновог *Зрцала*, мада је видљива код свих песника периода. Образује је, најпре, посебна интеракција практичног прозног ткива (буквара или неког боголовског дела) и поезије, при чему се, у преношењу поуке, рачуна са дидактичким ефектом споја „корисног и пријатног“. У овој поетској транспозицији, нарочито се чувају оригинални цитати: они су, уједно, и путоказ, како у припадности врсти, тако и оригиналном „фону“ одређене песме: Соломон, Исус Сирах или Давид указују, тако, на значајну одлику Орфелиновог дела, одакле је могуће говорити и о својеврсној „самосвести“ дидактичке песме итд., али открива и непосредни извор или узор, какав је, како смо видели не искључиво митрополит Ненадовић, већ Теофан Прокопович, пре свега богословским делом *Крѣткое толованіе Законнагв ДѢСХТОСЛОВІЖ Молітвы Господни, Символа Вѣры,*

И ДѢВЪТНІ БЛАЖЕНСТВЪ. Док су литерарне везе овога типа у претходном периоду биле дефинисане законитостима специфичним за преводне књижевности (Карион Истомин и Кипријан, Кипријан и Венцловић, Венцловић и Георгијевић), у барокном периоду стичу нове, многоструке облике. Оне и даље подразумевају увођење значајних дела великих књижевности у круг српске али се одликују и значајним модификацијама. Истина, римовани једанаестерац Кариона Истомина поприма другачију форму и у Кипријановом *Буквару*: писан је *scriptio continua* а стихови су одвајани тачкама написаним црвеним мастилом. Више од формалне и функционалне „тежине“ стиха Кипријану је значила молитва сама, док је формална модификација Орфелинове песме проистекла из просветитељског схватања важности комуникативне функције стиха: њиме се пре, лакше и угодније, преносило значење школског или богословског дела. С друге стране, барок је унео и елементе дотад непознате православним срединама: на плану мотивике, ово је поезија и даље пуна библијских тема али се, уз мотиве које налазимо код Кипријана Рачанина (васпитавање деце, неговање кришћанских врлина, одбацивање порока), појављују и нови (*Ода. На воспоминаніе вторагв Хрѣтова пришѣствіа*, Рајићеве песме о унијаћењу).

Дидактичку поезију просветитељства налазимо код готово свих песника овог периода. Она је настајала управо у смени традиционалних мотива и стихова и нових, просветитељских тематско-мотивских, световнијих и практичнијих, преокупација. Пољски тринаестерац привилеговано место уступа другим стиховима, а богословска поезија своје – световним мотивима. Дидактичка поезија периода биће још по неки пут испевана у традиционалним мотивима, овога пута у другим стиховима, тек једном, као омаж Рајићу, додуше не баш правилном пољском тринаестерцу (Трлајић) или октавама разломљених пољских тринаестераца, испеваних у језику и мотиву барокне традиције (Стојковић).

Њен развој, дакле, полази од поука о хришћанским врлинама и слављењу просвећивања у асилабичким парно римованим стиховима, већ код Доситеја (далматински период, 1764), те песама изразито поучног тона стабилније силабичности (10 – ерци, 14 – ерци, 12 – ерци), у катренима и са сталним рефреном, преко дидактичких ода Алексија Везилића, о неговању врлина и одбацивању порока на путу ка спокојнијем животу. Испеване су у стиху који је опонашао хексаметар – римованом 14 – ерцу, сафијској строфи и својеврсном „посрбљеном облику класичног обрасца“: тростиху, са извесним акценатским елементима (разноврсни почечи стиха, рима, тенденције у акцентовању и предлагање мелодија уз које би се оде певале).

Ипак, традиционалне мотиве „богословља у стиховима“ могуће је пратити и даље код већине песника. Видећемо их у поезији Атанасија Стојковића, сада у катренима унакрсно римованих 8 – ераца и 7 – ераца и октавама разломљених пољских 13 – ераца али и у опонашањима хексаметра на рускословенском (*На смерт бесмртнаго Јоана Рауча*, 1802). Језик и стих барокне традиције дидактичке песме налазимо и код Глигорија Трлајића (*Славопјеланије Раучу*), а мотиве и код Вићентија Ракића: у дистисима парно римованих осмераца настаје *Совѣствованіе Грѣшника съ дѣволомъ, при разлѣченіи души ѿ*

Тѣла. У Ракићевим стихованим хришћанским легендама традиционални мотиви ће се наћи на народном језику и у римованим 10 – ерцима, као и у поезији Милована Видаковића, у стихованим библијским легендама на народном језику у римованим 10 – ерцима, унакрсно римованим 8 – ерцима и 7 – ерцима, али и у песмама на црквенословенском. У овима се, у изразито дидактичком тону величају хришћанске врлине. Таква је песма коју је 1923. објавио Црњански:

О смертнѣй пекѣйся
 Души покой снискати,
 Отъ порока клонися,
 Добродѣтель люби:
 Добродѣтель насъ пратить
 Преко гроба мрачна,
 И во мѣсто уводить,
 Гдѣ суть благозрчна.
 Кољ сладостна пицца
 Ея тиха надежда,
 Благорастворяюща
 Горкостъ смерти всегда.
 Тѣло мое съ червми
 Истлѣти будетъ,
 Душа же съ Ангели
 Во вѣки поживеть.

Просветитељски мотиви ће се наћи и у парно римованим симетричним 12 – ерцима (Стојковић, *Стихи каковим образом љубов у браку сохранили можно*) или народним 10 – ерцима, на којима „по начину простонародних сербскиј пјеснеј“ настају „пјесни наравоучителнаје“ митрополита Стефана Стратимировића (*Љубосава и Радованъ*, 1800). Тако ће просветитељски, световнији мотиви представљати, у неку руку, наставак „богословља у стиховима“: љубав и верност, на пример, као узорне врлине или, како би Соларић рекао „покорни привичај“, ⁶³¹ као и улога домаћице, ред у кући и васпитавање деце, посматрају се у оквирима хришћанског морала:

**Бгѣ ѣ самѡ двое саставѣо,
 Равнѡ множи ѣ женско ѣ мѡжко;
 И зато ѣ свима запретѣо
 Многоженство, ѣ многомѡжество.**

Темељне и конститутивне дидактичке елементе, које смо у претходном периоду сретали ипак ређе, у овом се појављују знатно интензивније: дидактичке инвокације и дискурси, „илузија учioniце“ (Стојковић, Стратимировић), и, нарочито, поетска самосвест песме, као свест о сопственом припадању поетском, као и експлицитно предочавање предмета поучавања:

**Певай ѿ садѣ ѡвѡ песмѡ честѡ,
 И прѣимѣ на память ѣ сердце...,
 (Стратимировић).**

⁶³¹⁶³¹ Соларић, 1999, 225.

Чимъ бýváетъ на землѣ всако дѣло славно?
Чимъ назывáется вѣнъ о́но всѣми главно?
Что в' немъ ѡвеселáетъ юноши ѡ старцы?
Чимъ же ѡбавáются сердца в' немъ ѡ зрацы.
(Трлајић)

Чест је поступак „сведочења старих“

Слышите ꙗ́ко что Мудрына здѣ говоритъ,
Какъ ли же все дѣло ѡцѣнити намъ велитъ:
(Трлајић),

као и детаљни савети и упутства о многим питањима:

Цѣлоє состоáнїе, вса́же егѡ звытѣа,
Ї́къ дѣписецъ, Любомудрецъ, витїа,
Ї́ за ѣ́же сочинїти книгъ дѣписнѣю,
Толь пространнѡ́тнѣю, толь же многоли́стнѣю;
(Трлајић)

Дидактика Просветитељства наставиће са залагањима и на „образовању књигом“, па ћемо, на пример, у *Вступленију* стиховане библијске легенде *Путешествије у Јерусалим* Милована Видаковића, препознати дидактичку песму која поучава о улози и функцији поезије и класичног образовања:

И у н'рави исправља се
Дете читајући,
Моралом пак запаја се,
И не осећајући.
И радије дете чита
Књигу на стихови,
Кад је само написана
Просто на такови
Зашт' му сложене речце оне
Стихотворенија
У ушима лепо звоне
На ударенија.

Шта више, а управо присуством конститутивних елемената дидактике, ова ће поезија неретко успети да оствари и класични дидактички модел (Стојковић, Стратимировић, Трлајић). С друге стране, неки од дидактичких елемената наћи ће се и у поезији песника који дидактичку поезију нису писали (Витковић), као и, у склоности ка религиозном и моралном, избор традиционалног мотива или песничког узора који би собом подразумевао поуку (Давид у Мркаљевој поезији). Код Витковића, тако, налазимо сасвим, у класичном смислу, дидактички модел најаве или припреме излагања:

..... Спреман сам милосну
Радозналост ти задовољит.
Ево ћу ти тачно све описат...
(Витковић, *Иштвану Хорвату*)

Дидактичку поезију налазимо и код Соларића, Дошеновића и Боројевића. Могуће је учити је у сатиричним песмама Павла Соларића, испеваним на мотиве морала и обичаја новог времена, као и у песмама са пасторалном тематиком (*ПЂсна страстна на градску молву и селско спокојство*), у којима у поетској слици, мотиву, расположењу, тону и идеји има одјека Вергилијевих стихова. Дидактично ће пронаћи место и у приметној дискурзивности ове поезије, посебно поступцима какви су „рашчлањавање“ и објашњавање слика, као и посебној врсти поетске симултаности, проистекле из идентификације песничког ја са јунаком песме (*Оди, сједи, Радоване, да ти Милош каже... Обећо сам, заљубљени, пјесму сам вам дужан*).

Тако ће, упркос поетици која је „сокровиште мечтанија слатки“⁶³² и „богатство живота уподобљенија“ проналазила на сасвим другој страни у односу на дотадашњу српску поезију, ови песници писати и дидактичке стихове, остварујући, понекад, сасвим класичан дидактички модел (Дошеновић, Боројевић). Управо ће се песма *Моје покајаније*, изразитом аутопоетичношћу, „дидактичким заплетом“ који је остварен у дијалогу песника и виле, једначењем лирског субјекта са самим песником, атипичним постављањем песника у функцију адресата и посебно, страшћу убеђивања и драмском атмосфером, остварити као дидактичка:

Сад ми кажи, о песниче,
Шта си редом све чинио
Са дарови, што ти млада
Још одавно некад дадо?...
.....
Ха! Девице! О том казуј
Без прекида све по реду!...
.....
Јошт је рано за то, певче.
Јоште нећу одлазити,
Нисам јоште ни све чула,
Нисам теби ни ја рекла
Што ти сада оћу рећи....

Дидактика је хорацијевског типа, а песма, у ствари, позив на размишљање. Позив на размишљање о животним вредностима, такође уз снажну аутопоетичност налазимо и у песми *Мој полаз*:

Нема славе изван праве
Љубве што нам душу пои,
Сврх велике сваке главе
Дамоклеса гвозје стоји.

Уз ову врсту дидактичке песме, код Дошеновића налазимо и другачије остварен класични модел, као у седмој оди (*Дојулица, њекој благоородној невјести како треба да одгоји сина*), препеву Виторелијеве оде *La Nutrice a nobilissima dama*, у којој се у 46 катрена римованих 10 – ераца уочава већина конститутивних дидактичких елемената. Нове „употребе облика“ у

⁶³² Дошеновић

поезији ових песника већ су уочене. Андра Гавриловић⁶³³ говори управо о овим песмама, „где у лаком облику даје Дошенивић поуке српском женскињу о сујетности гиздања“ (Дошенивићеве оде *Дојилица* и *Сверху женскога лепшаня слевата из наравоученїя Басне 119 Г. Доситеја Обрадовича*). Оде су испеване у и римованим 8 – ерцима (abbc) у катренима и катренима комбинованих римованих 10 – ераца са једним 6 – ерцем (abbc).

Приближавање класичном дидактичном моделу пронаћи ћемо и код Николе Боројевића, у развијеним елементима какви су призивање ауторитета „невјешта“ песника, јасног издвајања адресата, експлицитног предочавања предмета поучавања, методологији остварења циља и дидактичкој поенти песме *Непорушна својства српског књижества*.

Изразито је поучан тон и дидактички ставови песника „тршћанске школе“, какви су управо Боројевићеви испевани на теме књижевних питања али и песме које сучељавају врлине и пороке, као и сатирично-хумористичке, наглашене дидактичке поенте.

Поезија ових песника обилује новим стиховима, од 4 – ераца до 14 – ераца, њиховим различитим комбинацијама, астрофичним песмама или, напротив, мноштвом катрена, квинти, секстина, септима, октава, нона, децима. Први пут наилазимо и на Малербову одску строфу: хетеросилабичку комбинацију унакрсно римованих 12 – ераца, 11 – ераца, 6 – ераца и 5 – ераца. Подједнако су разнолике и риме.

Дидактичка поезија просветитељства ће тако, појавивши се још понеки пут у традиционалном стиху и мотиву, увођењем практичнијих просветитељских мотива, као и обиљем нових стихова, постепено попримати световнији, често и сатирично-хумористички карактер.

Дидактична песма се у грађанској поезији не издвја као посебна врста. Ипак, вероватно с обзиром на „неразвијеност укуса“ у погледу састава песмарица, где је непосредно уз црквену, могуће пронаћи порнографску песму (Остојић), и посебно, „лабилност“ врста, у смислу њихове жанровске непостојаности (Павић), дидактично је присутно у тону, исказу и поенти песме у готово свим песничким врстама које се јављају у грађанској поезији. Подједнако, има релативно „чистих“ дидактичких елемената: понеки исказ се може схватити као увод у врсту „дидактичког заплета“, какви су позиви на причу Богољуба и Петра у песми *Стара и нова Сент Андреја*:

Провуди се, Богољубе,
Дед' расклопи твоје зубе,
Пак спомени место мило,
Које нас је одојило...
Драговољно, мили друже,
Ма трајало и подуже...
.....
Сад нам о[в?] де међ' нас седи,
Све нам редом преповеди...
Стани, деко, питат' престај,
Покор чути себе справљај...

⁶³³ Гавриловић, 1901, 254.

Подједнако су честе и дидактичке поенте, нарочито у побожним песмама, које подучавају хришћанском моралу (*Пијанство је ружно дело*) али и љубавним, сатиричким и хумористичким песмама, што је свакако у вези са природом ове поезије која је, пре свега, служила за забаву простог народа. Ипак, генерално, и сасвим очекивано, дидактички елементи у оквиру ове поезије најчешћи су у црквеним и побожним песмама, посебно оним из старијих песмарица (Теодора Добрашевића, Аврама Милетића). Ове духовне песме нашег грађанства, како је примећено, остатак су омиљене хришћанске поезије (Лесковац).

У свим врстама ове поезије уочљив је и својеврстан паралелизам са „високом“ књижевношћу, који се, између осталог, огледа и у мотивици, и одавде, у погледу савета и поука који се промичу: хришћански морал, врлине и пороци, свест о пролазности материјалног и овоземаљског (*Среди игри, сред забави*), грешна душа и припремање за излазак пред Бога (*Песна умиљенија о души*), сагрешење блудног сина и покајање (*Ах, моји славни дни и славна годишта*), о мудрости душевној (*Откако је свет постао*), избегавању порока (*Пијанство је ружно дело*), правим вредностима (*Нарав, мати, време дели*), о новим обичајима и новом моралу (*Чистоје огледалце*), о сеоском и пастирском животу као идеалу (*Дружбина је нашег века*) итд. Ипак, понекад се наиђе и на неочекиване савете, какви су они из песме *Благоутробни оци, девице се туже*, девојака „*что би раде... за официре удати се*“:

Не трошите новце! На што су вам школе?
Кадетенштифт начинисте боље.

Нашто реторика, нашто ли стихови?
И без тог су били до сада попови
Нашто вам физика? Знамо ми натура
Ку[д] вуче! Нам' нису о[д] потребе јура.

Поезија Лукијана Мушицког пре свега подучава. У том смислу су и употребе разноврсних метричких форми и сви мотиви усмерени само ка једном: буђењу „родољубија“, како је, приређујући Лукијанова дела, написао Георгије Мушицки. Оно је, пак, захтевало јачање свести у погледу језика, вере и осећања националне припадности. Поуке се прилагођавају поетским законитостима, истовремено их обликујући у сопствену поетику: Лукијанова песма настаје од високо дискурзивног „материјала“: напомена, коментара и разних интервенција, подвргавајући се метричком обрасцу, већ богатом метаметричким значењима.

Са Хорацијем као првим узором, Лукијанова дидактичка поезија је хорацијевског типа: уочавају се темељни дидактични елементи: експлицитна интенција подучавања, „мисионарска хитност“, призивање ауторитета песника „пророка“, дидактички заплет, поетска самосвест (Фолк, 2002, 42), али се класични модел не остварује. Настајући са изразитом доцентском намером, у дослуху са адресатом и представљајући пре свега позиве на размишљање, Лукијанове дидактичне песме су у српску књижевност увеле хорацијевски модел дидактичке песме.

Под јаким утицајем поезије Лукијана Мушицког ствара нова генерација песника, названих песницима „мирнога чувства“ или школом „објективне лирике“. Они следе не само версификацију и мотивику, него и поетику која се заснивала на едукативној функцији поезије и немају ни најмању сумњу у погледу места и функција темелних категорија естетике. „[С]лабе крепећи а тврде мекшајући, добродѣтельне люде награђуюћи а зликовце казнећи“ (Малетић, 1854, 10-11), поезија „пречим путем“ подучава. У дидактичкој поезији ових песника интензивирају се и попримају одређене специфичности неки од темелних дидактичких елемената.

Најпре, у призивању ауторитета у дидактичким песмама ових песника, видимо нове црте: уз инвокацију музе или исказивање ауторитета самог песника (Стеријине ране песме)

Терпсїхоры пресвѣтлое лице!
Возвись силу яснѣйшаго гласа,
Вдохни въ умъ мой выпренную Мудрость,
Лїрѣ даруй сіренску прїятность...

(Стерија, *Поема Славено-сербскому народу на ново лѣто 1826*)

К народу српском дижем глас озбиљни...
(Стерија, *Споменак*),

позива се или призива песнички узор (Мушицки)

Полѣ му Косово
Укажи прстомъ, вѣнце како
Достойне сѣнкама плести валя

Дѣдова храбры', радо га учи Ты.
(Хаџић, *Одзивъ Младога Србскогъ духа*)

...основъ намъ постави,
Образацъ дигни намъ нелажный,
Къ цѣльи кой безбѣдно, право води.
Хаџић, *Србскомъ поети (Л. Мушицкомъ)...*,

или сам „поетски дух“ – сила која ствара песму

Духа вамъ шилѣмъ, тихо да пришапће
На уво свакомъ: „Иштите рода честь!“
И донде седећ' нека тишти,
Жаръ докъ неосѣти топлы' грудїй.
(Хаџић, *На Новосадско обштество србско. 7/19 Окт. 1836.*)

Непосредно у вези са „призивањем ауторитета“ песника који је позван да подучава, говори се и речима судбине, „генија“ или „вишег гласа“, чиме је успостављена већа веродостојност саопштеног (Стерија, Никанор Грујић):

„О, уклони, свемогућа,
Ово од твог народа;
Није народ, није земља,
Гди не цвета слобода.“
(Стерија, *Спомен Видова дана*)

Ко крозъ санъ чуемъ Србскога Геніа
Печалну тужбу „Славе се Народи,
Дижу се Музамъ храми нови;
Ты ми о Роде немарно д’блашъ.“
(Н. Грујић, *ОпоминанѢ младомъ Србљину на Ново лѣто*)

Интензивирају се и моменти литерарне афилијације: они се појављују поново у виду мота или објашњења али су врло честе и читаве строфе, као директни поетски цитати. Доводећи их у најближу везу са поетиком или „вјерују“ песника, М. Флашар их посматра у оквиру „примарног“ и „литерарног“ искуства, посвећујући им значајну пажњу (Стерија и Хорације), подвлачећи „статус посебно истакнутог места“⁶³⁴. Подједнако, на афилијацију упућују и избор оде која непосредно инспирише, као и место објављивања: ово ћемо запазити у Грујићевим одама објављеним у Србском народном листу 1838., где је, најпре, објављено неколико Лукијанових узорних стихова

Широко књижества намъ, браћо, полъе!
Разне сыле єдна цѣль!
И разна воля, духъ ал' єданъ свима!
Наука вышши кои намъ є конаць?
Мудрымъ, вештымъ, нравнымъ быт',
Што знашъ ты самъ, сообщит' браћи сродной;
Мудрость у облакъ не крыт',

а затим, као непосредна реплика, или пре развијање Лукијанових мотива, и Грујићева ода *ОпоминанѢ младомъ Србљину на Ново лѣто*⁶³⁵. Исти поступак налазимо и у броју 36, исте године, са строфама Драгутина Раковеца и Лукијана Мушицког и Грујићевим „настављањем“ одом *Младомъ Хорвату*.

Развијенија у односу на ранију дидактичку поезију је и „ораторска комуникација“ успостављена искасизама у којима се огледа експлицитна дидактичка намера, повишеног патоса (Васа Живковић, Василије Суботић, Грујић) или баналније дидактике (Јован Суботић), чиме дословно врви ова поезија.

... братску истину чуј ...
Стејићу! Труди се оне божествене речи Мушицког
Улит' срце у твоје,
(Васа Живковић, *Епиграм Г. д-ру Јов. Стејићу*)

Казаћу т' ии само ме послушай... (I део, строфа 72)

⁶³⁴ Флашар, 1988, 340.

⁶³⁵ *Србскиј народни лист*, 1838, 3, 3, 17.

Айде дакле да започнемъ съ нова... (I, 93)
Учи слово, кое ти задаемъ,
Чедо мое, бриго моя тежка,
А држи се одъ збилѣ витежка
Аманета, кога ти предаемъ...(I, 96)
Ерѣ ће мои залудъ быти труди,
Та наука кою теби пружамъ,
Коя твое стазе кити съ ружамъ... (III, 1)
Имай ово увѣкъ у памети... (IV, 19)
Ал' повѣруй мени, мом' искусству... (IV, 30)
Добро слушай, па се лати тога... (IV, 34)
(Василије Суботић, *Образи живота*)

Ево вам се људи каже,
Да мислити научите...
(Јован Суботић, *Дан и ноћ, живот и смрт*)

Кажем једном, кажем другом,
Вѣрујте ми, браћо драга...
.....
Неће људи да вѣрују;
Залуд пѣва моја пѣсна...
.....
А то ли је! То ћ' и бити!
С тога људи мој свѣт неће...
(Јован Суботић, *Пророк*)

Опетъ ти кажемъ...
(Н. Грујић, *На Апологию Сербјанскогъ Пѣвца*)

Твомъ другу вѣруй...
(Н. Грујић, *Другу*)

Вѣруй ми Роде...
(Н. Грујић, *Роду*)

Уз наведене елементе, у, најчешће, уводним строфама песама, у којима се исказује тема (мото, цитат, наслов) и аргументација (*доказателство*), према реторичкој структури ове поезије, честе су и стиховане сентенце:

Вук не рађа јагње, нит' коприва питомо воће...
(Стерија, *Деспот Ђурађ Бранковић I*)

Ништ' не бива с лакоћом, бол је радости мати,
И што више желиш, цена је тиме већа...
(Стерија, *Година 1848*)

Грбави пути, што нас воде к' вису,
Убави нису.
(Стерија, *Титеславије*)

Ума лакоћи одан не пријања проматрати древност...
.....

Ал' грех разне један навлачи патње и беде.
(Стерија, *Турци*)

Уочљив је и дидактички заплет, пре свих, у Хаџићевој *Дѣлаје дондеже свѣтъ имате!*,
песми која и сама поучава о томе чему и како треба поучавати:

О! Диж срдце и умъ, па дѣчици
Покажи прстомъ, сунце шта узводи
На небо свако јутро, зашто
Оганъ ий пали, а вода топи?

Зашт' муня сѣва, какви су стубови
Свѣта, чимъ воће цвѣта, шта л' звѣриню
Изъ зимна санка буди? Являй
Истине силу и правде.

Значајно развијен део су дидактичке поенте, „рекапитулације“ и „закљученију“, „... које се
састоји у кратком повторавању онога, што смо у предложенију казали, у поучењу, и опомињању
(Стерија, *Реторика*, 60-61).

У бунилу све пролази,
Младост, љубав, све пропада;
Пријатељу, добро пази,
Страст да тобом не овлада.

(Васа Живковић, *Утеха тужећем пријатељу*
(*Н.Б...у*), 1845)

Но корист је спомена,
Што страдалци гледе,
Да с' пажљиво чувају
Од подобне беде.

(Стерија, *Спомен Видова дана*)

Ти, кој' ове врсте читаш,
Проли сузу о судбини људи,
Зли благују, добри пате,
Но на небу правда сваком суди.

(Стерија, *Надгробје Стефана Поповића, владике*
Вршачког)

Зашто дакле да се смрти
Ми људи боимо,
У лѣпши свѣт улазимо,
Кад овај губимо.

(Јован Суботић, *Мрѣње*)

Дидактичка поезија „објективне лирике“ наслеђује просветитељске мотиве: просвећења,
уздизања и напретка рода, а често поучавају о поетици, питањима узора, надахнућа, избора
предмета, образовања песника (Хаџић, Василије Суботић, Малетић):

Найпре просвети твой умъ, и познай с' съ тайнама Муза
Пре нег' што ступишь у храмъ правый к'о свештеникъ нѣинъ.
Ко проповедати съ амвона жели намъ мудрости слово,
Мударъ тай нека є самъ, добаръ у слогу и вешть...

(Малетић, *Левцу*)

Дай ствари важной границе нуждне,
Излишне мысли съ образа свуцы;
Нужднѣй законъ некъ значи
Просторе духу.

(Малетић, *Левцу****),

као и теорији сликарства и позоришта, а од просветитеља XVIII века, уз мотиве просвећивања и благостања рода, код свих песника налазимо и мотив о српској слози:

Зарь тако валя радити, да онай
Смѣе се, кои о глави намъ ради,
И срдце му на мѣру дође,
Гледећ', гди намъ с благомъ тоне срећа?

(В. Суботић, *Сербіи и Серлѣмъ*)

Бесна пуста неслого,
Кѣри адске зније,
Гди би знала живити
Да Србина није?

(Стерија, *Даворје на пољу Косову*)

Подједнако, ова дидактичка поезија носи и трагове „богословља у стиховима“, пре свега, у мотивима неговања „добродетели“, искренности, трпеливости и осуди порока

Веруј у Творца, и
Добродетель љуби; она је верни ти
Свуд содруг у несрећи,
Срећи, чести и нуждама.

(Чикош, *Песма*)

Кадъ ти брата прегнѣжденог' туга
Сузнымъ окомъ камчи рани лекъ,
А съ усхитомъ твога срдца руга
Радує се, што чує лелекъ,
Ко си онда? Изъ каква л' вещества
Душу т' справи преблагост Божества?

(Василије Суботић, *Пытаньѣ и одговоръ*)

Прођи се грамзит' за сујетном славом...

(Стерија, *Честољупцу*)

Човече, сине блата, чедо слабости, суза и беде,
Шта се лудо бацаш, тражећи срећу у сну?
Украш, достојинство, и чин. И злато и драго камење
Шта је, кад вечни дремеж наиђе на нас!

(Стерија, *Деспот Ђурађ Бранковић*)

Говори дивно о гордости, сујети, ништини света,
Сам у дубини срца сујетан, лаком и горд...

(Стерија, *Човек*),

Заръ свући порокъ Судба забранюе? –
Већ свѣтле не знамъ дворе за нѣне я –
Видимъ ю, гди гмизи по тами
Колибе. Свобода Царства умног'
На трону духомъ управля и вольомъ. –
Оклевашъ зашто? – Слађе ти порокомъ
Баченымъ лажно на содруга
Приспѣти къ извору среѣне жизни?
(Н. Грујић, *Едномъ назови-Србљину*)

У погледу дидактичности, ове песме представљају врсту филозофске моралистике (Чикош, Стерија, Василије Суботић, Никанор Грујић, Васа Живковић) и подучавају животной филозофији, најчешће хришћанским идеалима. – духовности, светости, чистоти, милосрђу, овладавању страстима и спасењу душе.

Кристаловидно заръ свгда потоцы теку?
Руже красота вене, стварь својой свака, Вишь стремисе,
Ствари теку к' цѣли купно са стварма и мы...
.....
Залуд' време непробавляй, тражи спасенія души,
Живи законно; стиза душа праведна покой!
(Чикош, *Сујетно, земно је све*)

Да дысат' само незовесе живит',
Већъ добро дѣлат' и мыслити свагда;
Да добродѣтель, пріятелство, любовь,
Доносе среѣну.
(Василије Суботић, *Серблѣмъ*)

Ове, као и родољубиве мотиве налазимо и у класичним строфама али и катренима 8 – ераца и унакрсно римованих 7 – ераца, римованих *abcb* (Живковић), секстинама парно римованих 8 – ераца и 7 – ераца (Хаџић)

Ал је правде будно око,
Више звезда жив је Бог.
Неверниче, тешко теби,
Од поступка дрхшћи свог!
(Васа Живковић, *Изневерена девојка*, 1842)

Цркве Вышнѣмъ подижите,
Манастире украсите,
Да се вѣра чиста снажи,
Да небесна любовь важи...
(Хаџић, *Зора е*)

Дидактичне су и алегоричке, сатиричне и хумористичне песме ових песника, испеване често у традицији грађанске поезије или мотивима које је могуће пратити од Доситеја, Стојковића и Дошеновића (Василије Суботић, *Серблѣмъ*), у разним стиховима. Најчешће у октавама и секстинама парно римованих 8 – ераца и 7 – ераца (Васа Живковић), или

секстинама парно римованих 8 – ераца и 7 – ераца и народном 10- ерцу, 15 – ерцима (8+7) (Хаџић), али приметно ведријег, понекад и хуморног тона:

Наши стари нашег рода
Нису знали шта је мода,
А сад свака знаде бака
До најлуђег њу простака
У зао час по све нас!
Од свуд тужан лети глас...
(Васа Живковић, *Помодарима*)

Конститутивне дидактичке елементе периода о коме је реч посматрали смо на нивоу Фоулерових „начина“, пратећи их као својеврсне „дестилације“ репрезентативних одлика античког модела дидактичке песме, зачете код Хесиода, неговане у александријској школи и пренесене до четири велика латинска песника: Лукреција, Вергилија, Хорација и Овидија. Видели смо и како се, уз Аристотелову критику Емпедоклове, њему иначе допадљиве поезије

... а ипак нема за Хомера и Емпедокла ништа заједничко осим мјере; зато је право онога звати пјесником а овога прије природословцем него пјесником (Аристотел, 1977, 1447b14-17),

у првим теоријским дистинкцијама између наративног епа и дидактичке поезије у кратком постаристотеловском трактату познатим под именом *Tractatus Coislinianus* и код граматичара Диомеда успостављала античка теорија дидактичке поезије и како се прихватала и модификовала у средњовековној књижевности и књижевности хуманизма и ренесансе, те класицизма и просветитељства у светској књижевности. С друге стране, осветлили смо проблем дидактичне поезије у савременој науци о књижевности, као проблем историјске семантике, проблем модулација и трансформација дидактичког концепта, посебно „начина“ који прати континуитет врсте и покушаја да се успостави разлика између дидактичке поезије и сродних облика, какве су алегорија, архетип, мит, симбол, басна и сатира. Следећи Бернарда Шоа да ништа не ствара уметност до потребе да се буде дидактичан, и Борхеса да „[к]ад неко каже да уметност не сме да пропагира никакву доктрину, тај неко обично мисли на доктрину супротну његовој“, узели смо у обзир искуство савремене науке у погледу ригидних граница дидактичке књижевности. У том смислу, кретали смо се, надамо се опрезно, између, поново, два става: Борхесове пародије класификације („извесне кинеске енциклопедије“, по којој се животиње деле на „а) оне које припадају цару, б) балсамоване, с) укроћене, д) прасиће сисанчад, е) сирене, ф) бајковите, г) пуштене псе, х) оне укључене у ову класификацију, и) сумануте, ј) многобројне, к) насликане најфинијим кистом од камилге длаке, л) итд., м) које су управо разбиле вазу, н) које издалека личе на муве (Борхес, 2008, 83; Далзел, ц.д., 4), и уверења, потакнутог размишљањима о контексту књижевних односа Нортропа Фраја, да истраживања која би се кретала у оквирима књижевних родова и врста нису приказана, екстратекстуална и небитна, већ, напротив, посао науке о књижевности. Видели смо, подједнако, да се формулисање критеријума и успостављање корпуса дидактичке поезије у антици у много чему се разликује од аутора до аутора у савременој науци али да се одређени

консензус ипак успоставио око одлика детаљно и прецизно формулисаних у неколико водећих радова (Алистер Кокс, Александар Далзел, Бернд Ефе). Издвојена је традиција дидактичке песме и „инциденталне“ њене одлике: из блиске везе са епиком то су метар, фразеологија и инкорпорација наративних и дескриптивних пасажа; инвокација муза „релевантних“ за тему, „мисионарска хитност“ (у наглашеној моралној озбиљности видимо порекло каснијем тону и модусу дидактичких песника), форма „отвореног писма“ (саговорник, ученик, публика); „лабаво повезана структура“ (инкорпорације каталога и пословица, „епских“ епизода, аутобиографских дигресија, као и серија практичних савета о вођењу имања, пловидби и сл.) (Сох, 1969, 125-7). Развијајући даље Коксове, Далзелове и Ефеве закључке, савремени радови издвајају неколико темељних конститутивних одлика, какви су постојање експлицитне дидактичке намере

Смерно ме гледај и чуј, по прáву и правди се,
О Персе, равнај, а ја бих ти истину желео рећ'.
(Хесиод, *Послови и дани*, 9-10)
Добро слушај, па се лати тога... (IV, 34)
(Василије Суботић, *Образи живота*),

констелације учитељ – ученик, као дефинитивно интратекстуалног феномена и ова се одлика задржала као најпроминетнија у дидактичкој поезији, позивање на компетенцију и „техничка експозиција“: прибављање ауторитета, „мисионарска ургентност“ која је у вези са улогом песника учитеља и пророка (музе откривају истине песницима, чији је задатак да о томе подуче), неформална структура песме, одакле проистиче и честа употреба екскурса или дигресија (уз одређене теме и развијања у оквиру ових дигресија!). Други низ одлика које савремена наука посматра, следећи познату Јакобсонову изјаву да уметник у истој мери „игра“, када оглашава да овога пута није у питању *Dichtung*, већ гола *Wahrheit* назвали смо фикционалним: дидактички заплет и стварање „илузије учионице“, као фикцију која је, по неким мишљењима (Кете Хамбургер, Манфред Ерен) „промакла“ и Аристотелу.

Најзад, посматрали смо и занимљиве метапоетичке одлике дидактичке поезије: „поетичку самосвест“, при којој се песма експлицитно представља као песма и уз њу моменат „литерарне афилијације“: указивање на припадност одређеној врсти, као и „поетичку симултаност“ (Фолк), „образовање“ песме управо пред нашим очима.

Пратили смо њихове појаве и модификације, у инкорпорацијама у другим облицима, селекцији одлика, њихове мутације, вредности и емоције за које су се везивале (Фоулер, 1982, 111; Фоулер, 1991, 157-158). Покушали смо, другим речима, да видимо како је настајала дидактична поезија у новој српској књижевности, коју је врсту одлика прихватила и настављала, које је фаворизовала и како се осамостаљивала.

Посебан део смо посветили „руководствима“ века, приручницима виноградарства, математике, физике, географије и сл., схватајући их као посебан вид модификације античког дидактичког модела, у коме се одређено практично знање схватало као оквир за изношење значајно шире теме, где се увек обраћало адресату и који је, коначно, недвосмислено

изражавао „литерарну афилијацију“. Мразовићев приручник о вођењу сеоског домаћинства, тако, почиње Вергилијевим стиховима:

Что веселе твори класе, у кое делати
Земљу време, - - - кад лозу везати,
Како воле тимарити, и говеда друга,
И штедљивим каква треба пчелама послуга
Оттуд пети почетићу.

Вергилије, *Георгије*, I

Антички дидактички модел сагледали смо овде као модел прихваћен у прози и прилагођен функционализовању свих знања овога времена, намењеног, сада, не само елити, него, у виду забавног литерарног штива, свакоме читаоцу. Речима Атанасија Стојковића,

Я не вѣруемъ, да има и единъ разумный человекъ на овому свѣту, коему не бы естественна наука мила была, и кой не бы радо отъ оныхъ книгъ совѣте искао и съ ними се увеселявао, кое о естеству дѣйствую,

посматрали смо их као сведочанство времена које је са истом „наукољубивом жельом“ подучавало и књижевности и религији и науци. Када се у предговору *Кључићу за мое землеописаније* брани од критика да му дело „ученику Читателю јошце свакојо мало просто, неудобвразумително и мало полезно остати мора“, Павле Соларић одговара: „Ј самъ му се съ Естествоиспитателствомъ, кое намъ э Ученнѣйшій Г. Стойковичъ сербски даровао, неколико браніо; да Читатели, прочитавши съ вниманіемъ оно, съ потребнима речма доволньо снабдѣвенни, коракъ къ Землеописанию слободно дерзнути могу.“

Склони смо мишљењу о недовољном опрезу домаће историје књижевности, речима Црњанског, о доминантном „жандармском“ скерлићевском њеном ставу, када је реч и о дидактичкој поезији и, посебно, богословској књижевности XVIII века, као и закључку о неопходности поновног и детаљног њеног ишчитавања, као, уосталом, и другачијем приступу различитим „руководствима“ и другим дидактичким приручницима којима је век обиловао. Она, богословска књижевност, извор је мотива, мисли, расположења, често и стиха еминентно литерарног. Као плод, да поново наведемо Касирера, особите дражи XVIII века и страсти које је Просветитељство уносило у све своје практичне проблеме, и у том смислу, јединственог споја и повезаности филозофије, науке и уметности, садржинске, и повезаности „мисаоног добра“ (Касирер, 2003, 9-10), платно књижевности XVIII века веће је од рама кога јој је наменила историја књижевности, а платно дидактичке поезије колоритније од црнобеле визуре коју јој унапред намењујемо. Дидактичка поезија периода о коме смо писали управо је и најочигледнији пример Касирерове тезе: читали смо је, пре свега, у светлу наслеђа дидактичког античког модела, у свим његовим модификацијама у овој поезији о којој је Михаило Витковић, у похвали српских књижевника, писао: „Један ме учи... Други ми открива... Трећи ми предаје... Четврти ми изјасњава...“

ИЗВОРИ:

А) Рукописни извори

Аврам Мразовић, *Метафізика или Любомѣрје первое по Систѣме Волфіа и Бахмайстера славенскимъ языкомъ* издано Авраамомъ ѿ Мразовичъ народныхъ Славеносербскихъ училищъ заслуженнымъ Директоромъ Сл. Комитатовъ Бачкагѡ, и Бодрогскагѡ членноисоединенныхъ ꙗкоже и Сремскагѡ Ассессоромъ, и Св. Кр. града Сомбора Сенаторомъ. *Логика сіестъ Умословіе или Філософіа Умная для Любителей славенскагѡ книжества* издана Авраамомъ ѿ(т) Мразовичъ народныхъ Сл. Сербскихъ училищъ заслуженымъ Кр. Правителемъ, Славныхъ Комитатовъ Бачкагѡ и Бодрогскагѡ Членно соединенныхъ и Сремскагѡ съудейскимъ Ассесоромъ и свободнагѡ Кралевскагѡ града Сомборскаго Сенаторомъ. Архив Српске академије наука и уметности, бр. 157 (94).

Гаврил Стефановић Венцловић, *Каноник*. (1739). Архив Српске академије наука и уметности бр.138.

Гаврил Стефановић Венцловић, *Молитве, акатисти и др.* (1739). Архив Српске академије наука и уметности бр.134.

Дионисије Новаковић, *Пропедія Благочестія и должностѣй Хрѣстианскихъ во употребление и ползу люборачителемъ познанія и истинныхъ вѣры своєю догматовъ и тѣхъ счастливымъ спасенія своего искателемъ Новосочинена и на грядущи 1774. годъ Иларическомъ цвѣту юности в' новонасажденномъ Павловическомъ вертоградѣ возрастившемъ, чрезъ пречестнѣйшагѡ и словеснѣйшагѡ Иеромонаха Діонисія Новаковича, в петроварадинскомъ обучилици префекта и философин и богословин учителя чрезванчайнагѡ предложена*. Музеј Српске православне цркве, ОРГ № 120.

Јован Рајић, *Феологическое тѣло. Предсловіе*. Библиотека Српске Патријаршије, РЈР № 30.

Јован Рајић, *Молитвеник*. Рукописно одељење Библиотеке Матице српске, РР I 12.

Јован Рајић, *Краткое руководство въ познаніе земнѡводнагѡ круга Феоретическое и Практическое изъ латинскихъ и нѣмецкихъ ѡкторовъ на Славенски Іѣзыкѣ предложеное для обученія Юношества славено-Сербскагѡ исполненія 1762. ѿ тоѡже Гимназій Профессора І.Р.* Рукописно одељење Библиотеке Матице српске, РР III 62.

Јован Стерија Поповић. *Реторика*. Рукописно одељење Библиотеке Матице српске, РОМС, М. 9419.

Кипријан Рачанин, *Саборник*. (Изабрание службе свецима, 1692., 1694.), Архив Српске академије наука и уметности, бр. 142.

Кипријан Рачанин, *Буквар и стари завет*, 1717. Архив Српске академије наука и уметности, бр. 141.

Павле Соларић, *Јероглѣфика сербска, иначе самоукій букваръ*, концепти и објава (Архив САНУ, бр. 158 (197).

Б) Објављени извори

Аристотел. (1977). *Наук о пјесничком умијећу*. С пријеводом и коментаром издао М. Кузмић. Репринт. Загреб: Студентски центар Свеучилишта и Загребу.

Аристотел. (2008). *О песничкој уметности*. Београд : Дерета.

Везилић, А. (1785). *АЛЕЗИЈА ВЕЗИЛИЧА КРАТКОЕ СОЧИНЕЊЕ О' ПРИВАТНЫХЪ, И ПУБЛИЧНЫХЪ ДѢЛАХЪ*. Иждивеніемъ Г. Григоріа Янгелича оучителя карловачкіа славѣнскіа школы в' ползу славеносѣрбскіа юности издано. Напечатанно при Іосифѣ благородномъ ѿ Кърцбекъ іллустріескомъ восточномъ дворномъ Тупографѣ в' царствующемъ граде Виеннѣ 1785 лѣта.

Везилић, А. (1788). *Алезија Везилича краткоє НАПИСАНІЕ ѿ СПОКОЙНОЙ ЖИЗНИ. С' дозволеніемъ Правителствующихъ*. Напечатанно при Іосифѣ Блгородномъ ѿ Кърцбекъ Восточномъ Іллустріескомъ Дворномъ Тупографѣ. В' Царствующемъ Градѣ Виеннѣ 1788.

Везилић, А. (2011). *Краткоје написаније о спокојној жизни*. Приредила Мирјана Д. Стефановић. Београд: Службени гласник.

Велика Соломонова збирка изрека. (2007). У: Библија: Глас цркве.

Видаковић, М. (1805). *Исторія ѿ прекрасномъ Іосифѣ*. На стіхове составлена Милованомъ Видаковичемъ. Нови Сад, Въ Бѣдинѣ градѣ: На тупъ же издаѣа Г. Даміаномъ Кахлиціѣ..., Печатана писмены Славено-сѣрбскіа Печатни.

Видаковић, М. (1810). *Усамленный юноша: повѣсть нравоучителна отъ Милована Видаковича наукъ любителя на простому діалекту Сѣрбскомъ сочинѣна*. Въ Будинѣ Градѣ, Писмены Кралевскаго Всеучилища Венгерскаго.

Видаковић, М. (1825). *Младыи Товія. Повѣсть една древна кола лѣпъ и подражаніа достоинный за кротке и благочестиве люде, примѣръ побожности у себи содржава изъ Бібліе списана и на просте стіхове сложена Милованомъ Видаковичемъ профессоромъ*. На тупъ же издаѣа усерднымъ иждивеніемъ Г(оспо)д(ина) Павла Анковича. Въ Бѣдинѣ: печатано писмены Кралевскаго Оуніверсітета Пештанскаго.

Видаковић, М. (1829). *Силоанъ и Милена: Сѣрбкиня Енглезкой: Повѣсть морална и за благочувствителна сердца романтически изображена, изъ едне само чувене проповѣдке сочини Милованъ Видаковичъ Профессоръ*. у Будиму: Писмены Кр. Всеучилища Пештанскогъ.

Видаковић, М. (1834). *Пхтешествіе х Іерхсалимъ. Дѣлце за благочастиве и побожне Хрстіане изъ Светога писма изведено и на просте стіхове Сѣрбске сложено Милованомъ Видаковичемъ Профессоромъ*. Въ Будинѣ: Писмены Крал. Всеучилища.

Видаковић, М. (1839). *Селімъ и Меріма: морална повѣсть. Часть 1 Поетически Измышленна и Сочинена Первыи Кратъ Милованомъ Видаковичъ*. У Пешти: Писмены Іос. Баймела.

Видаковић, М. (1839б). Пѣснь ироическа о святомъ в.м. Георгію. На стихови сочинена Милованомъ Видаковичемъ. На тѣплъ же издана трошкомъ Павла Јанковича. У Новомъ Саду: Писмены Павла Јанковића, ц.к. привил. Тѣпографа.

Видаковић, М. (1923). Надгробни стихови. *Мисао*, XI, 1, 23-24.

Видаковић, М. (2011). Путешествије у Јерусалим. У: Р. Ераковић, Милован Видаковић. Антологијска едиција Десет векова српске књижевности. Књ. 20. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

Витковић, М. (1834). Продолженіе едногъ Писма. *Сербскій Лѣтопись*, 10, 37, 2, 55-58.

Витковић, М. (18??). Скупљени списи Михаила Витковића. Панчево: Наклада Књижаре браће Јовановића.

Витковић, М. (1979). Три песме. / прево Данило Киш. *Летопис Матице српске*, књ. 424, 5, 1278-1279.

Георгијевић, Ј. (1771). *СОБРАНІЕ ИЗБРАННЫХЪ МОЛИТВЪ во оупотребленіе престарѣлихъ дѣхъвнагъ ѿ мѣрскагъ чина особѣ въ видѣ бѣсѣ славѣющихъ, за келѣйное бѣговѣйство трудомъ ѿ ѿждивеніемъ Превосцѣннѣйшагъ Архіепіскопа Карловачкагъ, всегѣже Славено-Сѣрвскагъ, ѿ Валахійскагъ Народа Митрополита, ѿ обонѣхъ Цесаро-Кралевскихъ ѿ Апостоліческагъ Величествъ Тайнагъ Совѣтника ІОАННА ГЕОРГІЕВИЧА.* Напечатана въ Царствующемъ Градѣ Вѣннѣ, въ Цесаро-Кралевской придворной Іллірической Восточной Тѣпографіи гдѣра Іосифа Лобенца Кѣрцбека, въ лѣто ѿ рождѣства Хрѣтова аѣра.

Грујић, Н. (1838). Ныовомъ высокопревосходителству Милостивѣйшемъ Господину СТЕФАНУ СТАНКОВИЧЪ Архі-Епископу и Митрополиту: Кадѣ е Ныовымъ Ц. Кр. Величествомъ за Дѣйствителногъ тайногъ совѣтника Милостивѣйше наименованъ. *Новый Сербскій Лѣтопись*, XII, 44, 3, 60-61.

Грујић, Н. (1838б). Опоминанѣ младомъ Србљину на Ново лѣто. *Сербскій народный листъ*, 3, 3, 17; Пріятелю. *Сербскій народный листъ*, 3, 3, 40; Божидару. *Сербскій народный листъ*, 3, 13, 98; Бечкой Србкини. *Сербскій народный листъ*, 3, 19, 148; Ныовомъ высокопреосвященству Милостивѣйшемъ Господину СТЕФАНУ СТАНКОВИЧЪ Православномъ Архі-епископу Карловачкомъ, свега восточне православне Цркве у Австрійской Держави народа Митрополиту, кадѣ е у Бечѣ полазіо Месеца Априліа 1838. год., *Сербскій народный листъ*, 3, 20, 153-154; Младомъ Хорвату. *Сербскій народный листъ*, 3, 36, 283-284; Прстенъ. *Сербскій народный листъ*, 3, 38, 299; Мое задовольство. *Сербскій народный листъ*, 3, 47, 370;

Грујић, Н. (1840). Роду. *Сербскій народный листъ*, 5, 13, 97; 50, 393; Благор.г. Исідору Николићу. *Сербскій народный листъ*, 5, 16, 121; Утѣха на тугу Сербіанскогъ Пѣвца. *Сербскій народный листъ*, 5, 23, 177; На мену. *Сербскій народный листъ*, 5, 24, 185; На Апологію Сербіанскогъ Пѣвца. *Сербскій народный листъ*, 5, 33, 257; Ђ. Малетићу. *Сербскій народный листъ*, 5, 40, 313; Славе крыкъ. *Сербскій народный листъ*, 5, 46, 361; Едномъ назови-Србљину. *Новый Сербскій Лѣтопись*, XIV, 51, 2, 87-88;

Грујић, Н. (1841). Младой држави. *Сербскій народный листъ*, 6, 10, 73-74; Постоянство. *Сербскій народный листъ*, 6, 24, 185; Другу. *Сербскій народный листъ*, 6, 25, 193; Помрчини. *Сербскій народный листъ*, 6, 26, 201; Рой безъ матице. *Сербскій народный листъ*, 6, 33, 257; Вѣстникъ.

Сербскій народный листъ, 6, 46, 361-362; Оддисай. *Сербскій народный листъ*, 6, 49, 385; Муза при пожару. *Сербскій Лѣтопись*, XV, 55, 2, 63-65.

Грујић, Н. (1842). С.Н. листу на ново 1842-о лѣто. *Сербскій народный листъ*, 7, 1, 1; Сѣни г. Павла Берића А.Е.М. Секретара. *Сербскій народный листъ*, 7, 17, 129; Варалици нади. *Сербскій народный листъ*, 7, 21, 161; Слобода духа. *Сербскій народный листъ*, 7, 32, 249; Идеалу. *Сербскій народный листъ*, 7, 43, 335.

Грујић, Н. (1843). На Ново Лѣто Нѣговомъ високопреосвященству Господину Јосифу Раячић Православномъ Архі-Епископу и Митрополиту и пр. *Сербскій народный листъ*, 8, 1, 1; Очаянѣ. *Сербскій народный листъ*, 8, 10, 73;

Дошеновић, Ј. (1809). *Лірическа пѣнја и Еще друга за увеселеніе сад найпре спевао на Сербски Иоан Атанасіев Дошенович*. Въ Будимѣ: писмены Кралѣв. Унгарск. Університета лѣта 1809.

Дошеновић, Ј. (1809б). *Численица или Наука рачуна. Част 1. Изясненіями. Правилами, Примѣрами, и Наставленіями, по новѣйшем образу од инострани Езика на Србски сабрата Иоаном Атанасіевим Дошенович*. В' Будимѣ: писмены Кралѣв. Унгарск. Університета.

Дошеновић, Ј. (2005). *Сабране песме*. Београд: Gensis internacional.

Жефаровић, Х. (1741). *Стематогрѣѣа "юже въ вѣчнѣю пѣматѣ, Блгополѣчнѣ потвержденіа, Стѣйшемѣ, гднѣ, гднѣ, Арсѣнію Четвѣртомѣ, Архіѣпѣкѣ Пѣкскомѣ, Всѣхѣ Сѣрбѣвѣ, Болгарѣвѣ, западнагѣ Поморіа, Далмѣцїи, Босны, Обѣдѣ Дѣнам, и цѣлагѣ Иллїрїка, Патрїархѣ Гднѣ, Гднѣ, Многостивѣйшемѣ Христофорѣ Жефаровичѣ иллїрїко расїанскїи обѣцїи звѣграфѣ всепокорнѣ припѣчетѣ, и въ залогѣ Сынѣвскагѣ Блгоговѣнїа дарѣетѣ въ вѣннѣ. аѣма: октѣка: Фѣма Мѣсмерѣ Сѣецѣ. 1741.*

Живковић, В. (1907). *Песме*. Београд: С.Б. Цвијановић.

Истомин, К. (1981). *Букварь составлен Карионом Истоминым гравирован Леонтием Буниным отпечатан в 1694 году в Москве*. Факсимильное воспроизведение экземпляра, хранящегося в Государственной Публичной библиотеке имени М.Е. Салтыкова Щедрина в Ленинграде. Ленинград: Аврора.

Јанковић, Е. (1787). *Терговци: комедїа у три акта приведена с' италїанскогѣ изѣ Карла Голдонини, Комедїа отѣ Е. Јанковича студента медицине*. У Лаипсигу: у типографїи госп. Таибела.

Јанковић, Е. (1787б). *Физическое сочиненїе о изсишенїю и разделѣнїю воде у воздухѣ, и изясненїе разливанїа воде из' воздуха на землю отѣ Е. Јанковича кандидата медицине и Содружника халскаго ученнаго и Натуре –испитаемогѣ дружства*. У Лаипсигу, кодѣ госп. Таибела 1787.

Квинтилијан. (1967). *Образовање говорника*. Сарајево : „Веселин Маслеша“.

Козачинскиј, М. (1980). *Траедокомедїа*. У: В. Ерчић, Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова *Траедокомедїа*. Нови Сад, Београд: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Српско народно позориште, 438-565.

Круг, В.Т. (1838). *Основи чисте естетике*. Изѣ В.Т. Круга. / Превео Василије Суботић. *Новый Сербскій Лѣтопись*, XII, 45, 4, 2-35.

Лазаревић, М. (1830). *Објавленије*. У Земуну : [б. и.].

Лазаревић, М. (1831). *Племенита и силна љубов од Милоша Лазаревића*. У Будиму: Писмени Краљ. Свеучилишта Пештанског.

Малетић, Ђ. (1843). Нешто о баллади г. Јоан. Суботића: „Сабља момче, цвѣт“ дѣвойче“. *Подунавка*: додатакъ къ Србскимъ новинама, 51, 11. децембра, 107 (207).

Малетић, Ђ. (1844). Критическiй преглед“ стихотворны производа г. Вукашина Радишића. *Подунавка*, 2, 5-7; 3, 11-12; 4, 15-16; 5, 19-20; 7, 26-28; 8, 30-32; 9, 35-36; 10, 40; 11, 42-43.

Малетић, Ђ. (1845). *Споменикъ Лукіану Мушицкомъ. Позор'е духова у едномъ дѣйству одъ Ђорђа Малетића*. Београд: У Княжеско-Србској Књигопечатњи, I.

Малетић, Ђ. (1849). *Песме Ђорђа Малетића. [Књь 1]*. У Београду: Печатано у Правительственной књигопечатњи.

Малетић, Ђ. (1851). Примери поетски састава: за младеж у IV гимназијалномъ разреду. У Београду: при Књигопечатњи Княжества Србскогъ.

Малетић, Ђ. (1854). Теорія поезіе: изъ различны извора црплѣна одъ Ђорђа малетића Професора Поезіе и Реторике. У Београду: у Правителственој књигопечатњи.

Малетић, Ђ. (1855). *Песме Ђорђа Малетића. Књь 2, Сватови: народна приповедка у три песме*. Земун: Издала књигопродавница I.К. Сопрона.

Малетић, Ђ. (1855б). *Риторика I*. У Београду: У Правителственој Књигопечатњи Княж. Србскогъ.

Малетић, Ђ. (1856) *Риторика II*. У Београду: При Правителственој Књигопечатњи.

Мразовић, А. (1792). *Руководство къ славенскому правочтенію и правописанію за употребленіе національныхъ Славено-сербскихъ училищъ. Въ Вѣннѣ, при Г. Стефанѣ Ѡ Новаковичѣ, въ Славенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Языкахъ* Привилег. Тѣпографіи 1792.

Мразовић, А. (1794). *Руководство къ науцѣ числителной во употребленіе славено-сербскихъ народныхъ училищъ. Издаю Явраамомъ Мразовичѣ. При в. Г. Стефанѣ Новаковичѣ, въ Цлавенно-Сербской, Валахійской и Восточныхъ Языкахъ* Привилег. Тѣпографіи 1794.

Мразовић, А. (1794б). *Руководство къ славенстѣй грамматіцѣ во употребленіе славено-сербскихъ народныхъ училищъ, издаю трудомъ Явраама Мразовича иждивеніемъ же Общества Новосадскаго. Въ Вѣннѣ, Тѣпомъ Г. Стефана Новаковича 1794.*

Мразовић, А. (1821). *Руководство къ Славенскому краснорѣчїю во оупотребленїе любителей славенскаго ѡзыка издаѣно ѡбрааимомъ ѿ Мразовичъ.* Въ Будинѣ градѣ, Писмены Кр. Оуниверситѣта Оунгарскаго. 1821.

Мразовић, А. (1822). *Руководство къ польскому и домаѣму строению или Пропись что Селянинъ свакогъ месеца при нивахъ, ливадахъ, скотоводству, вїноградѣхъ, башчахъ, и домоводству радити има, за Селянску младежь изданыѣ АВРААМОМЪ отъ МРАЗОВИЧЪ, Народныхъ Славенно-Сербскихъ Училищъ Предѣла Раабскаго заслуженымъ Правителемъ, Сл Комїтатомъ Бачкаго и Бодрогскаго Членно соединеныхъ, и Сремскаго Сосѣдателемъ, Свободнаго же и Крал. града Сомбора Сенаторомъ.* Въ Будинѣ градѣ, Писмены Кр. Унїверситета Унгарскаго. 1822.

Мразовић, А. (2002). *Руководство к славенскому красноречију.* Нови Сад, Сомбор: Матица српска, Учительски факултет у Сомбору.

Мркаљ, С. (1821). Писмо и две пјесне. С.М. изъ Далмације. У Вїени. *Додатакъ къ числу 32 Новина Србски* 1821.

Мркаљ, С. (1832). Псаломъ 132. Молитва „Отче нашъ“. Родолубац, 1, 132, 108-110.

Мркаљ, С. (1839). Сонеттъ, или сагласица. Мѣсеца Јуня 1828. У Гор. Карл. *Голубица*, 145-146.

Мркаљ, С. (1994). *Песме и списи.* Топуско: Српско културно друштво „Сава Мркаљ“.

Мушицки Л. (1811). *Ода моему прїателю, Михаилу Витковичу, Честнѣйшаго Консїсторїума Будимскаго Фїшкала.* [Нови Сад]: Иждивенїемъ Г. Евѣмїа Захарича, Купца и гражданина Новосадскогъ, 1811.

Мушицки, Л. (1838). *Лукїана Мушицкогъ Стихотворенїя. Књига прва.* Издана Георгїемъ Мушицкимъ Докторомъ Медицине. У Пешти 1838. Писмены Јос. Баймела.

Мушицки, Л. (1840). *Лукїана Мушицкогъ Стихотворенїя. Књига друга (славенска).* Скупїо Дрѣ Георгїи Мушицкїи Серб. Княж. Личный Лѣкаръ, Султанскогъ Ордена Нишани-Ифтихара Кавалѣрь. Издала Матица Сербска, у Будиму Писмены Кр. Свеуч. Пештанс. 1840.

Мушицки, Л. (1844). *Лукїана Мушицкогъ Стихотворенїя. Књ. 3 (Славенска).* Скупїо и издао Георгїи Мушицкїи, Медицине Докторъ и Султанскогъ Нишанъ-Ифтихара Кавалѣрь. У Новомъ Саду, Писмени Јоанна Д. Каулицїи Ц.К. привил. Типографа, 1844.

Мушицки, Л. (1847). *Лукїана Мушицкогъ Стихотворенїя. Књига четврта.* Скупїо Георгїи Мушицкїи Медицине Докторъ и Султанскогъ Нишанъ-Ифтихара Кавалѣрь. У Новомъ – Саду, Издао П.И. Стояновић 1847.

Мушицки, Л. (1938). *Одабрани стихови Лукијана Мушицког.* Београд: Геца Кон.

Мушицки, Л. (2010). *Моје струне.* Београд: Службени гласник.

Мушицки, Л. (2006). *Песме.* Изабрала и приредила Мирјана Д. Стефановић. Београд, Нови Сад: Српска књижевна задруга, Будућност.

Мушкатиновић, Ј. (1786). *Јоанна Мушкатиновић чрезъ Главноє Кралѣвство Маѣарское, и зму принадлежаще Стране заклетога Адвоката Краткоє размышленіе о ПРАЗДНИЦИ. Съ дозволеніемъ Правителст. ѿ Бечу, при Јосифѣъ благород. отъ Курцбекъ. Лѣта Госп. 1786.*

Мушкатиновић, Ј. (1787). *Прічте наїти по прѣстому послѣвнице. Тѣмже сентенціе наїти рѣченіа Трѣдоми ѿ прилѣжаніемъ Іѡанна Мушкатиновићъ чрезъ Главноє Кралѣвство Маѣарское, ѿ стране ємъ принадлежаще, Заклетога Адвоката собрана. ѿ Бечу, при Јосифѣъ благород. ѿ Курцбекъ. Лѣта 1787.*

Мушкатиновић, Ј. (1805). *Кратка размышленіа о средствахъ чрезъ коа дражайшему нашему отечеству Маѣарской съ добрымъ месомъ и рыбомъ постоянно помощивысе могло и мяса умаленіе, слѣдователно уселену скупость удалити. Въ Будинѣ градѣ: Печатано писмены Славено-Сербскіа Печатни Кралевскаго Всеучилища Пештанскаго.*

Ненадовић, П. Млађи (1841). *Блѣгъ=Почтѣнному Господиу Христофору Жефаровичу Иллирико расіанскомъ ѡбщемъ зѡграфу Ревнителиу Отчества Болгарскаго, Любителю Цртѣва Иллирическаго за книгѣ ѣйже имѣ: знаменій, наї Орѣжій Иллирически(х) изѡбраженіе: Павелъ Ненадович школь иногда Карловачки(х) ученикъ ѿ усердіа сѣе воспісуетъ. У: Х. Жефаровић, Стениотографіа "юже въ вѣчную паматъ, Блгополѣчнгу потверженіа, Стѣнѣшемъ, гдѣхъ, гдѣхъ, Арсенію Четвертому, Архієпѣкпу Пѣскоми, Всѣхъ Сербшвѣ, Болгаршвѣ, западнагу Поморіа, Далмацій, Босны, ѡбѣѡ Дѣна, и' цѣлагу Иллирика, Патріарху Гдѣхъ, Гдѣхъ, Многостивѣшемъ Христофору Жефаровичу иллирико расіанскій ѡбщій зѡграфъ всепокорнгу приписуетъ, и въ залогъ Сынѡвскагу Блгоговѣніа дарѣетъ въ Вѣннѣ. аѣма: октѣка: Ѳѡма Меснеръ Сечецъ. 1741.*

Ненадовић, П. (1755). *Предислѡвіе Любомѣдрому читателю. У: М. Смотрицкї, Во славу стѣла єдиносѣшныа, животворѣщїа, инераздѣлимыа Тронцы, Ѳца, и Сна, и Стѣаѡ Дѣа: Настояніемъ Прилѣжаніемъ: ѿ иждевеніемъ пре Ѳсцѣеннѣйшаѡ ѿ превосходителнѣйшаѡ Архієпѣкопа Карловачкаѡ, ѿ всеѡ в' державѣ ихъ Цесаро Кралевскаѡ Величества Ѳбрѣтающаѡса Славенно, Сербскаѡ, ивалахїйскаѡ Нарѡда Митрополїта, иѡвѡнухъ ихъ Цесаро: Кралевскихъ Величествъ Тайнаѡ Совѣтника, ѿ прѡ(ч): Гдѣна Павла Ненадовича, Книга сѣа Грамматїка в' по(л)зу ѿ оупотребленіе ѡтрѡкѡвъ Сербскихъ ѡснователнаѡ Наученїа Славенскаѡ діалекта. Напечатасѣ въ Ёпѣкопїи Рымнической. Лѣта Гдѣна 1755.*

Ненадовић, П. (1956). *Павел божијеју милостију православниј архиепископ карловачкиј и всего в державје их цесарокраљевскаго величества обрјетајушчагосја славеносербскаго и валахијскаго народа митрополит и проч. Преподобњејшим игуменом, намјестником и братствам манастирским, благоговјењејшим протопрезвитером, свјашчеником парохијалним, дијаконом и осталому причту церковному; благоплеменитородним воинственаго чина господам штобс- и обр- офицером, благопочтеним обркнезовом, таначником, болгаром, терговцем, занатлијам, земљедјелцем и всјем всјатија нашеја јерусалимскија апостолскија цркве православним в богоспасајемој Епархији нашеј Сремској обрјетајушчимсја христијаном в дусје свјатом синовом возлюбљеним благодат и мир от Бога и наше благословеније. У: Д. Кириловић, Д. Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића. Споменик Српске краљевске академије, CIV, 6, 48.*

Ненадовић, П. (1956б). Павел Божијеју милостију православниј архиепископ карловачкиј и всего в державје их цесарокраљевскаго величества обрѣтајушчагосја славно-сербскаго и валахијскаго народа митрополит. Всјем общче всјатија восточнија јерусалимскија церкви православних християн. благочестивим родителем, воспитателем, приставником, господијам и всјем прочим имја отеческоје над малими отроками носјашчим благодат, мир, љубов, веселије, великодушије и милост от вседјетельа и вседержительа всесилнаго Бога и отца, и Исуса Христа сина јего нас ради рождшагосја и Господа сејатаго Духа со всјеми вами. У: Д. Кириловић, Д. Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића. Споменик Српске краљевске академије, CIV, 6, 48-50.

Новаковић, Д. (1767). *Епітоми, или Краткаго Сказаніа Свѣннаго Храма, ризъ егѡ и в' немъ совершаемыа Бжественныа Літургии, со Окрѣстности еа, чрезъ краткіа, Вопросы и ѿвѣты, Во употребленіе Свѣнослужителей Православныа Цркве восточныа Каѳолическіа. Блгословеніемъ Превсвѣннаго Г. Висаріѡна Павловича, Православнаго Епѡпа Бачкаго, Сегедінскаго и Ёгарскаго. Сочиненъ Лѣта Хрѣтова 1741.*

Новаковић, Д. (1924). *Слово в днь зачатіа Престыа Бцы и Приню дѣви Маріи во похвалахъ и ползѣ Навкъ свободныхъ.* У: Д. Руварац, Д. Дионисије Новаковић: први учени српски богословски књижевник, професор, а потом владика Будимски. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 4-10.

Обрадовић, Д. (1788). *Езопове и прочихъ разнихъ баснотворцевъ, съ различни езика на славносербски езикъ преведене, садъ први редъ съ наравоучителными полезными изяснѣніями и наставлѣніями издате и сербскои юности посвећене басне. Musarum sacerdos virginibus puerisque canto. Мусей свещеникъ девойчицамъ и деци я поемъ.* У Лайпсику, у Типографіи г. Іоанна Готлоба Еммануила Брайткопфа, 1788.

Обрадовић, Д. (1793). *Собраніе разныхъ наравоучителныхъ вещей въ ползу и увеселеніе Досидеемъ Обрадовичемъ.* Въ Виеннѣ: При Г. Стеф. Новаковичѣ.

Обрадовић, Д. (1961). *Сабрана дела I-III: 1811-1961.* Београд: Просвета.

Орфелин, З. (1759). *Къ Гаждателю.* У: З. Орфелин, Новая и основателнаа Славено-Сербская Калліграфія... съ приложеніемъ Нѣмецко-Латіно-Греческаго алфавіта и Прикладвѣтъ написалъ, содѣлалъ... и издалъ Захарія Орфелинъ. Въ Карловцѣ, 1759.

Орфелин, З. (1762-1763). *Плачь Сербій влже Сыни въ Различныа Государства разсѣалиса. Обавленный ѿ С.С.С.*[Венеција: Димитрије Теодосије].

Орфелин, З. (1764). *Сѣтованіе нахченнаго младаго челоѡвка изъ Русскогъ на Сербскій языкъ преведено. Ы З.О. Въ Новомъ Садѣ. 1764.*

Орфелин, З. (1764-5). *Мелодіа къ пролећю кою за 1765. лѣто сочинивши при желанію многолѣтства всѣмъ представляетъ З.О. въ Новомъ Садѣ.*

Орфелин, З. (1766). *Латинскій Букварь содержащій начала ученія и еданъ краткіи Словникъ Латинскаго языка съ Преводомъ Славено-Сербскимъ; ради Сербскихъ дѣтей И всѣхъ, которые Латинскому языку учиться желаютъ, изданъ 1766.*

Орфелин, З. (1767). *Первые начатки латинскаго языка, то есть: М. Іоанна Ренія Донатъ, и Хрїстофора Целларія меншіи Лексиконъ, Съ Лангїевыми Школными Разговорами. Въ ползу и*

употребленіе Сербской юности на Славено-Сербскій языкъ преведены и изданы. Въ Млеткахъ 1767. Део под насловом *Tirocinium Paradigmaticum* чине вежбе конјугације и деκлинација кроз пословице (335-351), а део под насловом *Colloquia Scolastica* (Школные разговоры (353-445) низ дијалога о хришћанском моралу.

Орфелин, З. (1767). *Первое оученіе Хоташымъ оучитиса книгъ писмены Славенскими называемое Букварь. Съ многими полезными и потребными Наставленіями, по которыма возможно въ краткомъ времени Отрока, не токмо Церковнѣа, но и Гражданскіа Славенскаго азыка Писаніа совершеннѣо Сбѣчити; къ прамомѣ Бѣгопознанію и Бѣгопочитаанію наставити; и къ помятію разныхъ Гражданскомъ житіи нѣждныхъ вещей привести. Нынѣ первѣе ради оупотребленіе Сербскаго Юношества изданъ.* Въ Венеціи: кодъ Димитріа Теодосіа 1767.

Орфелин, З. (1776). **НОВѢЙШІЯ СЛАВЕНСКІЯ ПРОПИСЫ** ради пользы и употребленія Славено-Сербскаго Юношества написалъ и вырѣзалъ **ЗАХАРІЯ ОРФЕЛИНА** Орфелинъ. Цесаро-Кралевскихъ Вѣнскихъ Академей Художествъ Членъ въ Карловцѣ Бремскомъ. 1776.

Орфелин, З. (1768). Славено-Сербскій Магазинъ, то естъ: Собраніе Разныхъ Сочиненій и Преводовъ къ пользѣ и увеселенію служащихъ. Томъ первый. Част І. Въ Венециѣ, Въ Типографіи Славено-Греческой благочестивой Димитріа Феодосіева, 1768.

Орфелин, З. (1783). *Искусный подрѣмарь, вѣрно наставляющій, какъ Подрѣмъ, Бурдъ, и новам и старамъ вѣна содержавати, различнама художественнама дѣлати, поквареннама поправлати; различнама ѿ травъ, кореній и плодѣвъ къ здравію служащамъ вѣна, и другамъ делкатнама воденама питіа, и мажѣне ради прохладяющихъ питіахъ, и притомъ различне художественне ракіе, Шербете и оцетъ правити. Нынѣ первѣе на сербскомъ языкѣ списанъ Захаріемъ Орфелиномъ Цес. Крал. Вѣнскіа Академійи художествъ членомъ. Напечатанъ въ Царствѣющемъ Градѣ Вѣннѣ, При Іосифѣ бѣгородномъ ѿ Курцбекъ, Іаллѣрическомъ Восточномъ Дворномъ Типографѣ, въ лѣто 1783.*

Орфелин, З. (1789). *Вѣчный то естъ ѿ начала да конецъ міра траіущій Календарь, содержачій въ себѣ Свѣтцесловъ и кратамъ, по Восточнымъ Цркѣе исчисленію, ѿ кругѣхъ годовыхъ, и прочихъ принадлежащихъ вещей иъясненіа; къ томѣ фѣзическама ѿ тѣлахъ міра, и ѿ воданыхъ и воздушныхъ приключеніахъ разсѣжденіа; съ прибавленіемъ сѣенныхъ и свѣтскіа Хронологіи нынѣ перѣе на славенскомъ языкѣ въ ползу славеносербскихъ народѣвъ. Написанъ Захаріемъ Орфелиномъ Цес. Крал. Вѣнскіа Академійи художествъ членомъ. Съ фѣгурани. Напечатанъ въ Царствѣющемъ Градѣ Вѣннѣ, При Іосифѣ бѣгородномъ ѿ Курцбекъ, Іаллѣрическомъ Восточномъ Дворномъ Типографѣ, въ лѣто 1789.*

Орфелин, З. (1891). *Апостолскоје млеко т.ј. кратчајшеје християнскоје ученије, чрезъ вопросы и отвѣти, на просто серпскомъ матерѣемъ језику по гласу свјашченаго писанија ради младолетнаго отрока Петра Орфелина, устројеноје 1763 мјесјаца фебруарија 26.* Према Руварац, Д. Руварац, Д. (1891). Захарија Орфелин: животописно-књижевна црта. Споменик СКА, X,

Орфелин, З. (1952). *Зрцало науке. / Приредило Димитрије Кириловић. Нови Сад: Матица српска.*

Павловић, В. (1911). Висарион Божијеју милостију Православнокатолическиј Епископ Бача, Новосада, Сегедина, Сомбора и Јегра. У: Д. Руварац, Свѣтак Висаријона Павловића бачког епископа од 1749. *Богословски весник*, 10, 19, 1-2, 44-48, 121-126.

Павловић, П., Орфелин, З. (1760). *Ода. На воспоминаніе вторагѡ Хрѣтова пришествіа по Образѡ пѣсны Лѡва премѣдрагѡ Царѡ Греческагѡ, Ёллински Стіхамн по Алфавітѡ Сложеннаа А на славенски Гдѣномъ ПАРФЕНІЕМЪ ЕПІСКОПОМЪ, Приведеннаа, Стіхамн же Славенскимъ Захаріемъ Орфелиномъ Архієписко:Мітрополитски(м) Глѣрически(м) Канцелістомъ, Оустроеннаа. На тѣпъ ѹбо издадеса Блгословеніемъ нѣхъ Превосходителства Православнагѡ Архієпископа н Мітрополита Славено:Сербскагѡ Гдѣна Паѹла Ненадовича нждивеніемъ собственнымъ вышепоманѹтогѡ Гдѣна Епископа ПАРФЕНІЯ ПАВЛОВИЧА, да даѣтса православнимъ тѣне в' дшеспасителнѹю пользѡ в' вѣнѣ 1760го лѣта.*

Платон. (2005). *Држава*. Београд: Дерета.

Платон. (2006). *Дела (Ијон, Гозба, Федар, Одбрана Сократова, Критон, Федон)*. Београд: Дерета.

Прокопович, Т. (1734). *ПЕРВОЕ УЧЕНІЕ ОТРОКОМЪ В' НЕМ' же Бѣквы, н слогн. Таже Краткое Толкованіе законнагѡ Десятословіа, Млѣтвы Гдѣна, сѣмвола Вѣры, н девѣти Блаженствѡ. Напечатаса же повелѣніемъ, н блгословеніемъ, н всѣкимъ нждивеніемъ Пречѣтнѣйшагѡ, н Преосвѣщеннѣйшагѡ Гдѣна Мѡисѣа Петровича Православнагѡ Архієпископа н Митрополита Белграда, н нныхъ странѡ, вѣ епѣ копіи Римнической. Лѣто Гдѣне: аѣкс. Ілїа ѿ Чернаводы: Тѣпографѡ.*

Прокопович, Т. (1759). Предисловіе къ благочестивымъ родителемъ, воспитателемъ, приставникамъ, господіамъ, н всѣмъ прочимъ нма Отеческое надѡ малыми Отроками носѣщимъ. У: Т. Прокопович, *Краткое толкованіе Законнагѡ ДЕСЯТОСЛОВІА Молитвы Господни, Сѣмвола Вѣры, н девѣти Блаженствѡ Напечатаса безѡ тѣтѡ, длѡ оупотребленіа ЕГѡ ВЫСОЧЕСТВѡ Благовѣрномѡ Госѡдарю Цесаревичѡ н Великому Кнѡзю ПАВЛУ ПЕТРОВИЧѡ, вѣ лѣто ѿ Рождества по плѡти Бѡга Слѡва аѣнѡ. [Вѡ Венеціи: кодѡ Димитріа Теодосіа].*

Прокопович, Ф. (1935). *На приход Государыни Императрицы Анны Иоанновны в подмосковное село Владыкино*. У: П. Берков, *Вирши: силлабическая поэзия XVII-XVIII веков*. (Б.м.): Советский писатель, 176-177.

Псалми. (2007). У: *Библија*. Ваљево: Глас цркве.

Поповић, Ј.С. (1854). *Ј.С. Поповића Даворѡ: пѣснословни производи ѡ изборѡ. Х Новомъ Саду: Књигопечатна дан. Медаковића.*

Поповић, Ј.С. (1962). *Јован Стерија Поповић*. / Приредио Јован Христић. Београд: Нолит.

Поповић, Ј. (1970). *Песме. Проза*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга.

Поповић, Ј.С. (1976). *Песме*. / Избор и предговор М. Павловић. Београд: Рад.

Поповић, Ј.С. (1993). *Даворје*. / Приредио Миодраг Матицки. Вршац: Књижевна општина Вршац.

Поповић, Ј.С. (1995). *Природно право. Реторика*. / Приредили и предговоре написали Данило Баства, Сима Аврамовић. Београд: Службени лист СРЈ.

Поповић, Ј.С. (2010). *Јован Стерија Поповић*. Приредио Сава Дамјанов. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, Будућност.

Поповић, Ј.С. (б.г.). *Целокупна дела*. Књ. 4-5. Београд: Народна просвета.

Рајић, Ј. (1774). *КАТИХИЗИЗЪ МАЛЫЙ, или сокращенное православное исповѣданіе греческаго неунитскаго закона, во употребленіе неунитскіа Славено-Сервскіа юности, сочиненъ, и ѿ Неунитскаго Сѣпопскаго въ Карловцѣ 1774. лѣта Держаннаго Синода потвержденъ. Съ дозволеніемъ правительствующихъ. Напечатанъ и ѿверѣтается ко(д) Іосифа Кѣрцбекъ Цесаро-Кралева. Іллирічес. и Восточнаго Тѣпографа. Во Виѣннѣ.*

Рајић, Ј. (1794). ПРЕДИСЛОВІЕ КЪ ЛЮБИТЕЛЮ ИСТОРИИ. У: Ј. Рајић, *ИСТОРИЯ* разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаръ, Хорватовъ, и Сербовъ изъ тмы забвенія изытая и во свѣтъ историческій произведенная Іоанномъ Раичемъ Архимандритомъ во Свято Архаггелскомъ монастырѣ Ковилѣ. Часть Первая. Въ Виѣннѣ При г. Г. Стефанѣ Новаковичѣ, въ Славенно-Сервской, Валахиској и Восточныхъ языковъ Привилег. Тѣпографіи 1794

Рајић, Ј. (1798). *Трагедіа сірѣч печалнаа повѣсть ѿ смерти послѣдняго црѣ сѣрвскаго Ёроша Пѣтаго и ѿ паденіи сѣрвскаго царства сочинена и произведена аѣлг. года въ Карловцѣ Сремскоиъ. А нынѣ пречѣщена и испрѣвлена предлагається трѣдомъ и тѣаніемъ І.Р. Въ благодареніе Бѣг трѣдъ сѣй принесенъ за 69. лѣто-дарованныа жизни. Въ Бѣдинѣ: при Кралевск. Универ. Писмени Славено-Сервскіа Печатни. 1798.*

Рајић, Ј. (б.г.) *Историја катихизма православних Србаља у Цесарским државама: превод из црквено-словенског рукописа*. Панчево: „Браћа Јовановић“.

Ракић, В. (1794). *Жертва Авраамова и совѣдѣваніе грѣшника съ Богоматерію Преведенное съ греческаго на Сервскій языкъ, Викентіемъ Ракичемъ Пронгѣменомъ Фенечкимъ, обрѣтающимся нынѣ при Церквн стѣаго Спиридіана сѣщен, въ Свободномъ Градѣ и Пристѣнници Трѣстѣ. Ѹ Которъ, аѣчд: Кодъ Франа Андреола Млетачкога Ѹтѣецника Кралевскога.*

Ракић, В. (1799). *Жертва Авраамова и совѣдѣваніе грѣшника съ Богоматерію Преведенное съ греческаго на Сервскій языкъ, Викентіемъ Ракичемъ Пронгѣменомъ Фенечкимъ, обрѣтающимся нынѣ при Церквн стѣаго Спиридіана сѣщен, въ Свободномъ Градѣ и Пристѣнници Трѣстѣ. Въ Бѣдинѣ: Писмени Кралевск. Всеучилища Пѣштанскаго.*

Ракић, В. (1801). *Совѣдѣваніе Грѣшника съ дѣволомъ, при разлѣченіи души ѿ тѣла. Дѣла Викентіемъ Ракичемъ Фенечкимъ, у стѣаго Спиридіана въ Трѣстѣ. 1801, Априла.20. [Б.м. : б.и.]*

Сенека. (2009). *Писма пријателю*. Београд : Дерета.

Смотрицкиј, М. (1755). *Во славу стѣла ѣднносѣшнымъ, животворѣцѣю, ѣнераздѣлимому Трѣнци, Оца, ѣ Сѣна, ѣ Стѣго Дѣа: Настоянѣемъ Приѣжанѣемъ: ѣ иждевѣнѣемъ пре Ѡсѣеннѣишаго ѣ превосходителнѣишаго ѣрѣиѣкопа Карловачкаго, ѣ всего в' державѣ ѣхъ Цѣсаро Кралѣвскаго Величѣства Ѡбрѣтающагося Славѣнно, Сѣрбскаго, ѣвалахѣйскаго Нарѣда Митрополѣта, ѣдѣонѣхъ ѣхъ Цѣсаро: Кралѣвскихъ Величѣствъ Тайнаго Совѣтника, ѣ про(ч): Гѣнна Павла Нѣнадовича, Книга сѣа Грамматѣка в' по(л)зу ѣ оупотреблѣнѣе Ѡтрѣковъ Сѣрбскихъ Ѡснователнаго Наѣченѣа Славѣнскаго дѣалекта. Напечатѣся въ Ѡпѣкопѣ Рѣмничѣској. Лѣта Гѣна ѣѣнѣ.*

Соаве Ф. (1813). *Златнаа книжица, содержащаа Должнѣости Челѣвѣка гражданскаа и хрѣстианскаа, и Правила чѣтливѣости: во употреблѣнѣе славѣно-сѣрбскаго народа Наставникѣмъ и Родителѣмъ при обѣченѣи малолѣтныхъ дѣтей по составѣ Г. Учителѣ Ф. Свавы. Павломъ Соларичѣмъ издаана: Въ Млѣткахъ: Писмени Греко-Славѣнскѣа Печатни Паны Теодосѣева.*

Солариѣ, П. (1804). *Ново гражданско землеописанѣе: перво на Езику Сѣрбскомъ. У две части. Павломъ Соларичѣмъ. Съ Землеписникомъ одѣ XXXVII Листѣва. У Венециѣ: У Пани Ѡеодосѣева.*

Солариѣ, П. (1804б). *Кључиѣхъ у мое Землеописанѣе чрезѣ неколика писма Моѣму Приѣтелю Л...* Н...* Павломъ Соларичѣмъ. У Венециѣ: При Г. Пани Ѡеодосѣеву.*

Солариѣ, П. (1808). *Улог ума челѣвѣчѣскога у малѣну: либо Кратко представлѣнѣе онога, що Ум свѣма людѣма повелѣва; на просѣѣщенѣе о нѣювој жизни, и на наставлѣнѣе, како им щастѣе свое собрѣщи надлѣжи. С нѣмецкога превѣден Павломъ Соларичѣмъ. У Венециѣ: При Г. Пани Ѡеодосѣю).*

Солариѣ, П. (1809). *Сверх воспитанѣя к' челѣвѣколюбѣю. Отвѣтно сочинѣнѣе, удѣстоившеѣе награѣденѣя у Падуи. С' нѣмецкога превѣдникомъ Улога ума. Венециѣ: При Пани Ѡеодосѣю).*

Солариѣ, П. (1999). *Гѣзба: сабранѣе пјѣсѣе. / Приредѣо Здравко Крѣтановиѣ. Београд: Српско културно друштво „Зора“.*

Стојадиновиѣ, В.Ч. (1827). *Ютро. Сѣрбске Лѣтописи, 3, 9, 2, 552-553; Суѣтно, земно ѣ све! Сѣрбске Лѣтописи, 3, 9, 2, 54-55.*

Стојадиновиѣ, В.Ч. (1828). *Ода блаженој сѣни Герасѣма Зелѣча бывшаго архѣмандрѣта общежитѣлнога монастыря Крупы и пр. преставшагося въ Будимѣ 26 марта лѣта г. 1828. въ знакъ благодарности и воспоминанѣя лѣта Владиславомъ Чѣкошемъ Правѣ Слышатѣлѣмъ. Въ Будимѣ: писмени Крал: Всеучѣлища Пѣштанскогѣ.*

Стојадиновиѣ, В.Ч. (1831). *Купацѣ и пилярице. Сѣрбскѣй Лѣтописѣ, 7, 25, 2, 77-79.*

Стојковиѣ, А. (1800). *Кандорѣ или Откровѣнѣе егѣпетскихъ таинѣхъ отѣ Атанасѣа Стојковича СС.НН. и Фѣлософѣи Доктора, и ѣенскаго естѣство испѣтатѣлнаго содружѣства члѣна дѣйствѣтелнаго. Въ Будимѣ: Печатано писмени Славѣно-Сѣрбскѣа Печатни Кралѣвскаго Всеучѣлища Пѣштанскаго.*

Стојковиѣ, А. (1800). *Ода о будущемъ заведѣнѣи наукъ Фѣлософѣческихънаукъ въ Карловцѣ Сремстѣмъ и о слѣдствѣяхъ сѣго заведѣнѣя сочинѣна Отѣ Д.Ф.А.С. Въ Будимѣ градѣ, Въ Славѣно-Сѣрбској печатни К. Всеучѣлища Пѣштанскаго. 1800.*

Стојковић, А. (1800а). *Стіхи каковимъ образомъ любовь у браку сохранили можно Аванасія Стойковича, свободныхъ наукъ и философіи доктора и ѳенскаго естествоиспытателнаго содружества члена дѣйствующаго.* Въ Будинѣ: Писмены Кралевскаго всеучилища Пештанскаго.

Стојковић, А. (1801). *Аванасія Стойковича... Фнсика: простимъ языкомъ списана за родъ Славено-Сербскій. Часть 1.* Въ Будимѣ: Писмены Кралевскаго Університета.

Стојковић, А. (1802). *На смерть безсмертнаго Іоанна Раича архимандрита м. Ковіля преставлшагося декемврія 1802 дода совершивъ 75 лѣтъ и мѣсяць времения жизни отъ Аванасія Стойковича.* Въ Будимѣ Въ началѣ 1802. года.

Стојковић, А. (1802б). *Сербскій секретаръ или Руководство како сочинявати различнѣйша писма, Квіте, Облѣгаціе, Контракте, Тестаменте, Реверсе, Конте и пр. сочинень отъ Аванасія Стойковича.* Въ Будимѣ: Печатано писмены Кралев. Університета.

Стратимировић, С. (1800). *Любосава ѳи Радованъ ѳили пѣсни нравоучителныя по начинѣ простонародныхъ сербскихъ пѣсней.* Въ Будимѣ, Писмены Кралев: Всеучилища Пештанскаго.

Суботић, В. (1834). Блажено мѣсто. *Сербскій Лѣтопись, X, 37, 2, 45-48; Лѣствица. Сербскій Лѣтопись, X, 37, 2, 48-50; Суза. Сербскій Лѣтопись, X, 37, 2, 50-51; Сердце. Сербскій Лѣтопись, X, 37, 2, 51-52; Безсмертіе. Сербскій Лѣтопись, X, 37, 2, 52-54; Химень на добродѣтели. Сербскій Лѣтопись, X, 39, 4, 63-60; Размышленіе. Сербскій Лѣтопись, X, 39, 4, 60-61.*

Суботић, В. (1837). Теченіе света. *Новый Сербскій Лѣтопись, XI, 40, 1, 46-47; Упованіе на Бога. Новый Сербскій Лѣтопись, 41, 2, 67-70;*

Суботић, В. (1837). Чувствованіе. *Сербскій народный листъ, 2, 21, 168.*

Суботић, В. (1838). Серблѣмъ. *Сербскій народный листъ, III, 13, 97-98; Утѣха добродѣтели. Сербскій народный листъ, III, 28, 98; Стіхотворцу. Сербскій народный листъ, III, 41, 323.*

Суботић, В. (1840). Младом' поети. *Новый Сербскій Лѣтопись, XIV, 50, 1, 92-93.*

Суботић, В. (1840). Сербіи и Серблѣмъ. *Сербскій народный листъ, 5, 44, 345.*

Суботић, В. (1842). Питанѣ и одговоръ. *Сербскій Лѣтопись, XVI, 57, 2, 87.*

Суботић, В. (1844). Стіхотворство. *Сербскій народный листъ, IX, 7, 95; Досетливость. Сербскій народный листъ, IX, 7, 96; Юнакъ. Сербскій народный листъ, IX, 17, 129; Напомянѣ. Сербскій народный листъ, IX, 19, 145-146; Пастиръ грађанину. Сербскій народный листъ, IX, 25, 239; Полноћномъ часу. Сербскій народный листъ, IX, 25, 240; Уединеніе. Сербскій народный листъ, IX, 34, 265; Чувствованѣ. Сербскій народный листъ, IX, 35, 273.*

Суботић, В. (1845). Образи живота. *Сербскій Лѣтопись, XIX, 70, 3, 131-138.*

Суботић, В. (1847). Поезиі. *Сербскій народный листъ, 12, 15, 120.*

Суботић, В. (1853). *Образи живота или Совѣти брижливогъ отца невештой дѣцы списао Василиј Суботичъ, парохъ земунскій, и патріаршеске консісторіе членъ. Земунъ: Брзотискомъ кнѣгопечатнѣ І. К. Сопрона*

Суботић, Ј. (1858). *Дѣла Јована Суботића. Кнѣга І. Пѣсне лирске.* У Карловци: У митрополитско-гимназијалној Типографіји.

Суботић, Ј. (1853). *Цвѣтникъ србске словесности: читанка за выше гимназіе у Аустриі.* Св. 1-2. У Бечу: Трошкомъ ц.к. администраціе школскихъ кнѣига кодъ св. Анне.

Суботић, Ј. (1898). *Епске песме Јована Суботића.* Св.1. Књ. 45. Београд: Српска књижевна задруга.

Тирол, Д. (1818). *Привѣствователная книжица за премилу и прелюбезну србску юность.* Будим: Писмены Крал. Всеучил. Пещанскаго.

Трлајић, Г. (1794). *СЛАВОПѢНІЄ въ жѣртвѣ ѿбцагѿ благодарѣніа пречестнѣйшему ГОСПОДИНУ АРХІМАНДРИТУ РАЙЧУ, при случаіи трудѣвъ ѿгѣ въ Дѣписаніи Славянскихъ Народѣвъ на свѣтъ ишѣдшихъ принесѣнное родосынѣвнѣю благодарностію Григ. Тѣрлаича Мѣсѣца Листопада 22. днѣ 1794. Въ Віѣннѣ, Тѣпомѣ Г. Стѣфана Новаковича.*

Трлајић, Г. (1810). *Краткое руководство к систематическому познанию гражданского частного права России, начертанное профессором Григорием Терлаичем.* Ч. 1-2. Чува се на микрофилму у Националној библиотеци Русије под сигнатуром NLR Шифр 18.68.4.45; NLR Шифр 138/1553; NLR Шифр Мф К1/22386.

Трлајић, Г. (18??). *Скупљени списи Глише Трлајића.* Панчево: Наклада Књижаре браће Јовановића, 19-20.

Хесиод. (1998). *Послови и дани.* Београд: „Драганић“.

Хесиод. (2008). *Теогонија.* Подгорица: Унирекс.

Хомер. (1961). *Одисеја.* Загреб: Матица хрватска.

Хомер. (2009). *Илијада.* Београд: Дерета.

Хорације. (1827). *К. Опація Флакка о Стихотворству кнѣига, коју є двояко на Србскій ѣзык превео Милош Светић.* Q. *Horatii Flacci de Arte poetica.* У Віѣни: Печатано код Г. Мартина Хрїстіана Адолфа.

Хорације. (1858). *Писмо Пизонима о Пѣснотворству или Вѣштини спѣвной.* (Двояко преведено и печатано у Бечу 1827.). У: Ј. Хаџић, *Дѣла Јована Хаџића, у књижеству названого Милоша Светића, Кнѣига II. Преводи спѣвни,* У Карловци', У Митрополитско-гимназіалној Типографіи, 82-93.

Хорације (1966). *Луцију Калпурнију Пизону и његовим синовима.* У: М. Павловић (ур.), *Римска лирика,* Београд: Просвета, 95-117.

Цимерман, Ј.Г. (1809). *О самости.* С' Нѣмецкога По Изданію Лайпсикском од 96. страна, г. 1773. У Венеціи: При Пани Θεодосію.

Цицерон. (1903). *Говор за А. Лицинију Архију.* У: *Изабрани говори Марка Тулија Цицерона:* превео и уводом попрадио Адолфо Вебер. Загреб: Краљ. Свеучилишна књижара Фр. Суппан (Стј. Кугли), 124.

Честерфилд, Ф. (1809). *Мудрољубац индїйски либо искусство щастливо живити у дружеству: Содержащее се у маленом числу чистѣйшии Поученія Наравословія, содѣвенни едним древним Брамином.* У Венеціи: При Пани Θεодосію.

ИНВЕНТАРИ И ОПИСИ ГРАНОПИСА И РУКОПИСНИХ КНИГА

Augustine, St. (1957). *Against the Academicians (Contra Academicos)*. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press.

Bellay, J. du (1926). *Quelz genres de poèmes doit elire le poète François, Y: J. Calvet, Morceaux choisis des auteurs français du Xe au XXe siècle*. Paris: J. de Gigord.

Cicero, (1942). *De oratore*. I, II. (With an English Translation by E.W. Sutton). London, Cambridge, Massachusetts: William Heinemann Ltd., Cambridge University Press, I, XVI, 69.

Fracastoro, G. (1924). *Naugerius sive de poetica dialogus/ Navagero or A Dialog on the Art of Poetry: by Girolamo Fracastoro To Giambattista Rannusio*. University of Illinois Studies in Language and Literature, Vol. IX, No. 3.

Plutarch. (1613). *Comment il faut lire les poètes. Y: Les oeuvres morales de Plutarque*. Genève> Samuel Crespin.

АНТОЛОГИЈЕ И ПЕСМАРИЦЕ

Илић, П. (1844). *Славонске варошке песме*. Св. 1. Загреб: Тисак Франца Султана.

Илић, П. (1844). *Славонске напитулице*. Св. 2. Загреб, Тисак Франца Султана.

Илић, П. (1845). *Славонске љубезне песме*. Св. 3. Загреб, Тисак Франца Султана.

Илић, П. (1847). *Славонске варошке песме*. Св. 4. Загреб, Тисак Франца Султана.

Ласковић, М. (1912). *Антологија старе српске песничке*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга.

Грдић, Р. (2005). *Антологија старе српске песничке*. XVIII век. Нови Сад: Свјетил.

Ласковић, М. (1954). *Антологија старе српске песничке*. (XII - XX век). Београд: Српска књижевна задруга, Култура.

Ласковић, М. (1960). *Антологија старе српске песничке*. (XII - XX век). Београд: Српска књижевна задруга.

Радојичић, Ђ. Оп. (1960). *Антологија старе српске књижевности*. (XI - XVIII век). Београд: Нолит.

Српска лира... (1847). *Српска лира или Варошке песме, љубезне, и класичне*. Књ. 1. Београд: У Правителственој Книгопечатњи.

Неомирца 1. (1865). *Песмарница 1*. У Новом Саду, Београдској Империјалној Букса.

ИНВЕНТАРИ И ОПИСИ РУКОПИСА И РУКОПИСНИХ КЊИГА

Матић, С. (1952). *Опис рукописа Народне библиотеке*. Београд: Научна књига, Штампарија и књиговезница Српске академије наука, књ. 191, 3, 253-254.

Михаиловић, Г. (1964). *Српска библиографија XVIII века*. Београд: Народна библиотека Србије, Култура.

Петковић, С. (1914). *Опис рукописа манастира Крушедола*. Сремски Карловци: Монашко удружење православне српске Митрополије Карловачке; Српска манастирска штампарија.

Синдик, Н.Р., Гроздановић-Пајић, М., Мано-Зиси, К. (1991). *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије Будимске у Сент Андреји*. Београд, Нови Сад: Народна библиотека Србије, Бигз, Матица српска, 60-62.

Теодоровић-Шакота, М. (1956). *Инвентар рукописних књига Дечанске библиотеке*. У: *Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије. I*. Београд: републички завод за заштиту споменика културе СР Србије, 198-211.

АНТОЛОГИЈЕ И ПЕСМАРИЦЕ

Илић, Л. (1844). *Славонске варошке пјесме. Св. 1*. Загреб: Тисак Фрање Суппана.

Илић, Л. (1844). *Славонске напитунице. Св. 2*. Загреб, Тисак Фрање Супанна.

Илић, Л. (1845). *Славонске љубезне пјесме. Св. 3*. Загреб: Тисак Фрање Супанна.

Илић, Л. (1847). *Славонске варошке пјесме. Св. 4*. Загреб: Тисак Фрање Супанна.

Лесковац, М. (1972). *Антологија старијег српског песништва*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга.

Грдинић, Н. (2005). *Антологија старијег српског песништва: XVIII век*. Нови Сад: Светови.

Павловић, М. (1964). *Антологија српског песништва: (XIII - XX век)*. Београд: Српска књижевна задруга, Култура.

Павловић, М. (1969). *Антологија српског песништва: (XIII-XX век)*. Београд: Српска књижевна задруга.

Радојичић, Ђ. Сп. (1960). *Антологија старе српске књижевности: (XI-XVIII века)*. Београд: Нолит.

Србска лира... (1847). *Србска лира или Варошке веселе, љубавне, и јуначке пјесме. Књ. 1*. Београд: У Правителственной Књигопечатњи.

Песмарица 1. (1865). *Песмарица 1*. У Новом Саду: Брзотиском Игњата Фукса.

Библиографије и каталози

- Бојић, Л.** (1994). *Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ книжеству славнымъ. Част 1 въ Жертву признателности и благодаренія Лазаремъ Боичемъ... водружень.* Фототипско издање. Нови Сад: Прометеј, Културно-просветна заједница Војводине.
- Војиновић, С.** (1997). Библиографија радова о Јовану Рајићу. У: М. Фрајнд, *Јован Рајић: живот и дело: зборник*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 391-457.
- Маринковић, Б.** (1972). Биографско-библиографски подаци о Емануилу Јанковићу (1758?-1791), писцу, преводиоцу, књиждуру и издавачу у Новом Саду. *Зборник за историју*, 45, 187-208.
- Маринковић, Б.** (1973). Bibliographia Orpheliniana I. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 16, 2, 859-896.
- Маринковић, Б.** (1973б). Литература о српским писцима XVIII столећа: досадашња интересовања за Јована Авакумовића и његово песничко дело. *Зборник Матице српске за историју*, 7, 193-197.
- Маринковић, Б.** (1973в). Литература о српским писцима XVIII столећа: белешке о Христофору Жефаровићу (поч. XVIII столећа до 1753). *Зборник Матице српске за историју*, 8, 175-195.
- Маринковић Б.** (1974). Литература о српским писцима XVIII столећа: трагом Павла Ненадовића-млађег (око 1720 до 1788), преводиоца „Стематографије“ (1741) Христофора Жефаровића и „Привилегија“ (1745) Марије Терезије. *Зборник Матице српске за историју*, 9, 165-170.
- Маринковић, Б.** (1974б). Литература о српским писцима XVIII столећа: писац и преводилац, Дионисије Новаковић (1705-1767), један од првих представника наше просвећености. *Зборник Матице српске за историју*, 10, 185-191.
- Маринковић, Б.** (1975). Bibliographia Orpheliniana II. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 18, 2, 805-835.
- Маринковић, Б.** (1975). Литература о српским писцима XVIII столећа: сведочанства о Ћирилу (Кирилу) Хоповцу (XVII-XVIII столеће), учеснику у догађајима тзв. велике сеобе и писцу занимљивог „Летописа“: подаци о животу Јована Чарнојевића (1713?-1759) и његовом у тами времена скривеном песничком раду: досадашњи резултати истраживања о Михаилу Максимовићу, првом сатиричком писцу код Срба у XVIII столећу: Бугарин Партеније Павловић (1695-1760), писац прве аутобиографије у српској књижевности XVIII столећа. *Зборник Матице српске за историју*, 12, 209-221.
- Михаиловић, Г.** (1964). *Српска библиографија XVIII века*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Новаковић, С.** (1869). *Српска библиографија за новију књижевност: 1741-1867*. Фототипско издање). Leipzig: Zentral Antiquariat der Deutschen Demokratischen Republik.
- Панковић, Д.** (1982). *Српске библиографије 1766-1850*. Београд, Нови Сад: Народна библиотека Србије, Библиотека Матице српске.
- Поповић, Б.** (1991). *Изабрана библиографија о бароку код Срба*. У: Д. Медаковић, Западноевропски барок и византијски свет: зборник радова са научног скупа одржаног од 10. До 13. октобра 1989. Београд: Српска академија наука и уметности, 265-335.

Соларић, П. (1810). *ПОМИНАКЪ КНИЖЕСКІЙ о Славено-Сербскомъ въ Млеткахъ Печатанію, великому и благословесному СЛАВЕНО-СЕРБСКОМУ НАРОДУ и мудрымъ его свакога званія Предстателемъ и Просвѣтителемъ отъ Павла Соларича.* Въ Млеткахъ, 1810. Писмены, и иждивеніемъ Греко-Иллврѣческе Печатнѣ Панае Θεοδοσία.

Стојановић, Љ. (1901). *Каталог рукописа и старих штампаних књига: збирка Српске краљевске академије.* Београд: Српска краљевска академија, Српска краљевска државна штампарија.

Стојановић, Љ. (1903). *Стари српски записи и натписи.* Књ. I-III. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Стојановић, Љ. (1903б). *Каталог Српске народне библиотеке у Београду. 4. Рукописи и старе штампане књиге.* Београд: Државна штампарија.

Стојановић, Љ. (1925). *Стари српски записи и натписи.* 5. Београд: Српска краљевска академија.

Стојановић, Љ. (1982). *Стари српски записи и натписи.* Књ. I. Београд, Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Народна Библиотека Србије, Библиотека Матице српске.

Хорват, И., Ујевић, М. (1956-1986). *Библиографија расправа, чланака и књижевних радова.* Загреб: Лексикографски завод ФНРЈ.

ЛИТЕРАТУРА

Андрејић, Н. (1902). *Живот и књижевни рад Павла Соларића.* Загреб: Тисак Дионичке тискарне.

Анђал, А. (1959). Неколико питања словенског барока. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXV, 1-2, 13-26.

Барачки, Н. (1937). Стихира Општа Светитељима Српским [Штампана музикалија] / глас 5 самогласни, у ноте за један глас ставио протојереј Ненад Барачки; текст митр. карловачког Јована Георгијевића (1773). Сремски Карловци: Духовна стража.

Бекић, Т... (1988). *Српско грађанско песништво.* Нови Сад: Матица српска, Институт за југословенске књижевности и општу књижевност Филозофског факултета у Новом Саду.

Богдановић, Д. (1971). Стара српска библиотека. *Летопис Матице српске*, 408, 5, 405-431; 6, 588-620.

Борхес, Х.Л. (2008). *Нова истраживања.* Београд: Паидеиа.

Бошков, М. (1974). Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства. *Зборник за славистику*, 7, 9-79.

Будимир, М, Флашар, М. (1978). Преглед римске књижевности: *de auctoribus romanis.* Београд: Научна књига.

В. Бухвалд, В., Холвег, А., Принц, О. (1984). *Речник грчких и латинских писаца антике и Средњег века: тускулум лексикон.* Београд: „Вук Краџић“.

Васиљев, Љ. (1996). Нови подаци о рукописима Кипријана Рачанина. У: В. Јерковић, *Стихологија Кипријана Рачанина.* Нови Сад: Библиотека Матице српске, 35-50.

- Велек, Р., Ворен, О.** (1965). Теорија књижевности. Београд: Нолит.
- Велфлин, Х.** (2000). *Ренесанса и барок: истраживање о суштини и настанку барокног стила у Италији*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Витановић, С.** (1985). Класицизам. У: Д. Живковић, *Речник књижевних термина*. Београд, Нолит, 329-331.
- Витковић, Г.** (1872). О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића. *Гласник Српског ученог друштва*, XXXIV, 151-177.
- Витковић, Г.** (1887). Буквар и библија. *Гласник Српског ученог друштва*, 67, 364-368.
- Витковић, Г.** (1887б). Српски историјски и књижевни споменици. *Гласник Српског ученог друштва*, 67, 369-450.
- Вујовић, Б.** (1994). Слово о Викентију Ракићу. *Књижевна реч*, 447, 6-7.
- Вукашиновић, В.** (2010). *Српска барокна теологија*. Врњци, Требиње: Братство Св. Симеона Мироточивог, Манастир Тврдош.
- Вукашиновић, В.** (2013). Поново пронађена најзначајнија српска књига полемичког богословља из 18. века *Против папства римскога* Захарије Орфелина. *Православље*, 1101, 16-19.
- Вученов, Д.** (1982). Горчине и животна скепса у Стеријиној поезији. *Научни састанак слависта у Вукове дане: реферати и саопштења*, 11/1, 69-78.
- Гавриловић, А.** (1901). Први лиричари и естетичари у новијој књижевности српској. *Глас СКА LX, Други разред* 38, 215-297.
- Гавриловић, А.** (1907). О песнику Јовану Дошеновићу. *Глас СКА, LXXII, Други разред* 44, 169-185.
- Гавриловић, А.** (1910). *Историја српске и хрватске књижевности народнога језика*. I. Београд: „Србија“.
- Георгијевић, К.** (1950). Два непозната списа Захарије Орфелина. *Историјски гласник*, 1-2, 63-96.
- Гете, Ј.В.** (1959). *Списи о књижевности и уметности*. Београд: Култура.
- Грбић, Д.** (1996). Палеографске одлике Стихологије Кипријана Рачанина. У: В. Јерковић, *Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске*. Књ. 6. *Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 57-87.
- Грдинић, Н.** (1995). Поезија Николе Боројевића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 43, 2, 3, 299-309.
- Грдинић, Н.** (2005). Српска култура у 18. веку. У: Н. Грдинић, *Антологија старијег српског песништва*. Нови Сад: Светови, 225-245.
- Гроздановић-Пајић, М.** (1996). Хартија и водени знаци у рукописима Кипријана Рачанина писаним у Сентандреји, У: В. Јерковић, *Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: 1996, 95-110.
- Грујић, Р.М.** (1913). Писма пећских патријараха. *Споменик СКА, LI, 43*, 105-134.

- Грујић, Р.М.** (1927). Патријаршијски даскал и протосинђел Висарион Павловић, *Гласник Скопскога научног друштва*, II, 1-2, 291-294.
- Давидов, Д.** (2011). Српска Стематографија: Беч 1741. Нови Сад: Прометеј.
- Дамјанов, С.** (2010). Антологија Стеријана. У: С. Дамјанов, *Јован Стерија Поповић*. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 7-25.
- Даничић, Ђ.** (1857). Рукописъ Кипријановъ. *Гласник Друштва српске словесности*, IX, 245-255.
- Деретић, Ј.** (1974). *Поетика Доситеја Обрадовића*. Београд: „Вук Караџић“.
- Деретић, Ј.** (1979). *Почеци српске књижевне критике*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Институт за књижевност.
- Деретић, Ј.** (1983). *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит.
- Димић, Ж.** (2009). Место, значај и улога епископа Партенија Павловића у српској црквено-народној прошлости прве половине XVIII века. *Траг*, 5, 20, 147-153.
- Ђорђевић, Н.** (1973). Допринос Јосефа Добровског упознавању Европе с нашом културном традицијом. *Зборник за славистику*, 4, 9-28.
- Ђорђевић, С.** (2012). Јован Мушкатиновић: погледи једног просветитеља на природу и функцију пословице. У: Т. Јовићевић, *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици: зборник радова*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 105-124.
- Ђурић, В.** (1966). Увод у римску лирику. У: *Римска лирика: избор песама*. Београд: Просвета.
- Ђурић, Ж.** (2010). Песнички свет Јована Дошеновића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 52, 2, 261-302.
- Ђурић, М. Н.** (2011). *Историја хеленске књижевности*. Београд: Дерета.
- Ерчић, В.** (1980). *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија*. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Српско народно позориште.
- Женет, Ж.** (1985). *Фигуре*. Београд: Вук Караџић.
- Женет, Ж.** (1996). *Уметничко дело: иманентност и трансцендентност*. Нови Сад: Светови.
- Живковић, Д.** (1983). *Бидермајерски усамљеник Стерија*. Нови Сад: Матица српска.
- Живковић, Д.** (1985). *Речник књижевних термина*. Београд: Нолит.
- Живковић, Д.** (1994). *Европски оквири српске књижевности. Књ. I-VI*. Београд: Просвета.
- Иванић, Д.** (1997). *Књижевно наслеђе Српске Крајине: зборник радова*. Нови Сад, Сремска Каменица: Матица српска, Графо-офсет.
- Иванић, Д.** (1998). *Књижевност Српске Крајине*. Београд: Бигз, Чигоја.

- Иванић, Д.** (2005). Коментари. Литература. Рјечник. У: Дошеновић, Ј. (2005). *Сабране песме*. Београд: Gensis International, 273-298.
- Иванић, Д.** (2007). *Огледи о Стерији*. Београд: Чигоја.
- Иванић, Д.** (2011) *Ка генези српске поезије*. Београд: Лицеј.
- Игњатовић, Ј.** (1988). Поглед на књижевство. У: Ј. Игњатовић, *О књижевности*. Одабрана дела. Књ. IX. Нови Сад, Приштина: Матица српска, Јединство, 33-52.
- Институт Русской цивилизацији, (П.П.)**. (2009). Кievo-Могиланский колегиум, у: О.А. Платонов, *Святая Русь: Большая энциклопедия Русского народа: Русское Православие*. Том 2. Москва. Институт русской цивилизацији, 44-46.
- Иштванић, Ж.** (1996). *Георгије – Ђорђе Малетић. Прилози за монографију*. Бела Црква: Центар за културу.
- Јагић, В.** (1892). Разум и философија из српских књижевних старина. *Споменик Српске краљевске академије*, XIII, II разред, књига 11.
- Јакобсон, Р.** (1978). *Огледи из поетике*. Београд: 1978.
- Јакшић, С.** (1006). *Стихологија* као химнографски зборник. У: В. Јерковић, *Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: 1996, 51-55.
- Јаус, Х.Р.** (1970). *Теорија родова и књижевност средњег вијека*. Загреб: Хрватско филолошко друштво, Издавачки завод Југославенске академије.
- Јаус, Х.Р.** (1978). *Естетика рецeпције: избор студија*. Београд, Суботица: Нолит, Бирографика.
- Јевтић, А.** (1979). Теолошко дело Св. Василија Великог између „Никејаца“ и „Источних“. *Теолошки преглед*, XII, 4, 177-192.
- Јевтић, А.** (2001). *Духовност православља*. Београд: Храст.
- Јелић, В.** (1991). Рукописне реторике српско-латинских школа у Сремским Карловцима. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20, 95-100.
- Јелић, В.** (1988). *Стерија и Квинтилијан*. Нови Сад: Матица српска.
- Јелић, В.** (2002). Уз Мразовићево *Руководство к славенском красноречију*. У: А. Мразовић, *Руководство к славенском красноречију*. Нови Сад, Сомбор: Матица српска, Учитељски факултет у Сомбору.
- Јелић, В.** (2009). Доситејево образовање на књизи и за књигу. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38, 2, 417-422.
- Јелић, В.** (2006). Хрија у Стеријиној „Реторици“. У: Х.З. Лазин, *Стерија: феномен времена: 1806-1856-2006*. Нови Сад: Стеријино позорје, 213-219.
- Јовановић, В.С.** (1911). Гаврило Стефановић, Венцловић. *Српски дијалектолошки зборник, II*, 105-306.
- Јовичић, И.** (1953). Јован А. Дошеновић и Андреа Виторели. *Зборник Матице српске за књижевност и језик, I*, 72-80.

- Јовичић, И.** (1957). Јован А. Дошеновић и Ђанбатиста Касти. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, II, 271-278.
- Јосифовић, С.** (1953). Орфелиново зрцало науке. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, I, 49-61.
- Јосифовић, С.** (1956). Антички узор метрике Мушицког. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, I, 193-217.
- Кајзер, В.** (1973). Језичко уметничко дело. Београд: Српска књижевна задруга.
- Калезић, Д.** (1989). Филозофија у дјелима Лукијана Мушицкога. У: Д. Давидов, Н. Тасић, Манастир Шишатовац. Београд, Нови Сад: САНУ, Матица српска, 111-119.
- Касирер, Е.** (2003). *Филозофија просветитељства*. Београд: Гутенбергова галаксија.
- Кириловић, Д.** (1956). Карловачке школе у доба митрополита Павла Ненадовића. *Споменик Српске краљевске академије*, CIV, 6, 45-117.
- Кићовић, М.** (1930). *Јован Хаџић (Милош Светић)*. Нови Сад: „Натошевић“.
- Клеут, М.** (1973). Јован Пачић и народна поезија. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXI, 2, 349-353.
- Клеут, М.** (1990). Српско „грађанско песништво“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 3, 405-449.
- Клеут, М.** (1991). *Песмарица карловачких ђака*. Сремски Карловци: Библиотека „Љубав“.
- Клуге, Р-Д.** (1973). О српској књижевности XVIII века. У: М. Павић, *Од барока до класицизма*. Српска књижевност у књижевној критици. Књ. III, Београд: Нолит, 28-41.
- Ковачевић, Д.М.** (1990). *Васа Живковић*. Београд, Панчево, Нови Сад: Народна библиотека „Вељко Влаховић“, Народна библиотека Србије, Матица српска, Војвођанска академија наука и уметности.
- Константиновић, З.** (2002). *Јован Рајић у историографији наше књижевности*. У: САНУ. (2002). Зборник радова Научног скупа Јован Рајић – историчар, песник и црквени великодостојник, Нови Сад, 4-5. Октобар 2001. Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Огранак: Епархија Бачка: Платонеум, Архив Војводине, 19-28.
- Косановић, С.** (1873). Српске старине из Босне. *Гласник СУД*, XXXVIII, 174-177.
- Костић, М.** (1923). Основа једне концепције XVIII века. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, III, 250.
- Костић, М.** (1960). Волтер код Срба. *Глас САН*, CCXL, 5, 49-68.
- Кроче, Б.** (1934). *Естетика као наука о изразу и општа лингвистика*. Београд: Космос.
- Крстановић, З.** (1999). Небесно слово Павла Соларића. У: П. Соларић, *Гозба*. Београд: Српско културно друштво „Зора“, 7-13.
- Лесковац, М.** (1935). Михаило Витковић. Његов живот и рад у српској и мађарској књижевности. *Поезија Михаила Витковића*. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, VIII, 227-234.

- Лесковац, М.** (1936). Михаило Витковић. Његов живот и рад у српској и мађарској књижевности. Витковићев рад на позоришту. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 26, IX, 4, 129-147.
- Лесковац, М.** (1936б). Михаило Витковић. Његов живот и рад у српској и мађарској књижевности. Личност и карактер Михаила Витковића, његова смрт. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 26, IX, 4, 384-393.
- Лесковац, М.** (1936). Четири молитве Јована Рајића. *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, IX, 24, 2, 185-186.
- Лесковац, М.** (1939). Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе. У: *Војводина. Књ. I: Од најстаријих времена до Велике сеобе*. Нови Сад: Историјско друштво.
- Лесковац, М.** (1939.б). Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе. У: Д.Ј. Поповић, *Војводина 1. Од најстаријих времена до Велике сеобе*. Нови Сад: Историско друштво, 415-440.
- Лесковац, М.** (1946). Српско грађанско песништво осамнаестог века. *Летопис Матице српске*, књ. 356, 1-2, 57-99.
- Лесковац, М.** (1956). Око једне песме Орфелинове. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, I, 174-192.
- Ломпар, М.** (2008). *Српска књижевност XVIII и XIX века: барок, просвећеност, класицизам, предромантизам: хрестоматија*. Књ. 1. Београд: Чигоја.
- Ломпар, М.** (2009). *Српска књижевност XVIII и XIX века: барок, просвећеност, класицизам, предромантизам: хрестоматија*. Књ. 2. Београд: Чигоја.
- Лукьяненко, В.И.** (1981). О букваре Кариона Истомина 1694 года. У: К. Истомин, *Буквар*, 3-8.
- Маринковић, Б.** (1966). Јован Мушкатиновић, будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столећу. *Књижевност*, XXI, 2, 168-182.
- Маринковић, Б.** (1966.б). *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа. I - II*. Београд: Просвета.
- Маринковић, Б.** (1966.в). О Алексију Везилићу. *Израз*, XIX, 5, 449-461.
- Маринковић, Б.** (1968). Скица за три портрета. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XI/1, 221-250.
- Маринковић, Б.** (2008). О писцу прве српске аутобиографије у XVIII столећу. У: Б. Маринковић, *Заборављени братственици по перу*. Београд: Службени гласник, 181-196.
- Марицки, Д.** (1978). *Теорија рецепције у науци о књижевности*. Београд: Нолит, Институт за књижевност и уметност, Београдски издавачко-графички завод.
- Марковић, Љ.** (1935). Јован Суботић. Живот и рад. *Летопис Матице српске*, 344, 155-189.
- Марковић, Љ.** (1938). Књижевни рад Јована Суботића. *Глас Матице српске*, V, 85-89.
- Мартини, Ф.** (1971). *Историја немачке књижевности*. Београд, Нолит.
- Матић, С.** (1924). Песме Јована Рајића. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, IV, 221-239.

Матић, С. (1927). Три песме Михаила Витковића. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, VII, 225-228.

Матић, С. (1932). Један споменик старе музичке културе српске. *Музички гласник*, V, 277-280.

Матицки, М. (1986). Лукијан Мушицки и Михаило Витковић о српском песништву. У: М. Матицки, *Језик српског песништва*. Нови Сад: Прометеј, 54-63.

Милинчевић, В. (1965). *Јован Стерија Поповић: зборник радова*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београдски графички завод.

Милинчевић, В. (2006). Велика школа и велики професори: огледи и документа из српске књижевности, Велике школе, БУ и српске културне историје. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, Чигоја штампа.

Миловановић, Ч. (2008). Песма Григорија Богослова *De rebus suis* у оквиру традиције античког дидактичког епа. *Зборник радова Византолошког института*, XLV, 43-69.

Миловановић, Ч. (1982). О изворима и књижевном поступку Гаврила Стефановића Венцловића II. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. XXX, 1, 5-17.

Младеновић, А. (1967). Обележавање гласова ћ и њ у рукопису "Мач духовни" Гаврила Стефановића Венцловића. *Зборник за филологију и лингвистику*, X, 113-124.

Мокуљски, С.С. (1951). Класицизам. У: Академија наука СССР, *Историја француске књижевности: Том 1. Од најстаријих времена до револуције 1789. године*. Београд: Научна књига.

Недић, В. (1959). Необјављене песме Саве Мркаља. *Зборник Филозофског факултета у Београду*, IV/2, 415-424.

Ненин, Р. (1952). Једна песмарица грађанске лирике из 1817. године. *Зборник радова XVII Института за проучавање књижевности*, 2, 127-142.

Николиш, Г. (1980). *Сава Мркаљ. Повјест о једном страдалнику*. Загреб: Просвјета, „Огњен Прица“.

Новаковић, С. (1871). *Историја српске књижевности*. Београд: Државна штампарија.

Новаковић, С. (1872). Стари српско-словенски буквар: с неколиким белешкама за историју буквара у опште. *Гласник Српског ученог друштва*, XXXIV, 53-85.

Новаковић, С. (1904). *Примери књижевности и језика*. Београд: Краљ. Српска државна штампарија.

Огњановић, И. (1883). Какве су се песме певале пре сто година. *Јавор*, X, 44, 1399-1401; 45, 1431-1434; 46, 1461-1465.

Огњановић, И. (1900). Једна стара збирка народних песама (од пре 120 година). *Бранково коло*, 25-26, 819-821.

Остојић, Т. (1904). Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића. *Бранково коло*, X, 37, 1171-1172.

- Остојић, Т.** (1905). *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића*. Ср. Карловци: Срп. Манастирска штампарија.
- Остојић, Т.** (1911). Доситејеви стихови. *Српски књижевни гласник*, XXVI, 6, 467-476.
- Остојић, Т.** (1921). Стихослов од год. 1717. *Јужнословенски филолог*, II, 1-2, 126-129.
- Остојић, Т.** (1923). *Захарија Орфелин: живот и рад му*. Београд: Српска краљевска академија наука и уметности.
- Остојић, Т., Ђоровић, В.** (1926). Српска грађанска лирика XVIII века: из старих песмарица. *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Српска академија наука, Одељење 1, Споменици на српском језику, књ. 13*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Павић, М.** (1966). *Црни биво у срцу*. Београд: Просвета.
- Павић, М.** (1970). *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*. Београд: Нолит.
- Павић, М.** (1972). *Гаврил Стефановић Венцловић*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Павић, М.** (1973). *Српска књижевност у књижевној критици: од барока до класицизма*. Београд: Нолит.
- Павић, М.** (1975). Зборник непознатог карловачког магистра из 1734. године. У: *Зборник радова наставника и студената: поводом стогодишњице оснивања и двадесетогодишњице обнављања Катедре за светску књижевност на Београдском универзитету*. Београд: Филолошки факултет, 270-278.
- Павић, М.** (1991). *Историја српске књижевности 2. Барок*. Београд: Научна књига.
- Павић, М.** (1991.б). *Историја српске књижевности. Књ. 4. Предромантизам*. Београд: Досије, Научна књига.
- Павловић, Д.** (1935). Вићентије Ракић: живот и рад. *Градина: забава, поука, књижевна критика*, 8, 10-20.
- Павловић, А.** (1997). Поетика Објективне лирике. *Свеске*, IX, 37/38, 106-111.
- Павловић, А.** (2012). „Друштво мртвих песника“: рационалистичка филозофија Школе објективне лирике. У: Т. Јовићевић, *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Павловић, М.** (1979). *Ништитељи и свадбари*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Павловић, М.** (1981). *Есеји о српским песницима*. Београд: Српска књижевна задруга, Култура.
- Павловић, М.** (2006). Јован Стерија Поповић, његова поезија. У: Н. Грдинић, *Јован Стерија Поповић: Дела*. Београд: Драганић, 917-936.
- Пантић, М.** (1963). *Поетика хуманизма и ренесансе I*. Београд: Просвета.
- Пантић, М.** (1967). *Хуманизам и ренесанса*. Цетиње: Обод.

- Пантић, М.** (1978). Соларић, Крељановић, Апендини. У: *Из књижевне прошлости. Студије и огледи*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Петровић, С.** (1975). Студије о Пачићевом канцонијеру. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIII, 2, 209-248.
- Петровић, С.** (1976). Студије о Пачићевом канцонијеру. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIV, 2, 221-251.
- Петровић, С.** (1986). Пољски тринаестерац: извори и традиције. У: С. Петровић, *Облик и смисао: списи о стиху*. Нови Сад: Матица српска, 247-279.
- Петровић, Т.** (1960). *Карловачки круг митрополита Стратимировића*. Нови Сад: Матица српска.
- Петровић, Т.** (1974). Лукијан Мушицки и наша народна песма. У: Т. Петровић, *Из историје књижевности*. Нови Сад: Матица српска, Будућност.
- Поповић, Д.Ј., Богдановић, М.** (1956). Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, IV-V, 233-247.
- Поповић, П.** (1910). Српски стихови из 1649. године. *Годишњица Николе Чупића*, XXIX, 333-337.
- Поповић, С.Д.** (1878). Букварска методика у Срба. *Гласник Српског ученог друштва*, XXXVIII, 1-78.
- Пухало, Д.** (1976). *Историја енглеске књижевности*. Београд: Научна књига.
- Радовић, А.** (1984). Религиозни лик Саве Мркаља. *Књижевност*, 4-5, 557-571.
- Радојичић, Ђ. Сп.** (1957). Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV до XVIII века). *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, II, 239-270.
- Радојичић, Ђ. Сп.** (1959). Архиђакон Јован, писац стихова XVIII века. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, IV, 259-273.
- Радојичић, Ђ. Сп.** (1960). *Антологија старе српске књижевности*. Београд: Нолит, Београдски графички завод.
- Радојичић, Ђ. Сп.** (1963). Даскал Висарион, један од последњих песника старе српске књижевности. У: Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград: Графички завод, 359-370.
- Радојичић, Н.** (1933). Захарија Орфелин као историчар. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 16, VI, 3, 253-280.
- Радојичић, Н.** (1936). Митрополит Стефан Стратимировић. *Летопис Матице српске*, књ. 345, 1, 40-60.
- Радонић, Ј.** (1900). Прилошци историји словенског препорођаја. *Летопис Матице српске*, 201, 46-66; 202-203, 158-194.
- Рајковић, Ђ.** (1879). Лукијан Мушицки и његов књижевни рад. У спомен Мушицкове стогодишњице. *Летопис Матице српске*, књ. 120, 101-158.
- Рајковић, Ђ.** (1950). Лукијан Мушицки и његов књижевно рад. У: *Изабрани списи I*, Нови Сад: Матица српска, Градска штампарија.

- Ристовић, Н.** (1999). Позитивни теоретски ставови старих хришћанских писаца према античком књижевном наслеђу: магистарски рад. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Ристовић, Н.** (2005). Старохришћанска рецепција платонистичких ставова према поезији. У: Н. Ристовић, Старохришћански класицизам: позитивни ставови старохришћанских писаца према античкој књизи. Београд, Чигоја, 58-69.
- Ричардс, И.А.** (1964). *Начела књижевне критике*. Сарајево, „Веселин Маслеша“.
- Руварац, Д.** (1891). Захарија Орфелин: животописно-књижевна црта. *Споменик СКА*, X, 75-91.
- Руварац, Д.** (1902). *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века: по архивским списима. / Издање његове светости српског патријарха Георгија Бранковића*. Ср. Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Руварац, Д.** (1902.б). *Архимандрит Јован Рајић: 1726.-1801*. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 17, 26-7, 104-5, 112-5.
- Руварац, Д.** (1911). Свитац Висаријона Павловића бачког епископа од 1749. *Богословски гласник*, 10, 19, 1-2, 44-48, 121-126.
- Руварац, Д.** (1913). Рачанинов Буквар. Прилози за историју српске књижевности. *Бранково коло*, XIX, 3, 91-92; 4, 122-123.
- Руварац, Д.** (1924). Дијонисије Новаковић: први учени српски богословски књижевник, професор, а потом владика Будимски. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Руварац, Д.** (1926). *Покрово-Богородичне школе у Карловцима : (1749.-1769.) : (по архивским списима)*. Сремски Карловци : Српска манастирска штампарија.
- Руварац, Д.** (1931). О дану смрти Висариона Павловића. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 4, 2 (IX), 316-317.
- Руварац, К.** (1869). Скупљени списи Косте Руварца. II. Нови Сад: Издао Ђ. Поповић.
- Руварац, И.** (1898). Приложци агиолошки. *Српски Сион*, 29, 457-459.
- Ружић, Ж.** (1974). *Стеријино слогомерије и његова класична метрика*. Сепарат. Београд: [б.и.]
- Ружић, Ж.** (1975). *Српски јамб и народна метрика*. Београд: Институт за књижевност и уметност, Просвета.
- Ружић, Ж.** (2008). *Енциклопедијски речник версификације*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Будућност.
- Савковић, Н.** (1997). Сонети Јована А. Дошеновића. У: Д. Иванић, М. Клеут, *Књижевно наслеђе Српске Крајине*, Нови Сад, Матица српска, 103-114.
- Скарић, В.** (1928). *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*. Сарајево: Државна штампарија.
- Скерлић, Ј.** (1907). Васа Живковић. У: В. Живковић, *Песме*. Београд: С.Б. Цвијановић, XXXII-XLIII.
- Скерлић, Ј.** (1953). *Историја нове српске књижевности*, Београд: Рад.

Смирнов, А.А. (1951). Градска књижевност од краја XII века до Стогодишњег рата. У: Академија наука СССР. *Историја француске књижевности: Том 1. Од најстаријих времена до револуције 1789. године*. Београд: Научна књига.

Стајић, В. (1933). Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 16, VI, 3, 104-105;

Стефановић, М. Д. (1988). Ка римованој строфи у српској грађанској поезији. У: Т. Бекић, *Српско грађанско песништво*. Нови Сад: Матица српска, 83-87.

Стефановић, М. Д. (1996). Поезија Павла Соларића. У: Д. Иванић, М. Клеут, *Књижевно наслеђе Српске Крајине*. Нови Сад: Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 81-94.

Стефановић, М. (2011). Жива традиција српске лирике. У: А. Везилић, *О спокојној жизни*. Београд: Службени гласник.

Стојановић, М. (1989). Dicta Catonis – Катонове изреке у преводу Лукијана Мушицког. У: Д. Давидов, Н. Тасић, Манастир Шишатовац. Београд, Нови Сад: САНУ, Матица српска, 131-134.

Стојнић, М. (1958). Филолошки радови Захарија Орфелина. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, IV-V, 94-107.

Сучевић, М. (1955). Неколико примера српске грађанске лирике XVIII века. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, III, 3, 167-171.

Терзић, Б. (1997). Један поглед на руски књижевни језик у делима Захарија Орфелина и Јована Рајића. У: М. Фрајнд, *Јован Рајић: живот и дело*. Београд: Институт за књижевност, 139-147.

Тодоровић, Ј. (2010). *Ентитет у сенци: мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој Митрополији*. Нови Сад: Платонеум, Форум.

Трифунковић, Ђ. (1970). Георгија Хировоска расправа *О песничким сликама* у српском средњовековном рукопису. *Књижевна историја*, III, 10, 348-367.

Трифунковић, Ђ. (2009). *Стара српска књижевност*. Београд: Чигоја, 220.

Ђоровић, В. (1937). Похвала Сарајлијама Висариона Павловића. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, XVII, 2, 214-219.

Ђоровић, В. (1999). Лукијан Мушички: студија из српске књижевности. / Прир. Мирјана Д. Стефановић. Нови Сад: Матица српска.

Ђурчин, М. (1907). Васа Живковић, Бијографска слика. У: В. Живковић, *Песме*. Београд: С.Б. Цвијановић, III-XXXI.

Флашар, М. (1988). *Студије о Стерији*. Београд: Српска књижевна задруга.

Флашар, М. (1989). О интерпретацији песама Лукијана Мушицког. У: Д. Давидов, Манастир Шишатовац: *зборник радова*. Београд, Нови Сад: САНУ, Друштво историчара уметности Србије, Матица српска, 97-103.

Флашар, М. (1997). Studium (liberalium) litterarium као образац образовања понуђен српској школи у XVIII веку. У: Н. Грдинић, *XVIII столеће*, књ. 2, св.2. Нови Сад: ANATTA press.

Флашар, М. (1998). О класичним студијама у Карловачкој гимназији. *Зборник Матице српске за класичне студије*, 1, 5-33.

Флашар, М. (2006). Интерпретације уз *Даворје*. Variatio као композиционо начело. У: Н. Грдинић, Јован Стерија Поповић: Дела. Београд: Драганић, 866-916.

Хамбургер, К. (1976). *Логика књижевности*. Београд: Нолит.

Хаузер, А. (2005). *Социјална историја уметности и књижевности*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Хегел, Г.В.Ф. (1955). *Естетика II*. Београд: Култура.

Христић, Ј. (2006). Песник Стерија. У: Н. Грдинић, Јован Стерија Поповић: Дела. Београд: Драганић, 937-959.

Чајкановић, В. (1911). О Доситејевим грчким и римским изворима. У: *Споменица Доситеја Обрадовића*. Београд: Српска књижевна задруга, 53-83.

Чурчић, Л. (1979). Павле Соларић. *Зборник за славистику*, 17, 207-211.

Чурчић, Л. (1986). Орфелинов *Искусни подрумар*. У: З. Орфелин, *Искусни подрумар*. (Фототипско издање). Београд, Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Култура, Дечје новине, I-XLII.

Чурчић, Л. (1988). *Параклис Стефану Дечанском Јована Георгијевића из 1762. године*. У: Л. Чурчић, Српске књиге и српски писци XVIII века. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 163-164.

Џонсон, Б. (1973). Неки видови песништва Захарије Орфелина. У: М. Павић, *Српска књижевност у књижевној критици: од барока до класицизма*. Београд: Нолит.

Шишмарјов, В.Ф. (1951). Књижевност за време Стогодишњег рата. У: Академија наука СССР, *Историја француске књижевности: Том 1. Од најстаријих времена до револуције 1789. године*. Београд: Научна књига, 150-166.

Шмаус, А. (1932). Василије Суботић. *Венац*, XVII, 8, 592-600; 9-10, 703-714.

Шкорић, К. (1996). О Рачи и Рачанима. У: В. Јерковић, *Стихологија Кипријана Рачанина*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, 11-33.

Adkin, N. (1984). Some Notes on the Dream of Saint Jerome. *Philologus*, 128, 119-126.

Baldick, C. (2001). *The concise Oxford dictionary of literary terms*. Oxford: Oxford University Press.

Bossuat, R. (1935). *La littérature moral au moyen âge*. Paris: Larousse.

Cox, A. (1969). Didactic Poetry. У: J. Higginbotham. *Greek and Latin Literature: A Comparative Study*. London: Methuen & Co.

- Coyle M., Garside P., Kelsall M., Peck, J.** (1991). *Encyclopedia of Literature and Criticism*. London: Routledge.
- Dalzell, A.** (1996). *The Criticism of Didactic Poetry: Essays on Lucretius, Virgil, and Ovid*. Toronto: University of Toronto Press.
- Demougin, J.** (1986-1987). *Dictionnaire historique, thématique et technique des littératures : littératures française et étrangères, anciennes et modernes*. I-II. Paris: Larousse.
- Dictionnaire des genres et notions littéraires.** (1997). *Dictionnaire des genres et notions littéraires*. Paris: Albin Michel.
- Effe, B.** (1977). *Dichtung und Lehre: Untersuchungen zur Typologie des antiken Lehrgedichts*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Erren, M.** (1990). Die Anredenstruktur im archaischen Lehrgedicht. Y: **W. Kullmann** and **M. Reichel**. (Ed.). *Der Übergang von der Mündlichkeit zur Literatur bei den Griechen*. Tübingen: **G. Narr**.
- Feros Ruys, J.** (2008). *What Nature does not Teach: Didactic Literature in the medieval and Early-Modern Periods*. Turnhout : Brepols ; Abingdon : Marston.
- Fleischmann, W.B., Newman, J.K.** (1993). Classicism. Y: *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 215-219.
- Fowler, A.** (1982). *Kinds of literature*. Cambridge: Harvards University Press.
- Fowler, A.** (1991). Genre. Y: *Coyle et al. Encyclopedia of Literature and Criticism*. London: Routledge, 151-163.
- Glaisyer, N., Pennell, S.** (2003). *Didactic Literature in England 1500-1800: Expertise Constructed*. Aldershot: Ashgate.
- Gokhale, V.B.** (1997). Hausväterliteratur. Y: **Friederike Eigler** and **Susanne Kord**, *The Feminist Encyclopedia of German Literature*. West Port, Conn.: Greenwood Press, 230-231.
- Gordley, M.** (2011). *Teaching through Song in Antiquity: Didactic Hymnody among Greeks, Romans, Jews, and Christians*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Grube, G.M.A.** (1965). *The Greek and Roman Critics*. London: Methuen & Co, 1965, 128, 195.
- Harder, A.** (2007). To teach or not to teach...? Some aspects of the Genre of Didactic Poetry in Antiquity. Y: **A. Harder**, **A.A. MacDonald**, **G.J. Reinink**. *Calliope's Classroom: studies in Didactic Poetry from Antiquity to the Renaissance*. Paris, Leuven, Dudley, MA: Peeters, 23-48.
- Harriot, R.** (1969). *Poetry and Criticism before Plato*. London: Methuen.
- Hartung, A.E.** (1993). *A Manuel of the Writings in Middle English, 1050-1500*. Vol. 9, New Heaven : Connecticut Academy of Arts and Sciences.
- Haskell, Y.** (1996). Introduction. Y: **Y. Haskell** and **P. Hardie** (Ed.), *Poets and Teachers: Latin Didactic Poetry and the Didactic Authority of the Latin Poet from the Renaissance to the Present*. (Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Cambridge Society for Neo/Latin Studies, Clare College, Cambridge, 9-11 September 1996), 5-19.

Haskell, Y. (1998). The Masculine Muse: Form and Content in the Latin Didactic Poetry of Palingenius and Bruno. Y: C. Atherton: *Form and Content in Didactic Poetry*. Bari: Levante Editori, 117.

Haskell, Y. (1999). Between Fact and Fiction: The Renaissance Didactic Poetry of Fracastoro, Palingenio and Valvasone. Y: Y. Haskell, P. Hardie, *Poets and Teachers: Latin Didactic Poetry and the Didactic Authority of the Latin Poet from the Renaissance to the Present*. Bari: Levante editori, 91.

Kahn, S. J. (1993). Didactic poetry. Y: Alex Preminger and T.V.F. Brogan. (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 292-5.

Keipert, H. (1990). Die Deutsche Quelle des "Iskusni podrumar" von Zaharija Orfelin. *Зборник Матице српске за филологију, XXXIII*, 203-215.

Merker, P., Stammer, W. (1977). Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. I-IV. Berlin: Walter de Gruyter.

Nelson, L., Segel, H.B. (1993). History of the term. History of the concept. Development in major European Literatures. Baroque style in poetry. Y: Preminger, A., Brogan, T.V.F., *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 121-126.

Nüssel, A. (1996). *Sed quid ego hic Musas? On Invocations in Aonio Paleario, De Animorum Immortalitate (1535) and Scipione Capece, De Principiis Rerum (1546)*. Y: Y. Haskell and P. Hardie (Ed.), *Poets and Teachers: Latin Didactic Poetry and the Didactic Authority of the Latin Poet from the Renaissance to the Present*. (Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Cambridge Society for Neo/Latin Studies, Clare College, Cambridge, 9-11 September 1996.), 35-56.

Pantin, I. (1995). *La poésie du ciel en France dans la seconde moitié du seizième siècle*. Genève: Librairie Droz.

Preminger, A., Brogan, T.V.F. (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Raby, F.J.E. (1957). *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, 2nd ed. Oxford: Clarendon Press).

Schuler, R.M., Fitch, J.G. (1983). Theory and Context of the Classical, Mediaeval, and Later Continuities. *Florilegium*, 5, 31-32.

Scott, A.F. (1979). *Current Literary Terms: A Concise Dictionary of their Origin and Use*. London, Basingstoke: The Macmillan Press.

Steinberg, S.H. (1953). *Cassell's encyclopaedia of literature: in two volumes*. London: Cassell and Company.

Volk, K. (2002). *The Poetics of Latin Didactic*. New York: Oxford University Press.

Wellek, R. (1968). A history of modern criticism: 1750-1950. Vol. 1. The later eighteenth century. New Haven...: Yale University Press.

Wicker, H.E. (2010). Between Proverbs and Lyrics: Customization Practices in Late Medieval English Moral Verse. *English*, 59, 224, 3-24.

Електронски извори

Карион Истомин, Букварь

http://ru.wikisource.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Karion_Istomin%27s_alphabet_Blagodarenie.jpg

Ovid, Diffugere nives. Превод, читање, тумачење, метричке схеме: А.Е. Housman (1859-1936).

<http://www.johnderbyshire.com/Readings/diffugere.html>

Потписаниче

Број предмета

Издање

за докторску дисертацију под насловом

Tajba: razabranje i prevod
drustva za kustosima od 1913. do 1918.

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини или у делovima није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других академских установа,
- да су резултати коректно наведени,
- да нисам крадом ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду

18. 8. 2013

[Handwritten signature]

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а

Александра Милошевић

број индекса

Студијски програм

Наслов рада

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Развој дигиталне књижевности у
архивској књижевности од Београда до *родојачице*

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 28. 11. 2013.

Потпис докторанда

Милошевић

Прилог 2.

Изјава о коришћењу

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Александар Павловић

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада Развој функционалне ирикс у ерикс и његова веза са одбрана до ратног домена

Ментор Проф др Зоран Милошевић

Потписани/а Александар Павловић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 28. 11. 2013.

Потпис докторанда

Александар Павловић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Развој дигиталне библиотеке у ери е-књиге
Климентина од Београда до Ровеница

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду,

28. 1. 2015.

Потпис докторанда

Милошевић